

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

SEP 1978

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీవాల్మీకిమహర్షి ప్రణీతం

శ్రీరామాయణమ్

(ఆరణ్యకాండః)

శ్రీగోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యేపేతం

శ్రీరామానుజీయ-తవిశ్లేకి-తత్త్వదీపికా-తిలకవ్యాఖ్యానస్త్రోత్రం విశేషాంత్రోత్రం
సమలంకృతమ్.

ప్రకాశకః

శ్రీ త్రిదండి శ్రీమన్నారాయణరామానుజజీయర్ స్వామి

ముద్రణమ్

విజయ ముద్రాశాల, చిత్రూరు.

Rs 21 00

మూల్యం 12-00

1972)

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్యా.

- ౩ అథ రామస్య సుతిష్ఠాశ్రమే తత్సందర్శనం, తత స్సుతిక్షేన రామాయ తత్రత్యమ్నో పద్రవకథనం, తతో రామేణ మృగవధప్రతిజ్ఞాపూర్వకం తస్మిన్నాశ్రమే తద్రాతౌ నివాసకల్పనం చ సప్తమే. 17
- ౪ అథ సుతిష్ఠానుజ్ఞాయా రామస్యాశ్రమే నర్కనాయ ప్రస్థాన మష్టమే. 52
- ౫ అథ మునిజనసన్నిధౌ రామకృతాం నిఖిలరాక్షసవధప్రతిజ్ఞాం శ్రుత్వా ధర్మహవి భీతయా సీతయాఽతిప్రేప్తా రామం ప్రతి నిర్వైరనిఖిలరాక్షసవధనివర్తనాయ విజ్ఞాపనం నవమే. 56
- ౬ అథ రామేణ సీతాం ప్రతి అర్చరక్షణస్య క్షత్రియధర్మతయా శరణాగతవిరోధినాం స్వవిరోధితయా స్వారాధనభూతయజ్ఞకర్మవిఘటనరూపమహాపరాధేన చ ప్రతిజ్ఞాత నిఖిలరాక్షససంఘవధస్యాఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన ప్రత్యుత్తరకథనం దశమే. 64
- ౭ అథ వనమధ్యే స్వసహానుయాయధర్మభృన్నామకమునిసకాశా న్మాండకర్ణినిర్మిత పంచాప్పరోనామకసరఃప్రభావం శ్రుతవతా, సర్వేష్వపి ఋషీణా మాశ్రమేషు కంచి త్కాలం నివాసం కృతవతా, పున స్సుతిష్ఠాశ్రమ మాగతవతా రామేణ సుతిష్ఠం ప్రత్యగప్ర్యాశ్రమస్థానప్రశ్నః, తత స్సుతిక్షేనాఽగస్త్యభ్రాతృశ్రమమార్గేణాఽగ ప్ర్యాశ్రమ గంతవ్యతాతన్మార్గచిహ్నాదికకథనం, తత ప్రేనైవ మార్గేణ గచ్ఛతా లక్ష్మణం ప్రతి వాతాపీల్వలవిధ్వంసనరూపాగస్త్యకథాం కథయతాఽగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమ ఏకాం రాత్రి ముషిత్వా ప్రాతః పున గ్లక్ష్మణం ప్రతి వింధ్యస్తంభనాద్యగస్త్యమహిమానం కథయతాఽగప్ర్యాశ్రమ మాగత్య ప్రథమతస్స్వాగమననివేదనాయ లక్ష్మణప్రేషణం చైకాదశే. 70
- ౮ అథ శిష్యముఖా ద్వితీతరామాగమనవృత్తాంతేన స్వనియుక్తశిష్యద్వారా అనియమా నస్య, స్వాశ్రమస్థబ్రహ్మదిదేవస్థానాదీః సకాతూహలం ప్రేక్షమాణస్య, శ్రీరామస్య ససీతాలక్ష్మణస్య సశిష్యగణం ప్రత్యుత్థితేన దత్తపాద్యాసనాదికేన వైశ్వదేవపూర్వక మాతిథ్యం చ కృతవతాఽస్త్యేన వైష్ణవధనుశ్శరతూణీరాసీనాం శ్రీరామాయ సమర్పణం ద్వాదశే. 87
- ౯ అథ ఖరాదివధానాఽగస్త్యేనాఽనుజ్ఞాతస్య ససీతస్య పలక్ష్మణస్య రామస్య పంచవవతిం ప్రతి త్రయోదశే. 9
- ౧౦ అథ రామస్య పంచవవతిమార్గే న్యమః క్రమకథనపూర్వకం పితృసఖిత్వం నివేదిత వతా జటాయుషా సహ సమాగమః, స సహా పంచవవతిగమనం చ వతుర్దశే. 99

- ౧౫ అథ పంచవట్కాం గోదావరీతిరే లక్ష్మణనిర్మితాశ్రమే రామేణ సీతాలక్ష్మణాభ్యాం
సహ కంచిత్యాలం నివాసః కృత ఇత్యాహ పంచదశే. 105
- ౧౬ అథ తత్ర కదాచిత్ ప్రభాతవేళాయాం గోదావరీం ప్రతి స్నానాయు గమనసమయే
తదానుగచ్ఛతా లక్ష్మణేన రామం ప్రతి హేమంతఋతువర్జనపూర్వకం భరతగుణ
కథనపూర్వకం చ కైకేయినిందనం, త దసహమానేన రామేణ మాత్రినిందానివారణ
పూర్వకం భరతగుణప్రశంసనం, తద్దర్శనోత్కంఠాకథనం, తతో గోదావర్యాం
రామాదీనాం స్నానాదికృత్యం ఛ షోడశే. 113
- ౧౭ అథాఽఽశ్రమ మాగత్య తత్ర సుఖం వసతః శ్రీరామస్య యద్వచ్చికం శూర్పణఖా
దర్శనం, తతోఽన్యేన్యకులగోత్రజ్ఞానానంతరం శ్రీరామం ప్రతి శూర్పణఖయా
భార్యత్వేన స్వాంగీకారాభ్యర్థనం చ సప్తదశే. 124-
- ౧౮ అథ రామేణ స్వస్య సదారత్వేన దూరస్థదారం లక్ష్మణం భజేతి పరిహసపూర్వకం
లక్ష్మణం ప్రతి ప్రేషితాయాః, లక్ష్మణేన చ స్వస్య రామదాసత్వేన దాసభార్యత్వ
మనుచిత మితి పునారామం ప్రత్యేవ ప్రేషితాయాః, స్వాపరిగ్రహమూల మియ మితి
సీతాం హంః ముద్యుక్తాయాః, తావత్ క్రుద్ధరామాజ్ఞాప్తలక్ష్మణనికృతకర్ణ
శూర్పణఖాయాః ఖరసమీపగమన మష్టాదశే. 13
- ౧౯ అథ శూర్పణఖయా విదితవృత్తాం న ఖరేణ రామలక్ష్మణజయయ తత్పూజకం
చతుర్దశరాక్షసప్రవరప్రేషణం, తేషాం శూర్పణఖయా సహ గమనం
చైకోసవింశే. 137
- ౨౦ అథ చతుర్దశానామపి రాక్షస రామేణ వధః, తతోఽతిభీతాయా శూర్ప
ణఖాయాః పునః ఖరసమీపగమనం చ వింశే. 147
- ౨౧ అథ శూర్పణఖాముఖా ఖరస్య స్వప్రేషిత చతుర్దశరాక్షసవధశ్రవణ మేకవింశే. 152
- ౨౨ అథ ఖరస్య చతుర్దశరాక్షససహస్ర - తదనుగుణనానావిధాయుధప్రబృతిపరికర
సహితస్య ప్రయాణం ద్వావింశే. 156
- ౨౩ అథ ఖరస్య ససైన్యస్య ప్రయాతస్య దివ్యభౌమశాసరమహాత్మాతదర్శనేపి దర్పాత్
ప్రయాణానివృత్తి స్త్రయోవింశే. 161

పర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్యా

- ౨౪ అథ రాక్ష తూ మహాత్మాతా స్యవిజయహేతుభూతాని నునిమిత్రాని
చ దృష్టవతా రామేణ పర్యతగుహాయాం సీతారక్షణాయ లక్ష్మణప్రేషణం, కవచాది
ధారణపూర్వకం యద్ధాయ సర్వద్వితయావస్థానం, రాక్షససేనాయా ప్రత్యుపిపా
గమనం చ చతుర్వింశే. 188
- ౨౫ అథ రామస్య రాక్షసై స్సౌకం తుములం యుద్ధం, తతో రామప్రయుక్తగాంధర్యా
ప్రేణావేకసాహస్రరాక్షసచిత్రవధశ్చ పంచవింశే. 175
- ౨౬ అథ రామేణ ఖరత్రిశిరోవ్యతిరీక్తానాం దూషణప్రభృతినేనాధ్యక్షసహితానాం చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యానాం రాక్షసై వధ స్తద్వింశే. 184
- ౨౭ అథ త్రిశిరసో వధ స్సప్తవింశే. 190
- ౨౮ అథ రామేణ ఖరస్య రథరథాశ్వసారథిధనుః ప్రభృతినర్వపరికరభంజన మష్టావింశే. 194
- ౨౯ అథ శత్రువిషయేపి పరమవాత్సల్యయుక్తతయా శ్రీరామేణ ఖరం ప్రత్యానుకూ
ల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయా మృదుపూర్వం పరుషోక్తిభిః పాపకర్మణః దుఃఖోదరకృత్వాది
బోధనం, తతః ఖరస్యావతిపాపిష్ఠతయా మాతృవధప్రవృత్తౌన్న తన్వాయేన తత్ప్రతి
క్షేపపూర్వకం రామోపరి గదాప్రక్షేప స్తో రామేణ గదాఖండనం చైకోనన్త్రింశే. 200
- ౩౦ అథ పూర్వం సర్వదేవసంఘదర్శనచండగదాగర్వేణానుకూల్యాభివేషిణానాం తద్వ్యం
సనదర్శనేన వాపి కి మస్య వివేకేనావేనుకూల్యాచీర్ణా జాతేతి పరీక్షిషయా పున రపి
శ్రీరామేణ ఖరం ప్రతి న్యాయ్యవచననిదర్శనం. తతః ఖరేణ పితృపహతక్షీరన్వాయేన
తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం పాలవృక్షేణ రామప్రహరణసముద్యోగః, తావతా తం శతశ
శ్చిందత శ్శరసహస్రేణ స్వసర్వాంగమర్మాణి కృంతతో రామస్యాపసమిపే ఖర
స్యాభిపతనం, శరసంధానావకాశలాభాయ తత్క్షణ ఏవ రామేణ కించిత్పశ్యా
ద్విత్రివదక్షేపపూర్వక మతిశ్రీఘనంహతేన అగస్త్యదత్తేన బాణవరేణ ఖరహృదయ
భేదనం, తతః ఖరవధపరితుష్టమహర్షి గణకృతరామస్తుతిః, దేవై ర్నభవః
కుసుః ప్రవనాదికం, తతో గిరిగుహా లక్ష్మణసాహాయ్యేన నిర్గత,
స్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరవిస్మయకందయా జానక్యా విరవ్రజశ్చమణి
రోమాంచ బళశ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహసః గాఢాలింగనం చ త్రింశే. 206
- ౩౧ అథావకంపనముఖేన జనస్థానస్థాపితఖర శిరఃప్రభృతినఖిలరాక్షసవధం
శ్రీరామకృతు, శ్రీరామస్యానన్యసాధారణం మహిమానం, తస్య యుద్ధేనావధ్య
త్వం సీతాపహరవైవ తద్యవసనహేతుత్వం చ శ్రుతవతో రావణస్య రథేన పూరితా

సంఖ్యా

కథానుకృమణికా

పృష్ఠసంఖ్యా

౨౨ శ్రమగమనం, తం ప్రతి సీతాపహరే సాహాయ్యకరణప్రార్థనం. తతో మారీచేన-
శ్రీరామేణ వైరకరణే తవ సకలరక్షాకదంబేన సహ వినాశ సిద్ధిః, అతః కిమర్థం
స్వయమేవ హతు మిచ్ఛసీతి ప్రతిబోధనేన పున ర్లంకాం ప్రతి
నివర్తనం చైకత్రింశే.

215

౩౨ అథ ఖరదూషణతిశిరఃప్రభృతీః రాక్షసైః చతుర్దశసహస్రసః
ఘటికాత్రయేణ తృణపూలలవం లువతః శ్రీరామస్య ఏకమవై ఖరిం స్వవక్షుషా
ప్రత్యక్షితవత్సా వ్రత ఏవ త్యక్తధృత్వా వ్ర్వరితగత్వా శూర్పణఖయాః లంకా
యాం పుష్పకవిమానేపరి నిఖిలపరిజనపరిచ్ఛదపరివృతస్య నిస్సాధార
వరబలదుర్లలితస్య దశగ్రీవస్య స్వవై రూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకం దర్శనం
ద్వ్యతింశే.

230

౩౩ అథ శూర్పణఖయా జనస్థానస్థితయావద్రాక్ష సనిశ్చేషవివాశేపి తూష్టి మచస్థానేనాతి
క్రుద్ధయా రావణవినిదనం త్రయస్త్రింశే.

235

౩౪ అథ రావణేన రామస్య నామరూపాయుధపరాక్రమప్రకారాః పృష్ఠయా శూర్పణఖయా
శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యావత్స్వభావాః విశేషతోచింత్యం పరాక్రమం చ
కథితవత్సా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘృక్షోత్పాదనం చతుస్త్రింశే.

239

౩౫ అథాచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహరనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతయా
కామగరభాతితమహర్ణవేనాతిరమణీయతమసింఘరాజానూపదర్శనం, తథా తత్ర-
త్యస్య, శతయోజనప్రద
వృతస్య, స్వకరగృహీతభక్షార్థమహాప్రమాణ
గజకచ్చపమహాబలసుపర్వారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్తణసావధానగృహీత
తచ్ఛాఖాకృతపాపివృతమనిషాద
మైనశాఖాః ప్రదేశనివాసి నానామునిజన
శాఖావతనభయమోక్షణరూప దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనలాభప్రహర్ష ద్విగుణితా
చింత్యబలవైభవకృత దుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణసుగుప్తమహేంద్రభవనస్థాయ్య
మృతకలశావరణ స
సభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య, సుభద్రనామ్నో
న్యగ్రోధస్య దర్శనం, తతః క్వచిత్ పుణ్యతమే దేశే అశ్రమే యునివేశ్య మారీచస్య
దర్శనం, తేన రావణపూజనపూర్వకం శీఘ్రగమననిమిత్తప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే

244

౩౬ అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికిర్షితసీతాపహరే
విచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యభ్యర్థనం షట్త్రింశే.

251

పర్వసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్యా

౩౭ అథ మారీచేనాఽసకృదనుభూతరామపరాక్రమేణ రావణహితైః పిణా-లోకాతితాఽచిం
త్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య యాః, స్వపాతివ్రత్యమహిమ్నా
ఇచ్ఛాయాం సత్త్వాం సర్వ మపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయా స్వీతాయాః హరణం
తవ యావద్రాక్ష్యసజాతీయయుక్తస్య నిర్మా రణం, అత స్తచ్చింతాం
మా కుర్వీతి రావణం ప్రతి హితోపదేశ స్సప్రతింశే. 256

౩౮ అథ పున ర్మారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్న సమయే
అతిబాలేనాఽకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం, స్వసహాయభూతయావ
ద్రాక్ష్యసహననం చ నిదర్శ్య, రామవిప్రియకరణే సర్వథా తవ వినాశ స్పిద్త ఇతి
రావణం ప్రతి బోధన మప్రతింశే. 261

౩౯ అథ పున ర్మారీచః ఇదానిం రామస్య ప్రాథతాదశాయాం స్వయం మృగకూపస్య,
తాదృశ రాక్షసద్వయసహితస్య, తాపసవేషం రామం పరిభిభానయిషతః, తావదేవ
రామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్స్వస్య రామపరాక్రమజ్ఞితయా
తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం. రామశర్వాపవృత్తేః కథంచి జ్ఞేయనం, తదా
ప్రభృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోనిష్ఠయా చాఽవస్థానం, స్వస్య రేఫాదినామో
చ్ఛారణేషు మహాభయం చ స్రవర్ష్య న రామవైరే ప్రవర్తస్వై త్యబోధయ
దీతి కథా ఏకోనచత్వారింశే. 267

౪౦ అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభి ర్మారీచేక్తప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం
బలాత్కారేణ సీతాపహరకార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే. 272

౪౧ అథ భవితవ్యతావశేన సీతాసహరబద్ధాగ్రహస్య రావణస్య వచనం శ్రుతవతాపి
మారీచేన పున రపి - మమైకస్య మరణం ప్రతి న శోచామి, కింతు తవ సప్తత్రయిత్ర
బాంధవపరివారస్య మరణం ప్రత్యేన. త్వం చ భవితవ్యతావశేన మద్వాక్యం
నాఽంగీకరోషి. ఆసన్నమరణజనాః హితం న గృహ్ణంతి హిత్వాదిరూపేణ రావణం
ప్రతి ప్రతివచన మేకచత్వారింశే. 278

౪౨ అథ స్వస్య రావణేన వధా ద్రామేణ వధం శ్రేయస్కరం మన్వానేన మారీచేన రావణ
వాక్య మంగీకృతవతా, రావణేన సాకం రథేన నానానగరాదినిరీక్షణపూర్వకం దండ
కారణ్యస్థరామాశ్రమప్రవేశః, తత్ర రావణాభ్యర్థనేన క్షణేన విచిత్రముగరూప
ధారణపూర్వకం రామాశ్ర గతాగతనివర్తనముగయాథానుసరణాదివిచిత్ర

పర్వసంఖ్య

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్య

చేష్టితకరణం, తదైన తస్య తత్ర కుసుమాపచయార్థ మాగతయా జానక్యా
అత్యాశ్చర్యభరితతయా నిరీక్షణం చ ద్విచత్వారింశే. 282

౪౩ అథ సీతామాతయో రామలక్ష్మణయో స్రాదృశవిచిత్రమృగదర్శనం, తదైన మారీచ
మాయైవేయ మితి లక్ష్మణేన కథనం, తతః శ్రీరామేణ - సీతో క్తరీత్యా సాక్షా చ్ఛిత
మృగత్వేపి, భవదుక్తరీత్యా మారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగ - త్వగ్గ్రహణాం
రాక్షసహననార్థం చ మయా ప్రవర్తనీయ మేవ. త్వం తు సీతా మాశ్రమే స్థిత్యా తి
క్షణం సర్వత శృంకితస్స న్నప్రమత్తో రక్షే త్యుచ్యతే త్రిచత్వారింశే. 290

౪౪ అత్రైవం లక్ష్మణం సందిశ్య సశరచాపానితూజీరం నిర్గతేన, మృగరూపమారీచనానా
విధగతిభేదదూరాకృష్టేన, తత స్స్వీణాజేన మారీచహననసమయే స్వస్వరసదృశం
మారీచకృతం - హ సీతే! లక్ష్మణే త్యేవంరుహం శబ్దం చ శ్రుత్వా కిం భవిష్యతితి
భీతేన, రామేణ స్యాశ్రమాభిముఖతయా ఆగమరం చతుశ్చత్వారింశే. 301

౪౫ అథ మారీచవిస్ఫుష్ట మార్తస్వరం రామాక్రందనం మన్వానయా సీతయా లక్ష్మణం
ప్రతి రా గమనచేదనం, తద్రాక్షసహయాకృత మితి తూష్టిం స్థితం లక్ష్మ
ణం ప్రతి-తవ రామస్య వ్యవస మిష్టం యత స్త్వ మిదృశ తూష్టిం తిష్ఠసి,
త్వం తు స్వయమేవ వా భరతనియుక్తో వా రామవ్యసనసమయే మజ్జిమృక్షయైవ
రామ మనుగతః, కథ మన్యథా భార్యాదికం విస్మయైకాకిణీ రామానుగమనం? అహం
తు రామం వినా క్షణ మపి స్థాతుం ప్రాణాః ధర్తుం చ న శక్నోమి, రామా దన్యం
క్షుద్రం పురుషం-పదాపి న పృశామి, అతో భవతస్య తవ చ మనోరథో న నిర్ద్యతి
త్యాది పరుషభాషణం, పున ర్లక్ష్మణే-రామస్య నిఖిలలోకవర్తినమస్తసురాసుర
మానుషగంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిని స్సంఘిభూతైరపి న కించి దపి
కర్తుం శక్యం, వృథా శంకాం త్యజ, అయం శబ్దస్తు మృగరూపస్య మారీచస్యైవే
త్యాది ప్రతిపచనం, తతో ద్విగుణకౌపయా సీతయా పూర్వోక్తరీత్యా అతిపరుషభాషణ-
గోదావరీపతన - విషపాప-భృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనం, తత స్రా మాశ్వాస్య
కింఽతే, ప్రణమ్య, స్త్రీణాం స్వభావం చ వినింద్య, కథ మేకాకిణీ వనే మయా విసర్జ
నీయా? కిమహం కరోమితి బహుశో విచింతయతా లక్ష్మణేన గమనం
పంచచత్వారింశే. 306

౪౬ అథ రామలక్ష్మణాపగమనం ప్రతిక్షమాణేన, తస్మిన్ సమయే ధృతపరివ్రాజకనేషేణ
రావణేన రామాశ్రమే సీతానమిప మాగతేన సీతాలాపణ్యదర్శనవివశహృదయైవ సీతా

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

సృష్టసంఖ్యా

రూప్రసంపాదిపూర్వకం తన్నామభర్తృవామదేశాదిప్రశ్నః, తదా ధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠ
జనకవంశజననవిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయా జానక్యా తం బ్రాహ్మణపరివాజకం మన్వా
నయా తస్య రావణస్యాఽర్ఘ్యపాద్యాదిభిః పూజనం చ పట్నత్వారంశే. 31'-

౪౭ అథ సీతయా పరివాజకవృషస్య ఉత్తరానుక్తై స శపే దీతి మన్వానయా స్వకులగోత
భర్తృవామాదికథనం, తత్కులనామాదిప్రశ్నః, తదవసరలాభత్వరితేన రావణేన
స్వకులనామపౌరుషాద్విప్రకటనపూర్వకం స్వాంగీకరణప్రార్థనం, తావతా ఆతికుపితయా
సీతయా శ్రీరామోత్కర్షరావణనికర్షయో ర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణం
ప్రతి ధిక్కారవచనజాతం చ సప్తచత్వారింశే. 322

౪౮ అథ సీతావచనశ్రవణకుపితేన రావణేన స్వకృతం స్వభాతృభూతకుబేరవిజయ
పూర్వకం తదీయపుష్పకహరణం, సూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిలదేవసంఘవిద్రవణ
కరణకించిత్కౌపన్యాపారవత్త్వం, స్వభయేన తరుపత్రాణామ పృచలనం, సరితా
మపి ప్రేమితగమనం, ఉష్ణకిరణస్యాపి సూర్యస్య శీతకిరణత్వ మిత్యాదికం, సముద్ర
పరిఘాఽఽవృతదేవాదుష్ప్రేక్షితకూటశిఖరస్తసువర్ణరత్నాదిమయద్విష్యలంకానగర
నిత్యనివాసనిస్సాధారణదవ్యభోగభాగిత్వ మిత్యాది చాఽభిధాయ, ప్రయత్నసంపాద్యం
మాం అప్రయత్నేనాఽఽగత మవశ్య మంగీకురు, అన్యథా తవాఽతివ పరితాపో
భవితేతి కథనం, తచ్చృవణవివృద్ధకోపయా సీతయా ధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవ
పాపిష్ఠత ప్రప్రవృత్తిః కథం? కిం బహునా, నిఖిలరాక్షసజాతివనాశాయైవ
ఉవాఽయం వ్యాపారః, తవ పీతామృతస్యాపి జీవితాశా న కర్తవ్యేత్యాదిరూపేణ
వచనేన రావణనిర్భర్తృనం చాఽప్తచత్వారింశే. 33'-

౪౯ అథాఽతివ కుపితేన తత్తణువిన త్యక్తపరివాజకవేషేణ రావణేన నానాధిక్కారవచన
పూర్వకం సీతాం బలాద్గ్రహీత్వా రథ మారోప్య గమవం, తత్సమయే సీతయాః
నానావిధాక్రందనాదీని, జనస్థానస్తవృక్షగిరినదీప్రభృతి సుద్దీప్త్య స్వహరణస్య
రామం ప్రతి శంసనప్రార్థనం, తత్ర కస్మింశ్చి ద్వృక్షే స్థితస్య జటాయో ర్దర్శనం,
తం ప్రతి మహతా దుఃఖేన ఆక్రందనపూర్వకం రామాయ స్వహరణకథన ప్రార్థనం
వైకోసవంచాశే. 340-

౫౦ అథ సీతాశాక్రాకందనం శ్రుతవత ప్రావతైవ ప్రబుద్ధస్య జటాయోః ప్రథమం రావణం
ప్రతి ధర్మాఽధర్మైకయస్కరత్వదుఃఖకరత్వాదిసామాన్యనిత్యప్రదర్శనపూర్వక

మనర్మ్యసీతాపహరణాన్నివర్తనప్రయత్నః, తేనా వ్యనివృత్తం తం ప్రతి కటూక్తిభి
ప్రన్నివర్తనప్రయత్నః, తేనా వ్యనివృత్తం పలాయమానం తం ప్రతి యుద్ధాయ
నిరోధనం చ పంచాశే.

350

౫౦ అథ జటాయు శ్చిరం రావణేన సహ కృతసంగ్రామః రావణేన బహుభి ర్భాజై రభి
హతః పునా రావణశ్యధమస్సారభిరథహయాదీకా నిర్మథ్య కింఽత్పరిశ్రాంతః, తావతా
అంకేన సీతా మాదాయ పలాయమానం రావణం పున ర్నిరుధ్య, నానావిః పరుషో
క్తిభి స్సంతర్జ్య. తస్య శరీరే నఖముఖాఽభి స్పర్శతః పరిక్షతిం విధాయ, తస్య సీతా
పరిష్వంగపాఽవృతమా బాహూ దశ చ తుండేనాఽఽచ్చిద్య. తావతాఽతికుపితేన
భూతలత్యక్తసీతేన రావణేన ఖడ్గేన నికృతపక్షః పపాత. తం తాదృశావస్థం స్వార్థ
త్యక్తప్రాణం జటాయుషం జానకీ సమిక్ష్య పరిష్వజ్య రురోద చేతి కథా వికపంచాశే. ౧౦

౫౧ అథ యుద్ధసమయే భూతలత్యక్తాం. జటాయుం మృత మనుశోచంతిం, వృక్షా న్నృథం
బాహుభ్యా మాలింగ్య రుదంతిం జానకీం పున ర్బలా గ్లహీత్వా రావణగమనం,
తత్పమయేఽతివేగాఽఽకాశగమనేన సీతాధృతకుసు. విధనూపురాదిదివ్య
భూషణాదీనాం భూమా పతనం, తాదృశిం సీతాదశాం నిరీక్ష్య వృక్షగిరినదీప్రభృ
తీనాం స్థావరాణాం, సంహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాం, సీతాసంవర్ధితానాం మృగ
పోతకానాం చాఽనుశోచనం, సీతాదశాదర్శనేన వనదేవతానాం గ్రాతకంపనం, సీతా
హరణ తజగద్వైకృతం చ ద్విపంచాశే.

366

౫౨ అథ రావణేన హియమాణయా వాచా మగోవరే శోకార్ణవే మగ్నయా జానక్యా
అతికరుణ మతిపరుషం చ రావణం ప్రతి నింద్యవచనజాలం త్రిపంచాశే.

375

౫౩ అథైవం రావణేన బలా ద్ధ్రియమాణయా కస్యాపి స్వనివర్తనసమర్థస్యాఽదర్శనేన
ప్రవృద్ధభయశోకయా సీతయా గమనసమయే కస్మింశ్చి ధ్గిరిశృంగే పంచవానర
దర్శనం, తత్ర తత్క్షణ వివ దైవగత్కా దృష్టాయ రామాయ మద్వృత్తాంతం సాభిజ్ఞాన
మిమే వదేయు రితి ప్రత్యాశయా భిన్నేతరీ ంఽతర్నిక్షిప్తభూషణస్య తా
ప్రతి విసర్జనం, ర సకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావ
ణేన తత్కర్మాఽవేషనం, తతో రావణేన సీతాం గృహీతవతా విస్తరితాగరేణ లంకాయా
మంతఃపుర సీతాస్థాపనం, తత్ర రాక్షసః ప్రతి తతిజాగరూకతయా సీతారక్షణాలాపనం
చ చతుఃపంచాశే.

381

388-

597

405.

410

౫౯ అథ పూర్వసంగృహీతం నిస్తరేణ వివక్షు ర్మధ్యేమార్గం సమాగతం లక్షణం ప్రతి
 కిమర్థం విజనే రాక్షససేవిః వనే సీతాం విస్సృజ్యాగతోసీతి రామేణ ప్రశస్తిః, తతో
 లక్షణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్త్యా. తావత్ సంజాతమహాశాకయా. అనకృ న్మయా
 సమాశ్వాసిత మతివోగైర్-ర్మదభిలాషేజైవ త్వం రామ మనుగచ్ఛసీత్యాదిభి
 ర్వచనై రధిక్షిప్తవత్త్యా, సీతయైవ ప్రేషితోహ మాగచ్ఛ మితి లక్షణస్య
 ప్రత్యుక్తిః, తతో రామేణ తథాపి క్రుద్ధాయా స్త్రియో వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిభిల
 రాక్షససహరణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విస్సృజ్య య దత్రాగతం
 త దవనయ ఏవేతి పునరుక్తి శ్చైకోనషష్టితమే.

414

౬౦ అథ పునఃపునర్దుర్నిమిత్తదూయమానమానసిన రామేణ నిజాశ్రమసమిపాదివచయన
 పూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీ సచేతనానాపి పదార్థా నాహూయహూయ సీతా
 గతికథనాభ్యర్థనం, తత సైమ నిరుత్తరేమ మృగగణశార్దూలాద్యభ్యర్థనం,
 తేష్యపి నిరుత్తరేమ సర్వత్రాదర్శనేనాత్మంతమవసాదనం. పునఃపున ర్మార్గణ
 ప్రయత్నశ్చ షష్టితమే.

20

౬౧ అథ పునః పర్జ్వలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్స్వరేణ సీతాహ్వాన
 పూర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః, తతో లక్షణేన సమాశ్వాసనపూర్వకం పున
 స్సమ్యక్పూర్వతో మార్గప్రయత్నకరణప్రార్థనం, తత స్సర్వతః కాననస్య ప్రసవ
 జాఖ్యస్య పర్వతస్య చ సమ్య గ్విచయనం, తత సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాత్మిన
 రామస్య వైక్లబ్యపూర్వక ముచ్చైఃప్రలాపః, పున ర్లక్షణేన సాంత్యనం, త దనాదృత్య
 రామస్య పూర్వన త్సృలాప శ్చైకషష్టితమే.

29

౬౨ అథ పు కామపరవశేన సీతా మపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నానావిధపరి
 దేవనం, సీతాన్యసనేన స్వమరణ మపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయ్యా మనోరథనిర్దికథనం,
 సీతాయా సహగతన, స్వస్య తయా వినా నగరగమనాశక్యతాం, గమనే జీవితదర్శ
 నాశకతాం, స్వస్య మరణే వ్యధీరత్వాప్రసాదాం ప్రతి చానుశోచ్య, త్వ మిహ మాం
 విస్సృజ్యయోధ్యాం గత్వా రామేణానుజ్ఞిత స్త్వ మయోధ్యాం పాలయేతి భరతం
 ప్రతి శత్రయ, మదుక్త్యా కైకేయీసుమిత్రాకానల్యా అభివాదయ, సీతానిమిత్తం మ
 ద్విశాశం విశేషేణ మజ్జనన్యై కానల్యామైశత్రయ ఇతి లక్షణం ప్రతిని

తత ఏతాదృశీం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్లబ్యావాప్తిం
ద్విషష్టతమే.

436

౬౩ అథ పున ర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశపితృనాశజననీవియోగ
బంధువియోగవనవాసాదిభి స్సీతావ్యసనామేడితై శ్చింత్యమానై రతీవ శోకపార
వశ్యం, తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదనకంతబాహుప్రభృ న్యంగాని రాక్షసై ర్భక్తి
తాని భవేయు రితి పరిదేవనం, గోదావరీజలమధ్యస్థవిశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రాను
భూతపూర్వం సీతాసరసలీలావిహారవచనాదికం లక్ష్మణసాక్షిక మిదానీ మనుస్మృ
త్యాతీవ శోచనం, గోదావరీగమనవసగమనపద్మినిగమనాదిక మాశంక్యాతిభిరుతయా
ఏకాకితయా గమనానంభావనయా పున స్తదభావనిశ్చయః, పున రాదిత్యవాయుదీప్
ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం, ఏవ మియత్రారహితశోకార్థవపరిష్ఠితం శ్రీరామ
మవేక్ష్య స్వశోకమ ప్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రామాశ్వాసనం, త దనాదృత్య విముక్త
చైర్యేణ రామేణ పున ర్మహవ్యః శ్చ త్రిషష్టతమే.

440

౬౪ అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనా తతో లక్ష్మ
ణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్య క్వాపి సీతా న దృశ్యత ఇతి కథనం, తతో రామేణ
స్వయ మేవ సీతాగతం బ్రూహితి గోదావరీప్రార్థనం, తావతాపి రావణభయేన గోదా
వర్యా తూష్టిం భావేనావస్థానం, అథ రామేణాతివ జనకాధినిరీక్షణాశక్యతాదికం
ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచితపూర్వా మృగా ప్రతి సీతాగతిప్రశ్నః, తత
పై ర్లక్ష్మణస్యాం ది శ్యాకాశ ముద్యేక్ష్య స్వయం చ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దీ
సీతాహృతేతి సూచనం, తావదేవాతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన - దక్షిణం దిశం ప్రతి
గమనే సీతాధిగమోపాయా వృశ్యేత, ఆత ఇమాం దిశం గచ్ఛాచే త్యగ్రజ
ప్రార్థనం, తత్రైవోభాఖ్యాం గమనం, తత్ర మార్గే సీతాదృశాని పతితాని కుసుమాని
దృష్ట్వాఽనుశోచనం, తత్ర శున్నిహితం ప్రస్తువణాఖ్యాం గిరిం ప్రతి శున్నిహితాం
సదీం ప్రతి చ సీతాగత్యకథనా ద్వాం విధ్వంశయామితి వచనం, అథ తత్ర మహతో రాక్షస
పదవిన్యాసస్య, తత ఇతో ధావనం కృతపత్యా స్మితాయా దర్శనం,
తత సర్వథా రాక్షసై ర్భక్తిత్యనుశోచనం, తత స్తత్ర మహా ద్వసు ర్విశేష్టం తూణీదౌ
ముహంతం రథం రథాశ్వా సారథీత య భగ్నా దృష్ట్వా సర్వథా ముండోప
ముందవత్ సీతావిషణ్ణే ద్వయో ర్విగ్రహ శుభ్రాః, సర్వథా సీతా భక్తితేతి వినిర్ము

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పృష్టసంఖ్యా

మహాశక్తపరిణతేన మహతా కోపేన, ధర్మం, ధర్మఫలప్రదానా దేవా, స్వమిదమా
దిగుణాంశ్చ ప్రతి జాగుప్సనం, అథ విన్యధ్దకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం
పిండికరిష్యామితి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్టస్థితమే. 446

౬౫ అథ లక్ష్మణేన చైకస్యాపరాధేన సర్వలోకవిధ్వంసనం యుక్త మిత్యాదిరూపేణ
సంగ్రహేణ ధానం పంచషష్టితమే. 447

౬౬ అథ పున ర్లక్ష్మణః-త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోక
దుర్లభకల్యాణగుణనిధి స్సమవతీర్హతః, తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా
ప్రాణానపి జహా, అతి ప్రాచ్యుశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః కోపా న
యుక్తః, ఇహ లోకే యయాతినహుషనశమాంధాత్మప్రభృతిభి ర్మహానుభావై రపి
సనిష్ఠాదిభి ర్దుర్దశాసు కిం కిం దుఃఖం నాన్యభూయత? అత స్తత్సబుద్ధ్యా సమ్య
గ్విచార్యస్యాపరాధినముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్య, త్వయైవ బహుశోమమైవ ముపా స్తం.
సమతీతగీప్తుప్రభృతికవిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కి ముపదేశ్యం? అత
స్త్యమేవ వధానర్హం సాత్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం,
అత్యున సృకలజగన్నితూలనక్షమం పరాక్రమం చానలోక్యాపరాధిన మేవోద్ధర్తు
మర్హసితి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే. 466

౬౭ అథ లక్ష్మణవచనప్రతిష్ఠాపితదైర్యేణ రామేణ తేన సాకం కించిద్ధూరగమనం,
తత్ర రుధిరార్ద్రం గృధ్రం శయానం దృష్ట్వా తస్యైవ సీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస
విశేష ఏన సంశయః, తద్వధాయ తత్సమీపగమనం, తానతా గృధ్రరాజేన రాక్షస
కృత మారణసీతాహరణకథనం, తచ్ఛ్రవణేనానంత లక్ష్మణం
ప్రతి రిదేవనం చ సప్తషష్టితమే. 71

౬౮ అథాతశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథనప్రశ్నః, తత సైన
సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం, సీతాహరణముహూర్తజలేన పున
స్సీతా ముచాప్స్యసితి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథవారంభ ఏవ జలాయోః ప్రాణో
త్క్రమణం, తాదృశావస్థతద్దర్శనవివశహృదయైవ రాక్షేణ బహుధా పరిదేవనం,
తత స్తస్మాత్సత్రమగతిప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం, ఉదశ్చవాసం చాష్టషష్టితమే. 477

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్యా

౬౯ అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం, తతః క్రౌంచారణ్యం చాతిక్రమ్య
మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్వివదర్యా మయోముఖేనామకరాక్షస్యా శూర్పణఖాయా ఇవ
కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ, తాదాత్మికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ,
అతివీభత్సభీమమహాకళేబరస్య తబాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశ
బద్ధా వన్యశోవతా మితి కథా ఏకోనన ప్రతితమే.

48౯

౭౦ అథ దేశకాలౌచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధబాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం,
తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణప్రయత్నః, తావ ద్వాస్థ్యాం రామ
లక్ష్మణానిభ్యాం కబంధదక్షిణసవ్యబాహుచ్ఛేదనం, తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాం
తేన కబంధేన కౌ యువా? మితి ప్రశ్నః, లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం,
తావతాంతిసంతుష్టేన కబంధేన అతిసమ్మోదనపూర్వకం స్వస్య విరూపశరీరప్రాప్తి
హేతుకథాకథనారంభశ్చ సప్రతితమే.

౪౯౦

౭౧ అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వత సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం,
తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపరిగ్రహేణ విశ్రాంతం,
తతః కదాచి త్రధైవ స్థూలశరీరామకమునిధర్మణం, తతః క్రుద్ధేన తేనర్షిణా రాక్షస
రూప మేవ తవాన్వైతి శాపః, తతో యాచితేన తేన యదా రామ స్వద్భుజౌ చ్ఛిత్వా
త్వాం దహత్ తదా తవ స్వీయరూపప్రాప్తి రితి శాపమాక్షకథనం, అథ పున స్వస్య
తాదృగ్రూపస్యైవ స్వకులద్యేషింద్రజయాయ పితామహ ముద్దిశ్య తపఃకరణం, తేన
చ స్వస్య దీర్ఘాయుఃప్రదానం, తద్గర్వేణ స్వస్య శక్తప్రధర్మణం తావత్ క్రుద్ధేన
వాసవేన వశ్రేణ భగ్నుశిరస్సక్తితయా కరణం, తదా స్వయాచితేన తేన స్వస్యా
మారణం, భగ్నుశిరస్సక్తితయా అహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదానం,
అక్షా వాస్యకల్పనం, తదాప్రభృతి స్వస్య తాదృశబాహుద్వయేన స్వపురస్థయావ
జ్ఞంతుగ్రహణభక్షణం, శక్తేణాపి యదా రామ ఏతో భుజౌ చ్ఛింద్యా త్రదా తవ
స్వర్గప్రాప్తి రితి కథనాః స్వస్య సదా రామాగమప్రతిక్షణం, ఇదానీం భుజద్వయ
స్పృశనేన యువాం రామలక్ష్మణాదేవ, ఏనం మహాపకారకయో ర్భవతో రహం
బుద్ధిసాచివ్యం కరేష్యామితి కథనం, తావ ద్రామేణ రాక్షసనిలయాది కథనప్రశ్నః,
పునః కబంధేన నాహం రావణం జానే, అపితు అదగ్ధస్య మమ దివ్యజ్ఞా

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్యా

భవద్భ్యామన్య దేహన్య దాహే కృతే పశ్చాదుత్పన్నదివ్యజ్ఞానస్స భవతో జానకీ
లాభహేతుభూతం సన్నిత్రం కథయామితి కథనం చైకసప్రతితమే. 501

౭౨ అథ సంస్కృతః కబంధ స్వం రూపం ప్రత్యాపన్నః వాలివిరప్త మృశ్యమూకగిరి
స్థితం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవం సఖాయం కురు, సీతాం స విచిత్ర్య దాన్యతీ త్యబ్రవి
దితి యథా ద్విసప్రతితమే. 50౧

౭౩ అథ కబంధేన సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గమనం త్రిసప్రతితమే. 513

౭౪ అథ కబంధదర్శితమార్గేణ రామలక్ష్మణయోః పంపాతీరస్థశబర్యాశమగమనం, తత్ర
శబర్యా వూజనం. రామాయ శబర్యా స్వావార్యభూతమతంగశిష్యాశ్రమదేవపూజా
స్థానాద్విప్రదర్శనం, తతో రామానుజ్ఞాతయా తయా ఆత్మసమాధిబలేన స్వగురుస్థాన
భూతపరమపదగమనం చ చతుస్సప్రతితమే. 522

౭౫ అథ లక్ష్మణేన శబర్యాశ్రమతదాచార్యమహిమవృత్తాంతం కథయతా సీతామార్గణ
త్వరావివృద్ధసుగ్రీవదిదృశాయుక్తేన శ్రీరామేణ నానావిధవృక్షగుల్మ క్త
పంపామార్గవనదర్శన పూర్వకం మార్గమధ్యస్థమతంగసరసి స్నానపూర్వకం పునః
పంపాతీరసమీపవనదర్శనపూర్వకం చ పంపాప్రవేశః పంచసప్రతితమే, 530

అరణ్యకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

హ ద్వి: ఓ మ్ .
 శ్రీ సీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత
 శ్రీ రఘునందన పరబ్రహ్మణీ నమః.

శ్రీమద్ విశ్వకర్మే శ్రీగోవిందజీయవిశిష్టే లాఠిణ్యకాండ ప్రారంభః

ప్రవిశ్య మహారణ్యం దండకారణ్య మాత్మవాక్,

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

నందే సుందర మహం వందారుబృందారకా
 మందానందకరం సుధాబ్ధివపుషం రక్తారవిందేక్షణమ్,
 చిన్మద్రోరురథాంగ శంఖ పరమ శ్రీపుస్తకాచత్కరం
 శుభ్రాబ్జానన మశ్వవక్త్ర మతులం మత్కార్యవంసిద్ధయే.

వాత్స శ్రీశతకోపదేశి-వరశ్రీపాదరేణ్యంజనై
 ర్దేవస్థాని నిర్మలయా నిరీక్ష్య బహుధా నల్మికజన్మాశయం,
 శ్రీమత్కృతవంశసాగరమణి ర్గోవిందరాజాహ్వయో
 వాచక్షణహ మరణ్యకాండ మధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః.

రా దత్వా పీతాంబరం మహత్,
 అర్చయే పరయా లక్ష్మణ్య రాజంతిం రత్నమేఖలామ్.

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాది కారిణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్త
 సమస్తావిద్యత్వం, నిత్యానంద పరిపూర్ణత్వం, నిలాంతర్యామిత్యం, నిరతిశయౌజ్విల్యం, నిరుపమ
 ధర్మప్రవర్తకత్వ మిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాత ముపనర్దితం. ఇదానీం సజ్జనసంరక్షణ
 శాసన ధర్మవిశేష మభిధాతు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. యద్వా, పూర్వకాండే పితృనవన
 ఫరిపాలనరూప్య ధర్మ స్పద్ధి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం. అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం
 ధర్మవిషయం ప్రతిపాదయి మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. (ప్రవిశ్యేత్వాది.) తుశ్చి: పూర్వారణ్య
 వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి. మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం, దండకారణ్యం దండకస్య రాక్షసే

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

దదర్శ రామో దుర్ధర్ష స్తాపసాశ్రమమండలం.

౧

కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్య లక్ష్మ్య సమావృతం,
యథా ప్రదీప్తం దుర్ధర్షం గగనే సూర్యమండలం.

౨

శరణ్యం సర్వభ సుసంమృష్టాజిరం తథా,
మృగై ర్భహుభి రాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం.

౩

పూజితం చ ప్రస్ఫుతం చ నిత్య మప్సరసాం గజైః,
విశాలై రగ్ని శరణై స్సుగ్రాభాంఢై రజినైః కుశైః.

౪

రణ్యం, శుక్రశాపా దరణ్యభూతం జనపదం, ప్రవిశ్య, అత్మవాక్ దైర్యవాక్, దురవగాహమహా
గహనప్రవే. వ్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (దుర్ధర్ష ఇతి.) హింసాదిభి
రప్రదృష్ట ఇత్యర్థః. రామః, తపస్వినాం, ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం.
'తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమోఽస్త్రియా' మితి బాణః. దదర్శ.

౦

అభిగమ్యత్వాయాశ్రమమండలం సర్వయతి. (కుశేత్యాదిభి) స్సార్థసేప్తకైః. కుశైః
యజ్ఞార్థమాహుతైః, చీరైః స్నానానంతర మాతపే పరిశోపజార్థం క్షిప్తై ర్వల్కలై ర్శు, పరిక్షిప్తం
వ్యాప్తం. బ్రహ్మ వేదః, తత్పంబంధిని వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః. తయా లక్ష్మ్య
ప్రయా. సమావృతం సమంతా దావృతం, అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం, గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః.
దుర్ధర్షం సూర్యమండలం యథా తథావస్థితమిత్యర్థః. తద్వద్రక్ష్యేభి రనభిభవనియం, ఉదయాస్త
సూర్యస్య మందేహాభ్యరక్ష్యేభి రాకమణం, నతు మధ్యాహ్న.

౨

అత ఏవ (శరణ్యం) శరణార్హం, తదర్హతీతి యత్ప్రత్యయః, సహజనై రప్రయుక్తవధ్య
పూతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం వరణీయ మిత్యర్థః. రక్ష్యేభ్యో భి ర్హం వా. 'శరణం
'సహరక్షి' రిత్యమరః. సదా సుసంమృష్టాజిరం సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం. 'అంగణం
చత్వరాశి' ఇత్యమరః. సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచయతి (మృగై రితి.)

౩

(ప్రస్ఫుతం) ప్రకృష్టస్ఫుతవత్, అర్బుచద్యచ్, బహువిహిత్య. అతిరమణీయప్రదేశత్వా
ద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా నర్తనం. అతఏవ పూజితం, అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృహైః, స్రుజ్ముఖాని
ఖాందాని యజ్ఞప్రాతాణి, స్రుగ్భాండాని వ్యృశ్చ కపాలానిచేత్యాద్యామూతాని, తైః. 'వణిజ్ముఖధనే
ప్రా. ఖాండ' మితి వైజయంతి. కుశైః పరివ్రజార్థైః. కుశచిరేః శుక్ర సంగృహీతకుశోక్తిః.

౪

(దండకారణ్య తాపసాశ్రమగమనం)

సమిద్ధి స్తోయకలకైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం,
అరణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యైస్సాన్విదుఫలై ర్వృతం.

౨౫

బలిహోమార్చితం పుణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం,
పుష్పై ర్వనైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యా చ సపద్మయా

౨౬

ఫలమూలాశనై ర్దాంతై శ్చిరకృష్ణాజినాంబరైః,
సూర్యవృక్షానరాభైశ్చ పురాణై ర్మునిభి ర్వృతం.

౨౭

పుణ్యైశ్చ నియతైః శోభితం పరమర్షిభిః,
తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం.

బ్రహ్మవిద్భి ర్మహాభాగై ర్పూర్ణై రుపశోభితం,

౨౮

స దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీమాన్ తాపసాశ్రమమండలం.

అభ్యగచ్ఛ నృహతేజా విజ్యం కృత్వా మహద్దనుః.

౨౯

అరణ్య భవైః (అరణ్యైః.)

౩౦

(బలి ౧) భూతబలిప్రభృతిభిః, హోమై ర్వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ, అర్చితం సత్కృతం.
బ్రహ్మఘోషై ర్వృషభాః, నినాదితం సంజాతనినాదం, పుష్పైః దేవపూజార్థ ముపక్షిప్తైః,
సపద్మయా పద్మసహితయా, పద్మిన్యా పరస్పాదైః.

౩౧

మునిషు తారతమ్య ప్రదర్శనార్థం (సూర్యవృక్షానరాభై) రితుప్రమానద్వయం, పురాణై ర్వృతైః.

౩౨

(పరమర్షిభిః) - క్రమునినామవి పూజనీయైః, తా ప్రసిద్ధం, బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం
బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం, బ్రహ్మఘోషైః కర్మకాలిక వేదమంత్రఘోషైః, బ్రహ్మవిద్భిః పర
బ్రహ్మజ్ఞానిభిః, మహాభాగైః, 'భాగో యాపార్థకేప్రాక్ భాగధేయైకదేశయా' రితి విశ్వః.
వితాదృశం తాపసాశ్రమ దదర్శతి పూర్వేజాన్వయః.

౩౩

(స ఇతి.) విజ్యం విస్మయకారకం, కృత్వా, వినితవేషప్రవేశ్యత్వా ద్వాశ్రమాజా
మాశ్రమమ్ముగపక్ష్యాదిభయనివృత్తార్థం చ విజ్యకరణం, అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖిభూయ గతః.

౩౪

శ్రీమద్భామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

‘దివ్యః స్థైర్యే రామం దృష్ట్వా మహర్షయః’

అభ్యగచ్ఛం ప్రథా ప్రీతా వైదేహీం చ యశస్వినిం.

౧౦౪

తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, -

లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా తు వైదేహీం చ యశస్వినిం,

మంగళాని ప్రయుంజానాః †ప్రత్యగృహ్ణా దృఢవ్రతాః.

౧౦౫

(దివ్యేతి.) దివ్యం లోకవిలక్షణం, జ్ఞానం, తేన ఉపపన్నాయుక్తాః. అతితానాగత జ్ఞానవంః ఇత్యర్థః. రావణవధార్థ మవతీర్థో నిష్ఠాః, సీతా లక్ష్మీః, లక్ష్మణశ్చ తం ఇతి విజ్ఞాతతదవతారరహస్యా ఇతి యావత్.

౧౦౪

(తమిత్వాది) సార్థశ్లోక వికాన్యయః. తే త్రికాలజ్ఞాః, తం రాక్షసనిరాసాయావతీర్ణం రామం, ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారనివర్తన ప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం, ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్ఛందమివార్చనీయం. యద్వా, వనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భవత్రయా మేఘావృత వ స్థితం, ధర్మచారిణో, దృష్ట్వా స్వావర్యమాణ ధర్మారాధ్యం సాక్షాత్కృత్య. యద్వా, ఇతఃపూర్వం ధర్మవిరేణి పశ్యంతి, సంద్రపతి చక్షుషా సాక్షాత్కృత్వంతీత్యర్థః. తథా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా, మంగళాని † స్వాపేక్షితరక్షభృథ్నాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః, రామస్య సౌందర్యసౌకుమార్యాదికం దృష్ట్వా రక్షభూయిష్టేత్ర వనే కిం భవిష్యతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని † దృఢవ్రతాః అశిథిల తద్రక్ష్యత్వనియమాన్వంతః, ప్రత్యగృహ్ణా ప్రతిగృహీతవంతః, ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచార మకుర్వన్నిత్యర్థః.

౧౦౫

† తనిష్లేకి. దివ్యజ్ఞాన్ అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః, ‘జన్మ కర్మ చ మే దివ్య’ మితి స్మృతేః. మహర్షయః అలౌకికత త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః. ప్రీతాః భక్తిప్రేరితాః, అభ్యగచ్ఛా ప్రత్యుత్థానం చక్రూః.

† తనిష్లేకి (ప్రత్యగృహ్ణా) అత్యంతాకరణం ప్రతిగ్రహః, నిస్పృహత్వా మహాత్ము చేతి వక్ష్యతి.

ఆ రణ్యం అను వర్ణన మనస్సర్థః

5

(సౌందర్య సౌఖ్య సామగ్ర్యమునం)

ర ననం లక్ష్మీం సౌ మార్గం

దదృశు ర్విస్మి . రామస్య వనవాసినః.

౧౨

వైదేహీం లక్ష్మణం రామం * నేత్రై రనిమిమైరివ,

ఆశ్చర్యభూతాః దదృశు స్సర్వే తే వనచారిణః.

౧౪

మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకుమార్యాదికమాహ (రూపేతి) రూపస్య శరీరవ్యసంహననం 'సమ స్సమవిభక్తాంగ' ఇత్యుక్తావయవసంస్థానవిశేషం. లక్ష్మీం శోభాం, సౌకుమార్యం పుష్పహాసకుల్యక్త సువేషితాం శోభనలావణ్యవత్తాం. లావణ్యస్వరూపముక్తం- 'ముక్తానలేమ ఛాయాయా స్తరళః' మివాంతరా, పతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తద్విచోచ్యత' ఇతి. విస్మితానా మాకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మి విస్మయావేదకస్వముఖప్రసాదపుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః. వనవాసినః వికారహేతో సత్య ప్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః. వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః అభేదేన ప్రత్యయద్వ్యోతనార్థం చకారాప్రయోగః. యద్యా, అభూషణేపి భూషితవః భాసమాసస్య తథోక్తం - 'అంగా న్యభూషితాన్వేన వలయాద్యై ర్విభూషితైః, యేన భూషితవద్భాతి తద్రూప మితి కథ్యత' ఇతి. సంహననం సౌందర్యం. తదవ్యక్తం - 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితః, సుశిష్టసంధిబంధ స్సాత్తత్సౌందర్యమిహోచ్యత' ఇతి. లక్ష్మీం లావణ్యం. తచ్ఛోక్తం పూర్వమేవ. సౌకుమార్యమ వ్యక్తమేవ. సువేషితాం ఉచితశృంగార సంపన్నత్వం. ౧౩

ఏతం న్యాయం సీతాలక్ష్మణయో రవ్యతిదేష్టుమాహ (వైదేహీమితి) సర్వే వనచారిణః, ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహన్, వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ, దివ్యరూప దర్శనజనితానందభంగభరుతయా విస్మయవిస్ఫురితేక్షణతయా చ సర్వధా నిర్నిమేషై రివ స్థితై స్తైర్మరుపలక్ష్మితాస్సంతః, దదృశుః. అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మి వ్యత ద్వివృతం. ౧౪

* : నిశ్లేకి. (నేత్రై రనిమిమైరివ) జగన్మోహనద్రివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్చేద భూమిని నిమేషరహితై ర్మైత్రైః, ఇవ శబ్దో వాక్యాంకారే. అనిమిషత్యే హేతుమాహ (ఆశ్చర్య భూతానితి.)

శ్రీమద్భాగవతం, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

అత్రానం హి మ స్సర్వభూతహితే రతం,
అతిథిం వ్యవహారం రాఘవం సన్న్యవేశయత్. ౧౫

తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా పావకోపమాః,
అజహ్రుః ప్రేమ స్ఫులిలం ధర్మచారిణః. ౧౬

మూలం పుష్పం ఫలం సన్య మాశ్రమం చ మహాత్తనః,
నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞా సతతః ప్రాంజలయోఽబ్రువత్. ౧౭

ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్య స్త్వం మహాయశాః,
పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః. ౧౮

(అత్రేతి.) అత్ర అశ్రమమండలే, మహాభాగాః స్వః ఋషయః, సర్వభూతహితే
రతం, అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం, వినం రాఘవం, పర్వకాలాయాం స్యస్యపర్వ
సన్నివేశే యన్ ప్రాపయామానుః. ౧౫

(తః ఇతి.) రామస్య సత్కృత్యేతి పప్రార్థీ. పరోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాః.
సత్కృత్య సత్కారం కృత్వా, తుశలప్రశ్నాదికం కృత్వత్యర్థః. పావకోపమా ఇత్యనేన సత్కారస్య
పవిత్రాణాం పవిత్రత్వముక్తం. ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం.
మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే. స్ఫులిలం అర్హ్యైర్యుచితం, అజహ్రుః. ౧౬

(మూలమితి. ధర్మజ్ఞాః శేషిణి సన్పత్తిరూపధర్మజ్ఞాః, ప్రకృ
మూర్ధ్ని కృ ఇత్యర్థః. మహాత్తన స్పష్ట వన్యం మూలాదిక మాశ్రమం
చ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయాని యథేష్టం వినియుజ్జ్వేతి నివేద్య తతోఽబ్రువత్. ౧౭

(ధర్మపాల ఇతి.) ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః, అస్య అర్హస్య మునిజనస్య,
శరణ్యః శరణార్హః, పూజనీయశ్చ, దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః, మాన్యత్వే హేతుః (రాజా దం
ధర ఇతి.) పూజనీయత్వే హేతు (ర్గురూ రితః.) దండస్య నిగ్రహస్య, ధరః కర్తా. ౧౮

శ్చ తన్నిశ్చి. అమయభరసమర్పణ ముచ్యతే.

(ప్రమానానాం తాపసాతిథ్యం)

ఇంద్రస్యేహ చతుర్భాగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ,
రాజా తస్మా ద్వరాణాం భోగాణాం భుక్తి లోకనమస్కృతః. ౧౯
తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః,
నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరః. ౨౦

పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ (ఇంద్రస్యేహేతి.) ఇహ భూస్వగ్నే, ఇంద్రస్య చతుర్భాగః
చతుర్భాగ రాజా ప్రజా రక్షతి, తస్మాద్దేతాః, పరా శ్రీష్టాన్, భోగాన్, భుంక్తే అనుభవతి. ఇంద్ర
స్యేతి లోకపాలంతరాణా ముపలక్షణం. 'అష్టాభి ర్దేశ మాత్రాభిః కల్పితో నృప' ఇతి
వచనాత్. వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమాత్మపరః. 'ఇది పరమైశ్వర్య' ఇతి ధాతో స్తత్రైవ
సృతత్వాత్. 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత' ఇతి శ్లోత్ర. ఇంద్రస్య
పరమాత్మనః, చతుర్భాగః చతుర్థాంశః, తదవతారభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతః
భవా, భోగా భుంక్త ఇత్యర్థః. పుర్యాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్చాయ మేవార్థః. న హ్యన్యస్మై
ముషయః భవంతి, న చాశ్రమం నివేదయంతి, నాపి గర్హభూతత్వం వదంతి. ౧౯

భవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవానిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః, ఏక మిత్యాహ
(తే వయమితి. తే వయం అర్తా వయం, భవతా రక్ష్యాః, ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితు
మర్హాః, కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యతే? నేత్యాహ (భవద్విషయవాసిన ఇతి) భవ ద్దేశవానిత్వమేవ
భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః, నాన్యః, తత్ర భమాదినంభవాత్, దేశవానిత్వే తదభావాదితి భావః. భవతు
తత్రైవ రక్షిష్యామః. యదా రక్షణప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యతాహ (నగరస్థ ఇతి) నగరస్థః సింహ
సనస్థో వా, వనస్థః తద్రహితో వా, త్వం స్వతస్సిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికసర్వశేషీ చ త్వం, నః
అస్మాకం, రాజా రక్షకః, తత్రహేతుమాహ (జనేశ్వర ఇతి) నిరుపాధిక సర్వశేషీత్వార్థః. ౨౦

౨ తనిశ్లోకీ. తే పూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః, వయం ఉపాయభూస్య
త్వాపాయబహుళత్వాదిమంతః, భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన, రక్ష్యాః. అతిప్రసంగవహి
రార్థ మాహ (భవద్విషయవాసినః ఇతి.) భవద్విషయవానిత్వా సాకేతసంభవరాచర జంతు
న్యాయేన ప్రపత్తినిరపేక్షణమిత్యేకః పక్షః. పూర్వోక్తరక్షోకపర్యాలోచనయా ప్రపత్తిద్వారక
మిత్యన్యః పక్షః. నవ పుర్వకృతాత్మాత్మీయరక్షాభరసమర్పణేన ప్రయోజనసిద్ధేః విషయవానిత్వ
శబ్దసం వ్యర్థమితి శంక్యం, రక్షకే పశ్యతి తత్పన్నిధానే రక్ష్యనివాశస్య దోషభూయస్త్వ

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

నన్య ప్రదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేంద్రియాః,
రక్షితవ్యా స్వయా శశ్వద్గర్భభూతా ప్రపోధనాః.

౨౧.

నను భవంతవివ తపఃప్రసావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహుః (న్యప్రేతి.) నన్యప్రేత్యక్తో దండో యైస్తే నన్య ప్రదండాః, శాపతో నిగ్రహకరణరహితా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుః (జితక్రోధా ఇతి.) తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధ ఇత్యర్థః. తత్రాపి హేతుః (జితేంద్రియా ఇతి.) ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావా త్తన్నూలక్రోధరహితా ఇత్యర్థః. వస్తుతస్తు స్వసామర్థ్యే సత్యపి స్వరూప విరోధా న్నాస్మా ౧ రస్మద్రక్షణ ముచిత మిత్యాహుః (త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి.) అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః. (గర్భభూతాః) ప్రజాతుల్యాః, అనేనా నన్యార్హ శేషత్వముక్తం. (శశ్వదితి) కాకాక్షిన్యాయే నోభయత్రావ్యవేతి. తేనానన్యార్హ శేషత్వానన్యశరణత్వయో స్వాభావికత్వముక్తం. తథాపి సా సం వినా రక్షణేతి ప్రసంగస్యా దిత్యత్రాహుః (తపోధనా ఇతి.) తపోఽత్ర న్యాసనిక్షేపాపర పర్యాయః. తస్మాన్నాస్మి మేషాం తపసా మతిరిక్త మాచురితి శ్రుతేః, ప్రసత్త్యేకధనా వయ మిత్యర్థః. అన్మత్కృతాం ప్రసత్తిం వ్యాజీకృత్యాఽస్మా ప్రక్షేత్యర్థః. రక్షణమత్ర మోక్ష ప్రాపణ మేవ. ఖరాదిభ్య ప్రాణన్య శరభంగాశ్రమవాసిభి ర్యక్ష్యమాణత్వాత్, ఇమే తు మునయో మోక్షైకపరాః.

౨౧.

భవార్థత్వా. విస్య నిరపేక్షహేతుత్వనిర్బంధేపి మోక్షవ్యతిరక్తరక్షణోపాయ స్థ్యాఽవిరోధాత్. సహ్యత మహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయనుష్ఠానం చక్రుః, కింతు దుష్ట రాక్షసనిరసనాపేక్షయా. (నగరస్థో వనస్థోవేతి.) ఇతరే మూర్ధాభిషిక్తా బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాతరక్ష్య సమర్థా భవంతి, సకలలోకరక్షణదురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కిం తే? వనవాసే కి మవచీయతే? స్వాభావిక నిన్యనిరతిశయశక్తి సంపన్న, ౨౧ వకం సత్త్వం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా, నిరుపాధికశేషిణస్తవ యత్ర కుత్రచి దవస్థానే వ్యస్మద్రక్షణ మావశ్యక మితి రాజశబ్ధార్థః.

౨౧ నిశ్లోకి. మహా, కుతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః (న్యప్రదండా) త్యక్త శాపాదిశాపనా, యద్వా, త్వయ్యేవ విన్యప్రసకలరాక్షస శిక్షభారాః. అత ఏవ (గర్భభూతాః). గర్భే యథాస్థయత్నేన పరిపాలనియః తద్వద్వయమపి పరిపాలనియా ఇత్యర్థః.

అ : అర్జుకాండే - ప్రథమ స్కంధ :

౪౪

(శ్రీ : శాస్త్రసాగరం)

ఏవముక్త్యా ఫలై ర్ములైః పుష్పై ర్వనైశ్చ రాఘవ ,
అన్వైశ్చ వివిధాహరై స్సలక్ష్మణ మపూజయన్.

౨౨

తథాఽన్యే తాపసా స్పిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః,
న్యాయవృత్తా యథాన్యాయం తర్పయామాసు రీశ్వరం.

౨౩

అ : అర్జుకాండే, ప్రథమ స్కంధః.

అత స్తేషాం ప్రపన్నా చిత కైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి(ఏవమిత్యాది.) ఋషయః
ఏవముక్త్యా సలక్ష్మణం రాఘవం, వన్వైః పుష్పైః ఫలాదిభి శ్చ, రాఘవ మిత్యనేన
సీతాపూజనమ వ్యర్థనిద్దం. మిథునశేషత్వస్యైవ స్వరూపత్వాత్. ప్రభాప్రభావన్నాయేన తయో
రస్పృహగ్భవాః. అన్వైః సంకల్పనిద్దైః, వివిధాహరైః ముష్టాన్నాదిభిః.

౨౨

(తథాన్య ఇతి.) సిద్ధాః సిద్ధసాధనవిష్టాః, న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణ్యాపారాః,
స్వరూపానురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః. వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః, స్వరూపవిరుద్ధ
నిషిద్ధ కామ్యకర్మాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః. అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః, తాపసాః కాయకకైంకర్య
ఽక్తా ఇత్యర్థః. ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం, యథోచితం, స్తుతి
ప్లర్యయామాసు రీశ్వరః.

౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ప్రథమ స్కంధః.

శ్రీమద్భాగవతే, ఏకవిందరాజీయవిశిష్ట

అథ స్వయ స్పర్శః

స్వయస్పర్శః రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి,
అమంత్యో స మునీశ సర్వాశ వనమేవాన్వగాహత.

౧

నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం,
ధ్వస్తపృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం.

౨

నిమ్మాజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితం,
లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ.

౩

అథ ద్వితీయ స్పర్శః

ఏవం ప్రథమస్పర్శేణ నిర్దేశాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునినాం శ్రీదీయవర్యంతం విశిష్ట
విషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య, ఖరవదార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్ష్యతా, శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం
విరాధవధకథనముఖేన బోధయితు ముప్రకమతే (కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా.) అతఏవ సంక్షేపే 'విరా
ధం రాక్షసం హత్యా శరభంగం దదర్శ హే' త్యక్త విరాధవధోపహరముఖేన శరభంగం దృష్టవా
నితి వ్యాఖ్యాతం. (కృతాతిథ్య ఇతి.) తుశబ్దేన అత్యాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే. అనన్య
ప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం పత్రం పుష్ప మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్నువాచి,
కారేన్న్యున కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః. భక్తై ర్యత్కించద్దత్తమపి తత్ సర్వాతిథ్యతేన హి భగవాన్
ప్రీతి. సూర్యస్యోదయనం ప్రతితి కర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా. లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానే
త్యాదినా ప్రవచనవియత్వం. ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే, ప్రాతస్సానాదికర్మావసాన
ఇన్ద్రియైః. వనమే వాన్వగాహత, నవ తత్ర స్థాన మైచ్ఛ దిత్వర్థః.

౪

(నానామృగగణాకీర్ణం) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తపృక్షలతాగుల్మం, తుంగకతివ
విరాధ హనంపర్కా దితి భావః. దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రా ప్యయమేవ హేతుః. నిమ్మాజ
నానా తుని నిష్ఠా నానావిధపక్షికం, సుదూర నానా పక్షి తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం
యత ఇత్యాదినా. ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వా సర్వదా శబ్దిత ఇత్యర్థః.
నానేతా ద్విసర్వం వనమధ్యవిశేషణం.

౫, ౬

(విరాధోపద-పః)

సీతయా సహ కాకు-స్థ ప్రస్మికా ఘోరమృగాయుతే,
విదర్శ గిరిశృంగాభం పు మహాస్వనం.

గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం,
భీష్మం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం.

వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం,
ప్రసనం సర్వభిః వ్యాధితాస్య మివాంతకం.

త్రీణి సంహం శృతురో వ్యాఘ్రాః ద్వౌ వృకౌ పృషతాః దశ,
సవిషణ్ణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్.

అవసాన్యోఽపై శూలే వినదంతం మహాస్వనం,

౭౪

(సీతయా సహకాదు) సార్థశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగా ప్రరక్షాదయః.
చ. రుషా వత్తి భక్షయతితి : రుషాదః పచాద్యచ్. రాక్షస మిత్యర్థః. మహాస్వనం దృఢకంఠ
ధ్వనికం.

(గంభీరాక్షం) నిమ్నాక్షం. మహావక్త్రం పృథుతరముఖం, వికటం వికాలం. విష
మోదరం నిమ్నోన్నతోదరం, భీష్మం మాంసరుధిరాలి ప్రశరీరతయా శుత్పితగ, విషమం
న్యూనాకావయనం, వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం, అతవివ ఘోరదర్శనం

(వసా) మాంసం, తయా అర్ద్రం, రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం, వ్యాధితాస్యం వ్యాధాన్వయం,
అర్ద్ర బి.

(త్రీనిత్యాది.) త్రిజాగ్రమితి శేషః. పృషతాః బిందుమృగాః, అయిసే అయోమయే.
శూలే, అవసన్యప్రొతాః కృత్యా. మహాస్వనం యథా భవతి తథా. వినదంతం వినా
సర్వంతం.

౭౫

శ్రీమద్రామాయః, సంపదరాజీయవిశేషే

స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలం.

అభ్యధావత్సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాంతకః,

౮౪

స్మృత్యై రవం నాదం చాలయన్నివ మేదిసిం.

అంతే నాదాయ వైడేహీ మపక్రమ్య తతోబ్రవీత్,

౯౪

యువాం జటాచీరధరోః ‡ సఖార్యౌ క్షీణజీవితౌ.

ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం శరణం నిజైః,

౧౦౪

కథం గర్వాం చ వాసః క్రమేన సహ.

అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌ యువాం మునిదూషకౌ.

౧౧౪

(౩. ౫౯.) కాలే సంహరకాలే, ప్రజా ఉద్దిక్యాంతకో యథా ధావతి తథా అభ్యధావత్. ౮౪

(స ౫౯). అంతేన కటిప్రదేశేన.

౯౪

(యువా మిత్యాది.) (సఖార్యాది.) ఖార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచిత్యేకే వదంతి. అన్యే తు యథా ప్రాణభృతఉపదధాతిత్వత్ర ప్రాణభృచ్ఛబ్దః ప్రాణభృదప్రాణభృత్సాధారణః, యథా చ ఋతం పిబంతా విశ్వత్ర పానకర్రకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దయోగః, తథా చత్రిన్యామేనాతాపి సఖార్యావిశ్వక్రమిత్యాహుః, తథాపి ధ్వనిదోషోఽవర్ణనీయః, వస్తుతస్తు-ధ్వయో రేకా ఖార్యాఽస్తితి దుర్బుద్ధినైవ ముక్త మితి సమ్మతం. క్షీణజీవితౌ, మద్ధస్తే పతనాదితి భావః. యద్వా, క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ, అత్ర ప్రవిష్టానాం జీవితం దుర్లభ మితి భావః.

౧౦౪

వస్తు విపరీతాచా రామం మమ వ్యావేచిత్యాశయేనాహ (కథమితి.) వాం యువయోః, ప్రమదయా సహ వాసః కథం? విరుద్ధ ఇత్యర్థః. నవనాహేతినిషేధేపి వామాదేశ ఆర్థః. కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి (అధర్మేతి.) మునిదూషకౌ మునివేషవిరుద్ధశరచాపానిధారణా తి భావః. అవేష పాపౌ.

౧౧౪

* అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాఘోషపరివారార్థ మేవ, సందారబుద్ధ్యా. తదుక్తం స్కాండే. సోఽపి తాం జానతీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః, ఇయం పరా మహాశక్తి స్సేయం స్వస్త్వ కారణం, అస్మ్యా విబోధో మోక్షేఽపి కారణం బంధనేపి చ, తస్మాదిమాం భజిష్యామి దిష్ట్యా పాత్రం - దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘోషపంజరః, భక్తియుక్తో జహరై నాం సీతాం వైః స్యః - విజీ మితి తత్త్వదీపికా.

‡ సఖాయా మార్యా సఖార్యా. ఇతి బహుళి.

(విరాధోపద్రవః)

అహం వన మిదం దుర్గం విరాధ నామ రాక్షసః.

చరామి సాయుధో నిత్య మృషిమాంసాని భక్షయన్,

౧౨౪

ఇయం నారీ వరారోహ మమ భార్యా భవిష్యతి .

యువయోః పాపయో శ్చాహం పాస్యామి దుధిరం మృథే,

౧౨౫

తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరాధస్య దురాత్మనః.

బ్రహ్మ సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా,

సీతా ప్రావేపతోద్వేగా తృవాతే కదళీ యథా.

౧౨౬

తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం విరాధాంకగతాం చిభాం,

అబ్రవీ లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా.

౧౨౭

పశ్య సౌమ్య నరేంద్రస్య జనకఽఽస్యాత్మసంభవాం,

మమ భార్యాం శు విరాధాంకే ప్రవేశితాం.

అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రిం యశస్వినిం,

౧౨౮

యదభిప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్.

కై కేయ్యాస్తు సుసంపన్నం త్వివ మదై వ్యవ లక్ష్మణ,

౧౨౯

యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ.

యయాఽహం సర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం,

౧౩౦

(అహ మిత్యాది,) మృథే యుద్ధే.

౧౩౧, ౧౩౨

(తస్యైత్యాది,) సగర్వితం సగర్వం, భావే నిష్ఠా. ఉద్వేగా భయాత్.

౧౩౩

(తామితి,) పరిశుష్యతా శోకసంకుచితేన, ముఖేన ఉపలక్షితః.

౧౩౪, ౧౩౫

(యది.) కై కేయ్యాః, అస్మాసు విషయే, యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః, యచ్ఛ్రుత్వా, సగర్వతం వరవృతం వరవ్యాజేన వృతం, తదదై వ్యవ సుసంపన్నం ఫలితం.

౧౩౬

అ 'ప్రేత'శబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి (యా న తుష్యతితి) దీర్ఘదర్శిన్యా కై కేయ్యాః, అస్మేద్యవనం పుర్యమేవ యది న చింతితం స్యా తర్హి పుత్రార్థం రాజ్యమేవ వరయేత్, నకు

ప్రమద్యామాయశ్చ, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

అద్యేదానీం సకామా సాయా మాతా మమ మధ్యమా. ౨౦

పరస్పర్నా త్తు వైదేహ్యః స దుఃఖతః సమప్తి మే,
పిష ర్వియోగా స్సౌమిత్రే స్వరాజ్యహరణా తథా. ౨౧

ఇతి బ్రువతి కాకుత్స్థః బాష్పశోకపరిప్లుతే,
అబ్రవీ ల్లూటః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగ ఇవ శ్వసత్. ౨౨

అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః,

మత్పురాననం. మత్పురాననవరణా దవగమ్య - అయం వనం గత ప్తే, సాచ రాక్షసాదిభి-
రపక్రమే, తేన రామోపి వ్యసనమ్మహ త్ప్రాప్నోయ. తతశ్చ, మత్పుత్రస్య రాజ్యం
విష్కంభకం స్యాదితి కైకేయా నూన మమన్యతేతి భావః. పుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం,
(మాతా మమ మధ్యమేతి.) యద్యపి పూర్వం మమ మాతా కనియసీ త్యుక్తం, తథాపి మహిమిత్రయా
పేక్షయా కనియసీత్వం. సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వం. త్రిశతం పంచాశచ్ఛ
శరథపత్న్య స్సంతితి పూర్వమేవోక్తం, అద్య అన్మికా దివసే, ఇదానీం అన్మికా క్షణే. ౨౦

కిం తే శ్చితాద్యశం వ్యసనం? తత్రాహ (పరస్పర్నాదితి.) వైదేహ్యః పరస్పర్నా ద్యథా
దుఃఖతరం పితృవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్ఛ తథా దుఃఖం నాస్తీతి యోజనా. ౨౧

(ఇతితి.) రుద్ధః - అంత్రగణనిరుద్ధః, నాగ స్పర్షః, శ్వసత్ రామశోకదర్శనాదితి భావః.
(అనాథ ఇవేతి.) వాసవోపమా భూతానాం నాథస్త్వం, అనాథ ఇవ నాథసాపేక్షా నర ఇవ, విశిష-
టా మా ప్రేక్షణ సహించి, మర్థం పతితస్యసే? వాస్తవార్థస్తు, భూతానాం సర్వలోకానాం-

౧ సరామం లక్ష్మణం దృష్ట్యై త్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథ-
సందర్శస్య వాస్తవార్థస్తు - (స రామమితి.) సః విరాధః, రామం లక్ష్మణం వైదేహం చ దృష్ట్యా
సంప్రదృష్ట స్స, సీతా మభ్యభావ, గృహీతుమితి శిషః, రామాదీన్ దృష్ట్యా తత్రేణసాంభిభూతో
విరాధః స్వప్నత్రాంతం కథయ త్తా పృచ్ఛతి (స కృత్యేత్యాది) స్వకపంచకేన. తతః స విరాధః,
అంతే సమిపే, అగత్యేతి శిషః. వైదేహీ అపక్రమ్య అబ్రవీత్, రామలక్ష్మణా వితి షః-

తి.) సఖార్య సఖాయ మార్గ, క్షీణజీవి, క్షీణం జీవితమరీణాం యాభ్యాం, ర్భవాసాని
అరీణాంతో, జటాచీరధరా చ సంతో, దండకారణ్యం ప్రవిష్టా. యద్యపి, తాపసయో ర్వాం-

మయా ప్రేష్యేణ కాంక్షాన్త కిమర్థః పరితప్యసే.

౨౨

శరేణ నిహతస్యాఽద్య మయా క్రుద్ధాన రక్షసః,
విరాధస్య గతాసో ర్హి మహి పాస్యతి శోభితం.

౨౩

రాజ్యకామే మమ క్రోధో భరణో యో బభూవ హ,
తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి వజ్రీ వజ్రమివాఽశం.

౨౪

నాః, వానవ తేననేతి వానవసముః, త్వం, అనాథ ఇవ నాథఃన్న ఇవ, కిమర్థం పరితప్యః? ఏవ మేవ తత్త్వం జగూః, యథా విశ్వామిత్రః 'అహం వేద్మి మహత్మాన'మితి. యథా చ పరాశరామః 'త్వయా శ్రుతౌక్యవాణేన యదహం విముఖ్యత' ఇతి. ఏవ మృషయోపి.

౨౫

ప్రేష్యేణ స్వయా కిం క్రియత? ఇత్యత్రాహ (శరేణేతి.)

౨౬

(రాజ్యకామ ఇ.) కైకేయ్యః భరతార్థం రాజ్యకాంక్షిత్యా భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం. (తం విరాధే విమోక్ష్యామితి.) శరణాగతే భరత దుర్విమోచత్వాదితి భావః. నను భరతకైకేయాభ్యా

ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి తథాపి కథం పాపా? కథం మునిదూషకా? తాదృశా న భవత ఇన్యర్థః, అత్ర హేతుః అధర్మచారిణౌ, అధర్మం వరతో భక్షయతో నాశయత ఇతి తథా, ఏతా దృశవి పజవిశిష్టా కా యువాం? కింవ (అహమితి.) అహం విరాధో నామ రాక్షసః, ఇదానిం మమ, పాపయోః పాపాభ్యాం, హస్తాభ్యా మితి శేషః, ని భక్షయో సాయుధో మృధే రుధిరం పాస్యమితి ధియా దుర్గం వనం చరామి. కింవ, భయా కాంత్యా, అర్యా శ్రేష్ఠా, ఇయం నారీ, యువయోః కా భవిష్యతితి తా వబ్రవిదితి పూర్వేణ సంబంధః. (తస్యేతి.) ఋషిమాం సాని భక్షయో చరామిత్యేవం దుష్టం యథా తథా, విరాధస్య బ్రువత స్పృతః సీతా ప్రావేశత. (తామితి) విరాధాంకే విరాధస్య సమీపే, ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః. సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యతా ముఖేనపలక్షిం, సీతాభీత్యేతి శేషః. అబ్రవిత్. (పశ్యేతి) విరాధాంకే తత్సమీపే, ప్రవేశితాం స్థితాం యద ప్రేతమితా దినాక్యాని సీతాభీతినిమిత్తేనైక్రానితి ద్రష్టవ్యాని. పరస్పర్యాత్ పరస్య రాక్షసస్య స్పృశ్యాత్, సమీపాగమనా దిత్యర్థః. బాష్పశోకపరిప్లవే సీతాభీతినిమిత్త మితి భావః. ఇతి శ్రీవిద్యువికా.

మమ ముఖవిభజనమునకు శక్తివైద్యము మహా న్యూనమునను,
 వ్యవసాయమునకు శక్తివైద్యము పతనమునను నున్నది. ౨౬

ఇ శ్రీ-మ-నామోదే, అరణ్యకాండే, ద్వితియ స్సర్గః.

మజ్జిమాన్ సప్తకం ప్రవాసనం కారితం, పునరాగంతవః మి శ్చాపజన్య కృతత్వాః. కుతః పునః
రామలక్ష్మణాభ్యాం తత రాజ్యాపహరిత్య మనుష్మర్యతే? ఉచ్యతే - అనంతరం తథా
అనుష్ఠానేపి పుర్యం కైతేయ్యా అథా చింతితత్వా త్రస్య చాపశ్యకరవ్యత్వా ద్దుఃఖికాదే తస్మిం
తనం, ిథాపి వ్యసనకాపి పరదోషోద్భూతనం సత్పురుషానుచిం, రామప్రకృతివిరుద్ధం చ,
'పుత్రప్రమత్తమి' 'వజ్జానం దృష్ట' మితి వ్యామేన దోషదర్శనమేవ రామస్య హద్దం, తదు
పేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితి స్మృతే. అత్రోచ్యతే- వ్యసనకాదే లోకో వాచ్య మవాచ్యం చ న
జానాతి త్యముచ్యతం వ్య మేవ ముక్తమితి. (మమేతి.) భుజబలవేగేన ధనురాకర్షణ
వేగేన, వేగః అపేతవేగః, ఇతజం- వా. విఘ్నార్థితః సంచార

ఇతి శ్రీగోవి రచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న త్రినే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ త్పత్య స్సర్గః

అథ త్పత్య స్సర్గః

(అథ త్పత్య స్సర్గః రాక్షసం ప్రహసన్నివ,
కో భవా వన మభ్యేత్య చరిష్యసి యథా సుఖం.)

అథోవాచ పున ర్వాక్యం విరాధః పూరయ న్వనం,
అన్మనం పృచ్ఛతే బ్రూతం కౌ యవాం క్వ గమిష్యథః.

త మువాచ తతో రామో రాక్షసం జ్వలితాననం,
పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్షావకుల మాత్మనః.

అథ త్పత్య స్సర్గః

అథ విరాధానుగ్రహయ తదాక్రమణం త్పత్యయే. (అథోవాచేత్వాది.) పూరయ, శబ్దేనేతి
-షః. అత్మానం యుష్మత్స్వరూపం, పృచ్ఛతే, మహ్య మితి శేషః. బ్రూతమితి లోబ్ధ్యధ్యమపురుష
ద్వివచనం. ప్రశ్నప్రకార మాహ (కా వితి.)

(తమితి.) రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితాననమితి భయహేతు క్తిః. అత్మన స్సంబంధి
ఇక్షావకుల మువాచే త్యన్వయః. ఇక్షాకులం శ్చదశరథపుత్రా వావాం పితృవచనా ద్వనం
సమిష్టావ ఇత్యువాచే త్యర్థః.

అథ తత్త్వదివికాయం సర్గాదిమల్లేకతయా వ్యాఖ్యాత 'ఇస్యక్త్యేతి' క్లేకో బహుమ
కోమ స ద్భ్యతే, గోవిందరాజార్యేణ న వ్యాఖ్యాతో నాపి పరిగణితః.

† క్షత్రియా వృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ,
త్వాం తు వేదితు మిచ్ఛావః క స్త్వం చరసి దండకాః. ౩

త మువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం,
హంత వత్సామి తే రాజా నిబోధ మమ రాఘవ. ౪

పుత్రః కిల జయస్యాహం మమ మాతా శతహ్రదా,
విరాధ ఇతి మా మాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫

తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా,
శస్త్రేణావధ్యతా లోకేచ్ఛేద్యాభేద్యత్వ మేవ చ. ౬

అధర్మచారణౌ పాపావతి పూర్వోక్త విరాధవచనస్యోత్తర మాహ (క్షత్రియా వృత్త సంపన్నావతి.) (త్వామితి.) కస్య పుత్రః? కింప్రభావ? ఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామిత్వార్థః. 'అహం వన మిచం దుగ్గం విరాధో నామ రాక్షస' ఇతి నామజాత్యోః పూర్వముక్తత్వా న్న తద్విషయోఽయం ప్రశ్నః. ౩

(తమితి.) హంతేతి స్వాభిప్రాయకిర్రనేద్యోగజగర్వణ. మమ మత్తః, మే స్వరూప మితి మా, నిబోధే త్యువాచే త్యన్వయః. ౪

(పుత్రః కిలేతి.) విరాధః ఏగతారాధనః, దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞః. రాక్షసాః వజాతీయాః. వజాతీయైః కృతం నామేదం, నతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫

(తపసా చాపితి.) చాపి కించ, తపసా సాధనేన, బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమరణీయతా, ప్రాప్తా, అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం చ ప్రాప్తం. ప్రహేతుఖండనవిధారణా నర్హత్వం చ ప్రాప్త మిత్వార్థః. ౬

† (క్షత్రియా వితి.) వనగోచరావతి బహు ప్రహిః. ఇతి రామానుజీయం.

(విరాధసంహారః)

ఉత్సృజ్య ప్రమదా మేనా మనపేక్షా యథాగతం,
త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవిత మాదదే. ౭

తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః,
రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం. ౮

క్షుద్ర ధిక్త్వాం తు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే ధృవం,
సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవత్ గమిష్యసి. ౯

తత స్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితాశ్శరాశ్చ,
సుశీఘ్ర మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘాన హ. ౧౦

ధనుః జ్యాగుజవతా సప్త బాణా న్ముమోచ హ,
రుక్మపుంఖా న్మహావేగాశ్చ సుపర్ణానిలతుల్యగాశ్చ. ౧౧

(ఉత్సృజ్యేతి.) అనపేక్షా అపేక్షాయాం మరణం ధ్రువమితి భావః. (త్వరమాణౌ) మందగమనే మే మనశ్చలేదితి భావః, న వాం జీవిత మాదదే, ఉత్తమ ప్రమదారత్న మనః. ౭

(తమి.) తం వీచం పరుషం వదంతం, పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసంరక్తలోచనః వికృతాకారం వికృతాకార మపి, పాపే సితాహరణే చేతో యస్య తం. ౮

(క్షుద్రేతి.) క్షుద్ర పనజాతే, ధిక్క్వారే హేతు కర్యం. హీనార్థం ఉత్తమాంగనాభి లాషరూపహీన మితి యావత్, మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం, సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం సఫలం భవిష్యతిత్యర్థః. తదా కించిదుపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ (తిష్ఠేతి.) సమనం చ దుర్లభ మిత్యాహ (నేతి.) మే, పుర ఇతి శేషః. ౯

(సం ఇతి.) రాక్షసం ప్రతి శరాశ్చ, నిజఘాన అముంచత్, హన హింసాగ్న్య రితు. ౧౦

పున శ్వరా వ్యిశింషన్నాహ (ధనుషేతి.) జ్యారుపో గుణో రజ్జాః, తద్వతా, మహావేగాశ్చ, అత వీచ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతితి తథోక్తా. ౧౧

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

తే శరీరం విరాధస్య భిత్వా బర్హి ,
నిపేతు శ్శోణితాఽఽదిగ్ధా ధరణ్యాం పావకోపమాః. ౧౨

స విద్ధో న్యస్య శూల ముద్యమ్య రాక్షసః,
అభ్యుద్రవ త్సుసంక్రుద్ధప్రదా రామం సలక్ష్మణం. ౧౩

స వినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమం,
ప్రగృహ్య శోభత తదా వ్యాత్రానన ఇవాంతకః. ౧౪

అథ తే భ్రాతరౌ దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః,
విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ ‡ కాలాంతకయమోపమే. ౧౫

(త ఇతి.) (బర్హిణవాసస ఇతి.) స్వాధే ఇనమ్. బర్హిణవాససః బర్హపత్రా ఇత్యర్థః. శోణితేన అదిగ్ధా ఈషల్లిప్తాః, రక్తోద్గమాత్ పూర్వమేవ శరీరా నిర్గమాదితి భావః. పావకోపమా ఇతి భూస్థతృణాదిదహనా దగ్నిసామ్యసిద్ధిః. ౧౨

(స ఇతి.) విద్యః బాణవేధజనిః వేదనాతిశయవాన్, న్యస్య భూమా నిక్షిప్య. ౧౩

(స ఇతి.) మహా నాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్మింస్తద్యథా భవతి తథా, వినద్య. శక్రధ్వజోపమం తద్వదున్నం, వ్యాత్రాననః వివృతాన్యః. అనేర ప్రసారితజిహ్వత్వం లక్ష్యతే, శూలోప భాయ. ౧౪

(అథేతి.) అథ సీతానిక్షేపానంతరం, యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వా, దీప్తం పూర్వబాణభ్య స్తేజస్వినం, శరవర్షం శరసమూహం, ఉభాభ్యామసి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షస ఇత్యాది విషయాని. కాలాంతకయమోపమే-కాలే సంహారకాలే, అంతకో నాశకో యో యమ, స్త్రోత్రే. ౧౫

“ వస్తుతస్తు నై దేవం న్యస్య సీతావమిష మగత్వా, మహానాదం వినద్య కృత్వా, ఇతి స్త్రోదివికా.

‡ కాలాంతకయమోపమే కాలః అంతః కః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః. కాలసా, కారో జీవితవిచ్ఛేదే, అంతకసః ప్రాణాపహరే, యమస్య పుణ్యాపుణ్యనివేక ఇతి భేదః. ఇ తస్య వికా.

(విరాధసంహారః)

స ప్రహస్య మహారౌద్రస్థిత్యాఽజృంభత రాక్షసః,
జృంభమాజస్య తే బాణాః కాయాన్నిషేతు రాశుగాః.

౧౬

స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాః సంరోధ్య రాక్షసః.
విరాధ శూల ముద్యమ్య రాశువా వభ్యధావత.

౧౭

తచ్ఛూలం వజ్రసంకాశం గగనే జ్వలనోపమం,
ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామ శ్శస్త్రభృతాం వరః.

౧౮

తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్య కరా ద్భువి,
వపాతాఽశనినా ఛిన్నం మేరో రివ శిలాతలం.

౧౯

తే ఖడ్గే ఊష్ర ముద్యమ్య కృష్ణసర్పసమా శుభౌ,
తూర్ణ మావతత స్తస్య తదా ప్రహరతాం బలాత్.

౨౦

(స ఇతి.) ప్రహస్య కిమైతేర్మశకప్రాయై రితి హనిత్వా. అజృంభత గాత్రవి నామ మకరోత్, బాణాః కాయే కించిల్లగాః, అశు గచ్ఛంతి త్యాశుగాః, అశుగా అపేత్యర్థః. నిషేతుః జగళుః. ౧౬

(స్పర్శాదితి.) వరదానేన, స్పర్శా స్పృంబంధాత్, ప్రాణాః ప్రాణవాయాః, సంరోధ్య హృదయే సమాహ్మ, బలం కృత్యేర్థః. ౧౭

(౧౮ దితి.) తత్ హస్తస్థం, గగనే జ్వలనః అకాశస్థాగ్నిః, త త్యభూతోపమా. ౧౮

(తదితి.) అశనినా వజ్రేణ. ౧౯

(తా వితి.) ప్రహరతాం ప్రాహరతాం. ౨౦

వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన, తదుక్తం. 'విరాధో హుకపురే విధివన్నా మహాబలః, నుగ్రహస్త్రైః ప్రా, దవధ్య ప్న సురాసురై' రితి.

స వధ్యమాన స్సుభృశం బాహుభ్యాం పరిరభ్య తే,
అప్రకంప్యో నరవ్యాఘ్రౌ రాద్రః ప్రస్థాతు మైచ్ఛత. ౨౦

తస్యాభిప్రాగ్ మాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
వహ త్వయ మలం తావ త్పథాఽనేన తు రాక్షసః. ౨౧

యథా చేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథా వహతు రాక్షసః,
అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః. ౨౨

స తు స్వబలవీర్యేణ సముక్షిప్య నిశాచరః,
బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః. ౨౩

తా వారోష్య తత స్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః,
విరాధో నివదత్ ఫోరం జగామాఽభిముఖో వనం. ౨౪

వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్మహద్భి ర్వివిధై రుపేకం,

(న ఇతి.) అప్రకంప్యో చాలయితుమ ప్యశక్యో. కింపునః పరిగృహీతు? మితి కవిః
పరిహసతి. రాద్రః రాద్రాకృతిః, అప్రకంప్యత్యే హేతుః (నరవ్యాఘ్రా వితి.) నరవ్యాఘ్రౌ
పురుషోత్తమః. ౨౦

(తస్యేతి.) అభిప్రాయం వనాంతర్నయనేచ్ఛాం, వహతు నౌ ప్రాపయతు, అనేన అవాక్యాం
సంతవ్యేన పథా వహతు, అథవా యథేచ్ఛతి యేన మార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి, తథా వహతు.
ఉభయధాపి న దోష ఇతి భావః. తత్ర హేతు మాహ (అయమితి.) నః వనమధ్యగమనేచ్ఛనా
మస్మాకం.

(స త్వితి.) అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ, సముక్షిప్య బాలావివ స్కంధగతౌ చకార, తయో
రిచ్ఛానశాదితి భావః. ౨౪, ౨౫

ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టౌ విత్యాశయేనాహ (వన మితి.) ఇవాః స్థగాలవిశేషాః,
తాభి ర్యుతం, వ్యాళమ్మగైః దుష్టమ్మగైః, 'దుష్టే ద్విపేశ్యాప దే చ వ్యాళః పుంస శతేపి చే' తి

3

నానావిధైః పక్షిశతైః ర్విచిత్రం శివాయతం వ్యాఘ్రమృగైః ర్వికీర్ణం. ౨౬

ఇ: మద్రాసునా, అరణ్యకాండే, య స్వర్గం.

దృష్టి వైదేహి రామలక్ష్మణ, క్రీ.శ. 1600 వ్యాస భుజా భుజా.

విష దాశరథీ రామ స్సత్యవాం చ్చిలవాం చ్చుచిః,
రక్షసా రౌద్రరూపేణ హియతే సహలక్ష్మణః.

మాం వృకా భ ... శార్దూలా ద్వీపిన ప్రథా,
మాం హరోత్సృజ్య కాకుత్స్థా నమ ప్రే రాక్షసోత్తమ.

బాణాః. అత్ర వర్గే భగవత స్సాయత్తనకలప్రవృత్తికత్వం మహా
దర్శితం. అస్మిన్ వర్గే పడియంశతిష్ఠాకాః.   సపి నిర్భయత్వం చ   ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ష్టకే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, తృతీయ స్కంధః.

உயிர்

అథ చతుర్థ స్కంధః

అథ సరమపురుషసహనఫలం వక్తు ముపక్రమతే (హియమాణా విత్త్యాది.) చుక్రోశ రామ
స్యాః మానుషం చరిత్ర మవగచ్ఛంత్యపి స్నేహతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః. (విష ఇతి.)
సత్యవాక్ సత్యవచనవాక్, శిలవాక్ సదాచారసంపన్నః, శుచిః ఏవం దైవం ప్రత్యా
క్షింశ్చ నిరాధం ప్రత్యాహ (మా మితి.) వృకాః ఈహమ్మగాః. 'కోక స్త్రీహమ్మగో వృక'
ఇత్యమరః. శార్దూలాః మహావ్యాఘ్రాః, ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః. 'వ్యాఘ్రో మృగారి శ్శార్దూ -
-ంసారు శ్చిత్రం మృగాత్, చండ శ్చాల్ప స్త్రయం ద్వీపీ' వైజయంతి. నమస్త ఇత్యేనం
- శ్చ తి పుర్వేణాన్వయః.

శ్రీమద్భాగవతం, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

తస్యోస్తద్యవనం శుత్రా వైదేహ్య రామలక్ష్మణౌ,
వేగం ప్రవక్త్రా ర్విరౌ వాః స్య దురాత్మనః.

౪

తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రి రాహుం సవ్యం బభంజ హ.
రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసౌ తస్య రక్షసః.

౫

స భగ్నబాహు స్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః.
ధరణ్యాం మేఘసః కాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః.

౬

ముష్టిభి ర్హనుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసం,
ఉద్యమోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః.

౭

స విద్ధో బహుభి ర్పాతైః ఖడ్గాభ్యాం చ పరిక్షతః,
నిష్పిష్ఠో బహుధా భూమౌ న మమార స రాక్షసః.

౮

తం ప్రేక్ష్య రామ స్సుభృశ మవధ్య మచలోపమం,
భయే వ్యభయద శ్శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీత్.

౯

(తస్యేతి.) (సవ్య మితి.) నను విరాధాదానే కబంధాదానే చ లక్ష్మణ స్సవ్యం రామో
దక్షిణం భుజ మచ్చినది త్యవిశేషణోచ్యతే. క్షిమత్ర నియామక? మితి చేత్, ఉచ్యతే. సర్వదా
లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి. అతో గృహ్లా దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణం
చాగృహ్లాది త్యవిరోధః. తరసౌ బలేన.

౫

(స ఇతి) సంవిగ్నః భీతః.

౬

(రితి.) బహువచన మావృత్త్యా, ఉద్యమోద్యమ్య సూదయంతౌ ముష్ట్యాదిక
ముష్ట్యతోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ, స్థండిలే భూతలే.

౭. ౮

(త మితి.) భయే వ్యభయదః కాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇవ్యవ్య.

తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోఽయం న శక్యతే,
శస్త్రేణ యుధి నిరేతుం రాక్షసం నిఖనావహే. ౧౦

తచ్చుప్యై రాఘవేజోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః,
ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౧

హతోఽస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేన వై,
మయా తు పూర్వం త్వం మోహం న జ్ఞాతః పురుషర్షభః. ౧౨

కౌసల్యానువ్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా,
వైదేహీ చ లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః. ౧౩

అపి శాపా దహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసిం తనుం,
తుంబురు ర్నామ గంధర్వ శ్శస్త్రో వైశ్రవణేన హ. ౧౪

(తపసేతి.) శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః, నిఖనావహే భూమా నిక్షిపేన. ౧౦

(తదితి.) ప్రశ్రితం వినయాన్వితం యథా తథా, ప్రోవాచే శ్శిష్యయః. ౧౧

రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజాన న్నామ (హత ఇత్యాది.) త్వయేతి శేషః. పురుషర్షభః
పురుషోత్తమ స్త్వం, రామత్వేనాఽవతిర్థ ఇతి న జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨

జ్ఞానప్రకారమాహ (కౌసల్యేతి.) తాత సర్వలోకజనక, త్వం కౌసల్యాయా స్సప్రసజాః,
'నిఘ్నమనిచ్ఛ ప్రజామేధయా' రిత్యనిచ్ఛ. ఇతివిదితోఽస్మి. మహాభాగా శ్రీవైదేహీ త్యవగతా,
అయం చ త్వదంశభూతో మహాయశాః త్వదను వర్తనజ కీర్తిమాణ లక్ష్మణ ఇతి విదితః. ౧౩

ఏతావత్పర్యంతం తు 'న జ్ఞాతవానసీ త్యత్రాహ (అపీతి.) అపి గర్హాయాం. కన్య కేన
శాప ? ఇత్యత్రాహ (తుంబురు రిత్యాది.) అహమితి శేషః. ౧౪

ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః,
యదా దాశరథీ రామ స్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే.

౧౫

తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి,
ఇతి వైశ్రవణో రాజా రక్షం పురానఘ.
అనుపస్థియమానో మాం సంక్రుద్ధో వ్యాజహార హ,

౧౬౪

తవ ప్రసాదా న్ముక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్.
భవనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తి వేఽస్తు పరంతవ,

౧౬౫

ఇతో వసతి ధర్మాత్మా శరభంగః |
అధ్యర్థయోజనే తాత మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః,
తం క్షిప్ర మభిగచ్ఛ త్వం స తే శ్రేయో విధాన్యతి.

౧౬౬

అవతే చాపి మాం రామ ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ,

(ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది.) ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోకయతి (మహాయశా ఇతి.) ప్రకృతిం స్వరూపం. శాపనిమిత్తమాహ (సంక్రుద్ధో వ్యాజహార ఇతి.) రంభానక్తం మాం, అనుపస్థియమానః, అతవన సంక్రుద్ధః, రాజా అన్నత్వామి, వైశ్రవణః, ఇతి ఉక్త ప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి, వ్యాజహార, పునర్మయా ప్రసాద్యమాన, ఇత్యబ్రవీ చ్చ ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా.

(తవేతి.) స్వంభవనం స్వర్గలోకం. ఉపకారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే (స్వస్తి ఇతి.) ౧౬౪ వాచికకైంకర్య మాతవేతి. (ఇత ఇతి.) ప్రతాపవాన్ మహాతపాః, అశ మర్ధం యస్య త్యర్థః, తచ్చ తద్యోజనం చ సన్నిభః, సార్థయోజన ఇత్యర్థః. క్షిప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం, తే త్వత్తః, శ్రేయః బ్రహ్మలోకం, విధాన్యతి పోషయిష్యతి. యద్వా, తే శ్రేయః నివాసస్థాన ప్రవేశాదికం.

(అవతి ఇతి.) అవతే శ్వభే, కుశలీ అర్చక కుశలయుక్తః, గోపత్నీనాం గతా

(= రాధసంహారః)

- అసౌ గతసత్త్వానా మేష ధర్మ స్సనాతనః.
అవతే యే నిధీయంతే తేషాం లోకా స్సనాతనాః, ౨౦౪
- ఏవ ముక్త్వా తు కాకుత్స్థం విరాధ స్మరపీడితః.
బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహాబలః, ౨౦౫
- తచ్చుత్త్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశ హ.
ఘంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాఽస్య లక్ష్మణ,
వనేఽస్మిన్ సుమహా చ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః. ౨౧
- ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతా మితి,
తస్థౌ విరాధ మాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవాక్.
తతః ఖనిత్ర మాదాయ లక్ష్మణ శ్శ్వభ్ర ముత్తమం,
అఖన త్పార్శ్వత స్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః. ౨౨
- తం ముక్తకంఠం నిష్పిష్య శంకుకర్ణం మహాస్వనం,
విరాధం ప్రాక్షిప చ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనం. ౨౩

సూనాం 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రి తు జంతు ష్చ' త్యమరః. ఏషః అవటప్రక్షేపః.
అన్య ధర్మస్య ఫలమాహ (అవట ఇతి) ౨౦౪

(ఏవ మితి) స్వర్గసంప్రాప్తః, సంప్రాప్త ప్రాయ ఇత్యర్థః. ఖననానంతరం స్వర్గ
ప్రాప్తే. ౨౦౫, ౨౧

(కుంజరస్యేత్యాది) క్షోకద్వయం. వైపుల్యం విధాయ నిమ్నతాం విధత్తే (ప్రదరః
ఖన్యతా మితి.) ప్రకృష్టోదరః ప్రదరః. ౨౪

(తత ఇతి.) ఉత్తమం అతినిమ్నం, మహాత్మనః మహాకాయస్య. ౨౫

(త మితి.) ముక్తకంఠం కంఠాక్రమణరహితం, అతఏవ మహాస్వనం, శంకుకర్ణం-శంకుః
కీలం, తత్పద్మకర్ణం, గర్వభాకారం చ. 'శంకుకర్ణే గర్వభ్రోష్ట్రే' వితి బాణః. భైరవస్వనం భయంకర
ప్రతిధ్వనం యథా భవతి తథా, నదంతం. మహాస్వన మిత్యత్ర స్వభావోక్తిః. అతోచ్ఛ్వాస
రూపకార్యోక్తి రితి భిదా. ౨౬

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

మాహవే నిర్జిత మాశువిక్రమా స్థిరా వుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ,
ముదాఽన్వితౌ చిక్షిపతు ర్భయావహం నదంత ముత్తిప్య బింతు రాక్షసం. ౨౭

అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ,
సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదా వుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రవక్రతుః. ౨౮

స్వయం విరాధేన హి మృత్యు రాత్మనః ప్రసహ్య రామేణ వధార్థ మీప్సితః,
నివేదితః కాననచారిణా స్వయం న మే వధ శ్శస్త్రకృతో భవేదితి. ౨౯

తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతి స్తస్య బిలప్రవేశనే,
బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితం. ౩౦

ప్రహృష్టరూపా వివ రామలక్ష్మణౌ విరాధ ముర్వాన్యః ప్రదరే నిహత్య తౌ,
ననందతు ర్వీతభయా మాహవనే శిలాభి రంతర్దధతు శ్చ రాక్షసం. ౩౧

సమస్త ముక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్యతి (తమాహవ ఇత్యాదివా.) సంయతి
యుద్ధే, స్థిరా. ౨౭

బిలప్రక్షేపనిమిత్త మాహ (అవధ్యతామితి.) మహాసురస్య వృత్తాద్యసురసదృశస్య,
సమర్థ్య -స్య వధోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య. ౨౮

న కేవలం స్వనిశ్చయః, విరాధేన చానంతరం తథోక్త మిత్యాహ (స్వయమితి.) కానన
చారిణా రామేణ, ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, అత్తినో వధార్థం స్వయమిప్సితః, మృత్యుశ్చిలప్రవేశ
రూపవధోపాయః, 'న మే వధ శ్శస్త్రకృతో భవేది' త్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య, స్వయం నివేదితః
ఉక్తో హితి యోజనా. ౨౯

(తదేవేతి.) రామేణ తద్భాషిత మేవ నిశమ్య, తస్య విరాధస్య, బిలప్రవేశనే మతిః
కృతా. రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా, వనం వినాదిత మితి యోజనా. ౩౦

(ప్రహృష్టేతి) ప్రహృష్టరూపా పులికతశరీరా, వస్తుతో హర్షశోకా వనయో ర్మన్త్రః, కింతు
తన్నటనమాః మితి ఇవశబ్దేన సూచయతి. ౩౧

(విరాధసంహారః)

తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకార్ముకౌ నిహత్య రక్షుః పరిగృహ్య మైథిలీం,
విజహృతు స్తౌ ముదితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ.

౩౨

ఇతి యజ్ఞే, అరణ్యకాండే, చతుర్థ స్కంధః.

అథ పంచమ స్కంధః

అథ పంచమ స్కంధః

హత్వా తు తం ఘమబలం విరాధం గాక్షసం వనే,
తత స్సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాక్.
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసం,
కష్టం వన మిదం దుర్గం న చ స్మ వనగోచరాః.
అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం శరభంగం తపోధనం,

౧౪

౨౪

(తత ఇతి.) పత్నిసహితస్య రామస్య, తద్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చేపమాన
మాహ (చంద్రదివాకరా వివేతి.)

౩౨

ఇతి ప్రగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చతుర్థస్కంధః

అథ పంచమ స్కంధః

ఏవం విరాధవన క్షుమునిజనశరణాగం రానుషంగిక ఫలభూతం విరాధవధ
మభిధాయ, రాధివధఫలశరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం ద్వియిష్యత, తదుచితసౌలభ్య
దర్శనాయ శరభంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే. (హ్వాత్వాది.) (పరిష్వజ్య సమా
శ్వాస్యచేతి.) విరాధాంకస్పర్శ వీరాశాంత్యర్థమితి భావః.

౧౪

(కష్టం) కృష్టం, గహనం వా. కృష్ట గహనయోః కష్ట ఇత నిజ్ఞిస్తా. అతఏవ దుర్గం
విః సూయోగ్య మిత్యర్థః.

౨౪

- అశ్రమం శరభంగస్య రాఘవః పాణిగామ హ.
తస్య దేవప్రభావస్య తపసా భావితాత్మనః, ౩౪.
- సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహా దద్భుతం.
ః భ్రాజమానం వపుష సూర్యవైశ్వానరోపమం, ౪౪.
- వరుహ్య రథోత్సంగా త్సకాశే విబుధానుగం.
అసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరం, ౫౪.
- సుప్రభాభరణం దేవం విరజోబరధారిణం.
తద్విదైరేవ బహుభిః పూజ్యమానం మహాత్మభిః, ౬౪.
- హరిభి ర్వాజిభి ర్యుక్త మంతరిక్షగతం రథం.
దదర్శాదూరత స్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభం, ౭౪.

(అశ్రమమితి.) ః స్య విరాధోక్తస్య, దేవప్రభావస్య, దేవతుల్య చైభవస్య, ః పసా సాధనేన, భావితాత్మనః సాక్షాత్కృత పరబ్రహ్మణః. తపసా బ్రహ్మవిజ్ఞానస్యేతి శ్రుతే. ౩౪

(సమీప ఇత్యాది.) మహా దద్భుతం మహాశ్చర్యభూతం కిమపి వస్తు, విభ్రాజమానం వపుషా భ్రాజమానవపుష మిత్యర్థః, వైశ్వానరా సూర్యవ్యతిరిక్తా స్తేజాంసి. సూర్యాదితేజస్సముదాయోపమ మితిర్థః. ౪౪

(అవరుహ్యేతి.) ః తః కించిత్సమీపగమనానంతం, రథోత్సంగాత్ రథతటా దవరుహ్య, వసుధా మసంస్పృశంతం, అభూమిస్సర్పస్య దేవస్యభావత్వాత్. సకాశే సమీపే, విబుధానుగం విబుధా అనుగాః యస్య తం, విబుధేశ్వర మింద్రం దదర్శ. ౫౪

(సుప్రభా వ్యాభరణాని యస్యే తం) దేవం దేదీప్యమానం, విరజో నిర్మల మంబరం ధర్మం శీలమస్మాప్రీతి విరజోంబరధారిణం, తద్విదైః ఇంద్రతుల్యాకారైః. దదర్శ త్యనుషంగః. ౬౪.

(హరిభి రితి.) హరిభిః శ్యామైః. యద్వా, వాజిభిః వేగవద్భిః, హరిభిః అశ్వైః, తస్య ఇంద్రస్య. ౭౪.

అ ర జ్య కాం డే - పంచమ స్సర్గః

11

(ః రభంగమహర్షే ర్దర్శనం)

పాండురాభ్రఘనవ్రఖ్యం చంద్రమండలసన్నిభం.

అపశ్య ద్విమలం చత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితం,

౮౪

చామరవ్యజనే చాగ్రేయ క్మదండే మహాధనే.

గృహితే వరనారీభ్యాం ధూయమానే చ మూర్ధని,

౯౪

గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః.

అంతరిక్షగతం దేవం వాగ్విరగ్రాభి రీడిరే,

౧౦౪

సహసంభాషమాణే తు శరభంగేణ వాసవే.

దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,

రామోఽథ రథ మద్దిశ్య లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయత్.

౧౧౨

అర్చిష్మంతం శ్రియా జుష్ట మద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ,

ప్రతపంత మివాదిత్య మంతరిక్షగతం రథం.

౧౨౨

(భ్రష్టేష) ఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యన్య తదితి త్వైత్యే దృష్టాంతః.

చంద్రమండలసన్నిభ మితి వృత్తతాయాం, చిత్రమాల్యో ర్దంబమానకుసుమసరైః, ఉపశోభితం.

౮౪

(చామరేతి.) చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే, మహాధనే బహుమూల్యే, మూర్ధ్ని,

తస్యేతి శేషః. అపశ్యది త్యనుషంగః.

౯౪

(గంధర్వేతి.) ఈడిరే తుష్టువుః. ఈడమానా సపశ్యదిత్యర్థః.

౧౦౪

(సహిత్యాది.) సార్థక్లేక ఏకాన్యాయః. తత్ర తదానిం, రామ ఇతి పదస్యావృత్తిః శ్రియా

భేదాత్, అతో న వునరుక్తిః. ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య, శరభంగేణ సాకం వాసవే సంభాషమాణే నతి, తత్ర సమయే, రామ శ్చతక్రతుం దృష్ట్వా, తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయ, ఉద్దిశ్య ప్రదర్శయత్ సకా, అథ లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి యోజనా.

౧౧౨

(అర్చిష్మంః మితి.) అర్చిష్మంతం సతేజస్కం, శ్రియా కాంత్యా, (య ఇతి.) యదు

యే . . . పురుషాతన్య పురా శక్రన్య న శ్రుతాః,
అంతరిక్షగ . . . దివ్యాస్త ఇమే హరయో ద్రువం.

౧౩

ఇమే చ పురుషవ్యాఘ్రా యే తిష్ఠం త్యభితో రథం,
శతం శతం పాండలిం యువానః ఖడ్గపాణయః.

౧౪

విస్తీర్ణ విపులరస్కాః పరిఘాయతభాహవః,
శోణాంశువసనా స్పర్శ్యే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః.

౧౫

ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హరా జ్వలనసన్నిభాః,
రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికం.

౧౬

ఏత ద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా,
యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః.

౧౭

హతన్య యజ్వభి ర్పుషశోహతన్య, నః అస్మాభిః. ఇమే హరితవర్ణాః, హరయః అశ్వాః తే.
యద్వా, శ ఇమే శక్రన్య హరయ ఇత్యన్వయః.

౧౩, ౧౪

(ఇమే చేత్యాది) క్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. (శతం శత మితి.) ప్రతిదిశమితి శేషః.
విస్తీర్ణవిపులరస్కాః అత్యంతవిశాలరస్కాః, శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః, ఏవం
భూతా య ఇమే తిష్ఠంతి త్యన్వయః. యేషాం సర్వేషా మురోదేశేషు, హరాః, జ్వలనసన్నిభాః
అగ్నివ చ్చుక్షభాస్వరాః, దృశ్యంతే, రూపమిత్యత్రాపి ఇమే ఇత్యధ్యాహర్యం. పంచవింశతివర్షాః
పరిమాణ మస్య పంచవింశతివార్షికం. త దస్య పరిమాణ మితి తక్. వర్షస్యాభవిష్యతి త్యుత్తర
పదస్పృద్ధిః. ఏవంభూతం రూపం శరీరం యే బిభ్రతి, అదభ్యస్తాది త్యదాదేశః. పంచవింశతి
వార్షిక మితి యౌవనావస్థోచ్ఛతే. 'కామారం స్యా త్పంచదశా ద్యౌవనం తు తతః పర' మిత్యుక్తే.
త ఇమే సురా ఇత్యధ్యాహర్యం. తత్ర యుక్తి మాహ (ఏతద్ధితి.) ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం.
వయః శరీరావస్థా. దేవానాం నిత్యదా భవతి. నిత్యదేతి నిపాతః. కిలేతి ప్రసిద్ధే. యథేమే వసనా
భరణాదిభి శ్చారుదర్శనాః, తథా కిల దేవా ఇతి యోజనా.

౧౫-౧౭

4) శోణాశ్శువసనా ఇతి పాఠే శోణా అశ్వా వసనాని చ యేషాం తే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శరభంగమహర్షేర్దర్శనం)

ఇహైవ సఖా వైభవోఽయం మహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ,
యావత్త్వానా మ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమా న్రథే.

౧౯

౬ మేవ ముక్త్యా సౌమిత్రి మిహైత స్థీయతా మితి,
అచక్రామ కాకుః స్థ శ్శరభంగాశ్రమం ప్రతి.

౨౦

౭ స్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచిపతిః,
శరభంగ మనుప్రాప్య వివిధ మబ్రవీత్.

౨౧

ఇహోపయా త్యసౌ రామో యావత్త్వాం నాభిభాషతే,
నిష్ఠాం నయతు తావత్తత మాం ద్రష్టు మర్హతి.

౨౨

జిహ్వంతం కృతార్థం చ ద్రష్టాహ మచిరా దిమం,

(ఇహైవైత్యాది.) ర. ఇత్యనేన తదానిం రామం దృష్ట్వా రథ మారూఢ ఇత్యవగమ్యతే.
యావత్ జానామి జ్ఞాస్యామి. యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. వ్యక్తం ఏనా స్పష్టం.
ప్రేక్ష్య. అ జ్ఞాస్యామి త్యర్థః. విరహోనహిష్టుతయానువ్రజంతం లక్ష్మణం పునః ప్రదిశ్య
హ (తమేవ మితి).

(తత ఇతి.) అనుప్రాప్య ఏకాంతవనస్రవణాయ సమీప మాగమ్య, వివిక్తే రహస్యే,
వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాం.

౨౩

(ఇహైవైత్యాది.) అసౌ రామః, ఇహ ఖేత్వమిహే, ఉపయాతి ఉపయా ససౌ యావతి.
కాలే మాం నాభిభాష తావత్ప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తం నయతు. నిష్ఠా నిష్పత్తి
ఇత్యమరః. మయా అ నివ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు, మయా సంభాషణేనన్య
దేవ్యప్రకటనం ప్యాదితి భావః. సంభాషణాభావేపి దర్శన మస్మిత్వత అహ. (తత ఇతి) తతః
స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం, మాం ద్రష్టు మర్హతి స మాం పశ్యతు.

౨౪

భవాత్తతం పశ్య త్విత్యత్రాహ (జితవంత మితి.) రావణం జితవంతం, అతఏవ కృతార్థం
కృతదేవప్రయోజనం, ఇమ మహ మచిరా ద్రష్టా ద్రష్టాన్మి. దర్శనసంభాషణాభ్యాం

కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహా వై స్మదుష్కరం.
నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో ఘాం ద్రమ్మ మహ్ని, ౨౩౪

ఇతి వజ్రీత మామంత్ర్య మానయి చ తాపసం.
రథేన హరియక్తేన యయా దివ మరిండమః, ౨౪౪

ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవ స్సపరిచ్ఛదం.
అగ్నిహోత్ర ముపాసినం శరభంగ ముపాగమః, ౨౫౪

తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య రామ స్సీతా చ లక్ష్మణః.
నిషేదు స్సమనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమంతితాః, ౨౬౪

తత శ్శక్రొపయానంతు పర్యపుచ్చ త్స రాఘవః,
శరభంగశ్చ తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేదయ . ౨౭౪

దేవత్వ ప్రకటితా హని? రిత్నతాహ (కర్మేతి.) హి యస్మా ద్దన్యై ర్దేవై ర్దుష్కరం, మహాత్కర్మ
రావణవధా శం, అనేన మామవేషేణ, కర్తవ్యం, తస్మా దిత్వర్థః. ౨౮౪

(ఇతితి.) ఇతి ఉత్తప్రకారేణ, తాపసం తాపసవేషం, మానయిత్వా బహుమాన్య.
తం శరభంగ శ్చ, హరియు క్తేన అశ్వయు క్తేన, రథేన దివం యయా. ౨౯౪

((ప్రయాతే త్వి.) రామాగమనోద్ద్యోగకాల ఏవేంద్రస్య ప్రయాతత్వా . సపరిచ్ఛదం
శ్రీకృష్ణాపరివారసహితం యథా భవతి తథా, అగ్నిహోత్రం వహ్నిం, ఉపాసినం తత్ర
ప్రశార్థ ముపతిష్ఠంతం, శరభంగ ముపాగమ . ౩౦౪

(సేతి.) స త్సా అసనాయ కృతానుమతికాః, మునితో
లబ్ధానవాః, త నిమంతితాః సత్కృతాశ్చ సంతః, నిషేదుః. ౩౧౪

(ఇతి.) శక్రొపయానం ఇంద్రాగమననిమిత్తం. ౩౨౪

(శ్రీమద్భగవద్గీతా సంకల్పము)

మామేష వరదో రామః బ్రహ్మలోకం నిశీషతి.

అయం ముగ్ధా తపస్సా దుష్ప్రాప్త మకృతాత్మభిః,

౨౭౪

అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమాన మదూరతః.

బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్వా మదృష్ట్యా ‡ ప్రియాతిథిం,

౨౭౫

స్వయాఽహం పురుషవ్యాఘ్ర * ధార్మికేణ మహాత్మనా.

సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవసేవితం,

౩౦౮

అథం న్యవేదయ దిత్వతాహ (మామితి.) సర్వేషాం వరం దదాతితి వరదః, ఏష
ఇంద ౧. మాం బ్రహ్మలోకం, నిశీషతి నేతు మిచ్ఛతి. బ్రహ్మజ్ఞయేతి శేషః. ౨౭౪

తర్హి కిమర్థం న గతోఽసీత్వతాహ (అహమితి.) హే నరవ్యాఘ్ర, అదూరతో వర్తమానం
మనసి నదా సన్నిహితం, త్వాం యోగః జ్ఞాత్వా, ప్రియాతిథిం త్వా మదృష్ట్యాఽన్యదనుభవానందం
హయ, బ్రహ్మలోకం 'అబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావర్తివ' ఇత్యుక్తలోకం, న
గచ్ఛామి. ౨౭౫

తర్హి కేన సాధనేన కం లోకం గమిష్యసి త్వతాహ. (త్వయేతి.) ధార్మికేణ ధర్మ
స్వరూపేణ, స్వార్థే తక్. మహాత్మనా సత్యసంకల్పేన, త్వయా సమాగమ్య త్వత్కటాక్షవిషయో
హత్యా, అసేవితం. 'యత్ర పూర్వే సాధ్యా స్సంతి దేవా' ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరిసేవిం.
త్రిదివం త్రిపాద్యభూతిం, బ్రహ్మలోకా దుత్కృష్టం, గమిష్యామి. బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి
త్రిదివం గమిష్యామి త్యనేనాఽయమర్థోఽవగమ్యతే. ౩౦౪

‡ ప్రియాతిథిం-ప్రియా అతిథయో భక్తాః యవ్య తం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

౨౭౪

* స్వయేతి. = దేవ, ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన, కుతః? మహాత్మనా
మహాత్మ జగదాధారః అత్మా మూర్తి ర్యవ్య, త్వయా పర సమాగమ్య, త్రిదివం
బ్రహ్మలోకం గమిష్యామితి భావః. నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజన పారిజాతస్య
తన దర్శనానందం విహయ మమ బ్రహ్మలోకే న కిమపి భోక్తవ్య మస్తి. తథాపి పూర్వమపి
మయైవ సాధితరై రనుభూత మపి బ్రహ్మలోకం స్వబలప్రారబ్ధకర్మాధీనే గమిష్యామి;
అంక ర్తవ్య మితి శేషః. ఇతి తత్త్వ దీపికా.

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజభిషిక్తి.

- అక్షయ నరశార్దూల మయా లోకా జితా శ్శుభాః.
 బ్రాహ్మ్యశ్చ నాకపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణాన్వ మామకాః, ౩౦౪
- ఏవ ముక్తో నరవ్యాఘ్ర స్సర్వశాస్త్రవిశారదః.
 ముషిణా శరభంగేణ రాఘవో వాక్య మబ్రవీ , ౩౦౫
- * అహ మేవాహరిష్యామి సర్వలోకా న్మహామనః.
 అవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిష్ట మిహ కాననే, ౩౦౬

(కమేణః థా భవిష్యతి అర్జితకర్మఫలాని ప్రథమ మనుభవేత్యత అహ (అక్షయా ఇతి.)
 బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః, నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవాః, అక్షయా శ్చిరః, సః,
 యే లోకాః భోగ మయా అర్జితాః, తా మామకాః, ప్రతిగృహ్ణాన్వ, మృతాని
 సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితి భావః. సర్వత్రా తిథిసత్కారః ప్రాతితికోఽర్థః. కర్మణాం
 భగవదర్పణం నామ ఫలసంగత్యాగ కల్పేన్వ త్యాగపూర్వకం భగవత్కంకర్యతయా
౩౦౪

తదిద మంగీకుర్వా తస్య వాచిక కైంకర్యం ని త (అహమేవేతి.) అహరిష్యా
 మ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ, సర్వలోకాః, త్వయా మయ్యర్పితాః. ఇహ కాననే, ప్రదిష్టం త్వయా
 నిర్దిష్టం, అవాసం త్వచ్ఛామి. తుశ్చేన త్వదభిమతదేశవిన వాస ఇత్యుచ్యతే, 'సా కాశి న
 చాక తి భువి సామోద్యేతి నాధ్యాస్యత' ఇత్యాదిక మిహనుసంధేయం. ౩౦౫

౧ : నిష్ఠికి. (బ్రాహ్మ్యః) బ్రహ్మలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః, నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవా
 భోగప్రదేశవిశేషాః, ఉభయత్ర దిగాదిభ్యో యదితి యు. (ప్రతిగృహ్ణాన్వ మామకానితి.) సర్వేశ్వరే
 ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం. అతిథిసత్కారవివక్షా ప్రాతితికి. ఉత్తరత్ర మత్సరసాదా
 శ్శుభాః, స్త్యం విహరన్వ సలక్షణ ఇతిదమపి ఫలసమర్పణాప్రాయమేవ.

* తనిష్ఠికి, అహమేవాహరిష్యామి సంపా ప్రదాప్యామిత్వార్థః. 'ఇష్టాపూర్తం
 బహుభా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నా' నితి శ్లోకః. 'బహు' చ తతః
 కామా మయైన విహితా' నితి భగవదుక్తేశ్చ.

(శరభం స్వప్నప్రసాదాదాకగమనం)

రాఘవేంద్రవ ముక్తస్తు శ్రీలక్ష్మణబలేన వై,
శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః పునరేవాఽబ్రవీ ద్వచః.

౩౦౪

ఇహ ధామ మహాతేజా స్ఫుటిత్యే నామ ధార్మికః,
వస త్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాన్యతి.

౩౦౫

సుతిత్త్వ మభి గచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినం,
రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాన్యతి.

౩౦౬

ఇమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతా మనువ్రజ,
నదీం * పుష్పిదుపవహం తత్ర తత్ర గమిష్యసి.

౩౦౭

విష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మాం,
యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః.

౩౦౮

(రాఘవేంద్రవై.) మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం మనసి కృతవానితి
సూచయతి. ౩౦౪

(ఇహేతి.) ధార్మికః ధర్మచారి, ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః, వసతి, అదూర ఇతి శేషః. ౩౦౫

(ఇమా మితి.) మందాకినీశబ్దః పుణ్యనదీమాత్రే మునిభి రుపచర్యతే, అతఏవ చిత్రకూటే
వృక్షం, ప్రతిస్రోతా మితి బాబర్హః. ప్రతిస్రోతసం కృత్వాఽనుస్మృత్య వ్రజ, నద్యాం పూర్వ
వాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి. పుష్పిదుపవహం
ఉడుపః ప్లవః, ఉడుపాకారపుష్పచయావహా మిత్యర్థః. నదీం తత్రతత్ర గమిష్యసి త్యనేన
కృచిన్నదీరే కృచిద్వ్యవహితే చ మార్గ ఇత్యుచ్యతే. ౩౦౬

(ఏష పంథా ఇతి.) అనయోక్త్యా సుతిత్త్వాశమూర్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే. అథ ముని
స్వప్నదేహత్మాగకాలే రామసన్నిధాన మర్థయతే (ముహూర్తం పశ్య తాత మానితి.). తాత సత్వ
లోకజనక. ౩౦౭

* పుష్పిదుపవహం పుష్పవల్లభాస్మృదుపాని వహతి తథా, యద్వా, పుష్పవస్త్రత
వహం ఇతి త్త్వదిపికా.

తతోఽగ్నిం సునమాధాయ హుత్వా పాజ్యేన మంత్రవి-

శరభంగ మతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనం,

౯౪

తస్య రోమా కేశాంశ్చ దదాహగ్ని ర్మహాత్మనః.

జీర్ణాం త్వచం తథాఽస్థిని యచ్ఛ మాంసం సశోబితం,

రామస్తు విస్మితో యతా భార్యయా చ సహాత్మవాన్.

౯౫

స చ పావకసంకాశః కుమార స్సమపద్యత,

ఉత్థాయాగ్ని చయా తస్మా చ్చరభంగో వ్యరోచత.

౯౬

స లోకా నాహితాగ్ని నా మృషీజాం చ మహాత్మనాం,

దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత.

౯౭

(తతి ఇతి.) మంత్రవిత్ బ్రహ్మమేధమంత్రవి, శరభంగః అగ్నిం, సునమాధాయ పరివ్రజాది రలంకృత్య, అజ్యేన బ్రహ్మమేధమంత్రై ర్హుత్వా, హుతాశనం ప్రవివేశ. అత్ర విధిః 'హుద్మత్కంతా తదావాప్తౌ బ్రహ్మమేధానలం ప్రజేత్. నాభివక్త్రాత్మగా నగ్ని నవరోవ్యయ స్థలం, సంస్కారయే' దితి.

౩౯౪, ౪౮

అహోఽవ్య దేవయానమగ్నేః బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి (స చేత్యాదివా.) కుమార లక్షణాక్రం రత్నాకరే 'బా ౨ థ సంవదశభి ప్రొంశద్భిస్తు కుమారక' ఇతి. బ్రహ్మ లోకం 'అర్చిష మానంభవం త్యర్చిషోహ రహ్న అహర్యమాణపక్ష మాహర్యమాణ పక్షాద్యా పదుదక్షిణ' మాసేభ్య స్సంవత్సరం సంవత్సరా దాదిత్య మాదిత్య సంవత్సరం సంవత్సరం విదుతం' నవ స్స వినా బ్రహ్మ గమయతి' త్యుక్తం బ్రహ్మలోకం.

౪౨-౪౩

(మునిశాసనము రక్షణగతి)

స పుణ్యకర్మాభవనే ద్విజర్థభావితామహం సానుచరం దదర్శ హ,
పి-మహాశాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగత మిత్థ్యవాచ హ. ౪౪

ఇతి అరణ్యకాండ, పంచమ స్కంధః.

అథ షష్ఠ స్కంధః

శరభంగే దివం యాతే మునిసంఘా సమాగతాః,
అభ్యగచ్ఛం కాకుత్స్థం రామం జ్వలితజనం.

(సం. ౪౪.) అః పితామహశబ్దోపి సవిగ్రహపరమాత. పరః. సర్వ మిదం శరభం
గన్య రామసాన్నిధ్య ప్రతిక్షయా వ్యజ్యం. అస్మిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశ జ్ఞేయాః. ౪౪
ఇతి గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే,
పంచమ స్కంధః.

అథ షష్ఠ స్కంధః

అరణ్యకాండ

ఏవం ఖరవధార్థి మునిజన శరణాగతిం వక్తుం తదుపయోగితయా రామస్య సమర్థ
కారుణ్యముక్తాస్య, అం తచ్చరణాగం వక్తు ముపక్రమతే (శరభంగ ఇత్యాది.) శరభంగే
దివం యాత ఇ. కాల ప్రదర్శనం, సుతిష్ఠాదీనాం విద్యమానత్వా. సమాగతాః సమ్మిళితాః. ౪౪

ఈ స్వప్రకాశం పరం బ్రహ్మైవ, కకుష్టాన్యయైవతిర్థం స ద్భాగ్యవశేన అన్మద్భు
ష్టాగోచరోభూత్. అతోన్మత్ప్రసాదానాదిక మద్య ఫలిత మితి దర్శనానందేన కృతార్థిభవతుం,
నిర్దనస్య ధనలాభే యథా. తద్వదానందనిర్భరా మునిసంఘా, నానాదిగ్భ్యః సమాగతా ఇతి
తత్త్వదివికా.

శ్రీమద్రామానుజతే, గోవిందరాయవిశిష్టే

వైఖానసా వాలభిల్యా స్సంప్రేక్షాళా మరీచిపాః,
అశ్మకుట్టాచ్చ బహవః పతాహరాశ్చ ధార్మికాః.

దంతోలుఖలిసత్తైవ తత్రైవోన్మజ్జికాః పరే,
గాత్రశయ్యా అశయాశ్చ తత్రైవాభావకాశకాః.

మునయ స్సలిలాహారా వా ప్రథాఽపరే,
అకాశనిలయాత్తైవ తథా స్థండిలశాయినః.

(వైఖానసా ఇత్యాది.) 'యే నఖాః తే వైఖానసాః, తే వాలభిల్యా' ఇత్యుక్త-
'త్యా భగవన్నఖరోమజాతా ఋషయః. సదా శరీరం సంప్రక్షాయంతితి సంప్రక్షాళా,
మరీచి శ్చంద్రమాన్యాది రజాణా సదా విబంతితి మరీచిపాః, సదా అంతఃకిరణా ప్రవేశ-
యంతితి వివృతాస్యా ఇత్యర్థః. అశ్మభి రాత్మశరీరాణి కుట్టంతి త్యశ్మకుట్టాః, పతాహరాః
పర్వా నాః.

(దంతా తదేషా మస్తీతి దంతోలుఖలిసః) దంతై రేవ ప్రహృదితుష-
నిష్క్రమకం కృత్యా భక్షయంత ఇత్యర్థః. ఉన్మజ్జికాః శిరోమాత్ర ముద్భృత్య సదా జలావగాధా,
గాత్ర మేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్రశయ్యాః, ఉరసి వృత్త్యా శిరః కృత్యా శయానా-
ఇత్యర్థః. అశయాస్థండిలశాయిన ఇత్యనేన పునరుక్తిః, అశయాః అనమ్రగాత్రా ఇత్యర్థః.
అపరావకాశకాః పర్జనాతాతపాది వ్యసావృతదేశ ఏవ పర్జమానాః.

(సలిలాహారా) సలిలమత్రాహారా, వాయుభక్షాః త్రభక్షాః, అకాశే వృక్షా-
గ్రాహణ నియంత ఇత్యాకాశనిలయా, స్థండిలే కుశాద్యాస్తృతభూతా రత ఇ-
స్థం సః.

బ్రహ్మ సే నఖజాతా వైఖానసాః, కేశజాతా వాలభిల్యాః, యే నఖాః తే వైఖానసాః,
వాల్మీకి వాలభిల్యా ఇతి శ్రుతేః. యద్వా, విఖననమునినా ప్రోక్తం సూత్ర-
మన్యైర్వాగ్ధానుసారిణో వైఖానసాః క్రిస్తు సచేన్నే లభ్యే పుష్కలచితత్వాగినః,
సంప్రక్షాళాస్తు భగవతః శ్రీపాదప్రక్షాలనజాతా మహర్షయః. యద్వా, ప్రత్యహం జీవనసాధనం-
సంపాద్య సర్వం తద్వినియుజ్య నర్తంతే యే తే వా సంప్రక్షాళాః, అశ్వస్తవికా ఇత్యర్థః. మరీచిపా-
చన్మ అశ్మకుట్టాస్తు భక్షణార్థం వియంగాద్వి నశ్మన్యేవ కుట్టయంతితి తథా-
ఇతి తత్త్వదిపికా.

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

వృత్తాన్ దాంతాన్ ప్రథాన్ అర్హాన్ పటవాసనః,
సజపాశ్చ తపోనిత్యాన్ ప్రథాన్ పంచతపోన్ నిత్యాన్.

౫

సర్వే బ్రాహ్మ్య శ్చియా జుష్టా దృఢయోగా స్సమాహతాః,
శరభంగాశ్రమే రామ మభిజగ్ముశ్చ తాపసాః.

౬

అభిగమ్య చ ధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాం వరం,
ఊచుః పరమధర్మజ్ఞ మృషిసంఘా స్సమాహతాః.

౭

తస్య మిత్యాకుకులస్యాన్ స్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ,
ప్రథానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ.

౮

విశ్రుత స్త్రిమ లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ,
పితృభక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః.

౯

(వతోపవాసినః.) వతోపవాసనిరతాః, సర్వాహరణాన్యా ఇత్యర్థః. అర్హపటవాసనః
అర్హపటవాసనశీలాః, సజపాః సదా జపశీలాః, తపోనిత్యాః స్వాధ్యాయ మధితే తపవిత తత్రవ్యతే,
తపో హి స్వాధ్యాయ ఇత్యుక్త సదాస్వాధ్యాయ తపోనిష్ఠాః, పంచతపోన్ నిత్యాన్
గ్రీష్మే పంచాగ్నిమద్యస్థాః. బ్రాహ్మ్య శ్చియా బ్రహ్మన్ ద్యామస్తానజనితబ్రహ్మవర్చసేన, దృఢః
పరిపక్వః, యోగో యమనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః, సమాహతాః యోగైకా
గ్రచిత్తాః, వివంభూతా స్తాపసాః రామ మభిజగ్ము రిత్యన్వయః. మునివైవిధ్యోక్తి ర్దర్శనియ
త్వయ. అత్రాభిజగ్ము రిత్యవేన శరణాగతి రుక్తా.

౧౦

(అభిగ మ్యేత్యాది.)

౧౧

ఇక్ష్యాకుకులస్య ప్రధానః, పృథివ్యాశ్చ నాథః, ప్రథమే దృష్టాంతః (దేవానా మితి.)
యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతి రితి తవ నామేత్యర్థః.

౧౨

(విశ్రుత ఇతి.) యశసా శరభంగానుగ్రహకీర్త్య, విక్రమేణ విరాధనిరసనేన చ,
త్రిమ లోకేషు భూర్భువస్సువర్లోకేషు, విశ్రుతః ప్రసిద్ధః. పితృభక్తి స్త్యయి పుష్కలా, తద్య
వనేన లబ్ధిస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్. సత్యం సత్యవచనం చ, త్వయి పుష్కలం, భరత ప్రార్థన
యాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాన్ అభంజనాత్. ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః, శరభంగానుగ్రహాత్.

౧౩

త్వా మాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలం,
అధిత్వా న్నాథ వత్సామ ప్రచ్ఛ నః క్షుంతు మర్హసి.

౧౦

అధర్మస్తు మహం సౌత భవే త్రస్య మహిపతేః,
యో హరే దృలిషద్భాగం నచ రక్షతి పుత్రవత్.

౧౧

యుంజాన స్స్వనిచ పాణాః ప్రాణై రిష్టాః సుతా నివ,
నిత్యయుక్త స్సదా రక్షా సర్వాః విషయవాసినః.

౧౨

ప్రాప్నోతి శాశ్వతిం రామ కీర్తిం స బహువార్హికీం,
బ్రహ్మణ స్థాన మాసాద్య తత్ర చాపి మహియతే.

౧౩

(— మితి.) ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సల మిత్యుక్తానువాదః. అధినో యాచకా స్తేషాం భావోఽ
స్థిత్యం, యా త్యర్థః. సా చ రక్షోనిరసనవిషయా, తయా త్యాం కించి ద్వజ్జామః. తా మంతు
మర్హసి. ఆ తయా త్వద్గుగమనమేవ కార్యసాధనం. అర్హతిశయేన విజ్ఞాపనం తు క్షమస్యే
త్యర్థః. ఏతేన ఉపాయత్వాధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం. ప్రార్థనం తు స కర్తవ్యం. హతాత్
కృతేపి క్షౌఢణం కర్తవ్య మిత్యుక్తం భవతి. ౮౦

స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావిక మితి దర్శన బిపాధికం లౌకికరాజ
రక్షణప్రకారం దర్శయంతి (అధర్మ స్త్రిత్యాదినా.) యః ప్రజాభ్యో బలిషద్భాగం హరతి,
హృత్వా చ తాః స రక్షతి, తస్య మహా నధర్మః. బలిః కరః, 'భాగధేయః కరో బలి' రిత్యుషరః.
షష్ఠో భాగ షడ్భాగః ఋత్రపురణో నిర్దేశః. బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః. ౧౧

ఏవ మరక్షణే ప్రత్యవాయ ముక్త్యా రక్షణేభ్యుదయ సూహుః (యుంజాన ఇతి.)
యతమానః, నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః, సర్వాః స్వవి నః, స్వకియాః
ప్రాణానివ, ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి, ఇష్టాః సుతానివ చ యో రక్షతి స మహిపతిః, బహువార్హికీం
బ లీం, శాశ్వతిం అనువృత్తాం. 'ముహూః పునఃపున శ్శశ్య' దితి బాణః. భావార్థే,
'నో జీవే. కీర్తిం ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మణ స్థాన మాసాద్య, తత్ర బ్రహ్మణ, మహియతే
పూజ్యతే చ. ౧౨-౧౩

(మునిజాం శ్రీరామశరణాగతిః)

యత్కరోతి పరం ధర్మం ముని ర్యూలఫలాశనః.

తత్ర రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః ప్రజాధర్మేణ రక్షతః.

౧౪

శ్రీ సోమ్యం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్,

త్వన్నాథోనాథవ ద్రామ రాక్షసై ర్భాధ్యతే భృశః.

౧౫

యస్తు రక్షణార్థం మునిజన ప్రదక్షణం కుత? ఇత్యత్రాహ (య దితి) య
ధర్మం, తత్ర ధర్మే, రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః చతుర్థాంశో భవతి.

౧౬

ఏవం ధర్మాయ ప్రజారక్షకస్య ఫల ముక్త్యా ధర్మానపేక్షే రామే శరణాగతిరేవ రక్షణ
హేతు రిత్యాహుః (సోమ్య మిత్యాదినా.) సః పూర్వోక్త వైఖానసాదిరూపః, బ్రాహ్మణాః భూయిష్ఠాః
అధికాః యన్మితా స బ్రాహ్మణ క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థ సంభవాన్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ
ఇత్యుక్తం. యద్వా, బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదాః. తదధీతే తద్వేదే త్యజన్. వానప్రస్థానాం తృతీయా
శ్రమిణాం గణః. త్వం నాథో యస్యానసౌ త్వన్నాథః, అనాథవత్ బాధ్యతే.

౧౭

౧. నను క్వచిత్ పస్తో భాగ ఉచ్యతే, అత్ర చతుర్థో భాగో భజ్యతే, క్వచి ద్వీతీయో భాగః
పత్యతే. తత్కథం? మితి చేదుచ్యతే. ఉపవాసిభిక్షహారజన కృతధర్మాత్ పస్తో భాగః, రాజపరిపాలిత
దేశసంభూతపలాశినో ధర్మా చ్చతుర్థో భాగః, తదన్నపానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వీతీయో
భాగః. 'యస్యానసౌ పానపుష్టాంగః కురుతే ధర్మసంచయం, అస్మద్రామ రాక్షసై ర్భాధ్యతం
న సంశయ' ఇతి స్మరణాత్ ఇతి తత్త్వదిపికా.

శ్రీ తనిశ్లోకీ. సోమ్యం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచి
దిహ సంతితి వ్యజ్యతే. యద్వా, బ్రహ్మవిద్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణత్వాదివరమైకాంతి ధర్మనిష్ఠ
ఇత్యర్థః. అతఏవ, త్వన్నాథ ఇత్యేకం పదం. త్వమేవ నాథో యస్య సః. తేనానన్యశేషత్వ
ముక్తం. తస్మైవ నాథవీయత్యేనానన్యసాధనత్వా అనన్యభోగ్యత్వే కథితే, అతఏవ మహాన్ నిరతి
శయమహిమయుక్తః. తథావిధోప్యనాథవ దయం వద్యతే. అస్మత్పరాభవో నాథ న తే
ఇతి ాహుః.

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

- విహి పశ్య శరీరాణి మునీనాం భావితాత్మనాం,
హతానాం రాక్షసై ర్దోరై ర్భుః బహుధా వనే. ౧౬
- పంపానదీని కిని మపి,
చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహా. ౧౭
- విపం వయం న మృష్యామో విప్రకారం తపస్వినాం,
క్రియమాణం వనే ఘోరం రక్షాభి ర్భీమకర్మభిః. ౧౮
- తత స్త్వాం శరణార్థం చ * శరణ్యం ఘోతాః,
పరిపాలయ నో రామ వధ్యమానా న్ని శాచరైః. ౧౯

బాధామేవ దర్శయంతి (విహిత్యాదినా,) దూరే సమ్యక్ స దృశ్యత ఇత్యత విహి పశ్యే త్యుక్తం. భావితాత్మనాం ధ్యాతాత్మనాం, బహుధా చేదనభేదనభక్షణాదిభిః, ౧౬

బహునా మిత్యుక్తం వివృణోతి (పంపేతి.) (కిని మపితి.) అనుర్ల క్ష- కర్మప్రపచనియః. మందాకినీం శరభంగాశ్రమవాహినీం, మందాకిన్యా వ్రటవానినా మిత్యర్థః. కదనం హింసా. ౧౭

శరీరా ఋషేక్ష్య తపస్వితాం, కిం హింసాభయేనే త్యాశంక్య స వయం స్వశరీరపీడాతో భీతాః, కింతు మహత్సు గరీయస్సు క్రియమాణం కదనం న మృష్యామ ఇత్యాహుః (వీవ మితి.) విప్రకారం నికారం. 'నికారో విప్రకార స్స్యో' దీత్యమరః. స్వజనపీడా దుస్సహేతి భావః. ౧౮

(తత ఇతి.) శరణార్థం రక్షణార్థం. సముపస్థితాః ప్రపన్నాః, గత్యర్థాకర్మకేత్వాదినా కర్తరీ క్తః. ౧౯

† : నిశ్లేకి. మునీనాం సర్వేశ్వరమనస భావితాత్మనాం నిదిధ్యానసనిష్ఠానాం, హతానాం శరీరాణి పశ్యేతి కారుణ్యాతిశయోత్పాదనాయోక్తం. బహుధా హతానాం అంగప్ర త్యంగం శస్త్రుభిన్నానా మస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతి వ్యజ్యతే.

* తనిశ్లేకి. (శరణ్య మితి.) నిరుపపదేన సర్వలోకశరణ్యత్వముక్తం. తేన తదుప యుక్తగుణాః స్వామిత్యాదయః పూర్వ యజపదోక్తాః స్మరితాః. శరణాం ఉపాయాం తరస్థానే నివేశయితు మిత్యర్థః. సముపాగతాః విశ్వాసాద్యంగసంపత్తిహ కం రక్షాభర సమర్పణం ప్రావంతః. సః పరిపాలయేతి గోప్రత్యవరణోక్తిః ఉత్తరాధేన అని నివృత్తిరూప ఫలప్రార్థనాపర్యవసితా.

(ఋ)

రణాగతిః

‡ పరా త్వత్ గతి ర్విర పృథివ్యాం నోపపద్యతే,
పరిపాలయ న స్సర్వా రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజః.

౨౦

ఏత మ్పూర్వా తు కాకుత్స్థ తపస్వినాం,
ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్మా సర్వా నేవ తపస్వినః.

౨౧

నైవ మర్హథ మాం వత్తు మాజ్ఞప్రోహం త
కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనం.
విప్రకార మపాక్రమ్సు రాక్షసై ర్భవతా మిమం.

౨౨

(పరేతి.) త్వత్ పరా అన్య గతిః ఉపాయః. నోపపద్యతే. పృథివ్యామితి సర్వభవ
నోపలక్షణం. తథా చ శ్రుతిః 'నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత' ఇతి, ఇత్యుచు రితి
పూర్వజాన్వయః.

౨౦

(ఏత దితి.) తపస్వినాం ప్రక ప్రతపసాం, తాపసానాం మునీనాం.

౨౧

(నైవ మితి.) శరణాగత్యైవాత్మప్రోహం, పరిపా దీకర వక్తుం నార్హథ,
కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన. రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం
విప్రకారం, అపాక్రమ్సు నివర్తయితుం, మయా వనం, ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం. తయోరేవ కృత్యక్ర
ఖలర్థా ఇతి కర్మణి తవ్యప్రత్యయః. స్వతో మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తవ్యమే
వేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మిత్యర్థః. శేషభూతరక్షణవ్య శే నత్వాదితి భావః.

౨౨

‡ తనిశ్లోకి. ఉత్తరఖండవివరణ మాకించన్య మాహ (పరేతి.) త్వత్ స్పిష్టోపాయా
త్పరా గతిః. యద్వా 'నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత' ఇతి శ్రుత్యర్థం మనసి కృత్వాహ (పరేతి.)
పృథివ్యాం నోపపద్యతే, యస్మా త్పరిమితం ఫల మిత్యాద్యుక్తం. ప్లేత్వాదితి భావః.
(న స్సర్వా నితి.) అత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః. రాక్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్టోపలక్షణం.

* తనిశ్లోకి. తపస్వినా మతిశయేన విద్యమానతపసాం, తాపసానా ముపేక్షాం, అజ్ఞా
ప్రోహమితి సౌలభ్యవ్యంజనం. (కేవలేనేతి.) రక్షేభిః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం,
అపాక్రమ్సు నిరాకర్తు మేవ, వనం ప్రవేష్టవ్య మితి ప్రవిష్ట మితి షః.

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

- పిఱుస్తు నిర్దేశకరః ( ) మిదం వనం.
 భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా, ౨౩౪.
 తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః, ౨౪.
 తపస్వినాం రణే శత్రూః హంతు మిచ్ఛామి రాక్షసాః,
 పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సఖాతు ర్మే తపోధనాః, ౨౫.
 దత్వాఽభయంచాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహ లక్ష్మణేన,
 తపోధనై శ్చాపి సఖ జ్యేష్ఠత్ర స్సుతీష్ఠ మేవాఽభిజగామ వీరః, ౨౬.
 ఇ : సుద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షష్ఠ స్సర్గః.

పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసితి కింవదంత్యాః కా గతి రిత్యతాహ (పితురితి.)
 అహం భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి. యదృచ్ఛయా దై వగత్యా. నితు ర్నిర్దేశకరః, వన మిదం.
 ప్రవిష్టోఽస్మి, పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మితి భావః, ౨౩౪.

(తస్యేతి.) భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే వనే వాసో మహాఫలో భవిష్యతి. ౨౪

తదేవ ఫలమాహ (తపస్వినా మితి.) తపస్వినాం శత్రూః రణే హంతు మిచ్ఛామి,
 ఇతిదం ప్రోవాచే త్యన్వయః, ౨౫

(దత్వేతి.) భయమితి యేదః. ధృతాత్మా నిశ్చలమనాః, తపోధనైః ఋషిభిశ్చ, సఖాజ్య
 వృత్తః పూజ్యాచారః, ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీ రామాయణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
 షష్ఠ స్సర్గః

౪ అసక్తోకి పితృవచనపరిపాలనం తు వ్యాజమాత్ర మిచ్ఛాహ (పితు స్త్వేతి.) భవతా
 మేవార్థసిద్ధ్యర్థం. యదృచ్ఛయా, నతు కర్మపారవశ్యేన.

౫ తనిష్టోకి (తస్యేతి.) తస్య భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే, వనవాస ప్రపస్వినాం
 మహాఫలః. అతః తపస్వినాం రణే శత్రూః హంతు మిచ్ఛామితి యోజనీయం. మహా మ
 అనిష్టనివృత్తి పుర్యకేష్టప్రాప్తిరూపం.

అథ నవమ స్కంధః

రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః.

సుతిష్ఠస్యాఽశ్రమవదం జగామ సహ తై ర్ద్వితైః.

౧

స గత్వాఽదూర మధ్యానం నదీ స్తీర్వా బహూదకాః.

దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘ మివోన్నతం.

౨

‡ తత స్తదిక్ష్యాకువరో సంతతం వివిధై ర్ద్రుమైః,

కాననం తౌ వివిశేతు స్సీతయా సహ రాఘవౌ.

౩

ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం,

దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతం.

౪

అథ నవమ స్కంధః

అథ నవమ స్కంధః

అథ సుతిష్ఠాభ్యర్థనయా మృగరూపమరీచాది దుష్టరాక్షసనిరాస స్సప్తమే. (రామ ప్రియత్యాది.) అశ్రమవదం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. తై ర్ద్వితైః వై భావసాదిభిః.

౧

(స ఇతి.) అదూర మితి చెప్పెదః. పూర్వం శరభంగేణ "ఇహ రామ మహాతేజా" ఇతి సుతిష్ఠాశ్రమస్యాఽదూరత్వేక్షే, నదీరితి బహువచన మేకస్యా ఏవ సుందాకిన్యాః బహుపదేశే ప్రియవృత్త్యా బహూదకాః విపులౌదకాః, నౌతార్యత్వానుక్షే, శైలం శైలసంబంధి వనం; కాననమి త్యనువాదాత్, త్యజ్. మహామేఘ మివేతి శ్యామికాయా ముపమా.

౨

(తత ఇతి.) ద్రుమైః, సంతతం వ్యాప్తం, ఇక్ష్యాకువరో రాఘవా విత్యుభయధా ధైర్యమూలోక్తిః.

౩

(ప్రవిష్ట ఇతి.) చీరమాలయా వల్కలపజ్జ్కా, పరిష్కృతం అలంకృతం.

౪

¶ విమలం పవిత్రం ఇతి రామానుజీయం.

‡ (తః ఇతి.) తదిత్యశ్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః, శైలస్య ప్రస్తుతత్వా తస్య కాననమపి ప్రస్తుత మేవేతి రామానుజీయం.

తత్ర తావస మాసీనం మలపంకజటాధరం,
రామ స్ఫుటిం విధివ త్రపోవృద్ధ మభాషత.

౫౫

రామోఽహ మస్మి భగవత్ భవంతం ద్రష్టు మాగతః,
త్వం మాఽభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ.

౬౬

స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరం,
సమాశ్రిత్య చ బాహుభ్యా మిదం వచన మబ్రవీత్.

౬౭

స్వాగతం యతే వీర రామ ధర్మభృతాం వర,
అశ్రమోఽయం త్వయా క్రాంత స్సనాథ ఇవ సాంప్రతం.

౬౮

ప్రతీక్షమాణ స్త్వామేవ నాఽఽరోహేఽహం మహాయశః.
దేవలోక మితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహితలే.

౬౯

చిత్రకూట ముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోఽసి మే శ్రుతః,

౭౦

(౦ త్రేతి.) మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చింతపోయోగేన వార్దకేన వా మలపంక
జటానాం ధరం, విధివత్ క్రమవ ద్యథా భవతి తథా, అభాషత, మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనాఽ
పరిజ్ఞానా భాషణం.

౭౧

(రామోఽహ మితి.) మా అభివాదయంతం మాం, అభివద ప్రశ్నాభివాదనం కురు, సత్య
విక్రమ అమోఘతపఃప్రభావ.

౭౨

(స్వాగత మితి.) సనాథ ఇవ సనాథవీర యద్వా, సర్వదా త్వయా సనాథత్వేన పామ
రాణాం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జా త్యర్థః.

౭౩

స్వస్య మోక్షపేక్షాం న్యంజయతి (ప్రతీక్షమాణ ఇతి.) త్వామేవ. ప్రతీక్షమాణః ప్రతి
పాలయత్, త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః. దేవలోకం నారోహే. 'తస్మాంతరాయో మైత్రేయ
దేవేంద్రత్వాదికం ఫల' మితి తస్య మోక్షవిరోధిత్వాదితి భావః.

౭౪

మదాగమనం కుఃఽవగతం? తత్రాహ (చిత్రకూట మితి.) చిత్రకూట ముపాదాయ
చిత్రకూట గమన మారభ్య, రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి, మే మయా శ్రుతోఽసి.

౭౫

(శ్రీరామస్య సుతీక్షణభ్యం)

ఇహోపయాః : కాంక్షా దేవరాజ శ్చతక్రతుః.
ఉపాగమ్య చ మాం దేవో మహాదేవ స్సురేశ్వరః,
సర్వా లోకాణాం జితా నాహ మమ పుజ్యేన కర్మణా. ౧౧

తేషాం దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తపసా మయా,
మత్పుత్రాదా త్సఖార్థే వ్రతం విహరస్య సలక్ష్మణః. ౧౨

త ముగ్రతపసా యుక్తః మహర్షిం సత్యవాదినం,
ప్రత్యువాచాఽఽత్మనా నామో బ్రహ్మణ మివ కాశ్యపః. ౧౩

అహ మివాఽఽహరిష్యామి స్వయం లోకాణాం మహామునే,
అవాసం త్వహ మిచ్ఛామి వ్రదిష్ట మిహ కాశనే ౧౪

భవాన్ సర్వత్ర సుఖం వసర్వభూః హితే రతః,
అఖ్యాః శ్శరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా. ౧౫

ఏవ ముత్తస్తు రామేణ మహర్షి క విశ్రుతః,
అబ్రవీ న్మధుగం వాక్యం హ ణ మహతాఽఽప్లుతః, ౧౬

అయమేవాశ్రమో రామ గుణవాన్ రమ్యతా మిహ,
ఋషినంఘానువరిత స్సదా మూలఫలాన్వితః. ౧౭

స్వగ్ధా శ్చ కః ప్రసంగ? ఇత్యత్రాహ (ఇహేతి.) ఉపయాతః శరభంగార్థ మాగతః, మా ముపాగమ్యాహ. తర్హి తాదృశ మహాఫలం కిమితి త్యక్తవా నసీ ఽప్యిక్తే తాతమ్య జ్ఞానాదితి భావః. ౧౧-౧౪

(ఏవా నితి.) గౌతమేన గౌతమవంశ్యేన. ౧౫

(ఏవ మితి.) హర్షేణ మహతాఽఽప్లుతః మోక్షానుగ్రహేణ పరమానందభరితః, ౧౬-౧౭

“ మత్పుత్రాదా త్రేమ విహరస్య. వస్తుతస్తు మత్పుత్రాదా న్యాయ్యనుగ్రహాత్, తేమ విహరస్యేత్, ఏ, తాన్ విశేషేణ హరి స్వీకుర్వతి భగవతి కర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యా మునినేక్తం ఇతి వత్త్వదీపికా.

మ మాశ్రమ మాగమ్య మృగసంఘా మహాయశః,
అభ్యో ప్రతిగచ్ఛంతి లోకయిత్యాఽసతేభయాః.
నాఽన్యో దోషో భవే దత్ర మృగేభ్యోఽన్యత్ర విద్ధి వై,

౧౮౫

తచ్చుత్వా వచనం తస్య మహర్షే ర్లక్ష్యజాగ్రజః.

౧౯౫

ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరం ధనుః,
తా నహం సుమహాభాగ మృగసంఘా సమాగతాః.
హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాఽశనివర్చసా,

౨౦౫

భవాం ప్రక్షాళ్యేభిషజ్జేత కిం స్యాత్కృచ్ఛతరం తతః.
వితస్మిన్నాశ్రమే వాసం చిరంతు న సమర్థయే,

౨౧౫

గుణ ముక్త్యా దోషమాహ, నిరసనీయత్వాభిప్రాయేణ, (ఇమ మి...) ఆశ్రమం తపో
వనం, అవిద్యమానం కుతోపి భయం యేషాం తే అకుతోభయా స్సంతః, అటిత్వా ఇతస్తతః పరి
ప్లత్య, లోభయిత్యా సమాధిభంగం జనయిత్వా. విచిత్రతరవేషైరితి శేషః. ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతి
యాంతి. అత్ర వనే, మృగేభ్యోఽన్యత్ర మృగాః వినాన్యో, దోషో న భవేదితి విద్ధి, మృగప్రభోభన
రూపదోషా దన్యో దోషోఽత్ర నాస్తీత్యవేషిత్వర్థః. ఇతి వాక్య ముబివి దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮౫

(తచ్చుత్వేతి.) తత్ మృగభయవిషయకం వచనం, వికృష్య సశరం ధనురితి
స్వోత్సాహప్రకటనం, హన్యామితి ప్రాప్తకాలే లిజ్. వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యా
మిత్వర్థః. ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శనకాలః. ౨౦౫

తచ్చ హనన మిహ స్థిత్వా న కర్తుం శక్యమిత్వాహ (భవా నితి.) తత్ర మృగసంఘ
వధవిషయే, భవా మయా, అభిషజ్జేత అభిభూయేత, అభివూర్వాత్ పంజః కర్మణి లిజ్
'అభిషంగః పరిభవే సంగ్రాకోశనయో రపి' తి బాణః. తాదృశమృగహననే మయా త్వం కృతాప
రాధో భవే, ఆశ్రమసంబంధిత్వా దితి భావః. తతః కి మిత్యత్రాహ (కింస్యాః కృచ్ఛతరం తత
ఇతి.) తః భవద తాపా, కృచ్ఛతరం శష్టతరం, కిం? న కిమపీత్యర్థః. తస్మా దేతస్మి
న్నాశ్రమే. చిరం తద్దర్శనపరంతం, వాసం, న సమర్థయే నేచ్ఛామి, ఇహ వాసే మృగసంఘ
పీడాం సోధ్యా స్థితవ్యం, హన్యాఽవస్థానే స్వాశ్రమమృగాణాం స్వసన్నిధౌ హననే తవ
వైమనస్యం స్యాత్. తచ్చ మమాఽనిష్టం. అతోఽన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగా హనిప్యామి
త్వర్థః ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౧౫

(రామస్య సుతిక్షణాదిర్దశం)

తమేవ ముక్త్యా వరదం రామ స్సంధ్యా ముపాగమత్.

౨౨

అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాస మకల్పయత్,

సుతిక్షణస్యాశ్రమే రమ్యే సీయా లిక్ష్యజేన చ.

౨౩

తత శుభం తాపసభోజ్య మన్నం స్వయం సుతిక్షణః పురుషర్షభాభ్యాం,

తాభ్యాం సుసత్కృత్య దదౌ మహాత్మా సంధ్యానివృత్తై రజని మవేక్ష్య.

౨౪

ఇ యజే, అరణ్యకాండే, సప్తమ స్కంధః.

(త మితి.) వరద మిన్యనేన ముని ప్రతైవానుజ్ఞాతవా నితి గమ్యతే. సంధ్యా ముపాగమత్ సంధ్యా ముద్దిశ్య వరప్రేరం గంవా నిత్యర్థః. పశ్చిమాం సంధ్యా మన్వాస్య. అత్యంతసంయోగే ద్వితియా. యవత్సంధ్యం జలతీరే జపః ప్రిత్యే త్యర్థః. తత్రాశ్రమే, వాస మకల్పయ ద్విదేన ప్రాత ర్దిగమిషా జాతేతి వ్యజ్యతే. అన్యత గత్వా మృగవిరాసే శ్చ రావణం ప్రతి మారీచానువాదా దవగంతవ్యః.

(తః ఇతి.) శుభం భక్త్యుపనీతం పావనం, తాపసభోజ్యం ఫలమూలాది. అన్నం అదనియం, స్వయం నతు శిష్యముఖేన, సుసత్కృత్య అర్హ్యపాద్యాదివా సంహజ్య, మహాత్మా తత్ర పరమపురుషత్వై సంధ్యానివృత్తై సంధ్యాకర్మావసానే, రజని మవేక్ష్య దదౌ రజని భజ్యానుసారం దదా విత్యర్థః. సీతా తు రామభుక్తశేషం భుక్తవతి త్యాశయః.

౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే,

జే, రత్న

నే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

సప్తమ స్కంధః

అథ అష్టమ స్కంధః

అష్టమ

రామస్తు సహసౌమిత్రి స్సుతీత్యేనాఽభిపూజితః,
పరిణామ్యు నిశాం తత్ర ప్రఖాతే ప్రత్యబుధ్యత.

౧

ఉత్థాయ తు యథాకాలం రాఘవ స్సహ సీఃయా,
ఉపాస్పృశ త్సుశీతేన జలేనోత్పలగంధినా.

౨

అథ తేఽగ్నిం సురాం తైచైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ,
కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే.

౩

ఉద్యంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః,

అథ అష్టమ స్కంధః

—

అథ సుతీత్యేనామ రామస్యాశ్రమమండలంప్రతిప్రసాదన మష్టమే. (రామప్రిత్యాదిః)
పరిణామ్యు నిశాం, ప్రఖాతే

౪

(ఉత్థాయేతి.) సహ సీఃయే త్యనేన పూర్వమేవ సౌమిత్రి స్సౌత ఇతి వ్యజ్యతే.
ఉపాస్పృశత్ స్సౌతవాన్, 'స్సానాచాంత్యో రుపన్పర్శ' ఇతి బాణః, సుశీతేనోత్పలగంధినా వృత్తిః.
ఉత్పలగంధినే త్యనేన తటాకస్నానం సూచ్యతే.

౫

(అభేతి.) అగ్ని మిత్యేకవచనేన ఏకాగ్నిత్వాఽవగమా న్న త్రేతాగ్ని రిదానీమితి గమ్యతే.
సురా 'సహ పత్న్యా ఏకాలాక్ష్య నారాయణ ముపాగమ' దిత్యయోధ్యాకాండకేః.
పరివారాపేక్షయా విహువచనం. కాల్యం యథాకాలప్రాప్తం యథా తథా, దేశానుగుణపూజాకథ
నాయ పస్విశరణ ఇత్యుక్తం. (ఉద్యంతం) ఉద్యంతం, అనేన హోమానంతర మాదిత్యోప
స్థానోక్త్యా, అనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రకమేణ రాఘవాణా మనుష్టాన మితి
ఽమ్యతే.

౬-౪

(శ్రీరామస్య సుతిష్టాశ్రమా వ్యస్థానం)

సుతిష్ఠ మభిగమ్యేఽం శ్లఘం వచన మబ్రువత్. ౪

సుఖోపితా స్మి భగవత్ త్వయా పూజ్యేన పూజితాః,
అపృచ్ఛామః ప్రయాస్యామో మునయ స్త్వరయంతి నః. ౫

త్వరామహే వయం ద్రష్టుం కృత్స్న మాశ్ర లం,
ఋషీణాం పుణ్యశీలానాం దండకారణ్యవాసినాం. ౬

అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామ స్సహౌభి ర్మునిపుంగవైః,
ధర్మనిత్యై తై ర్విశిఖై రివ పావతైః. ౭

అవిషహ్యో పో యావ త్సూర్యో నాతివిరాజతే,
అమార్గేణాగతాం లక్ష్మీం ప్రాప్యేవాఽన్వయవర్జితః. ౮

అవ దిచ్ఛామహే గంతు మిత్త్యుక్త్వా చరణౌ మునేః,
వచందే సహసౌమిత్రి స్సీతయా సహ రాఘవః. ౯

తౌ సంస్పృశంతౌ చరణౌ పుణ్ణావ్య మునిపుంగవః,
గాఢ మాలింగ్య సస్నేహ మిదం వచన మబ్రువీత్. ౧౦

(సుఖోపితా ఇత్యాది) త్రిశ్లో క్యేకాన్వయా. అపృచ్ఛామః అపృచ్ఛామహే. పరస్మైపద మార్థం. అభ్యనుజ్ఞాతు మితి భావే తుముత్. త్వత్కర్తృకం గమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇతర్థః. మునయ స్పహవానయోగ్యా ఇత్యాహ (ధర్మనిత్యై రిత్యాది.) ధర్మనిత్యై ర్నిత్యధర్మైః, అపౌభి ద్వాంతైః నిగూహితేంద్రియైః. తపో హింద్రియనిగ్రహహేతుః. విశిఖైః విగతజ్వాలైః. అర్చి ర్వైతి స్థితా ప్రాయా మిత్త్యమరః. గుప్తమాహుత్వై రిత్కర్థః.

(అవిషహ్యేత్యాది.) సూర్యః, అవిషహ్యతపః అసహ్యతాపస్స, యావన్నాతివిరాజతే నాన్యంత ముద్గచ్ఛతి, కథమివ? అమార్గేణాన్వాయేనాన్వయగతాం, లక్ష్మీం ఐశ్వర్యం, ప్రాప్య, అన్వయవర్జితః సాధుసమాగమవర్జితో, దుష్ప్రభు రి తప ఇత్యన్వయః. 'తావ దిచ్ఛామహే గంతు' మిత్త్యనేన రావణవధత్వరా వ్యజ్యం, అతో న హీనప ౮-౦౦

‘మే’ గచ్చ పంథానం రామ సౌమిత్రిణా సహ,
సీయా చానయా సార్థం ఛాయయేవానువృత్తయా. ౧౧

పశ్యాఽఽశ్రమపదం రమ్యం దండకారణ్యవాసినాం,
విషం తపస్వినాం వీర తపసా భావితాత్మనాం. ౧౨

సప్రాజ్యఫలమూలాని పుష్పితాని వనాని చ,
ప్రశస్తమ్మగయూథాని శాంతపక్షిగణాని చ. ౧౩

పుల్లపంకజషండాని ప్రసన్న నలీలాని చ,
కారండవవికిర్ణాని తటాని సరాంసి చ. ౧౪

ద్రక్ష్యసే పృష్టిరమ్యాణి గిరిప్రసవణాని చ,
రమణీయా న్యరణ్యాని మయూరాభిరుతాని చ. ౧౫

గమ్యతాం వత్స సౌమిత్రే భవా నపి చ గచ్చతు,
ఆగంతవ్యం త్వయా తాత పునరేవాశ్రమం మమ. ౧౬

ఏవ ముక్త ప్రథేతుక్వా కాకుత్స్థ స్సహలక్ష్మణః,
పదక్షిణం మునిం కృత్వా ప్రస్తాతు మపచక్రమే. ౧౭

(ఆరిష్టం) అనుపద్రవం, రిషిప్రీమసహేతి భావే నిష్ఠా. అనేనాపి రావణవిజయా
స్యమజ్ఞా నూచ్యతే. ౧౮

తపోనసపదార్థా కృతార్థయితు మాహ (పశ్యేత్వాది) ౧౯

(సప్రాజ్యేతి.) ప్రాజ్యం అద్రభం. ‘ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మద్రభం బహుళం
బహ్వి’ త్యమరః. ౨౦

(కారండవే) జలకుక్కుటః. ‘మద్గుః కారండవః ప్లవ’ ఇత్యమరః. ౨౧

రమణీయత్వాదీనా విశేషయితుం పునర ప్యాహ (రమణీయానితి.) మయూరాణా
మభిరుతాని యేష తాని, గమ్యతాం, త్వయేతి శేషః. (భవానితి.) రామ ఉచ్యతే, అశ్రమం
ప్రవర్తితి శేషః, ౨౨, ౨౩

(శ్రీరామస్య సుతీత్యశ్రమా ప్రస్తావనం)

తత శ్శుభతరే తూజీధనుషి చాయతేక్షణా,
దదా సీతా తయో ర్భ్రాత్రః ఖడ్గౌ చ విమలౌ తతః. ౧౮

అబధ్య చ శుభే తూజీ చాపౌ చాదాయ సస్వనౌ,
నిష్క్రింతా వాశ్రమా ధ్గంతు ముఖౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯

శ్రీమంతౌ ర న్నౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసౌ,
ప్రస్థితౌ ధృతచాపౌ తౌ సీతయా సహ రాఘవౌ. ౨౦

ఇతి శ్రీమదా మాయజే, అరణ్యకాండే, అష్టమ స్కంధః.

(తత ఇతి.) తతః ప్రస్తావనప్రకమానంతరం. విమలౌ, (తత ఇతి.) తతః ధనురాది
దానానంతర మిత్యర్థః. తత శ్శుభతరే ఇత్యాదినా ఆయుమర్దోఽవగమ్యతే. అశ్రమప్రవేశే కి
మస్మాక మాయుధైరితి మన్యమాచా సీతా ఆయుధాని మునిగృహే కృత్రచిన్నిహితవతి. అథ
అమర్గజేత్యాదిరామవాక్యేన అరిష్టం గచ్ఛేత్యాది మునివాక్యేన చ తయో ర్మృదయం విదిత్వా
స్వ పున ర్దత్తవతితి. అత ఏవేత్తరసగ్గే స్వాశయం వక్ష్యతి. ౧౮-౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ఙ్గే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టమ స్కంధః.

॥శ్లో॥

తతః ధనురాదిదానానంతరం, విమలౌ సునిశితౌ, ఖడ్గౌ చ దదా విత్యన్వయః. ఇతి
రామానుజయం.

అ. నవమ స్కంధము

సుతిక్షేనాభ్యనుజ్ఞాతం ప్రస్థితం రఘునందనం,
హృద్యాయాన్నిగ్ధయా వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్.

❖ అయం ధర్మ సుసూక్ష్మేణ విధినా ప్రాప్యతే మహా,
నివృత్తేన శక్యోఽయం వ్యసనా త్కామజా దిహ.

అ. నవమ స్కంధము

అథ తా విరప స్తేన ధనుర్ముష్టగ్రహణవిశేషేణ సాయుధతయా సన్నద్ధం పతి-
మాలోక్య, యది త్వం సాయుధో రాక్షసే ప్రవిష్టస్యై తర్హితైస్సాకం విరోధస్యై.
తేనాచనయో ర్విశేష స్సాకే. తేన భవతో మహాన్ క్షేప స్సాకే. అతో ని-
వనేస్సాభిర్గంతవ్య మిత్యాహ నవమే. (సుతిక్షేనేత్యాది.) అభ్యనుజ్ఞాతం 'అరిష్టం గచ్ఛ పంథాన'
మితి రావణవధాభిప్రాయేనానుజ్ఞాతం. హృద్యాయా యుక్తియుక్తత్వేన హృదయంగమయా,
న్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృత్తయా, అనేన వక్ష్యమాణవచనే స్నేహ వీర మూల మిత్యుక్తం. రామేణ
ఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణం, రామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వం చ బహుశో దృష్టవత్కాపి రాక్షసై-
రైవే భర్త స్వవిరహద్వారా మహాక్షేపో భవేదితి ప్రేమాంధతయా తథోక్తవతితి చ. ౧

కిం దుక్తం? తత్రాహ (అయం ధర్మ ఇతి.) మహానయం ధర్మః త్వయానుష్ఠీయ-
మానే మునిధర్మః, సుసూక్ష్మేణ, విధినా మాణవిచారేణ, ప్రాప్యతే, ధర్మకామైరితి శేషః.
సూక్ష్మవిధిమేవాహ (నివృత్తేనేతి.) ఇహ వనే, మజాత్ ఇచ్చాకృతా, ద్వ్యసనా, నివృత్తేన
పురుషేణాయం ధర్మః, శక్యః సంపాద్యః, వ్యసన గుణి జాత్యేకవచనం. ౨

❖ అధర్మం తు సుసూక్ష్మేణేతి పాతే తు మహాన్మహత్కామ యద్యపి భవాత్తథాపి-
సుసూక్ష్మేణ విధినా సూక్ష్మమార్గేణ, విచారణే సతి. అధర్మం ప్రాప్యతే. అపేక్షాంచనః శ్యవ్యా-
కర్తరి యద్వాఛాందసః. అధర్మమేవ ప్రాప్నోతి భవా నిత్యార్థః ఇతి తిలకం.

(రాక్షససంహరదీక్షావిషయే సీతాయా వై మత్సరం).

త్రిజ్యేవ వ్యసనా న్యత్ర కామజాని భవంతుత,
మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మా ధ్గురుతరా వుభౌ.
పరదారాభిగమనం వినా వైరం చ రోదతా,

౩౪

మిథ్యావాక్యం న తే భూతం న భవిష్యతి రాఘవ.
కుతోఽభిలాషణం స్త్రీజాం పరేషాం ధర్మనాశనం,

౩౫

తవ నాస్తి మనుష్యేంద్ర న చాఽభూ త్తే కదాచన.
మనస్యపి తథా రామ న చైత ద్విద్యతే క్వచిత్,

౩౬

కిం ద్వ్యసనం? తత్రాహ (త్రిజ్యేవేతి.) అత్ర లోకే, ఉత అత్యర్థం. కామజాని రాగ కృతాని. త్రిజ్యేవ వ్యసనాని భవంతి. కాని తాని త్రిణి? తత్కత్రాహ (మిథ్యావాక్యమిత్యాది.) మిథ్యావాక్యం, పరమకం ప్రథమ మిత్యర్థః. పర్యేభ్యా వ్యసనేభ్యః శ్రేష్ఠ మిత్యర్థః. స్వాదే కః. తస్మా దపి వ్యసనాత్, గురుతరా వుభౌ వ్యసనవిశేషా. తా వాహ (పరదారేత్యాదినా) పరదారాభిగమనం పరదారాభిమర్శనం. వైరం వినా, రోదతా హింసకతా చేతి. ౩౪

ఏవం సామాన్యేన వ్యసనరూ పి, ప్రకృతే పరిహార్యత్వేన వక్తవ్యం వ్యసనం దర్శయితు మితరపరిశేష మాహ (మిథ్యేత్యాదినా.) అత్ర భూతభవిష్యతో ర్వర్తమానస్యాంతర్భావః. (కుత ఇతి.) పరేషాం సంబంధినీవాం స్త్రీజాం, ధర్మనాశన మధర్మకరం చ, అభిలాషణ మభిలాషః, కుః, అనంభావిత మిత్యర్థః. ధర్మనాశనశబ్దేన గురుతరశబ్దోక్తాతిశయో దర్శితః. మిథ్యావాక్య మధర్మకరం. ఇద ముఖ్యకరమితి భావః. ౩౫

కుత ఇత్యాదినా పరదారాభిలాష ఏన నాస్తి, కుత ప్రదభిగమన? మిత్యక్తం. కాలత్రయేపి తదభావ ఇతి విశేషయతి (తవేతి.) ద్రేతి హేతుగర్భం సంబోధనం. తవ పరదారాభిలాషణ, మి కదాచన తే తస్మాభూత్, హే రామ, ఏతత్ అభిలాషణం, తే క్వచిత్సుందరేష్వపి పరదారేషు, మనసా సంకల్పేనాపి, న విద్యతే. అనేన భవిష్యత్కాలేన నా ప్రీత్యక్తం. తథేతి సముచ్చయే. చోనధారణే

శ్రీమదా గోవిందరాయవిశిష్టే

స్వదారనిరత స్త్వం చ నిత్యమేవ నృపాత్మజ.
ధర్మిష్ఠ స్సత్యసంధః పిం ర్నిర్దేశకారకః, ౬౪

స్వసంధ మహాభాగ శ్రీమ లక్ష్మణపూర్వజ.
త్వయి సత్యం చ ధర్మశ్చ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం, ౭౪

తచ్చ సర్వం మే శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః.
తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి శుభదర్శన, ౮౪

తృతీయం య దిదం రౌద్రం పరప్రాణాభిహంసనం.
నిర్వైరం క్రియతే మోహ త్తచ్చ తే సముపస్థితం, ౯౪

ఉత్తమననద్యయాభావే బహూ హేతుః సర్వయతి (స్వదారేత్వాదినా.) హే నృపాత్మజ,
త్వం నిర్దేశకారకః స్వదారనిరతః ధర్మిష్ఠశ్చ. అతఏవ సత సంధః సత్యప్రతిష్ఠః, తత్ర నిదర్శనం
పిం ర్నిర్దేశకారకః. ౬౪

ఉక్తానువాదపూర్వకం భర్తారం ప్రాతి (సత్యసంధేః.) మహాభాగ మహాధర్మజ, శ్రీమ
నిరవశ్యేంద్రియ, లక్ష్మణపూర్వజ నై రాగ్యే లక్ష్మణాదవ్యక్త, త్వయి సత్యం ప్రతిష్ఠితం, ధర్మశ్చ
ప్రతిష్ఠితః, అన్యత్సర్వ మైశ్వర్యవై రాగ్యాదికం చ, త్వయి, ప్రతిష్ఠితం సుస్థితం. ౭౪

తృతీయసననద్భావం వక్తు ముత్తమననద్యయాభావం స్వానుసంపద్యత్యేన
ద్రధయతి (తచ్ఛేతి.) హే మహాభాగ, జితేంద్రియై ర్ధర్తుం శక్యం తత్సర్వోక్తం ధర్మిష్ఠత్వాదికం
సర్వం మే వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి. శుభదర్శన, తద్భావే తవ దర్శనమేవ ప్రమాణం
హేనమేవాన్వైతస్మహిమానం వ్యావష్ట ఇతి ప్రా. ౮౪

ఏవం వ్యసనద్యయరహితేన త్వయా తృతీయవ్యసన మపి కథంచి త్వ హస్తవ్య
మితాశయనాహ (తృతీయ మితి.) నిర్వైరం యథా భవతి తథా, పరప్రాణాభిహంసననానం.
రౌద్రం రౌద్రాఖ్యం తృతీయం, మహా ద్యక్షవనం, పామరైః క్రియ , తచ్చ తత్తు.
తతః త్వయా కర్తు ముద్యుక్త మిత్యర్థః. ౯౪

(రాక్షసంహరణ విషయ సితాయా వైమత్యం)

ప్రతిష్ఠాః స్వయాః రోదండకారజ్యవాసినాం.

ఋషిజాం రక్షితార్థాయ వధ స్సంయతి రక్షసాం,

౧౦౧

ఏతన్నిమిత్రంచవనం దండకా ఇతి విశ్రుతం.

ప్రస్థిత స్వం సహ భ్రాత్రా ధృతబాణకరాసనః,

౧౦౨

తతస్త్యాం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః.

త్వద్వృత్తం చింతయంత్యా వై భవేన్నిశ్చేయసం హితం,

౧౦౩

సహ మే రోచతే వీర గమనం దండకాః ప్రతి.

కారణం తత్ర వజ్రామి వదంత్యాః స్థాయితాం మమ,

౧౦౪

త్వం హి బాణధనుష్పాటి ర్భ్రాత్రా సహ వనం గతః.

దృష్ట్వా వనచరాః సర్వాః కచ్చి త్కుర్యా శరవ్యయం,

౧౦౫

కథ ముదుఃక్ర మిత్యత్రాహ (ప్రతిజ్ఞాః ఇతి.).

౧౦౬

న కేవల మృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం, ప్రథమసంకల్పశ్చ తవ తథైవేత్యాహ (ఏతన్నిమిత్రమితి.) దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతి త్వం భ్రాత్రా సహ ధృతబాణకరాసనస్సహ ప్రస్థితః, 'కేవలేనాఽఽత్మకారేణ' త్యాదినా భవతైవోక్తత్వాదితి భావః.

౧౦౭

త : మిత్యత్రాహ (తతస్త్యామితి.) ప్రస్థితం త్యాం దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞాత్వ స్వదారై నిరతత్వాదికం చ దృష్ట్వా, త్వన్నిశ్చేయసం తవ సాఖ్యం, హితం, తత్సాధనం చ, చింతయంత్యా మమ, మనఃకులం, భవేద్వై భవతి హి, భవాః సత్యప్రతిజ్ఞాత్వేన రక్షేమః. పు నివర్తత, నిర్వైరం పరహింసనం చ న కరోమి, యస్యకన్యచి ద్వైరమూలవ్యః కరణే తవహమేన స్యాం, మద్విరహం చ త్వ మేకదారవ్రతనిరః న సోధు మర్హసి. అతః కథ మిదం సంవత్సరే? ఇతి భావః.

౧౦౮

తర్హి క ఉపాయ స్తే ప్రతిభాతి త్యపేక్షాయాం రామపక్షస్యైవ స్వపక్షత్వా తత్పక్షం స్థానానిభవనన్యాయేన ద్రద ఖంతర మాహ (సహితి.) మమ మత్తః.

౧౦౯

(త్వం హి.) శరవ్యయం శరమోక్షం, కచ్చిదితి కామప్రవేదనే.

౧౧౦

క్షత్రియాణాం చ హి ధనుర్ముతాశస్యేందనాని చ.	
సమీపత స్థితం తేజో బల ముచ్చయతే భృశం,	౧౫౪
పురా కిల మః . తపస్వీ సత్యవాక్సుచిః.	
కన్మంశ్చ దభవ త్పుణ్యే వనే రతమ్మగద్విజే.	౧౬౪
తస్యైవ తపసో విష్ణుం కర్తు మింద్ర శృచీపతిః.	
ఖడ్గపాణి రథాఽఽగచ్ఛ దాశ్రమం భటరూపధృత్,	౧౭౪
తస్మిం నైవాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గ ఉత్రమః.	
స న్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తపసి తిష్ఠతః,	౧౮౪
స తచ్చస్త్ర మనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః.	
వనే తం విచరత్సేవ రక్షా ప్రత్యయ మాత్మనః,	౧౯౪
యత్ర గచ్ఛ త్యుపాదాతుం మూలాని చ ఫలాని చ.	
స వినా యాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణతత్పరః,	౨౦౪

తర్హి శరవ్యయం స కరోమిత్కతాహ (క్షత్రియాణా మితి.) క్షత్రియాణాం సమీపతః స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం, ఉచ్చయతే వర్షయతి. ముతాశస్య సమీపత స్థితా ఏందనాని చ తేజోబల ముచ్చయంతే. దృశ్యం రః. ౧౫౪

ఉక్తార్థే ఐతిహ్య మాహ (పురే త్యాది.) రతమ్మగద్విజే సంతుష్టమ్మగవక్షితే, తపస్వీ కశ్చి దభవ దిత్యవ్యయః. ౧౬౪-౧౭౪

(తస్మిన్నితి.) స ఇతి ఖడ్గవిశేషణం. న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ. 'రాజవారాదిక భయా చ వంచనాత్. స్థావ్యతేఽన్యగృహే ద్రవ్యం న్యాస స్స పరికీర్తితః' ఇ త్యుక్తో న్యాసః. తిష్ఠతః. తస్యేతి శేషః. చతుర్థ్యర్థే షష్ఠి. ౧౮౪

(స ఇతి.) ఆత్మనః ప్రత్యయం విష్ణు తం వస్తు. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞాన విశ్వాసహేతుప్యి' యమరః. రక్షన్వేన, విచరతి వ్యవర. ౧౯౪

ఏతదేవోపసాదయతి (యతేతి).. ౨౦౪

ఆరణ్యకాండే - నవమ స్కంధః :

౧

(రాక్షససంహరణీ - వీతాయా వైమత్యం)

నిత్యం శస్త్రం పరివహాః క్రమేణ స తపోధనః.

చకార రాద్రీం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా తపసి నిశ్చయం,

౨౦౪

తత స్స రాద్రేఽభీరతః ప్రమత్తో ధర్మకర్మితః.

తస్య శస్త్రస్య సంవాసా జ్ఞగామ నరకం మునిః,

౨౦౫

ఏవ మేత త్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణం.

అగ్నిసంయోగవ ద్దేతు శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే,

స్నేహాచ్చ బహుమానా చ్చ స్మారయే త్వాం న శిక్షయే.

౨౦౬

న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా త్వయా,

బుద్ధి రైవరం వినా హంతుం రాక్షసాః దండకాశితాః,

ఏ అపరాధం వినా హంతుం లోకా స్వీర న కామయే.

౨౦౭

(నిత్య మితి.) పరివహాః రక్షాః, రాద్రీం హింసాపరాం, స్వాం శస్త్రధార్యసాధారణాం. ౨౦౪

(తత ఇతి.) రాద్రే హింసారూపకర్మణి, అధర్మేణ కర్మితః పీడితః, సంవాసా త్వంపర్యాత్. ౨౦౫

(ఏవ మితి.) శస్త్రసంయోగకారణం పురావృత్తం, ఉక్తమితి శేషః. పురావృత్తఫలిత మర్థ మాహ (అగ్నితి.) అగ్నిసంయోగో యథా వస్తునో వికారహేతుః, ఏవం శస్త్రసంయోగోఽపి శస్త్రణో వికారహేతు ర్భవతి, స్నేహాత్ త్వద్విషయస్నేహాత్, బహుమానాత్ మద్విషయే త్వత్కృతబహుమానాత్, స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థ మేవ స్మారయామి, న శిక్షయే నాఽపారాధ మర్థ ముపదిశామి. ౨౦౬

(న కథంచనేతి.) గృహీతధనుషా త్వయా, వైరం వినా రాక్షసాః హంతుం, సా రాద్రీ ఋద్ధిః, కథంచన కేవాపి ప్రకారేణ, న కార్యా న కర్తుం యోగ్యా త్వత్ప్రకృత్యననుగుణత్వాదితి భావ బుద్ధి ర్మృశ్యకృతేర ప్యననుగుణత్వాహ. (అపరాధ మితి.) లోకాః ప్రాణినః. ౨౦౭

* తనిశ్లోకీ. (అపరాధం ఏనేతి) నిరపరాధహననమేవాః ప్రతిషిధ్యతే, నతు తపస్విమః

క్షత్రియాణాం తు పరాణాం వనేషు నిరతాత్మనాం.

ధనుషాం కార్య మేతావ మభిరక్షణం, ౨౬౪

వ్యచక్ష్రుం క్వచ వనం క్వచ జ్వాలితం తపః క్వచ.

వ్యావిధ్మ మిద మస్మాభి ర్దేధర్మస్తు పూజ్యతాం, ౨౬౫

దాన్యాం బుద్ధి ర్దాయకే శస్త్ర సేవనాః.

పునర్గోష్ఠ్యం ధ్యానం క్షత్రధర్మం చరిష్యసి, ౨౬౬

యద్యేవం తర్హి క్షత్రియధరో, ధనుర్ధారణం నిరవకాశం స్యాదిత్యాశంక్యాహ (క్షత్రియా-
ణాం త్వితి.) ఏరాణాం క్షత్రియాణాం, ధనుషా కార్యం కర్తవ్యం, వనేషు నిరతాత్మనాం, అర్జునాం-
రక్షణం బాధితార్థరణ మిత్యేతావదేవ. తు రవధారణే. ౨౬౪.

నను రక్షణార్థం వా నను ధ్వార్యమేవే త్యాశంక్య తదపి నేదానీ ముచితం. అంతు-
రాజ్యపాలనకాల ఇత్యాహ (క్వచే త్యాదినా.) జ్వాలితం క్షత్రధర్మః, కింశజ్జాభ్యాం గమ్యమాన-
మర్థ మాహ (వ్యావిధ్మ మిద మితి.) శస్త్రసేవనే జ్వాలితపపి చ. పరస్పరవిరుద్ధ మిద మస్మాభి-
ర్దే పూజ్యతాం, కింతు దేశధర్మ ప్రపావనధర్మః, క్షాత్రశస్త్రే విహాయ వనవాసతవ
శ్చరం ఏవ క్రియేతా మిత్యర్థః. ౨౬౫.

వ్యతయో వా కిం న స్యాది దిత్వత్రాహ (తదార్థేతి.) తర్హి వర్జధర్మ బుద్ధితేత్వత్రాహ-
(పున రితి.) ౨౬౬.

క్షత్రహననం. న సావరాధం సమ్యగ్భావ్య, తత్రా ప్యపరాధక్షణేపాయాంతరాభావే-
హంతవ్యమిహ. (లోకా హంతు మితి.) అకుర్వంతేపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయా-
దితుక్తక్తన్యాయేన ఏ క్షీకరణేన ప్రవృత్త హసనే అనపరాధిరా మపి బాధా యథా న-
భవతి అంతు కార్య మిహర్థః.

అరణ్యము - నవమ స్కంధః

౧౩

(రాక్షససంహరణవిషయ పితాయా వైమత్యం)

అక్షయా తు భవే త్ప్రియః శ్వశూశ్వశురయో ర్మమ.

యది రాజ్యం పరివ్రజ్య భవే త్వం నిరతో మునిః,

౨౯౪

ధర్మా ద్భః ప్రభవతి ధర్మా త్పుభవతే సుఖం.

ధర్మేణ లభతే సర్వం ధర్మసార మిదం జగత్,

౩౦౪

అత్మానం నియమై పై పైః కర్షయిత్వా ప్రయత్నతః.

ప్రాప్యతే నిపుణై ర్ధర్మో న సుఖా ల్లభ్యతే సుఖం,

౩౦౫

ఽర్థ్యం శుచిమతి స్సౌమ్య చర ధర్మం తపోవనే.

సర్వం హి విదితం యభ్యం త్రైలోక్య మపి తత్త్వతః,

౩౦౬

తపోమాత్రకరణే ఫలాంతర మస్మాహ (అక్షయేతి.) యద్వా, సర్వదా క్షతధర్మం
శ్వశూశ్వశురయో ర్మమ (అక్షయేతి.) తు స్సముచ్చయే. అకలుషా బుద్ధిశ్చ
తే భవే దిత్యర్థః. శ్వశూశ్వశురయోః కైకేయాదశబ్దయోః, శ్వశురశ్వశ్వ త్యేకశేషాభావ
అర్థః.

౨౯౪

కేవలధర్మానుష్ఠానస్య సర్వశ్రే ష్ట మాహ (ధర్మాదిత్యాదివా.) సర్వం.
ముక్తి మపి జ్ఞానద్వారా లభత ఇత్యర్థః.

౩౦౪

ధర్మార్జనప్రకార మాహ (అత్మాన మితి.) నియమైః , అత్మానం
శరీరం.

౩౦౫

(నిః శ్రమితి.) త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థ తత్త్వాధన తదంగకలాపం.

౩౦౬

౧ శ్వశూశ్వశురయోః అక్షయా ప్రీతి ర్భవే; వసవాసోచితధర్మానుష్ఠానే శ్వశురస్య
స్వర్గలాభా ప్రీతిః, పుత్రస్య యుద్ధాదిక్షేత్రహిన్యాన శ్వశ్వాః కాసల్యాయః ప్రీతి రిత్యర్థః
ఇతి తత్త్వదీపికా.

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

ప్రీతాపలా దేత దుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ క స్సమర్థః,
విచార్య బుద్ధ్యా తు సహనుజేన య ద్రోచతే తత్కురు మా చిరే. ౩౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, నవమ స్సర్గః.

అథ దశమ స్సర్గః

వాక్య మేత త్తు వైదేహ్య వ్యాహృతం భర్తృభక్తయో,
శ్రుత్వా ధన్యై స్థితో రామః ప్రత్యువాచాఽథ మైథిలీం.

(ప్రీతాపలాదితి.) ప్రీతాపలాత్ ప్రీత్యప్రయుక్తవాపలాత్, మే మయా, మా చిరేణ
విచారస్య వింబో మా భూత్. అన్యై సర్గే సార్వత్రయప్రింశచ్ఛేకాః. ౩౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
నవమ స్సర్గః

అథ దశమ స్సర్గః

అరణ్యకాండే

ఏవం రామ స్సత్యప్రతిజ్ఞాః, నిర్వైరం చ రక్షేవధం న కరిష్యతి, తథాచ మద్వియోగేన
రక్షేవధేన భవితవ్యం, మద్విరహం చ న సహిష్యతే, సంకట మిద ముపస్థిత మిత్థాకులచిత్రా
వైదేహీ పతిపే మాంధా రక్షేవధాన్నివర్తయితు ముపక్రాంతా. రామస్తు సీతావిరహం సోధ్యాపి
తన్మూలవైరేణ రక్షంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞా నిర్వోధవ్యేతి సమాధత్తే దశమే (వాక్యమేత త్ప్రత్యాది.)
(భర్తృభక్తయే త్యనేన) భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పుర్వ ముక్త మితి జ్ఞాయతే. (ధర్మే స్థిత
ఇత్యనేన) సీతావిరహక్షేప మంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతవిరహపరతా ద్యోత్యతే. యద్యపి ఖరవధ
ఏవ దండకారణ్యవాసిభి రర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ, తథాపి ఖరవధో రావణవధమూల మితి
ఖరవధద్వారా రావణవధోఽవ్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్త ముపపన్నం.

(శ్రీరామస్య స్వప్నవిజ్ఞానార్థనిష్ఠా)

హిత ముక్తం త్వయా దేవిస్నిగ్ధ త త్వయో వచః,
కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే.

౨

అం తు వత్స్యా మ్యహం దేవి త్వయైవోక్తమిదం వచః,
త్వయై ర్ధార్యతే చాపో నారకబ్ధో భవే దితి.

౩

మాం సిః స్వయ మాగమ్య శరణ్యా శ్శరణం గతాః,
చార్తా ద-డకారజ్యే మునయ స్సంశితవ్రతాః.

౪

వనం ధర్మనిరతా వ మూలఫలాశనాః,
న లభం నుఖం య రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః.

౫

(అం తు వచః) స్నిగ్ధయా అనురక్తయా, కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీవత్వం ప్రకాశం, త్వయా, సదృశం అనురాగకులసదృశం, హిత ముక్తం. హితం హేతు (ర్హిజ్ఞ ఇతి.) కులవ్యపదిశే హేతు (ర్హిజ్ఞ కాత్మజ ఇతి.)

౬

(అం తు వచః) యదీ మయా హిత ముక్తం, తద్వి తతైవ క్రియతా మితి చే(త్రత వత్సామి.) దేవాహ (త్వయైవోక్త.) 'క్షత్రియై ర్ధార్యతే చాపో నారకబ్ధో భవే దితి'దం వచనం త్వయైవోక్తం ఖలు. మునయ శ్చార్తాః తస్మా త్రద్విరోధివధః కర్తవ్య ఏవేతి భావః.

౭

సమాంతం విరోధ్యుత్సారణేనారకక్షణం కర్తవ్యం, నతు నిరపరాధవధ ఇత్యాంక్య. మాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వా తే వ్యపరాధో మదపరాధ ఇత్యాశయేనాహ (మా మి ది.) అగ్ర తివిశేషతై రాత్మన శ్శరణాగతపక్షపాతం స్ఫోరయతి.

౮

కిన్ను. పా.

కాక కాలే చ నిరతా నియమై ర్వివిక్త ర్వనే,
భక్త్యంతే రాక్షసై ర్భిమై ర్నరా మాంసోపజీవిభిః.

౬

తే భక్త్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః,
అస్మా నభ్యవపద్యేతి మా మూచ ద్విజన త్రమాః.

౭

మయా తు వచనం శ్రుత్వా తేషా మేవం ముఖా చ్ఛ్చ్యుతం,
కృత్వా ‡ చరణశుశ్రూషం వాక్యమేత దుదాహృతం.

౮

ప్రసీదంతు భవంతో మే * హ్రీ రేషా హి మమాఽపిలా,
య దీదృశై రహం విహై రుపస్థేయై రుపస్థితః.
కిం కరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం ద్విజనన్నిధౌ,

౯౪

(కాలే కాల ఇతి.) కాలేకాలే సర్వకాలే స్విర్భ్యర్థః.

౬

(త ఇతి.) (అభ్యవపద్యేతి.) అనుగృహణే త్యర్థః, లోబ్ధ్యర్థ
చరస్మైవదం, అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః.

కవచనం, అర్థం

౭

(మయే .) చరణశుశ్రూషాం పాదపందనం.

౮

(ప్రసీదంత్యితి.) ప్రసీదంతు మదపచారం క్ష హ్రీః లజ్జా, అతులా అధికా.
తత్ర హేతు మాహ (యదితి.) ఉపస్థేయై రభిగంతవ్యైః, ఉపస్థితః అభిగతః, కిం కరోమీతి
లోబ్ధే లాభం కింకరవాణిత్యర్థః.

౯౪

‡ వచనశ్రుషాం. పా.

* తనిశ్లాకి. ప్రోతాదినా చేతస్సంకోచనం హ్రీః. తరాగవ్య ప్రోతాద్యై శ్చేతస్సంకోచనం
ఏదే ల. జా.

(శ్రీరామస్య స్వపరిజ్ఞాతార్థవిష్టా)

సర్వై రేఽస్సమాగమ్యేవా గియం సముదాహృతా.	౧౦
రాక్షసైర్దండకాః జ్యే బహుభిః కామరూపిభిః,	
అర్ధిః స్మృ దృఢం రామ భవా న్న ప్రత్ర రక్షతు.	౧౧
ప మకాలేషు సంప్రాప్తాః పర్వకాలేషు చానఘ,	
ధన్వయంతి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పితౄతాశనాః.	౧౨
రాక్షసై ర్ధర్షితానాం చ తపస్వినాం,	
గతిం మృగయవ భవా న్నః పరమా గతిః.	౧౩
కామం తపఃప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాన్,	
చిరార్జితం తు నేచ్ఛామ ప్రపః ఖండయితుం వయం.	౧౪
బహువిఘ్నం తపో నిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ,	
నేన శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణా శ్చ రాక్షసైః.	౧౫

(సర్వై రిత్యాది.) అర్ధితాః పీడితాః. తత్ర తేభ్యః. (రక్ష త్వితి.) అభ్యవపద్యేత్యత్త
సామాన్యే నానుగ్రహః ప్రార్థితః, ఇహతు తద్విశేషే పృషే విశేష ఉక్తః. ౧౦. ౧౦

న చలం పీడయంతి, యజ్ఞవిఘ్నం చ కుర్వంతి త్యాహుః (హోమేతి.) 'యజ్ఞ
విఘ్నకరం హన్యా' మితి మద్భోజననివర్తనా, కః పరోపరాధ? ఇతి సీతాయై సూచయితు
మిద మనూదితం, హోమకాలేషు అగ్నిహోత్రకాలేషు, పర్వకాలేషు దర్శపార్థమాసాదియజ్ఞకాలేషు,
ధర్మయం అభిధావంతి. ౧౨

(గతిం) రక్షకం, మృగయమాణానాం అన్యే ౧౩

పరమ బ్రన్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (కామ మితి.) ౧౪

క్రం వివృణోతి (బహ్వితి.) ౧౫

తదర్థమానాః రక్షేభి ర్దండకారణ్యవాసిభిః,
రక్షా న స్త్వం సహ బ్రాతా త్వన్నాథా హి వయం వనే.

౧౬

మయా చైత ద్వచ శ్శుత్వా కార్తేస్త్విన పరిపాలనం,
ఋషీణాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్మజే.

౧౭

సంశ్రుత్య చ న శత్యామి జీవమానః ప్రతిశ్రవం,
ముసినా మన్యథా కర్తుం సత్య మిష్టం హి మే సదా.

౧౮

అవ్యహం జీవితం జహ్యం త్వాం వా సీః సలక్ష్మణాం,
నతు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః.

౧౯

ఉచనంహరతి (తదితి.) త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః. ఇయం వా కృముదాహృతి
పూర్వజాన్వయః.

౨౦

(మయేతి.) కార్తేస్త్విన పరిపాలనం రక్షేవధపర్యంతపరిపాలనం, సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞా
తం, మద్రా తవిరోధినే మద్విరోధిత్యాత్మ మద్భోజనవిహతకత్వాచ్చే త్యర్థః.

౨౧

(సంశ్రుతి.) జీవమానః జీవణ, ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం, అన్యథా కర్తుం న శత్యామి.
శ్రీ హేతు (సత్య మిష్ట మితి.) సత్యం సత్యవచనం.

౨౨

ద్వ్యావయో ర్యిశ్లేషో దుర్విషహ స్స్యై త్రతాహ (అవ్యహ మితి.) 'అత్మానం సర్వదా
రక్షే ద్దైరే రపి ధస్తే రపి' త్యుక్తం జీవిత మపి జహ్యం, 'భాతా స్వా మూర్తి రాత్మన' ఇత్యుక్తం
లక్ష్మణ మపి జహ్యం, 'అర్థో వా ఏష అత్మనః యత్పత్నీ' త్యుక్తం త్వాం జహ్యోమితి
కమాశ్చర్యం? సంశ్రుత్య యస్మై కస్మైచిత్ యత్కొంచ ప్రతిజ్ఞాయ, తాం ప్రతిజ్ఞాం, న జహ్యం,
బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రాహ్మణిద్యుభ్యః, కృతాం ప్రతిజ్ఞాం, విశేషతో న జహ్యం.

౨౩

తన్నిశీ, అవ్యహం జీవితం జహ్యం ప్రాణాన్వా త్యజ్యామి త్వాం వా 'న జీవేయం క్షణ
మపి వినా తా మనితేక్షణ' మితి ప్రాణేభ్యోపి గరియసీ మిత్యుక్తం త్వాం వా త్యజామి; సలక్ష్మ
ణం 'అద్యైవాఽహం గమిష్యామి లక్ష్మణేన' త్యుక్తరీత్యా అత్యంతవిశ్లేషానహనప్రీతివిషయం
లక్ష్మణం వా త్యజామి, నతు ప్రతిజ్ఞాం త్యజామి.

(శ్రీరామస్య స్వప్న జ్ఞాతాథ్యక్షిణి)

౧ దవశ్యం మయా కార్య మృషీజాం పరిపాలనం,
అనుక్తే . . . ప్రతిజ్ఞాయ తు కిం పునః.

౨౦

౨ మున్నేహచ్చ సౌహార్దా దిద ముక్తం త్వయానఘే,
పరితుష్టోఽస్మ్యహం సీతే . . . న హ్యనిష్టోఽనుశిష్యతే.

౨౧

౩ సదృశం చానురూపం చ కులస్య తవ చాత్మనః,
సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాజ్ఞభ్యోపి గరియసీ.

౨౨

(తదితి.) (అనుక్తేనాపీతి.) ఋషి . . . శిష్యః, ఉత్తరీత్యా : క్షసాం మదపరాధిత్యేన
౪ ద్వధస్య మత్కార్యత్వాదితి భావః.

౨౩

౫ ఏవం వదంత్యా స్తవ హృదయం చ జానామిత్వాహ (మమేతి.) మమ త్వయి సన్నేహః
౬ తవ మయి సౌహార్దా చ్ఛేక్తం, నిరహో దుస్సహో భవిష్యతి త్యుక్త మిత్యర్థః, అనిష్టః అనియః
పురుషః.

౨౪

౭ (సదృశ మితి.) తవ ఆత్మనః సదృశం, తవ కులస్య చానురూప మిదం వచః,
౮ ధర్మప్రాధాన్యోక్తి స్తవకులనురూపా. 'కర్మజైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయః' ఇతి హి
౯ త్వకులపద్ధతిః సాపరాధేష్వపి నిరపరాధతోక్తి స్తవ సదృశీ. . . వా శుభానాం వా
౧౦ వధాన్వాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మార్జణ స కశ్చి న్నాపరాధ్యః' ఇతి హి తవ ప్రకృతిః.
౧౧ తథాపి . . . మే ప్రాజ్ఞభ్యో గరియన్యపి, సధర్మచారిణీ భవ, మయా యో ధర్మ స్సంకల్పిత
౧౨ స్త్రోతవ త్వయాపి సంకల్పయితవ్య మితి భావః.

౨౫

౧౩ న హ్యతుష్ట ఇతి పాతే అతుష్టః తోషరహితః, ఇష్టవ్యతిరక్తః ఇతి తత్త్వదీపికా.

(

మదా-మాయజే, గోవిందరాయవిశిష్టే

మహామూర్తి వచనం మహాత్మా సీతాం ప్రయాం మైథిలరాజపుత్రిం,
రామై ధనుష్పాణి సహ లక్ష్మణిన జగామ రమ్యాణి తపోవనాని.

౨౨

ఇతి శ్రీ మదా-మాయజే, గోవిందరాయవిశిష్టే.

అథ ఏకాదశ స్సర్గః.

—

అగ్రతః ప్రయయా రామ స్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా,
పృవృతస్తు ధనుష్పాణి ర్లక్ష్మణోఽనుజగామ హ.

౨౩

(ఇ-వ మితి.) మహాత్మా మహాధృతిః, ప్రయాం మైథిలం రాజపుత్రిం, (ఇతితి)-
ఉత్తధర్మద్యయానువాదః.

౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాయ, శ్రీరామా రత్నమేఖలాఖ్యనే, అరణ్యకాండవ్యాసే,
దశమ స్సర్గః.

—

అథ ఏకాదశస్సర్గః

అథ రామణి సాపాయని, రామసేనైకా నిరసాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణివృత్తాంత-
ప్రకటన-ర్యకం సకలమునిజనాశ్రమమండలసంవరణ మేకాదశే. (అగ్రత ఇత్యాది.)
అనేన శ్లోకేన ప్రణవార్థ ఉత్తః. 'తౌ పశ్యమానా' విత్యాదినా పదార్థః, మాండకర్ణి-
వృత్తాంతమ ఇత్యప్యార్థః, తతః పరం నిరౌధి నివృత్తి స్సూచ్యతే. ఏవం మూలమంత్రార్థా-
నుసంధానమేవ పరమా గతి రిత్యుచ్యతే.

౨౫

నిశ్లోకీ. అనేన శ్లోకేన ప్రణవార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాన తత్ర (అగ్రత ఇతి)-
అవర్ణ ప్రాథమికత్వం. అతః ప్రయయా విత్యర్థః. ప్రాథమ్యం (రామ ఇతి) సత్రా సంపాదన-
రక్షణాదినా రమయతితి కారణత్వే రక్షకత్వే చ రమాసంబంధిత్వేన శ్రీశత్యం చ. (సుమధ్యమేతి)-
ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ. (మధ్య ఇతి) తస్య వర్ణద్యయ మధ్యవర్తిత్వం. (సీతా మధ్యే ఇతి)
లక్ష్మణ్యః పురుషేకారత్వం. (లక్ష్మణ ఇతి) మన జ్ఞానే ఇతి ధాతో రసాధరణధర్మవర్తిత్వం.
(ధనుష్పాణిరితి) నిరంతరకైంకర్యవర్తిత్వం. (ఇతి) అహంకార మమకార విరహేణాను-
సరిణం, (పదాంతమకారేణ) ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ వ్యజ్యత ఇతి సంక్షేపః. (తౌ పశ్యమానా)-
విత్యాదినా పదార్థః ప్రకాశిత ఇతి

(మాండకర్షి వృత్తాంతః)

తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థాన్ నృనాని చ,
నదీశ్చ వివిధా రమ్యా జగ్ముతు స్సీతయా సహ.

౨

సారసాం శ్చక్రవాకాంశ్చ నదీపులినచారిణః,
సరాంసి చ నపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః.

౩

యాథబద్ధా శ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్ విషాజినః,
మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిణః.

౪

తే గత్వా దూర మధ్యానం లంబమానే దివాకరే,
దదృశు స్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతం.

౫

పద్మపుష్కరసంబాధం గజయూతై రలంకృతం,
సారపై ర్దంసకాదలై స్సంకులం జలచారిభిః.

౬

(తా విత్యాది.) పశ్యమానౌ పశ్యంతౌ, శైలప్రస్థాన్ శైలసానుని, సారసాన్ హంస
విషాన్, మహిషాన్ సైకతం, జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః.

౨-౩

(యాథబద్ధా) యాథతయా బద్ధాన్, వనమహిమతా నిత్యైః, పృషతాన్ బిందు
మృగాన్, విషాజిన ఇతి మహిషాదివిశేషణం. నాగాన్ గజాన్.

౪

(తే గత్వాది.) లంబమానే అప్రమయాన్ముఖే, తం చతుర్దిశి యోజన
ప్రమాణవిస్తారం, పద్మపుష్కరసంబాధం పద్మైః పుష్కరైశ్చలైశ్చ, సంబాధం నిబిడం.
ఖాండముఖే సర్పే కారండే పుష్కరం స్మృత మితి విశ్వః, సారపైః 'సారసా మైథుని కామి
'వాద్య గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇత్యుక్తైః, హంసైః రాజహంసైః, కాదంబైః 'కాదంబః
కలహంసశ్చ హంస స్యాద్దూసరచ్చద' ఇత్యుక్తైః.

౬

ఏ పద్మానాం రక్తపంకజానాం, పుష్కరాణాం పుండరీకాణాం, 'పుష్కరం పుండరీక' మితి
సంబాధః సమ్మర్శో యస్మిన్ తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ప్రసన్నసలిలే రమ్యే తస్మిన్ సతసి శుశ్రువే,
గీతవాదిత్రనిర్దోషో నతు కశ్చన దృశ్యతే.

౭౩

తతః కౌగహలా ద్రాగం లక్ష్మణశ్చ మహాబలః,
మునిం ధర్మభృతం నామ ప్రస్తుం సముపచక్రమే.

౭౪

ఇద మత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే,
కౌగహం మహా జ్ఞాతం కి మిదం సాధు కథ్యతాం.
వస్త్రవ్యం యది చే ద్విప్ర నాతి హిహ్య మపి ప్రభో,

౭౫

తేనైవ ముచ్యతే ధర్మాత్మా రాఘవేణ ముని స్తదా.
ప్రభవం సరసః కృతస్నో మాఖ్యాతు ముపచక్రమే,

౭౬

ఇదం పంచాప్పరో నామ తటాకం సార్వకాలికం.
నిర్మితం పసౌ రామ మునినా మాండకర్ణినా,

౭౭

(ప్రసన్నసలిల ఇతి.) (గీతేతి.) గీతాని పజ్జాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః. వాదిత్రాణి
తః ఘనముషిరానద్ధభేదేన చతుర్విధాని, తేషాం, నిర్దోషః. అత్ర యాదవః 'వాదిత్రం వాదితం
వాద్య మాతోద్యం త చ్చతుర్విధం, తతం విజాదికం వాద్యం తాళం తు వితతం ఘనం, వంశా
దికం సుషిర మానద్ధం మురజాదిక' మితి. కశ్చన వాదయితా, న దృశ్యః నాదృశ్యతః.

(త ఇత్యాది.) ధర్మభృతం సహగతేషు ముని స్వస్వతమం, కథ్యతా మిత్యేవం
ప్రస్తుం సముపచక్రమ ఇత్యన్వయః.

౭౮

(తేనైతి.) ప్రభవం ఉత్పత్తిం, కృతస్నో గీతవాదిత్య కర్తృః.

౭౯

(ఇద మిత్యాది.) పంచాప్పరః క్రిడాసాధనత్వాత్ పంచాప్పరో నామ, సార్వకాలికం
సర్వకాలే భవం, కాలాట్రాణ్. ఉభయవదన్పద్ధిః. సర్వస్మి స్మపి కాలే అముష్య దిత్కర్తృః.

౮౦

(శ్రీరాఘవ్య మాంధకర్ణి మాహాత్మ్యశ్లోకములు)

స హి తేపే తప స్త్రీవం మాండకర్ణి ర్మహామునిః.	
దా'వర్షసహస్రాణి వా జ్జలాశ్రయః,	౧౨౪
తతః ప్రవృత్తితా స్సర్వే డేవా స్సాగ్ని పురోగమాః.	
అబ్రువ న్యచనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః,	౧౨౫
అస్మాకం కస్యచిత్ స్థాన మేష ప్రార్థయతే మునిః.	
ఓతి సంవిగ్నమనస స్సర్వే త త్రిదివౌకసః,	౧౨౬
తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం ధేవై స్సర్వై ర్ని యోజితాః.	
సర్వసః పంచ విద్యుచ్ఛలితవర్చసః,	౧౨౭
అస్సరోభి స్రత స్తాభి ర్ముని ర్దృష్టపరావరః.	
నీతో మదనవశ్యత్వం సురాజాం కార్యసిద్ధయే,	౧౨౮
తాశ్చైవాఽస్పరసః పంచ మునేః పత్నీత్వ మాగతాః.	
తటాకే నిర్మితం తాసా మస్మి న్నంతర్దితం గృహం.	౧౨౯

ఉత్తరార్థే ఇతిహాస మాహ (స హిత్యాదీనా.) జలాశ్రయః స్వనిర్మిత తటాకజలాఽ
వగాధః. ౧౩౦

(సాగ్నిపురోగమాః) అగ్నినా పురస్సరేణ సహితాః, క్రియాభేదాత్సర్వశబ్దావృత్తిః. ౧౩౧.

(అస్మాకం) మధ్యే, సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః. ౧౩౨.

(ఓతి) తదా, విద్యుచ్ఛలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః, చలితవిద్యుద్వర్చస
ఇతి వ్యాఖ్యః. ౧౩౩.

(దృష్టపరావరః) దృష్టపరమాత్మజీవన్ముఖః. ౧౩౪, ౧౩౫.

తదైవాఽప్సరసః పంచ నివసంత్యో యథాసుఖం.

రమయంతి తపోయోగా న్మునిం యోవన మాస్థితం;

౧౮౫

తాసాం సంక్రిడమానానా మేష వాదిత్రనిస్సవనః.

శూరయతే భూషణోన్మిత్రో గీతశబ్దో మనోహరః,

౧౯౫

అశ్చర్య మితి తస్యైత ద్వచనం భావితాత్మనః.

రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ భ్రాత్రా మహాయశాః.

౨౦౫

ఏవం కథయమానస్య దదర్శాఽఽశ్రమమండలం.

కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్య లక్ష్మ్య సమావృతం;

౨౧౫

ప్రవిశ్య సహ వైదేహ్య లక్ష్మణేన చ రాఘవః.

ఉవాస మునిభి స్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః.

౨౨౫

(తపోయోగాత్). తపోరూపోపాయాత్, యోవన మాస్థితం. 'యోగ స్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియుక్తిప్యే' త్యమరః.

౧౮౫

(సంక్రిడమానానా మితి.) క్రిడోఽనుసంపరిభృశ్యే త్యాత్మనేపదం. భూషణోన్మిత్రః భూషణఘోషోన్మిత్రః, వాదిత్రనిస్సవనం. భూషణోన్మిత్రో వాదిత్రనిస్సవనో గీతశబ్దశ్చ శూరయత ఇత్యన్వయః.

౧౯౫

(ఏవం) పూర్వోక్తం వచనం. అశ్చర్య మితి, ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాః.

౨౦౫

(ఏవ మితి.) కథయమానస్య కథయమానే తస్మి న్మునౌ. కథయమాన స్స ఇతి పాతే - ఏవం సంభాషమాణ స్స రామః, బ్రాహ్మ్య బ్రాహ్మణసంబంధిన్య, లక్ష్మ్య సమృద్ధ్యా, బ్రాహ్మణసంపూర్ణ మిత్యర్థః. అశ్రమమండలం దదర్శ, రాఘవ ఇత్యనుషంగః.

౨౧౫

(ప్రవిశ్యతి) అశ్ర త్యనుషజ్యతే. సర్వైః ప్రదాశ్రమవాసిభిః, పూజ్యమానః వ్యసాశ్రమే ఉద్వేదితా ఆర్చ్యమానః.

౨౨౫

(శ్రీరామస్య ఋష్యాశ్రమమండల నివాసః)

తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాశ్రమమండలే.

ఉపిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః,

౨౬౪

జగామ చాశ్రమాం ప్రేషాం పర్యాయేణ తపస్వినాం.

యేషా ముపితవాః పూర్వం సకాశే స మహాస్త్రివిత్,

౨౬౫

* క్వచి త్పరిదశా న్మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచి .

క్వచిచ్ఛ చతురో మాసాః పంచ షట్పాదపరాన్ క్వచిత్,

౨౬౬

కియంతం కాలం తత్రోవాసే త్యపేక్షయాం కాలపరిమాణం నక్తుం రామస్యాశ్రమవాస ప్రకారం దర్శయతి (తథేత్యాది) శ్లోకద్వయేన. తథా ఉక్తప్రకారేణ, తస్మి న్నాశ్రమమండలే, (సుఖముపిత్వా తత్ర పూజ్యమాన స్స రామ) ఇత్యుక్తానువాదః. యేషాం సకాశే పూర్వ ముపి తవాః యేషా ముశ్రమాః, పర్యాయేణ ద్వితియపర్యాయేణ చ, జగామ. ఏవ మాశ్రమవాస ప్రకారః- ఏకవారం సర్వేషా మాశ్రమాః గత్వా పునరపి తేషా మేవాశ్రమాః జగామేతి వాక్యార్థః. (మహాస్త్రివి దిత్యనేన) తత్రత్య రాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పురగమన మితి సూచయతి. నక్ష్యతి హి మారీచః 'తేన ముక్తా ప్రయో' ఇత్యాదిభ్య 'పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో' దృష్టభయః పురా, సముద్రాంత ప్రతో ముక్త స్తా పుభౌ రాక్షసా హతా' వితి. ఏతద్ధర్మమేవ సుతీక్ష్ణేనాత్ర గమన మనుజ్ఞాతం ఋషిభిః కారితం చ.

౨౬౭.

పూర్వ నిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి (క్వచిత్ పరిదశా మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచిచ్ఛ చతురో మాసాః పంచ షట్పాదపరాః క్వచిత్, అపరత్రాధికం మాసాదవ్యర్థ మధికం క్వచిత్, త్రిశ్ మాసా నష్ట మాసాశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖ మితి.) రాఘవో రామః, క్వచిదాశ్రమే, పరిదశా స్పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః, సంఖ్యయావ్యయేత్యాదినా

* క్వచి దితి. పరిదశాః పరిగతా దశ పరిదశాః, తాః దశసంఖ్యాకా న్మాసా నిత్యర్థః యద్వా, పరిదశాః దశస్సమీపాః ఏకాదశ నవ వేత్త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అపరశ్రాంతిం మాసా దవ్యర్థ మధికం క్వచిత్.

శ్రీ న్మాసా నష్ట మాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖం.

౨౬౪

తథా సంవసత స్తస్య మునీసా మాశ్రమేషు వై.

రమత శ్చౌననుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరా దశ,

౨౬౫

బహుప్రసాదమాసః. బహుప్రసాదం సంఖ్యేయే దజబహుగణా దితి దత్త సమాసాంతః. తా మాసాః, త్రయోదశమాసా నిత్యర్థః. అత్యంతసంయోగే ద్వితియః. సుఖం యథా భవతి తథా, న్యవసత్. క్వచి దాశ్రమే ఏకం సంవత్సరం సుఖం న్యవసత్, క్వచిదాశ్రమే చతురో మాసాః సుఖం న్యవసత్, క్వచి పంచ మాసాః, క్వచిత్ షడ్మాసాః, క్వచి దపరాః షడ్ష్టిర్థి ౭న్యాః సప్త మాసాః, సుఖం న్యవసత్. పంచ షట్పు తథా చి దితి పాఠే- తథా వునః క్వచిత్ షడ్మాసా నిత్యర్థః. పరిదశా నిత్యత చతుర్దశమాసా నిత్యః. అపరశ్రాంతిం, మాసాదధికం సుఖం న్యవసత్. అధికశబ్దేనాత్ర మానచతుర్థాంశో వివ తః. ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః. అపరశ్రాంతిం మాన మితి పాఠే - మాసం, అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః. అవి శబ్ద స్సర్వత్ర మాసో నుకర్తృజాః. క్వచిదాశ్రమే అర్థమధికం చ న్యవసత్ పాదోనమాన మిత్యర్థః. తథా చైతదవ్యపాత పూర్వాశ్రమవాసదినై ర్వా మాసా సంవృతౌ. ఏకత్ర సపాదమాసః, అపరత్ర పాదోనమాన ఇత్యా హత్య మానద్యయసంభవాత్. అధ్యర్థ మధికం క్వచి దితి పాఠే - అధ్యర్థం అర్థాధికం, అర్థమా సాధిక మిత్యర్థః. అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాత్మకాధికం. తథాచ త్రిపాదమాన మిత్యర్థః. క్వచిత్ శ్రీ మాసాః న్యవసత్, క్వచి దష్టమాసాః న్యవసత్. ఏవం షష్టిమాసా స్పిద్ధాః. కేచి దాహుః పరిదశాః దశాధికా నితి వక్ష్యమాణేష్యష్టసు స్థానేష్యన్వేతి. తథాచాయ మర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచి దిత్యత ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః, క్వచిచ్ఛ చతురో మాసా నిత్యత చతుర్దశమాసానిత్యర్థః, పంచ షట్పుపరాః క్వచి దిత్యత్ర క్వచి త్పంచదశ మాసాః, క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః. 'అపరా సేధికం మాసాద వ్యర్థ మధికం క్వచి'దిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దో ర్థమానరూపాధికాంశవరః. తథాచ అపరా అధికంచే త్యన్వయే అర్థాధికదశమాసా నిత్యర్థః. మాసాదవ్యర్థమిత్యాదే రయమర్థః - క్వచిత్ పరిదశాః మాసాః, తదుపరి మాసా దధికమర్థ మపిచేత్. తథాచ అర్థాధికైశోడశమాసా నిత్యర్థః. శ్రీ మాసా నష్టమాసాం శ్చేత్యత త్రయోదశ మాసాః అష్టా దశ మాసాం శ్చేత్యర్థః. తథాచ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి. తస్మిన్ పక్షే, ప్రాథమిక క్వచిత్పదమానపదానర్థక్యం. పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యం.

తథా చాశ్రమమండలే దశ సంవత్సరా స్సంవృతౌ ఇత్యాహ (తథా సంవసత ఇతి.)
ఇయ మేవాశ్రమవాససంఖ్యా. పూర్వాపరసంఖ్యా తు కిష్కింధాకాండే పక్ష్యతే. ౨౬౬

(శ్రీరామస్య అగస్త్యశ్చ - దర్శనకాండం)

పరివృత్య చ ధర్మజ్ఞో రాఘవ స్సహ సీతయా. సుతిక్షుస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవాఽఽజగామ హా,	౨౮౪
స త మాశ్రమ మాసాద్యైమునిభిః ప్రతిపూజితః. ఽత్రాపి న్యవస ద్రామః కంచితౌల మరిందమః,	౨౯౪
అథాఽఽశ్రమస్థో విసయా త్కదాచి త్రం మహామునిం. ఉపాసిన స్స కాకుత్స్థ స్సుతిక్షు మిద మబ్రవీత్,	౩౦౪
అస్మి న్నరజ్యే భగవా నగస్త్యో మునిసత్తమః. ఽసతితి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శృతం,	౩౧౪
నతు జానామి తం దేశం వనస్యాఽస్య మహాత్తయా. కుత్రాఽఽశ్రమ మిదం పుణ్యం మహర్షే స్తస్య ధీమతః,	౩౨౪
ప్రసాదా త్తత్రభవత స్సానుజ స్సహ సీతయా. అగస్త్య మభిగచ్ఛేయ మభివాదయితుం మునిం,	౩౩౪
మనోరథో మహా నేష హృది మే పరివర్తతే. య దహం తం మునివరం శుశ్రూషేయ మపి స్వయం,	౩౪౪
ఇతి రామస్య స ముని శ్శ్చుత్వా ధర్మాత్మనో వచః. సుతిక్షుః ప్రత్యువాచేదం ప్రితో దశరథాత్మజం,	౩౫౪

(పరివృత్యే తి.) పరివృత్య ఏవ మాశ్రమం సర్వం పరిక్రమ్య.

(అస్మిన్నితి.) కథాః నానాకథాః, కథయతాం కథయింతు.

(శ్రీ వచే. అగస్త్య మభివాదయితు మభిగచ్ఛేయ త్యన్వయః. ౩౩౪

(మనోరథ ఇతి.) తం మునివరం, శుశ్రూషేయ మితి యః. ఏష మనోరథః అభి
లాషో, మే హృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః. శుశ్రూషేయ మితి పరస్మైవద మాన్దం.

అహమ ప్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామ స్సలక్ష్యణం, అగస్త్య మభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ,	౬౬౫
దిష్ట్యా త్వదానీ మధ్యేఽస్మిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మాం. అహ మాఖ్యామి తే వత్స యత్నాఽగస్త్యో మహామనిః,	౬౬౬
యోజనా న్యాశ్రమా దస్మా త్తథా చత్వారి వై తతః. దక్షిణేన మహా శ్రీమా నగస్త్యభాతు రాశ్రమః,	౬౬౭
స్థలీప్రాయే వనోద్దేశే విప్రులీవనశోభితే. బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే,	౬౬౮
పద్మిన్యో వివిధా ప్రత ప్రసన్న సలిలా శ్శివాః. హంసకారండవాకిర్ణా శ్చక్రవాకోపశోభితాః,	౬౬౯
తత్రైకాం రజనీం వృష్య ప్రభాతే రామ గమ్యతాం. ఉత్తిజాం దిశ మాస్థాయ వనషండస్య పార్శ్వతః. తత్రాఽగస్త్యాశ్రమవదం గత్వా యోజన మంతరం.	౬౭౦
రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపసంవృతే, రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా.	౬౭౧

(అహ మితి.) అగస్త్య మభిగచ్ఛేత్యేత ద్వక్తుకామోఽస్మి త్యన్వయః.

(యోజనానీతి.) అస్మా దాశ్రమా దక్షిణేన. తథేతి హస్తేన నిర్దేశః. చత్వారి యోజనాని. అభియాపిత శేషః. తతః తత్ర, అగస్త్యభాతు రాశ్రమో వర్తతే. అశ్రమా దక్షిణేనైత్యత వినపా ద్దిక్షయేతి ద్వితియాభావ ఆర్థః.

౬౭౪

(స్థలీతి.) స్థలీప్రాయే. స్థలీప్రచురే. కారండవా స్సారసాః, తత్రాగస్త్యభాత్రాశ్రమే, రజనీం వృష్య రాత్రి మతివాహ్య, వనషండస్య వనసమూహస్య, పార్శ్వతః దక్షిణాం దిశం, ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య, నిర్వణదేశే, యోజన మంతరం యోజనావకాశం, గత్వా అగస్త్యాశ్రమవద్దం గమ్యతా మిత్యన్వయః.

౬౭౫-౬౭౬

(అగస్త్యమునే రాహత్యం)

స హి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః.

యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టు మగస్త్యం తం మహామునిం,

అద్వైవ గమనే బుద్ధిం రోచయన్య మహాయశః.

౪౪

ఇతి రామో మునే శ్శుత్వా సహ భ్రాతృభివాద్య చ,

ప్రతస్థేఽగస్త్య ముద్దిశ్య సానుజ స్పృతయా సహ.

౪౫

పశ్యన్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్యసన్నిభాః,

సరాంసి సరితశ్చైవ పథి మార్గవశానుగాః.

౪౬

సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖం,

ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౪౭

వితదేవాఽఽశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః,

అగస్త్యస్య మునే రాప్రీతు ర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః.

౪౮

యథాహి మే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్రశః;

సన్నతాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః.

౪౯

(ఇతి.) ఇతి వీచం ప్రకారేణ, మునే స్సకాశా మృత్యా.

౫౦

(పశ్యన్ నితి.) అభ్రసన్నిభాః మేఘసన్నిభాః, మార్గవశానుగాః మార్గవశేనాను

గమ్యమానాః, రామ ఇతి పుర్యక్షోకా దనుకృష్టతే.

౫౧-౫౩

(విత దితి.) నూన మితి వితర్కే. య దాశ్రమపదం దృశ్యం వితన్మునే ర్భూవ

మిన్వన్వయః.

౫౪

ఉత్తేఽర్థే హేతు మాహ (యథాహితి.) యథాహి మే పథి చిహ్నతయా వనం శృతం

త్రైవాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః, ద్రుమాః సహస్రశో మయ

మానా వన్తం.

౫౫

- విప్పునాం చ పక్వాశాం షణా దస్మౌ దుపాగతః,
గంధోఽయం పవనోత్థిష్ఠ స్సహసా కటుకోదయః, ౫౦
- తత్ర తస్య ధృశ్యంతే సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః,
బానాశ్చ పథి ధృశ్యంతే దర్భా వైదూర్గవర్చసః, ౫౧
- వితచ్ఛ పనమధ్యస్థం కృష్ణాభశిఖరోపమం,
పావకసాఽఽశ్రమస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే, ౫౨
- వివిక్తేష్టు చ తీరేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః,
పుష్పిపహరం కుర్వంతి కుసుమైః స్వయ మార్జితైః, ౫౩
- త త్సుత్తిష్ఠస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతం,
అగస్త్యస్యాఽఽశ్రమో బ్రాతు ర్నూన మేష భవిష్యతి, ౫౪
- నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా,
యస్య బ్రాత్రా కృతేయం దిక్పరణ్యా పుణ్యకర్మణా, ౫౫
- ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపి రపి చేల్వలః,
బ్రాతరో సహజా వాస్తాం బ్రాహ్మణఘ్నో మహాసురౌ, ౫౬

అసాధారణోపదిష్టలింగం 'యత' (సిప్పులినా మిత్యాది.) (సక్యానాం-
సిప్పులినా మితి.) తత్ఫలనా మిత్యర్థః. కటుకస్య కటురసస్య, ఉదయోఽభివృద్ధి రానుమానికీ
యేర స తథా, గంధః ఉపాగతః. (వితచ్ఛేతి.) కృష్ణాభశిఖరోపమం నీలమేషుగ్రోపమం. ౫౦-౫౩

(వివిక్తేష్టు.) వివిక్తేషు వూతేషు. 'వివిక్తౌ వూతవిజనా' విత్యమరః. ఉపహరం
పుష్పభరిం, స్వయ మార్జితైః, 'సమిత్పుష్పకుశాదీని శ్రేత్రియ స్వయ మహరే' దితి స్మరణాత్.
(తద్భితి.) నూనం నిశ్చయే. 'నూనం తర్కే వినిశ్చయ' ఇత్యమరః. ౫౪

(మృత్యుం) వాతాపిల్వలనిమిత్తకం మరణం. హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా, ఇయం-
దిక్, ధక్షిణా దిక్, శరణ్యా సంశ్రయశుం యోగ్యా. ౫౫

అస్మిన్నర్థే అభ్యాయికా మాహ (ఇహే త్యాదినా.) ౫౬

(అగస్త్యమునే రాహుత్వం)

ధారయ బ్రాహ్మణం రూప మిల్వల సంస్కృతం వదన్,
అమంత్రయతి విప్రాన్ స్మ శ్రాద్ధ ముద్దిశ్య నిర్వృణః. ౫౭

భాతరం సంస్కృతం కృత్వా తం స్తం మేషరూపిణం,
తా ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్మణా. ౫౮

తతో భుక్తవతాం తేషాం విప్రాణా మిల్వలో బ్రహ్మిన్,
వాతాపే నిష్క్రమస్యేతి స్వరేణ మహతా వదన్. ౫౯

తతో బ్రాతు ర్యచ శ్శుక్త్యా వాతాపి ర్మేషవ న్నదన్,
భిత్వా భిత్వా శరీరాణి బ్రాహ్మణానాం వినిష్పతత్. ౬౦

బ్రాహ్మణానాం సహప్రాణి తై రేవం కామరూపిభిః,
వినాశితాని సంహత్య నిత్యశః పశితాశనైః. ౬౧

అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా,
అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసురః. ౬౨

(ధారయన్నితి.) సంస్కృతం వ్యాకరణసంస్కారవతిం వాచం, వదన్. ౫౭

(భాం రు మితి.) సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతం. కృత్వా, శాస్త్ర
దృష్టేన శ్రాద్ధకల్పానాం. ౫౮

(త ఇతి.) భుక్తవతాం భుక్తవత్సు, వద న్న బ్రహ్మిన్ వ్యక్త మబ్రవీత్. ౫౯

(త ఇతి.) వినిష్పత ద్వినిరపతత్. ౬౦

(బ్రాహ్మణానాం గుతి.) తై రితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా. సంహత్య, బహుశ ఇతి
యావత్. ౬౧

(అగస్త్యేనేతి.) అనుభూయ శ్రాద్ధవరణాదిక మనుభూయ. ౬౨

* మేషవ న్నదన్ మృతసంజీవనీవై భవా దుదరాంతరితి శేషః. ఇతి రామాను -యం.

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

- అతః సంపన్న మిత్కుక్త్యా దత్వా హస్తోదకం తతః,
భ్రాతరం నిష్క్రమస్వేతి చేల్వల సోఽభ్యభాషత. ౬౩
- స తథా భాషమాణం తం భ్రాతరం విప్రఘాతినం,
అబ్రవీ త్పుహసకా ధీమా నగస్త్రో మునిసత్తమః. ౬౪
- అతో నిష్క్రమితుం శక్తి ర్మయా జీర్ణస్య రక్షసః,
భ్రాతు స్తే మేషరూపస్య గతస్య యమసాదనం. ౬౫
- అథ తస్య వచ శ్శుత్యా భ్రాతు ర్నిధనసంశ్రయం,
ప్రథర్షయితు మారేభే మునిం క్రోధాన్నిశాచరః, ౬౬
- సోఽభిద్రవ న్మునిశేష్ఠం మునినా దీప్తతేజసా,
చక్షుషాఽనలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః. ౬౭
- తస్యాఽయ మాశ్రమో భ్రాతు స్తటాకవనశోభితః,
విప్రానుకంపయా యేన కర్మేదం దుష్కరం కృతం. ౬౮
- వివం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిజా సహ,
రామస్యాఽస్త్రగత స్సూర్య స్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత. ౬౯
- ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ భ్రాత్రా యథావిధి,
ప్రవివేశాఽఽశ్రమపదం త మృషిం సోఽభ్యవాదయత్. ౭౦

(త. ఇతి.) తః : శాస్త్రాంతే, సంపన్న మిత్కుక్త్యా, తతో హస్తోదకం చ దత్వా. ౬౩-౬౫

(అథేతి.) నిధనసంశ్రయం నాశవిషయం, ప్రథర్షయితుం హింసితుం. ౬౬

(స ఇతి.) అనలకల్పేన అగ్నిసదృశేన. ౬౭

(సంధ్యాతి.) విప్రానుకంపయా విప్రేష్యనుకంపయా. ౬౮-౭౦

సంపన్నం = సమృద్ధం వా?

(అగస్త్యమునీర్వాహక్యం)

సమ్యక్ కృతిగృహీతశ్చ మునివా తేన రామవః,
న్యూన త్వాం నిశా మేకాం ప్రాశ్య మూలఫలాని చ. 80

తస్యాం రాత్ర్యాం తా యాం విమలే సూర్యమండలే,
భ్రాతరం త మగస్త్య హ్యమంత్రయత రామవః. 81

అభవాదయే త్వాం భగవత్ సుఖ మధ్యపితో నిశాం,
అమంత్రయే త్వాం గచ్ఛామి గురుం తే ద్రష్టు మగ్రజం. 82

గమ్యతా మితి తేనోక్తే జగామ రఘునందనః,
యథోద్దిష్టేన మార్గేణ వనం తచ్ఛాపవలోకయత్. 83

నివారాః పనసాం స్థాలాం స్థిమిశా న్యంజుళాః ధవా ,
చిరిబిల్వాః మధూకాంశ్చ బిల్వా నపి చ తిందుకాః. 84

పుష్పితాః పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభి రనువేష్టితాః,
దదర్శ రామ శ్శతశ స్తత కాంతారపాదపాన్. 85

హ స్తిహస్తై ర్విమృదితా న్వానరై రుపశోభితాన్,
మత్తై శ్శకునిసంఘైశ్చ శతశశ్చ ప్రణాదితాన్. 86

(సమ్యక్ కృతి) ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః, ప్రాశ్య భుక్త్యా. 80-81

(అభవాదయ ఇతి.) అత్ర వర్ణాధిక్య మార్జనం. 82

(గమ్యతా మితి.) యథోద్దిష్టేన సుతిక్ష్ణోక్తేన. 83

(నివారా నితి.) నివారాః జలకదంబాః, పంజుళాః పకుళాః 'పకుళో పంజుళోఒకోక్' ఇతిమతః. మిశా నేమివృక్షాః, ధవాః, చిరిబిల్వాః వక్త్రమాలాః. 'కరంజ స్వాన్మక్త'

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

తతోఽబ్రవీ తస్మిహివస్థం రామో రాజీవలోచనః.
పృష్ఠతోఽనుగతం వీరం లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం. ౭౮

స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా శాంతమృగద్విజాః,
అశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షే రాష్ట్రవితాత్మనః. ౭౯

అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా,
అశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః. ౮౦

ప్రాజ్యధూమాకులవన శ్చిరమాలాపరిష్కృతః,
ప్రశాంతమృగయాథశ్చ నానాశకునినాదితః. ౮౧

(నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా,
దక్షిణా ది కక్రౌతా యేన శరణ్యా పుణ్యకర్మణా.)

తస్యేద మాశ్రమపదం ప్రభావా ద్యస్య రాక్షసైః,
దిగ్వియం దక్షిణా త్రాసా ద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే. ౮౨

మాలః పృథర, శ్చిరబిల్వకః ఇతి ౮౩. మధుద్రుమాఖ, వృక్షాః, తిందుకాః
స్ఫూర్ణకాఖ్యాః స్పృక్షాః. ౭౭-౭౮

(స్నిగ్ధేతి.) స్నిగ్ధపత్రాః అశ్రమవాసిభిః రక్షితత్వేన సరసపత్రాః, క్షౌణ్డః శాంతాః,
యథా యేన ప్రకారేణ, యథా తేన ప్రకారేణ, అశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే. ౭౯

(అగస్త్య ఇతి.) స్వేన కర్మణా వింధ్యస్తంభనరూపేణ. అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః,
అగం స్తోమయతి త, అగస్త్యః ఇతి పృథ్వీత్రేః పరిశ్రమ మనహంతరి పరిశ్రాంత
శ్రమాపహః, ప్రాజ్యై ర్భూమి ర్భూమి రాకులం వనం యస్య సః. ౮౦-౮౧.

(తస్యేతి.) త్రాసాః దృశ్యతే, సకు ప్రాచీనకాల దృశ్యతే. ౮౨

అరణ్యకాండే - ఏకాదశ స్కంధః

౩౬

(అగస్త్యమునే శ్మశాన్త్యం)

యదాప్రభృతి చాఽఽక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా,
తదాప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః.

౮౩

నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా ది క్షృదక్షిణా,
ప్రథితా త్రిమ లోకేషు దుర్ధర్షా కూరకర్మభిః.

౮౪

మార్గం నిరోద్ధం నిరతో భాస్కరస్యాఽచలోత్తమః,
నిర్దేశం పాలయన్ యస్య వింధ్య శ్చైలో న వర్ధతే.

౮౫

అయం దీర్ఘాయుషః స్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః,
అగస్త్యస్యాఽఽశ్రమ శ్శ్రీమా నివసితజనసేవితః.

౮౬

ఏష లోకార్చిత స్సాధు ర్నితే నిత్యరత స్సతాం,
అస్మా నభిగతా నేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి

౮౭

ఆరాధయిష్యో మ్యత్రాఽప మగస్త్యం తం మహామునిం,
శేషం చ వనవాసస్య సౌమ్య వత్సాన్య మ్యహం ప్రభో.

౮౮

(యదాప్రభృతి.) అగస్త్యగమనా ప్రభృతి, దిక్ అగస్త్యశ్రమప్రదేశః, అన్యథా
పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుద్ధ్యేత. యద్వా, దిక్ సర్వా అపి, విరాధాదయో ప్యగస్త్యః
గమనప్రభృతి మందోపద్రవా ఏవ. అశుచితాదశాయా మేవ మునిమాంసభక్షణం, నిర్వైరాః
చైరప్రవర్తనాశక్తాః, ప్రశాంతాః ప్రశాంతవ ద్వర్తమానాః, అత ఏవేయం దక్షిణా దిక్ నామ్నా
భగవత్ ప్రగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధే త్యుచ్యతే.

౮౩-౮౪

(మార్గ మితి.) నిరతః ఉద్యుక్తః, వర్ధమాన ఇత్యర్థః. నవర్ధ , అద్యాపితి ంసః.

(ఏష ఇతి.) సతాం హితే, సాధుః నిత్యరతశ్చ. (శేషం చేతి.) ప్రాంత ఇత్యుక్తం, అక్షణ
స్యాపి రాజపుత్ర్యాం. ప్రభో రితి పాతే ప్రభో రగస్త్యస్య, నియోగాదితి సః.

౮౬-౮౮

అత్ర దేవా స్సగంధర్వా సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
అగస్త్యం నియతాహరం సతతం పర్యుపాసతే.

౮౯

నాత్ర జీవే న్మృషావాదీ క్రూరో వా యది వా శతః,
నృశంసః కామవృత్తే వా ముని రేష తథావిధః.

౯౦

అత్ర దేవాః పుష్కలశ్చ నాగాశ్చ పతగై స్సహ,
వసంతి నియతాహరా ధర్మ మారాధయిష్టవః.

౯౧

అత్య సిద్ధా మహాత్మానో విమానై స్సూర్యసన్నిభైః,
త్యక్తదేహా సనై ర్దేహై స్స్వ ర్యాతాః పరమర్షయః.

౯౨

యక్షత్వ మమరత్వం చ రాజ్యాని వివిధాని చ,
అత్ర దేవాః పర్యవృంతి భూతై రారాధితా శ్శుభైః.

౯౩

(అత్ర తి.) దేవాః వక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరీక్తాః.

౯౪

(నాత్రేతి.) క్రూరః నిర్దయః. 'క్రూరా కఠిననిర్దయా' విత్యమరః. శతః గూఢవిప్రియ కృత్, నృశంసః పూతుకః, కామేన వృత్తం యస్య సః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః. విష మునిః అగస్త్యః, తథావిధః మృషావాద్యాద్యవర్జః.

౯౫

(అత్రేతి.) దేవాః వక్ష్యమాణాః బ్రహ్మాదిభిన్నాః. పతగైః గరుడజాతిభిః, అరాధయిష్టవః అరాధయంతః, ఛాందస ఇష్టువ్.

౯౬

(అత్రేతి.) సిద్ధా వ్రతసిద్ధాః, సనైః దినైః.

౯౭

(యక్షత్వ మితి.) భూతైః ప్రాణిభిః. దేవాః బ్రహ్మాదయః. అగస్త్యోపాసనకృతనిత్య పాన్నిప్యాదితి కామః, శుభైః సత్కర్మనిరతైః.

౯౮

అరణ్యకాండే - ద్వాదశ స్కంధః

:7

(శ్రీరామస్యాఽగస్త్యాశ్రమవనీశః)

అగతాః స్మాఽఽశ్రమవదం సౌమిత్రే పృవిశాఽగ్రతః,
నివేదయేహ మాం ప్రాప్త మృషయే సీతయా సహ.

౯౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకాదశః స్కంధః.

అథ ద్వాదశ స్కంధః

—

స పృవిశ్యాఽఽశ్రమవదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః,
అగస్త్యశిష్య మాసాద్య వాక్య మేత దువాచ హ.

౧

రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠ స్రస్య సుతో బలీ,
రామః ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం ఖార్యయా సహ సీతయా.

౨

లక్ష్మణో నామ తస్మాఽహం భ్రాతా త్వవరజో హితః,
అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత మాగతః.

౩

(అగతా ఇతి.) సీతయా సహ ప్రాప్త మిత్యన్వయః. అనేన రావణవధోద్భూతత్వం
చ్యోతయతి. అత్ర చతుర్నవతి శ్లోకాః.

౯౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకాదశ స్కంధః

—

అథ ద్వాదశ స్కంధః

—

రుద్రస్యాఽపూజ్యత్వ మాహ (నఽప్రవి శ్చిత్వాది)

౧-౨

(హితః) హితకారీ, అనుకూలః ప్రయకరః, ప్రయహితకత్వే హేతుః (భక్తః ఇతి.)
భక్తః ప్రతిమాణ, యదీతి సంభావనాయాం. అహం రామశ్చ • శ్రుతో భవేవేతన్యః, అగ్రజత్వాది
విశేషణాని రామేణ తుల్యప్రతిపత్తివారణాయ.

౩

- ౧౦ వన మత్కుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్,
ద్రష్టుం మిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం. ౬౩
- ౧౧ స్వ త డ్వచనం శుభాం లక్ష్మణస్య తపోధనః,
తథే ష్యంత్యైర్గ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుం. ౬౪
- ౧౨ స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్పథర్షణం,
అంజలి రువాచేదం రామాగమన ఘంజసా.
యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోఽగస్త్యస్య సమ్మతః, ౬౫
- ౧౩ పుత్రౌ దశరథస్యేషా రామో లక్ష్మణ ఇవ చ.
ప్రవిష్టా వాశ్ర సీతయా సహ భార్యయా, ౬౬
- ౧౪ ద్రష్టుం భవంత మాయాతౌ శుశ్రూషార్థ మరిందమా.
య ద్రతానంతరం తత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి, ౬౭
- ౧౫ త శ్శిష్య దుషశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణం.
౧౬ చ మహాభ గా మిదం వచన మబ్రవీత్, ౬౮

(నివేద్యతాం,) అన్నద్దర్శనేచ్ఛతి శిష్యః. ఏత ద్వాక్య మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. తే-
వయ మిత్యన్వికా శ్లోకే యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం. సప్తసహస్రసంఖ్యాకా శ్లోకా గతాః. ౪

(తస్యేతి.) అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం. ౬౩

(స ఇతి.) అంజసా ఆం, యథేష్ట మిత్యన్య ఉవాచే ిష్యనేనాన్వయః. సమ్మతః శిష్యేషు-
మాన్యత్వేన సమ్మతః. ౬౪

(పుత్రా విత్యాది.) శుశ్రూషార్థం, సేవార్థంచే త్యర్థః. (యద్రతేతి.) అత్ర అన్వికా రామ-
విషయే, అనంతరం తదాగమనానంతరం, యద్వక్తవ్యం. తత్త్వం తస్య ప్రభావం ప్రకారం
మర్హసి. ౬౫-౬౮

ఆరణ్యకాండ - ద్వాదశ స్కంధః

89

(రామచ్య అగస్త్యశ్రమపంచకః)

దిష్ట్యా రామ శ్శిరస్యాద్యద్రష్టుం మాం సముపాగతః.

మనసా హ్యస్య మయా ప్యాగమనం పృతి,

౧౦౪

గమ్యతాం సత్కృతో రామ స్సఖార్య స్సహలక్ష్మణః.

ప్రవేశ్యేతి సమీపం మే కించాఽసౌ న ప్రవేశితః,

౧౦౫

ఏవ ముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా,

అభివాద్యాబ్రవీ చ్ఛిష్య స్తథేతి నియతాంజలిః,

౧౦౬

తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంత శ్శిష్యో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

క్వాఽసౌ రామో మునిం ద్రష్టు మేతు ప్రవిశతు స్వయం.

౧౦౭

తతో గత్వాఽశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహ లక్ష్మణః.

దర్శయామాస కాకుః స్థం సీతాం చ జనకాత్మజాం,

౧౦౮

ఽం శిష్యః ప్రశితో వాక్య మగస్త్యవచనం బ్రువత్.

ప్రావేశయ ద్యథాన్యాయం సత్కారార్థం సుసత్కృతం,

౧౦౯

(శిష్యత్వాది.) దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా. చిరస్య చిరాః ప్రతికాంక్షిత మిత్యన్వయః. ప్రతి రీతిస్సాయం. సత్కృతః సత్కారార్థః. కించాఽసౌ న ప్రవేశితః కుతో విళంబితః? ఇతిార్థః.

(ఏవ ముక్త ఇతి.) (అభివాద్యేతి.) విళంబకరణాపచారవివృత్త్యర్థం వందనం. అతఏవ సత్కృతం ఇతి వక్ష్యతి.

(త మితి.) అగస్త్యేనోన్యత ఇత్యగస్త్యవచనం. అగస్త్యోక్త మిత్యర్థః. సుసత్కృతం వివేచనాయాకృత బహుమతం.

౧౧౦

ప్రవివేశ తతో రామ స్సితయా సహలక్ష్యుణః.

ప్రశాంతహరిణాకీర్ణ మాశ్రమం హ్యవలోకయతా,

౧౬౪

స తత్ర బ్రహ్మణ స్థాన మగ్నే స్థానం తతైవ చ,

విష్టో స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః,

౧౬౫

సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేర మేవ చ.

ధాతు ర్విధాతు స్థానే చ వాయో స్థానం తతైవ చ,

౧౬౬

నాగరాజస్య చ స్థాన మనంతస్య మహాత్మనః.

స్థానం తతైవ గాయత్ర్యా వ స్థాన మేవ చ,

౧౬౭

స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః.

కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ వశ్యతి.

౧౬౮

(ప్రవివేశేతి.) ఆశ్రమం మునిగృహం.

౧౬౯

అయం తత్ర దేవపూజాగృహః జ్యోతిష్య దిత్వాహ (స తత్రేత్యాది.) తత్ర అగస్త్యగృహే బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య. అగ్నేః పావకస్య. తతైవచేతి నిపాతః స్వముచ్చయే. భగో దేవతావిశేషః, పాశహస్తస్యేత్యాదివిశేషణాని తత్ర మునే రగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం. ఇమే బ్రహ్మదయః పూర్వనగ్నే ఫలప్రదత్వేనోక్తాః. అన్యే అగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః, ఏతే బ్రహ్మగ్నివిష్ణుదేవస్యత్సమభగతుబేరధాత్పరిధాత్పవాయ్యనంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మాఖ్యాస్సప్రదశదేవాః 'యోనై సప్రదశ' క్తనప్రదశాక్షరదేవతాః, యాయజుశేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతి బోధ్యం. ఆత్ర పూజ్యదైవతేషు రుద్రస్యానుపాదానాదపూజ్యత్వముక్తం. నైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతా తు తామసశాస్త్రానురోధేనేతి బోధ్యం. నను "విష్టో స్థానం మహేంద్రస్య"తి పాతాత్ స్థానానుక్త్యవంభవ ఇతి చేత్ తదా పూర్వం రామేణ 'అగస్త్యం నియతాహరం సతతం పర్యుపాసత' ఇత్యుక్తావపి. స్థాననిర్దేశే ఉకయో రుభయోరపి నిర్దేశో న విరుద్ధః. యద్వా, ఉపాసనం సమీపావస్థానం, స త్వారాధనం. "ధర్మ మారాధయిష్టవ" ఇత్యుక్తే. ధర్మస్వారాధనం పరిపాలన మేవ.

అరణ్యకాండే - ద్వాదశ స్కంధః

౧౩

(శ్రీరామస్వాగత్యకృతః అతిథిసత్కారః)

తత శ్చిష్యైః పరివృతో మునిర ప్యభినిష్పుతత్.

తం దదర్శాన్త్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజసాం,

౨౦౪

అబ్రవీ ద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం.

ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రమ త్యగస్త్యో భగవా స్పషిః,

ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం శపసా మిమం.

౨౦౫

ఏవ ముక్త్యా మహాబాహు రగస్త్యం సూర్యవర్చసం,

జగ్రాహ పరమప్రిత స్తస్య పాదౌ పరంతపః.

౨౦౬

అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః,

సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామ స్సలక్ష్మణః.

౨౦౭

ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థ మర్చయిత్వాఽఽసనోదకైః,

కుశలప్రశ్న ముక్త్యా చ హ్యస్యతా మితి చాబ్రవీత్.

౨౦౮

(తత ఇతి.) అభినిష్పుత అభ్యుత్థానం కృతవా, ఆడభావ ఆర్తః మునీనా మగ్రతః
స్థిత మితి షష్ఠః. ౨౦౪

(అబ్రవీదిత్యాది) ఔదార్యేణ తేజోవిశేషరూపాన్నత్యేన, ఇమ మవగచ్ఛామి, అగస్త్య
స్వనేతి షష్ఠః. ఇతి వచన మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౦౫

(ఏవమితి.) అగస్త్యం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౨౦౬

(అభివాద్యేతి.) రామః అభివాద్య రాః కృతాంజలి నిత్యన్వయః. ౨౦౭

(ప్రతిజగ్రాహేతి.) ప్రతిజగ్రాహ, అతిథిత్యేనేతి శేషః. ఉదకాని పాద్యాని. ౨౦౮

అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయాఽర్ఘ్య మతిథీః ప్రతిపూజ్య చ,
వానప్రసేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదౌ.

౨౭

ప్రథమం చోపవిశ్యాఽథ ధర్మజ్ఞో మునిపుంగవః,
ఉవాచ రామ మాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదం.

౨౮

అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయాఽర్ఘ్య మతిథిం ప్రతిపూజయేః,
అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ తపస్వీ సముదాచరణ,
దుస్సాక్షీవ పరే లోకే స్థాని మాంసాని భక్షయేత్,

౨౯౪

రాజా సర్వస్య లోకస్య ‡ ధర్మచారీ మహారథః.
పూజనీయ శ్చ మాన్య శ్చ భవాః ప్రాప్తః ప్రియాతిథిః,

౩౦౪

(అగ్నిమితి.) తన్ని న్నాసీనే, అగ్నిం హుత్వా, వైశ్వదేవం కృత్వా, తేభ్యః అర్ఘ్యం
దత్వా, అతిథీః తాః, ప్రతిపూజ్య ఆచమనియపుష్పాదిభిః : వానప్రస్థేన ధర్మేణ.
నిద్దం భోజనం క ఏకం, దదౌ.

౩౭

(౧ ౭.) స్వయం ప్రథమ ముపవిశ్య అసీనం రామ మువాచ.

౩౮

(అగ్నిమితి.) అయం రామవ్యాజేన సీతాం ప్రత్యుపదేశః, ధర్మకోవిద మిత్యుక్తస్య
రామస్య హి నేదం వక్తవ్యం, అతఏవ సీతా రావణం సత్కరిష్యతి. అన్యథా
మోమః వితిథినత్కారం చాఽకుర్య నిత్యర్థః. దుస్సాక్షీ కూటసాక్షీ.

౩౯౪

— విశిష్టాతిథి రిత్యాహ (రాజే.) రావణే స్పష్టోఽర్థః. తత్త్వార్థస్తు
సర్వలోకస్య భువనత్రయస్య, రాజా స్వామి, 'పతిం విశ్వస్యే' తి శ్రుతే. అతఏవ లోకస్య
పూజనీయః కర్మభి రారాధ్యః, 'ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి
భువనస్య నా' రితి శ్రుతే. మాన్యః ముక్తయే యోగిభి శ్చింత్యః, ప్రియాతిథిః లోకకాతిథిభ్యో
వింక్షణః, ఏవ మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః.

౩౦౪

‡ ధర్మచారీ లోకశిక్షార్థం ధర్మాః చరణ్యవరతితి తథా. మహారథః మహాన్ మహతా
గరుడః : యస్య సః తథోక్తః. మాన్యః ముక్తినిర్దయే మంతవ్యశ్చేతి యోజనా ఇతి తత్త్వదితితా

(శ్రీరామాయ శరశరాసవాదిప్రదానం)

ఏవ ముక్త్యా ఫలై ర్ములైః పుష్పై రన్యై శ్చ రాఘవం.

పూజయిత్వా యథాకామం పున రేవ తతోబ్రవీచ.

౩౦౪

ఇదం దివ్యం మహ చ్ఛాపం హేమరత్న విభూషితం.

వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా,

౩౦౫

అమోఘ స్సూర్యసంకాశో బ్రహ్మదత్త శ్శరోత్తమః.

దత్తై మమ మహేంద్రేణ తూజీ చాక్షయసాయకౌ,

౩౦౬

సంపూర్ణౌ నిశితై ర్పాణై ర్ద్వలద్భి రివ పావకైః.

మహారజతకోశోయ మసి ర్దేమవిభూషితః,

౩౦౭

అనేన ధనుషా రామ హత్వా సంఖ్యే మహాసురాన్,

అజహర శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణు ర్దివౌకసాం,

౩౦౮

తద్ధను స్తౌ చ తూజీరౌ శరం ఖడ్గం చ మానద.

జయాయ ప్రతిగృహ్ణిష్య వజ్రం వజ్రధరో యథా,

౩౦౯

ఏవ ముక్త్యా మహాతేజా స్సమస్తం త ద్వరాయుధం.

దత్వా రామాయ భగవా నగస్త్యః పున రబ్రవీత్.

౩౧౦

ఇతి యజే, అరణ్యకాండే, ద్వాదశ స్కంధః.

(ఏవమితి.) పునః ఫలాదిదానం సీతాయాః.

౩౧౧

(వైష్ణవమితి.) పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే దత్తం రామేణ తదేవ వరుణః

ఘరాదివధ స్సన్నిహిత ఇత్యగస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవా నిత్యవగమ్యతే. వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్.

బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మణా దత్తః, అయమితి శేషః. తూజీ, ఇమామితి శేషః. మహారజతం సువర్ణం

తన్మయః కోశః ఖ . యస్య సః మహారజతకోశః, బాలరామాయణే ఇంద్రం శరాసన

మితి ఇంద్రదత్తత్వో శ్చ తిన్యాయాత్. ధనుషా ధనుషాదినా, శరం ఖడ్గం చ, వైష్ణవా వితి

మా. వజ్రం వజ్ర రో యథే త్యనేన తావకం త్వమేవ గృహణేత్కుక్తం. ఏవముక్త్యా తతః

పునరేవ ఇత్యబ్రవీ దితిన్వయః.

౩౧౨-౩౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా యజే, రత్న నే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

ద్వాదశ స్కంధః.

అథ త్రయోదశ స్కంధః

రామ ప్రీతోఽస్మి భద్రం తే పరిష్కృత్య, ౧
అభివాదయితుం య న్మాం ప్రాప్తౌ స్థ స్సహ సీతయా.

అధ్వశ్రమేణ వాం ఖేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః, ౨
వ్యక్త ముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా.

ఏషా హి సుకుమారి చ దుఃఖైశ్చ న విమానితా, ౩
ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తౌ భర్తృస్నేహప్రవోదితా.

యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు, ౪
దుష్కరం కృతవ త్యేషా వసేత్వా మనుగచ్ఛతి.

ఏషా హి ప్రకృతిః ప్రీతా మాస్పృష్టే రఘునందన, ౫
సమస్య మనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ.

అథ త్రయోదశ స్కంధః

ఏతాదృశస్థలే సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తితి ప్రతీయతే. కథయపర్యవసానాత్. అథ ఖరవధా
యాఽగస్త్యేనాఽనుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటిం ప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే. (రామేత్యాది.) తే-
జత్యస్య లక్ష్మణేత్యత్రా స్యస్వయః. ౧

(అధ్యేతి) అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన, ప్రచురః, శ్రమః శ్రమజలం యేన సః ప్రచు-
రశ్రమః, ఖేదః, వాం బాధతే. ఉత్కంఠతే విశ్రాంతి మభిలషతి. అనేనాస్యా శ్శ్రమాతిశయ-
ఉద్యతే. (జనకాత్మజేతి) సౌకుమర్యాతిశయోక్తిః. ౨

(ఏషేతి.) ఏషా సుకుమర్యసి, ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం. వనం ప్రాప్తౌ, దుఃఖై-
ర్న విమానితా న పరిభూతా చ. తత్ర హేతు 'ర్భర్తృస్నేహప్రవోదితేతి' ఇహ ఆశ్రమే. ౩

(ఏషా హేతి.) ప్రకృతిః స్వభావః, ఆస్పృష్టేః జగత్స్పృష్టే మారభ్య, సమస్థం సుస్థం-
పతి, విషమస్థం దుర్దశాపన్నం. ౪

(ప్రామన్య పంచవటిం పృతి ప్రస్తావనం)

శతహ్రదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తిక్షణతాం తథా,
గరుడానిలయో శైష్ణవ్యం మనుగచ్ఛంతి యోషితః.

౬

ఇయం తు భవతో భార్యా దోషై రేతై ర్వివర్జితా,
శ్లాఘ్యా చ వ్యవదేశ్యా చ యథా దేవీ హ్యరుంధతి.

౭

అలంకృతోఽయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణా సహ,
వైదేశ్యా చానయా రామ వత్స్యసి త్వ మరిందమ.

౮

ఏవ ముక్త స్స మునినా రాఘవ స్సంయతాంః లిః,
ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్య మృషిం దీప్త మివానలం.

౯

(శతహ్రదానా మితి.) శత విద్యుతాం, లోలత్వం చంచలత్వం, అనుగచ్ఛంతి, చంచలచిత్రత్వాదితి భావః. శస్త్రాణాం, తిక్షణతాం క్రూర్యం, అనుగచ్ఛంతి, బహుకాలాగతస్నేహ బంధచ్ఛేదనాదితి భావః. గరుడానిలయో శైష్ణవ్యం అనుగచ్ఛంతి, అవిచారేణ కార్యకరణాదితి భావః.

౬

ఏవం లౌకికస్త్రిణాం దుష్టస్వభావ ముక్త్యా సీతాయా ప్రదైవక్షణ్య మాహ (ఇయం త్వితి.) న కేవలం దోషరహితా, శ్లాఘ్యా సద్భిః ప్రశంసనీయా చ, వ్యవదేశ్యా పతివ్రతా స్వగర్వజ్ఞా, ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణదే చ నోత్సా

౭

(అలంకృతోఽయ మితి.) అయం దేశః ఆశ్రమప్రదేశః, యద్వా, భూలోకః, వత్స్యసి దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ

౮

(ఏవ మితి.) సంయతాంః లిః బద్ధాంజలిః.

౯-౧౦

అలంకృత ఇతి.) అశ్రమాయ మలంకృతోఽభవత్, యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే, త్వం నివాసం కరిష్యసి, అధునిరనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం న పర్యాప్త మిత్యర్థః. యద్వా, స్వాదాగమనమాత్రేణాయం దేశ స్త్వలంకృతోఽభవత్, ఇతఃపరం యత్ర వత్స్యసి స త్వలంకృతో నివృత్తితి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఛన్దోఽన్యన్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవః,
గుణై స్సఖ్యాత్పఖార్యస్య వరదః పరితుష్టతి.

౧౦౦

కింతు వ్యాదిశ మే దేశం సోదకం బహుకాననం,
యత్రాఽఽశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరత స్సుఖం.

౧౦౧

తతోఽబ్రవీ న్మునిశ్రేష్ఠః శుత్రా రామస్య త ద్వచః,
ధ్యాత్వా మహూర్తం ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః.

౧౦౨

ఇతో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః,
దేశో బహుమృగ శ్రీమాన్ పంచవట్యభివిశ్రుతః

౧౦౩

త్ర గత్వాఽఽశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ,
రంస్యసే త్వం పితు ర్వాక్యం యథోక్త మనుపాలయన్.

౧౦౪

కాలోఽయం గతభూయష్ఠో యః కాల స్తవ రాఘవ,
సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే.

౧౦౫

తీర్థప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి,
ధన్య సే జనకో రామ స రాజా రఘునందన.
యి స్త్వయా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః.

౧౦౬

(కింతితి.) నిరతః ఏకాగ్రః.

౧౦౭

(తత ఇతి.) ధ్యాత్వా ఖావికార్యోచితదేశం ధ్యాత్వా, ధీరః ధీమాన్, ని శ్రుతకార్యోచిత-
శ ఇన్ద్రేష్ఠః, ధీరతరం అతినిశ్చితం, వచః.

౧౦౮

(ఇత ఇతి) చటానాం సమాహరః పంచవటి, తద్భుక్తదే - లక్షణయా
పంచవటి త్యుచ్యతే. పంచవటి శిష్టావిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః.

(ప్రరామస్య పంచవటిం హృతి హృష్టానం)

విదితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వ ప్రవానః,
తపశశ్చ ప్రభావేన స్నేహా ద్దశరథస్య చ,

౧౯౪

హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాత ప్రపసౌ మయా.
ఇహ వాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే,
అత శ్చ త్వా మహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటి మితి.

౧౯౫

స హి రమ్యో వసద్దేవో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే,
స దేశ శ్లాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ.

౨౦

గోదావర్యా స్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర రంస్యతే,
ప్రాజ్యమూలఫలశ్చైవ నానాద్విజగజాయితః.
వివిక్తశ్చ చ పుణ్యో రమ్య ప్రథైవ చ,

౨౦౬

మమ పితృవాక్యసరిపాలన ప్రకారః కథం జ్ఞాత? ఇత్యత్రాహ (విదిత ఇతి.) తపః
ప్రభావేన. పర్యాలోచనకరణే నిమిత్తమాహ (స్నేహా దితి.)

౨౦౭

(హృదయేతి.) ఛందోఽభిప్రాయః. 'అభిప్రాయవశా ఛందా' విత్యమరః. ఖరాది.
నధసంకల్ప ఇత్యర్థః. తపసా ఆలోచనేన తన్మూల త్వద్వచనభంగ్యా చేత్యర్థః. అలంకృతోఽయం.
దే చ్చితి మమేహ వాసే ప్రస్తుతే 'కింతు వ్యాదిశ మే దేశ' మితి త్వదుక్త్యా చేత్యర్థః. అభిప్రాయ.
వేదనకార, మాహ (ఇహేతి.) యస్మాత్ త్వవభిప్రాయో మయా విదితః, అతో హేతోః, ఇహ.
తపోవనే, మయా సహ వాసం, ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ, తదనంతరమేవ త్వం పంచవటిం గచ్ఛేతి,
బ్రూమి బ్రవీమి, అనిత్య మాగమశాసన మితి ఈడభావః.

౨౦౮

(స ష త్యాది.) అయుతః వ్యాప్తః. వివిక్తః విజనః.

భవా నపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే.

అపి చాత్ర వసక్ రామ తాపసా న్నాలయిష్యసి,

౨౨౫

ఏత దాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహ ద్వనం.

ఉత్తరేణాఽస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధ మఖిగచ్ఛతా,

౨౨౬

తత స్థల ముపారుహ్య పర్వతస్యాఽవిదూరతః.

ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్యపుష్పితకాననః,

౨౨౭

అగస్త్యే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రిణా సహ

సత్కృత్యా త్రయామాస త మృషిం సత్యవాదినం,

౨౨౮

తౌ తు తేనాఽభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ,

తదాశ్రమాత్ పంచవటీం జగ్ముతు స్సహ సీతయా

౨౨౯

గృహీతవాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరే ష్వకాతరౌ.

యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజగ్ముతుః పంచవటీం సమాహతౌ

౨౩౦

ఇతి శ్రీమద్రాజీయవిశిష్టే అరణ్యకాండే త్రయోదశ స్సర్గః -

(భవా నితి.) పరిరక్షణే. తాపసానా మితి శేషః. అతః పంచవట్నాశ్రమే. (ఏత దితి.)
(ఉత్తరేణేతి.) అన్య మధూకాననస్య, న్యగ్రోధ మఖిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం. ఇదం
మధూకాననం గత్యా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం. స మార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతిత్యర్థః. ౨౨౫

(తతః) న్యగ్రోధా త్వరతః. స్థలం నిర్వణప్రదేశం, కించిదున్నః ముపారుహ్య
గమనే కశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే, తస్యాఽవిదూరతః పంచవటీతి ఖ్యాతః పంచవటీవత్త్యేన ప్రసిద్ధః,
నిత్యపుష్పితకాననత్యేన జ్ఞాతుం యోగ్య శ్చాఽఽశ్రమా దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౨౨౬

(అగస్త్యేనేతి.) సత్కృత్యా, ప్రదక్షిణవమస్కారాభ్యా మితి శేషః.

(గృహీతవాపా నితి.) విషక్తతూణౌ బద్ధతూణిరౌ, అకారాంతౌపి తూణశబ్దౌ. మహర్షిణా
యథోపదిష్టేన పథేత్యన్వయః. సమాహతౌ ఏకాగ్రౌ. అన్యైక సర్గే సార్ధసప్తవింశతి శ్లోకాః. ౨౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న నే, అరణ్య కాండే, త్రయోదశ స్సర్గః

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ పంచవతీం గచ్ఛన్నంతరా ర నః,
అససాద మహాకాయం గృధ్రం భీషపరాక్రమం.

౧

తం దృష్ట్వా తే మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ,
మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కో భవానితి.

౨

స తే మధురయా చాచా సౌమ్యయా ప్రీణయన్నివ,
ఉవాచ వత్స ఘాం విద్ధి వయస్యం పితౄ రాత్మనః.

౩

స తం పితౄసఖం బుధ్వా పూజయామాస రాఘవః,
స తస్య కుల మవ్యగ్ర మథ పప్రచ్ఛ నామ చ.

౪

రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవం,
ఆచచక్షు ద్విజ ప్రసైక్త కుల మాత్మాన మేవ చ.

౫

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ గృధ్రరాజసమాగమ శ్చతుర్దశే. (అథ పంచవతీ మిత్యాది.)

౬

(త మితి.) వటస్థం అగస్త్యోపదిష్టవటస్థం, పక్షి మితి ఛాందసం రూపం. కో భవానితి బ్రువాణౌ సంతౌ రాక్షసం మేనాతే, రాక్షసం మత్వా కో భవాని త్యబూతా మిత్యర్థః.

౭

(స తామితి.) సౌమ్యయా సౌజన్యపరయా, (ప్రీణయన్నివేతి.) ఇవ శబ్ద వివకార్యః. అత్మన ఇత్యంతే ఇతికరణం జ్ఞేయం అత్మనో రామస్య.

౮

(స త మితి.) స్పష్టం.

(రామస్యేతి.) ద్విజః, అత్మానం అత్మనామ.

పూర్వకాలే మః . యే ప్రజాపతయోఽభవన్,

తా న్మే విగదత స్సర్వా నాదిత శ్శృణు రాఘవ. ౬

కర్ణమః ప్రథమ ప్రేషాం విక్రీత స్తదనంతరం,

శేషశ్చ సంశ్రయశ్చైవ బహుపుత్రశ్చ వీర్యవాన్, ౭

స్థాణు ర్మరీచి రత్రశ్చ క్రతుశ్చైవ మహాబలః,

పులస్త్య శ్చాంగిరాశ్చైవ ప్రచేతాః పులహ స్తథా. ౮

దక్షో వివస్వా నపరోఽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ,

కాశ్యపశ్చ మహాతేజా ప్రేషా మాసీచ్ఛ పశ్యమః. ౯

ప్రజాపతేస్తు దక్షస్య బభూవు రితి విశుతం.

షష్ఠి ర్దుహితరో రామ యశస్విన్యో మహాయశః. ౧౦

‡ కాశ్యపః ప్రతిజగ్రాహ తాసా మష్టౌ సుమధ్యమాః,

అదితిం చ దితించైవ దనుమ ప్యథ

తానాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చా ప్యఽనలా మపి. ౧౧౫

స్వాత్పుత్రిం కథయిష్యన్ ప్రసంగా దాదౌ సర్వభూతసముద్భవ మాహ (పూర్వకాల ఇత్యాది.) ౬

కర్ణమ ఇత్యాది) అరిష్టనేమి రితి కాశ్యపవిశేషణం. ౭-౮౦

(కాశ్యప ఇతి,) తాసాం దుహితృణాం మధ్యే సుమధ్యమాః అష్టౌ కన్యాః, ప్రతిజగ్రాహ చ్ఛ్వామైషి. ౧౧౫

‡ నను 'దదౌ' స దశ ధర్మాయ కాశ్యపాయ త్రయోదశేతి శ్రూయతే. అత్ర కథ మష్టౌ నిత్యవ్య- ఇతి చే- సత్యం. అష్టౌ విత్యేకవార మితి వా, ఉపలక్షణ మితి వా, వై సస్వతమన్వంతరే ఏవ మితి వా ద్రష్టవ్యం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస జటాయుదర్శనం)

తాస్తు కన్యా సతః ప్రీతః కాశ్యపః పున రబ్రహ్మ- ,
పుత్రాం ప్రైలోక్యభర్తృ నై జనయిష్యథ మత్సమాన్. ౧౨౪

అదితి స్తన్ననా రామ దితిశ్చ మనుజర్హభ,
కాళికా చ మ. శేషా స్త్యమనసోభవన్. ౧౨౫

అదిత్యాం జజ్ఞిరే దేవా శ్రుయప్రింశ దరిందమ.
అదిత్యా వసవో రుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప, ౧౨౬

దితి స్త్యజనయ త్పుత్రాన్ దైత్యాం స్రాత యశస్వినః,
శేషా మియం వసుమతీ పురాఽఽసీ త్వవనార్హవా, ౧౨౭

దనుస్త్వజనయ త్పుత్ర మశ్వశ్రీవ మరిందమ.
నరకం కాలకం చైవ కాళికాపి వ్యజాయత, ౧౨౮

క్రౌంచీం భాసీం తథా శ్యేనీం ధృతరాష్ట్రీం తథా శుకీం.
తామ్రాపి సుమువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః, ౧౨౯

(తా స్మృతి.) త్రైలోక్యభర్తృన్ త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్. ౧౩౦

(అదితి స్మృతి.) తన్ననాః త్వవనదత్తావధానా, కాళికా చేత్రిత చకారేణ దనుర వ్యవ్యం .
తన్ననా ఇతి దితికాళికామనూనాపి విశేషణం. చతస్రః ప్రాధవుత్రోత్పాః నమనసోభవన్,
చతస్రౌ నాభవన్నిత్యర్థః. ౧౩౧

భక్త్రవచనాదరాఽనావరఫలే దర్శయతి (అదిత్యా మిత్యా నా.) ద్వాదశాఽదిత్యాః,
అష్టా వసవః, ఏకాదశ రుద్రాః, అశ్వినౌ ద్వా - ఏవం శ్రుయప్రింశః. ౧౩౨

(దితి స్మృతి.) - షాం దితిపుత్రాణాం.

ఉలూకాః జనయంత్రేః (ఉలూకా విత్త్యాదినా) జనయ దిత్వత్ర అగమ శాస్త్ర

శ్యేనీ శ్యేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజాయత సుతేజసః,

౧౮౫

ధృతరాష్ట్రీతు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వతః.

చక్రవాకాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ,

శుకీ నతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా సుతా.

౨౦

దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యత్మసంభవాః,

మృగీం చ మృగమందాం చ హరిం భద్రమదా మపి.

౨౧

మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాం చ సురభిం తథా,

సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకా మపి.

౨౨

అపత్యం తు మృగా స్సర్వే మృగ్యా నరవరోత్తమ,

ఋక్షాశ్చ మృగమందాయా స్సృమరా శ్చమరా వ్రథా.

౨౩

హర్యాశ్చ హరయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః,

తత స్త్విరావతీం నామ జజ్ఞే భద్రమదా సుతాం.

౨౪

తస్యై స్త్విరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః,

మాతంగా స్త్వథ మాతంగా అపత్యం మనుజర్షభ.

౨౫

తామ్రావంశం ప్రపంచయతి (ఉలూకా విత్త్యాదినా) జనయ దిత్వత్ర అగమ శాస్త్ర
స్యాఽనిత్యతయా నాఽదాగమః. ప్రసక్తమ్. దరప్రతిషేధాయ మధ్యే భద్రం తే ఇత్యుక్తిః.
సా భామినితి ధృతరాష్ట్రీ విశేషణం. శుకీ తామ్రావృత్తి, విజజ్ఞే ఏవమాదయోంతర్భావిత్వస్థా
శ్శబ్దాః.

౧౮౫-౨౦

(దశేతి.) క్రోధవశా కాశ్యపపత్ని.

౨౧

(అపత్య మిత) జ్యోకవచనం. సృమరాః స్త్రీణాం కేశసహాయోపయుక్తవినిలదీర్ఘ
వాలా మృగాః, చమరాః చామరమృగాః, హరయః సింహా, మాతంగాః గజాః.

(జటాయువంశకృమః)

గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యాఘ్రాంశ్చాఽజనయత్సుతాన్,
దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థశ్చేతా పృజనయత్సుతాన్,

౨౬

తతో దుహితరౌ రామ సురభి ర్ద్వే వ్యజాయత,
రోహిణీం నామ భద్రం తే గంధర్వీం చ యశస్వినీం.

౨౭

రోహిణ్యజనయద్ధా వై గంధర్వీ వాజిన స్సుతాన్,
సురసాఽజనయన్నా గాఙ్ రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్.

౨౮

మను ర్మనుష్యాఙ్ జనయ ద్రామ పుత్రాఙ్ యశస్వినః,
బ్రాహ్మణాఙ్ శూద్రయాఙ్ వైశ్యాఙ్ శూద్రాంశ్చ మనుజర్షభ.
సర్వాఙ్ పుణ్యఫలాఙ్ పృథ్వా ననలాపి వ్యజాయత,

౨౯ ౪

౧) వినతా చ శుకీ పౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా.

కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరం,

౩౦ ౪

(గోలాంగూలాః) అత్యంతదీర్ఘలాంగూలాః. మర్కటజాతివిశేషాః, రోహిణ్యజనయ
ద్ధా వై ఇతి పాతః. నాగాః బహుఫణా స్పర్వాః, పన్నగాః కేవలసర్పాః.

౩౦

(మను రితి.) మనుః కాశ్యపవత్ప్రి, పుణ్యఫలాఙ్ 'పుణ్యం తు చార్వి'
త్యమరః. విషవృక్షనింబాదయోపి మహాషధత్వేన పుణ్యఫలా ఏవ. పిండఫలా నితి పాతే
పిండాకారఫలా నిత్యర్థః. ప్రాయీకం చైత దితి బోధ్యం.

౩౧ ౪

వినం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య స్వకుల మవతారయతి (వినతా చేతి.) అత్ర కద్రూ
ఉపాధానం స్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతి కేచిత్. వస్తుతస్తు - ధరణీధరశేషజనకత్వేన స్వకులమల్యత్వం
వక్తుం 'కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధర' మిత్యుక్తం. (శ్లోనీవుత్ర మితి.)

౧) 'వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసాస్వసే' తి పూర్వోక్తాయా వినతాయాః పునః
కథనం. శుక్యాః పౌత్రీ వినతేతి స్వకులక్రమం వక్తుం. పునః కద్రూగ్రహణం, తస్యాః సంః తి
కథనాయ. అనేన ప్రతిపక్షకులేన గరుడమర్దితేన స్వకులం ప్రఖ్యాపితం భవతి. ఏష మృష్టి
ప్రకారో వైవస్వతమన్వంతర ఇతి విజ్ఞేయం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ద్వై పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ వివ చ.
తస్మా జ్ఞాతోఽహ మరుణా త్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః,
జటాయు రితి మాం విద్ధి ॥ శ్వేనీపుత్ర మరిందమ.

౩౨

సోఽహం : య స్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి,
ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగరాక్షససేవితం,
సీతాం చ తాం రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలక్ష్యజే,

౩౩౪.

జటాయుషం తం పృతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్కజ్య చ సన్నతోఽభవత్,
ఏతు ర్ద్ధి శుశ్రావ సఖిత్వ మాత్మవాక్ జటాయుషా సంకథితం పునఃపునః. ౩౩౪.

ఇయం చ శ్వేనీ పూర్వోక్తాయ అన్యాయా. యద్వా, కాశ్యపసుతా శ్వేనీ మాతా, కాశ్యపస్య పంచమోఽరుణః పితా, కాశ్యపప్రజాపతిః కూటస్థ ఇతి స్వీయసంశ పృథావో నివేదితః. విధినిషేధయో పైర్యజ్ఞోక్త్యభావా న్న మాత్మపుత్రయో రేకవంశ్యత్వాదిదోషః. ఆయం చ సృష్టిక్రమో నైవస్వత మన్వంతరప్రకారః, అతో న పురాణాంతరవిరోధః.

౩౩

(సోఽహ మితి.) వానసహయః - వానస్థలే సీతాయః రక్షణే సహాయ ఇత్యర్థః. యదీచ్ఛసి ఉక్తార్థ మితి శేషః. సహాయపేక్షత్యే హేతు మాహ (ఇద మితి.) యాతే, మృగయార్థ మితి శేషః.

౩౩౪.

(జటాయుష మితి.) సన్నతో హేతు మాహ (ఏతుర్ద్ధితి.)

౩౪౪.

౧ (శ్వేనీపుత్ర మితి) నను శ్వేనీశుక్యా తామ్రాయః పుత్రౌ. శ్వేనీపుత్రస్తు కథం ? అరుణస్య కథం శ్వేనీ భార్యా? ఉచ్యతే - శ్వేనీసంతానపరంపరావతితా కావన శ్వేనీ భవిష్యతి త్యదోషః. విధినిషేధయో ర్మనుష్యాధికారత్వా ద్వా న దోష ఇతి జ్ఞేయం ఇతి తత్త్వదిపికా.

అరణ్యకాండ - పంచదశ స్కంధః

165

(రామస్య జటాయుసఖ్యం)

స తత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహైవ తేనాతిబలేన పక్షిణా,
జగము - పంచవటీం సలక్ష్మణో రిపూక్షా దిధక్షన్ శలఖానివానలః. ౧౫౫
అరణ్యకాండే, చతుర్దశ స్కంధః.

అథ పంచదశ స్కంధః

అరణ్యకాండే

తతః పంచవటీం గత్వా శ్రీ మృగాయతాం,
ఉవాచ భ్రాతరం రామ స్సౌమిత్రం దీప్తతేజసం. ౧౫౬

అగతా స్మయథోద్దిష్ట మముం దేశం మహర్షిణా,
అయం పంచవటీ దేశ స్సౌమ్య పుష్పితపాదపః. ౧౫౭

(స తత్ర.) సీతాం తత్ర పరిదాయ రక్షణాయ జటాయువశం కృత్వేత్యర్థః. 'యమాయా
త్వా పరిదదా మ్యసా సంతకాయ త్వా పరిదదా మ్యసా' విత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్. (శలఖా
నివానల) ఇత్యనేన లీలయా విరోధ్యన్మూలనాభిప్రాయోఽవగమ్యతే. ౧౫౫
ఇతి రామేందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే రత్న సమే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
చతుర్దశ స్కంధః.

అథ పంచదశ స్కంధః

అథ శేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్య మేవ కర్తవ్య మితి దర్శయతి పంచదశే. (తత
ఇత్యాది.) సౌమిత్రం 'రామం దశరథం విదీ' త్యాది సుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యోద్యుక్తం,
దీప్తతేజసం కైంకర్యవితదేశలాభేన సంతుష్ట మిత్యర్థః. వ్యాఖ్యానం దుష్టసర్వా. ౧౫౬

(అగతా ఇతి.) యథోద్దిష్టం అగస్త్యోక్తమేవ. అగతాః స్మ, యం దేశం ముని
రక్షణం సౌమ్యం పంచవటీదేశ ఇత్యర్థః. (సర్వత ఇతి.) సర్వత్ర కాననే త్వయా దృష్టి
శ్చార్థతాం, సర్వం కానన మచలోక్యతా మిత్యర్థః. హి ర్మేతా. అసీతి త్వ మిత్యర్థే నిపాతః.

సర్వత శ్చార్థతాం దృష్టిః కాననే నిపుణో హ్యసి,
అశ్రమః కతరస్మి న్నో దేశే భవతి సమ్మతః.

౩

రమతే యత్ర వైదేహీ త్వ మహం చైవ లక్ష్మణ,
సాదృశో దృశ్యతాం దేశ సన్నికృష్టజలాశయః.

౪

వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా,
సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యా త్సమిత్సుష్పకుశోదకం.

౫

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సంయతాంజలిః,
సీతాసమక్షం కాకుత్స్థ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౬

యస్మా త్త్వ మాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః, తస్మా త్కతరస్మిన్ ప్రదేశే సర్వేషాం న
స్సంమత ఆశ్రమో భవతీతి సర్వత్ర కాననే దృష్టి శ్చార్థతా మిత్వత్వః. సర్వసమ్మతత్వ ముపా
దయతి (రమత ఇతి.) త్వం, రమస ఇతి శేషః. అహం, రమే ఇతి శేషః. సర్వరతిహేతు మాహ
(సన్నికృష్టేతి.) తదేవ వివృణోతి (వనేతి.) రామణ్యకం రమణీయతా, యో పథా ద్దురూపో
త్రమా ద్యుజోతి వుజోప్రాప్తే ఈకారలోప శ్చాందస ఇతి బోధ్యం. వనస్య రమణీయతా చూత
వున్నాగాదిమిశ్రత్వం, స్థలస్య రమణీయతా నిమ్నోన్నతత్వరహితకోమలనికతామయత్వం,
సమి దితి జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః. వనరామణ్యకం కుసుమాబిలాషిణ్యా స్సీతాయా
రతిహేతుః. స్థలరామణ్యకం స ంక్షిణో రామస్య, సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వం
సమీక్షాపరమాణస్య సామితిః.

౭-౫

ఏవం స్వసాఖ్యమ వ్యక్తవన్ రామస్య వచన మసహమాన స్సామిత్రి స్సీతాయా
ప్రస చ యః ప్రదేశో రమణీయ స్స ఏవాజ్ఞా ప్రవ్యః, నతు మే సౌకర్యావహ ఇత్యాహ (ఏవ గుతి.)
సీతాసమక్ష మితి పురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః. (పరవానితి.) పరవానస్మి - మమాన్మితా
తవాన్మితావ న్న భవతి, పారతంత్ర్యైకవేషో మమాన్మితేతి భావః (కాకుత్స్థ) ఇదం చ పార
తంత్ర్యం స పరత్వావస్థాయా మేవ, కిం త్వవతారావస్థాయా మపీత్యర్థః. ఇదం చ పారతంత్ర్యం

౪. తనిశ్లోకే. (ఏవ ముక్తః.) 'త్వ మహం చైవ లక్ష్మణే'తి తవాపి సౌఖ్యకారిణీ కన్యంశ్చ
ద్దే. పద్మశాలాం కున్వీతి లక్ష్మణే స్వాతంత్ర్యం నిక్షిప్య శ్రీరామేణోక్తే. మయి స్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాల
ఏవ రామో మాం త్యక్తవాః, ఏతావత్పర్యంతం మమాజ్ఞానేన స్వరూపహానిః కృతా, ఇతః పరం

(లక్ష్మణేన పర్వకాలనిర్వాణం)

పరవా నస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్షశతం స్థితే,
స్వయం తు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద. ౭

సుప్రీత సైన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః,
విమృశః రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితం. ౮

సతం రుచిర మాక్రమ్య దేశ మాశ్రమకర్మణి,
హస్తా గృహీత్వా హస్తేన రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౯

కియత్కాలం? తత్రాహ (త్వయి వర్షశతం స్థిత ఇతి.) శతశబ్దః అనంత్యవచనః. సార్వకాలికం మత్పారతంత్ర్య మితి భావః. ఏవం పారతంత్ర్యవైషణ్య మత్స్వయాపత్వేన తదనుకూలతయా త్వయా అజ్ఞాపనం కర్తవ్య మిత్యాహ (స్వయం మితి.) స్వయం. రుచిరే దేశే తనైవ రమణీయే ప్రదే , ఆశ్రమః క్రియతా మితి మాం వద. ౬-౩

(సుప్రీత ఇతి.) విమృశః పర్యాలోచయః, దేశం, కంచి దితి శేషః. ౮

(సత మి.) అక్రమ్య స్వయంతేనాభిమన్య, అశ్రమకర్మణి అశ్రమనిమిత్తం, హస్తా కృతాంజలికౌ గృహీత్వాబ్రవీత్. స్నేహాతిశయకృతానుభావో హస్తగ్రహణం. ౯

మమ స్వయాపం నామ కశ్చన పదార్థోఽస్తి కిమేత్యేవ మవస్థాంతరం (లక్ష్మణః) పారతంత్ర్య లక్షణః, (సంయతాంజలిః) ఇదానిం తు శ్రీరామః ప్ర త్యంజలి రేవ మద్రక్షకః, అంజలే స్పర్శాభిమతసాధనత్వా దితి మత్వా కృతాంజలిస్సః. (సీతాసమక్షం) పురుషకారభూతాయాః శ్రీయ స్సన్నిధౌ, (కాకుత్స్థం ప్రతి ఇదం వచన మబ్రవీత్) వీతాదృశ ముక్తవానితి ఋషి స్సౌతి. (సీతాసమక్ష) మిత్యనేన కైంకర్యపతి త్వం ద్వయో త్రరఖండోక్తం. లక్ష్మీవిశిష్టస్యైవేతి న్యంజితం. (పరవా నస్మి) మమాస్మితా తవాస్మితావ న్న భవతి. తచ్చ పారతంత్ర్యం నకే క్షితం, అత ఏవ భవతా న ద్దీయతే, లోకస్య భిన్నదుచిత్యాత్. మయాపేక్షిత మేవ. (వర్షశతం) అత్ర శతశబ్ద అనంత్యవాచి. తేనః సార్వకాలికోక్తిః. (పరవానస్మితి) సర్వదా షరణత్వప్రతిత్వా సర్వావస్థోక్తిః. (క్రియతా మితి మాం వదేతి) నిరుపపదక్రియాపదయోగాత్ సర్వ విధకైంకర్యోపలక్షణం. ఏవం కైంకర్యయాపకలప్రార్థనా ద్వయోత్తరఖండోక్తా న్యంజితా. ~ ~

అయం దేశ స్సమ శ్శీమాన్ పుష్పితై ప్రరుభి ర్వృతః,
ఇహ౭౭శ్రమపదం సౌమ్య యథావ త్కర్తు మర్హసి.

౧౦

ఇయ మాదిత్యసంకాతైః పద్మై స్సరభిగంధిభిః,
అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా.

౧౧

యథా౭౭ఖ్యాత మగస్త్యేన మునినా ఖావితాత్మనా,
ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితై ప్రరుభి ర్వృతా.
హంసకారండవాక్కిర్ణా చక్రవాకోపశోభితా,

౧౨౮

నా౭తిదూరే న చా౭౭సన్నే మృగయాధనిపీడితాః.
మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాంశవో బహుకందరాః,
దృశ్యంతే గిరయ స్సౌమ్య పుల్లై ప్రరుభి రావృతాః.

౧౪

(అయ మితి.) సమః సమతలః, పుష్పితైః సంజాతపుష్పైః, యథావత్
యథాయోగ్యం.

౧౦

(ఇయ మితి.) (అదిత్యసంకాతైః) అదిత్యవికసితైః తద్వదుజ్జ్వలై ర్వా, 'తులసీకాననం
యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ, వసంతి చైష్టవా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరి' రిత్యుక్తరీత్యా
నిత్యసన్నిహితహరిభి రితివా. (సురభిగంధిభిః) సౌమ్యగంధయుక్తైః, గంధస్యేత్యాదినా ఇకారోం
తాదేశః. 'సురభి ర్మధుమాసే స్యా ద్వసంతరా వపి త్రిమ, సౌమ్యే సుగంధా ప్రీధేన్వా' మితి
దర్పణః. 'సర్వగంధ స్సర్వరస' ఇత్యుక్తరీత్యా, సురభిజా హరిజా, గంధిభిః గంధిపద్మి రితివా,
పద్మినీ గోదావరీసమీపస్థా పుష్కరిణీ, పద్మయా శోభితా పద్మశోభితా. జ్యాపో స్సంజ్ఞావృందసో
ర్వహుః మితి ప్రాస్తవ్యః. హరి సాన్నిధ్యేన తన్నిత్యానపాయిన్యా శ్రియా చ యుక్తత్యర్థః. అనేన
శ్లోకేన వాసయోగ్యత్య ముక్తం.

౧౧

(యథాఖ్యాత మిత్యాది.) అగస్త్యేన యథా౭౭ఖ్యాతం తథేయం గోదావరీ దృశ్యత
ఇత్యనుషంగః.

౧౨౮

(నాతిదూరే న చాపన్న ఇతి.) అస్య గోదావర్యా గిరిభి శ్చాప్తయః. కాకాక్షిన్యాత్
మృగేతా ధి గిరివిశేషణం. మయూరనాదితాః మయూరనాదయుక్తాః. ఇతచ్ఛత్రయః. ప్రాంశవః
ఉన్నతాః. బహుకందరాః విపులగుహా, 'దరీ తు కంద దేవ ఖత బిలే గుహా'
త్యమరః. పుల్లైః వికసితపుష్పైః, అనుపసర్గాత్ పుల్లక్షీబక్పశోల్లాహ ఇతి నిపాతితః.

౧౪

(లక్షణన పద్ధతాలనిర్మాణం)

సావర్జై రాజతై స్రామ్యై ర్దేశే దేశే చ ధాతుభిః, గవాక్షితా ఇవా భాంతి గజాః పరమభక్తిభిః.	౧౫
సాలై స్రాలై ప్రమాలై శ్చ ఖర్జూరపనసామ్రుకైః, నివారై ప్రిమిశై శ్చైవ పున్నాగై శ్చోపశోభితాః.	౧౬
మాతైరశోకై ప్రిలకై శ్చంపకైః కేతకై రపి, పుష్పగుల్మలతోపేతై పై పై ప్రరుభి రావృతాః.	౧౭
చందనై స్పందనై ర్నీపైః శ్చ పనసై ర్లిఖుచై రపి, ధవాశ్వకర్ణఖదిరై శ్చమీకింశుకపాటలైః.	౧౮

(సావర్జై రితి) దేశే దేశే నానాదేశే చ ర్తమానైః, స్పందనాదినామైః ధాతుభిః పరిణత త్వదశాసంక్రాంతైః గై రితి, 'ధాతవో గిరిసంభవా' ఇత్యమరః. ఉపలక్షితాః గజాః, పరమ భక్తిభిః ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః, గవాక్షితా స్పంజాతగవాక్షా ఇవాభాంతి, గజానాం హి గవాక్షా కారాః భక్తిః కుర్వంతి.

(ప్రత్యతిశయేన వచన పద్ధయతి (సాలై రిత్యాదినా.) సాలైః సర్వకాన్యై ర్మృక్షైః, తనూలైః కాలస్కంధాన్యైః, ఖర్జూరైః ఖర్జూరవృక్షైః, పనసైః, అమ్రకైః రసాలభేదైః, నివారైః జలకదంబైః, తిమిశైః నేమిద్రుమైః, పున్నాగైః, తిలకైః క్షురకవృక్షైః, గుల్మాః జాతిప్రభృ తయః, లతాః మాధవిప్రభృతయః, స్పందనైః తిమిశభేదైః, నీపైః స్థలకదంబకైః, పార్ణానైః, రంజకాన్యైః, లిఖుచైః, ధవైః, అశ్వకర్ణైః, ఖదిరైః, శమిభిః, కింశుకైః, పాటలైః, పాటలైః. అత యైశ్చ గిరయో దృశ్యంత ఇత్యనుషక్తపదాభ్యా మన్వయః.

ఇదం పుణ్య మిదం మేధ్య మిదం బహుమృగద్విజం,
ఇహ వత్స్వామి సౌమిత్రే సార్థ మేతేన పక్షిణా.

౧౯

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహః,
అచిరేణాఽఽశ్రమం భ్రాతు శ్చకార సుమహాబలః.

౨౦

పర్ణశాలాం సువిపులాం తత్ర సంభాతమృత్రికాం,
సుస్తంభాం మన్కరై ర్ద్ధీరైః కృతవంశాం సుశోభనాం.

౨౧

శమీశాఖాభి రాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితాం,
కుశకాశశరైః పరైః సుపరిచ్ఛాదితాం తథా.

౨౨

సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః,
నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయ మనుత్తమం.

౨౩

(ఇద మితి.) పుణ్యం పుణ్యప్రదం, మేధ్యం పవిత్రం, ఏతేన అస్మాభి స్సహగతేన.
పక్షిణా

౧౯

(ఏవ మితి.) పరవీరహేతి క్విప్ ఛాందసః. అశ్రమం అంగణాది విస్తారవ.
దాశమప్రదేం.

౨౦

(పర్ణశాలా మిత్యాది.) తత్ర అశ్రమే, పర్ణశాలాం ఉదజం, సంభాతమృత్రికాం, భిత్తి
కృతమృత్రికా మిత్యర్థః. మన్కరైః వేణుభిః, మన్కరమన్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయౌ రితి నిపాతనా
త్సాదుః. కృతవంశాం కృతగృహార్థకాష్టాం. 'వంశస్తు పృష్ఠాన్ని గృహార్థ్య కాష్టే వేణౌ గుణే కుల'
ఇతి వైజయంతి. వేణుమయస్తంభోపరి ప్రసారిత తిర్యక్కాష్టా మిత్యర్థః. శమీశాఖాభి రాస్తీర్య
తిర్యగ్వేణుపరిశమీశాఖాభి రాస్తీర్య, దృఢపాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాశై రవపా
శితాం సంజాతపాశాం, తిర్య గ్వంశై స్సహ శమీశాఖాః దృఢం బద్ధేత్యర్థః. కుశకాశశరైః
కుశాదిరూపైః పరైః, సుపరిచ్ఛాదితాం - సుశోభనం రమణీయం యథా తథా పరిచ్ఛాదితాం.
పర్ణశాలానాపం నివాసం చకారే ఽన్వయః.

౨౩

(లక్ష్మణేన పర్ణశాలానిర్మాణం).

స గత్వా లక్ష్మణ శ్శ్రీమా న్నదీం గోదావరీం తదా,
స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పున రాగతః.

౨౪

తతః పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ న యథావిధి,
దర్శయామాస రామాయ తదాఽశ్రమపదం కృతం.

౨౫

స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్య మాశ్రమం సహసీతయా,
రాఘవః పర్ణశాలయాం హర్ష మాహరయ ద్భృశం.

౨౬

సుసంహృష్టః పరిష్కంభ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా,
అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చ పచనం చేద మబ్రవీత్.

౨౭

ప్రితోఽస్మి తే మహత్కర్మ త్వయా కృత మిదం ప్రభో,
ప్రదేయో యన్నిమిత్రం తే పరిష్కంగోనుయాకృతః.

౨౮

(స ఇతి.) సఫలః ఫలాని చాదాయేత్యర్థః.

౨౪

(తత ఇతి.) పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం. శాంతిం ఆభ్యుదయికిం క్రియాం, యథావిధి
వాస్తుకల్పానుసారేణ.

౨౫

(స తమితి.) పర్ణశాలాయాం విషయే, హర్ష మాహరయత్ సంతోషం ప్రాప్తవా
వ్యర్థః.

౨౬

(సుసంహృష్ట ఇతి.) అతిస్నిగ్ధం చ గాఢంచేతి పరిష్కంగక్రియావిషయం.

౨౭

(ప్రిః ఇతి.) హి ప్రభో సమర్థ. త్వ మహత్కర్మ కృతం, అత సై ప్రితోఽస్మి,
యన్నిమిత్రం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్రం, ప్రదేయః పాఠితోషకోస్తి, తన్నిమిత్రం మయా
పరిష్కంగః కృతః, అశ్చర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్య ఉచితపాఠితోషికాంతరాభావాః పరిష్కంగ
మేవదత్తవా నస్మి త్యర్థః.

౨౮

భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణ,
త్వయా పుత్రేణ ధర్మాత్మా న సంవృత్తః పితా మమ.

29

విపం లక్ష్మణ ముక్త్యాతు రాఘవో లక్ష్మీవర్ధనః,
తస్మిన్ దేశే బహుఫలే న్యవస త్సునుఖం వశీ.

30

కంచి క్షుణ్ణం స ధర్మాత్మా సీతయా లక్ష్మణేన చ,
అన్యాన్యమానో న్యవస త్స్వర్గలోకే యథామరః.

31

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే, పంచదశ స్కర్గః.

(వివ మితి) వశీ వి

రహిః 1. అస్మిన్ సర్గే వికత్రింశద్వైశాః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా శ్రీ, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచదశ స్కర్గః.

॥ శ్లోకము ॥

1. 1 నిశ్లోకీ. (భావజ్ఞే నేతి.) భావజ్ఞేన మచ్చిత్రజ్ఞేన, సీతయా సహ రహసి స్థాతుం
మమ స్థలం రచయేతి రామో న వదేత్, కింతు మనసి కుర్యాదితి, తదపి జ్ఞాః వతేత్యర్థః. (కృత
జ్ఞేన) చిర మపుత్రేణ దశరథేన స్వస్మిన్నాదరాతిశయా ద్యేవక్రమేణ చంద్ర బోచన
పూర్వకం గృహం నిర్మాపితం, తేన క్రమేణ తత్కృతప్రకారజ్ఞేనేత్యర్థః. (ధర్మజ్ఞేన) స్వయం
రాజపుత్రోపి స్వాచితస్థల మక్పిత్యా యథా రామ స్సంతుష్యతి, తథైవ మయా స్థాతవ్య
మిత్యేవంవిధః. ధర్మజ్ఞేన, (త్వయా పుత్రేణ) పున్నామ్నో నరకా త్రాయత ఇతి పుత్రః. తతో
మదభిమతా నిధి రేవ న్యన్య నిరయ ఇత్యభిమేనే. మదభిమతకరణేన తస్య నిరయ నిప్రారకేణ
త్వయేత్యర్థః. (ధర్మాత్మా.) స్వయం యాజ్ఞీవం మదభిష్టమేవ కృత్వా న్యచరమకాలేపి మదభి
మతకరణాయ త్యాం స్థాపితవాః, పానీయశాలాప్రవర్తకాః. (మమ పితా న సంవృత్తః) కింతు
త్వమేవ. త్వన్మతేన పితా మమ సర్వాభిలషిత పరిపూరణాత్, 'అహం సర్వం కరిష్యామి'
తి హి త్వయోక్త మితి భావః.

అథ షోడశ స్వర్గః

వసత స్తస్య తు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః,
శరద్వ్యపాయే హేమంతఋతు రిష్టః ప్రవర్తతే.

౧

స కదాచి త్సృభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునందనః,
ప్రయయా వభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీం.

౨

ప్రహ్వః కలశహస్త స్తం సీతయా సహ వీర్యవాన్,
వృష్ణతోఽనువ్రజన్ భ్రాతా సౌమిత్రి రిద మ్బ్రవీత్.

౩

అయం సకాల స్సంప్రాప్తః ప్రియో య స్థే ప్రియంవద,
అలంకృత ఇవాఽఽ మితి యేన సంవత్సర శ్శుభః.

౪

నీహరపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలినీ,
జలా న్యనుపభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః.

౫

అథ షోడశ స్వర్గః

అథ షోడశ స్వర్గః

అథ భావిశూర్పణఖాదర్శనా ద్యవర్ణసూచకతయా హేమంత వర్ణనం ప్రస్తాతి (వసత ఇత్యాది.) ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః, రామస్య తు ఖరాదిరాక్షసవధవి శూర్పణఖా మనహేతుతయేష్టః.

౧

(స ఇతి.) ప్రభాతాయాం విరామో న్ముఖాయాం.

౨-౩

(అయ మితి.) యేన హేమంతేన.

౪

(నీహరేతి.) లోకో జనః, నీహరణ హిమేన, పరుషః పరుషత్వక్, సర్వత్ర, భవతీతి షః. స్వభావోక్తి రలంకారః. 'స్వభావోక్తి స్వభావస్య జాత్యాది వ్యవర్ణన' మితి లక్షణాత్.

౫

నవాఽగ్రయణపూజాభి రభ్యర్చ్య పితృదేవతాః,
కృతాఽగ్రయణకాః ౧ కాలే సంతో విగతకల్మషాః.

౬

ప్రాజ్యకామా జనపదా స్సంపన్నతర గోరసాః,
విచరంతి మహిపాలా యాత్రాస్థా విజిగీషవః.

౭

సేవమానే దృఢం సూర్యే దిశ మంతక సేవితాం,
విహినతిలకేవ స్త్రీ నోత్తరా ది కృపకాశతే.

౮

ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యో దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతం,
యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాక్ హిమవాక్ గిరిః.

౯

(నవేతి.) కాలే అగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే, అగ్రయణం నామ కశ్చిద్దవి ర్యజ్ఞో నూతన
ధాన్యభోజనస్యాదా వనుష్ఠేయః. తదుక్త మాపస్తంబేన 'వాఽనిష్ఠ్యాగ్రయణేనాఽహితాగ్ని ర్నవన్య
ధాన్యస్యాశ్చియా ద్ద్విహిణాం శ్యామాకానాం మగ్నే పాకస్య యజేతే' తి. అగ్రయణ
రూపపూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః, న తు కృతాగ్రయణ ప్రతినిధయ
ఇత్యర్థః.

౬

(ప్రాజ్యకామా ఇతి.) ప్రాజ్యకామాః బహుళకామోదేకాః. 'ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళ'
మిత్యమరః. జనపదాః జనపవస్థాః, యా యుద్ధయాత్రాయాం అస్థాయేషాం తే యాత్రాస్థాః.

(సేవ మానే ఇతి.) అంతక సేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః. అంత్రేక్షాలంకారేణ దక్షిణా దిక్
సతిలకేన పృథాశత ఇత్యుత్పేక్షా వ్యజ్యతే.

౮

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా స్వభావేన, హిమకోశైః ఘనీభూతహిమైః, అథ్యః సంపూర్ణః,
సాంప్రతం దక్షిణాయనే, దూరసూర్యః, అతఏవ హిమవాక్ అధికహిమః, భూమార్థే మతుష్.
హిమవాక్ గిరిః. యథార్థనామా భవతి, సువ్యక్త మిత్యుత్పేక్షావ్యంజకం. నిరుక్తి శ్చాలంకారః.
'నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యర్థత్యప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

౯

(కాలే శరత్కాలే ఇతి తత్త్వదీపికా.

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

అత్యంతసుఖసంచారా మధ్యాహ్నో స్పర్శత స్సుఖాః,
దివసా స్సుభగాదిత్యా శ్చాయా సలిలదుర్భగాః. ౧౦

మృదుసూర్యా ససీహరాః పటుశీతా స్సమారుతాః,
శూన్యారణ్యా హిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాంప్రతం. ౧౧

నివృత్తాకాశశయనాః ఏ పుష్కనీతా హిమారుణాః,
శీతా వృద్ధతరా యామా స్త్రియామా యాంతి సాంప్రతం. ౧౨

(అత్యంతేతి.) మధ్యాహ్నో, స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః, సుఖాః సుఖకరాః, అత ఏవ తదానీం అత్యంతసుఖ ముభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః, ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః, అహితాగ్న్యాదిత్యా త్వరనిపాతః, అతిశీతచ్ఛాయా సలిలా ఇత్యర్థః. భవంతి షః. స్వభావోక్తి రలంకారః. ౧౦

(మృద్వీతి.) మృదుసూర్యాః అక్షరసూర్యాః, పటుశీతాః ప్రబలశీతాః, శూన్యారణ్యాః అరణ్యా వనచరాః, తై శూన్యాః, అవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః. స బహి స్సంచరంతిత్వర్థః. హిమధ్వస్తాః హిమధ్వస్తజనవంతః, తై త్యేన పిండిభూత శరీరజనా ఇత్యర్థః. అనేన రాక్షసకృత సార్వత్రికపీడా ద్యోతితా. ౧౧

(నివృత్తేతి.) నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలా ద్ద్వనాపృత ప్రదేశ పుష్కనీతాః పుష్కనక్షత్రయుక్తాపార్థమాసీ పుష్కం, తేన నీతాః, తత్ప్రధానా ఇత్యర్థః. యద్వా, పుష్కః పుష్కమాసః, తేన నీతాః, పుష్కమాస సన్నిహితా ఇత్యర్థః. హిమారుణాః హిమధూసరాః, శీతాః శీతవాతాః, వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వే నాతివృద్ధతరాః విస్తారాః. త్రియామాః రాత్రయః, దినాంతే అర్ధయామస్య. దినా దావర్ధయామస్య చ దినశేషత్వా. అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః, తామసరాక్షసవృద్ధిః, సజ్జనక్షయః, కల్యణసారితా చోక్తాః, పుష్కః కలిః. ౧౨

౧) పుష్కనీతాః పుష్కనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః. యేషు దివసేషు పుష్కనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతిత్వర్థః. అన్యేషు, పుష్కనీతాః పుష్కశబ్దేన పుష్కనక్షత్రయుక్తా పార్థమాసీ, నీతా లక్ష్యతే. తథాచ పుష్కనక్షత్రం పార్థమాసీం, నీతాః గతాః, తదుపలక్షితా ఇతి యావత్. కాదాచిత్కతయా భేదధీహేతు రుపలక్షణ మిత్యామః, యద్వా, పుష్కనీతాః పుష్కాః

రవిసంక్రాంత సౌభాగ్య స్తుషారారుణమండలః,
నిశ్వాసాంధ ఇవాఽఽదర్శ శ్చంద్రమా న ప్రకాశతే. ౧౩

జ్యోత్స్ని తుషారమలినా పార్ణమాస్మాం న రాజతే,
సీతేవ చాఽఽతపశ్యామా లక్ష్మ్యతే న తు శోభతే. ౧౪

ప్రకృత్యా శీతశస్పరోఽహిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతం,
ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతళః. ౧౫

(రవీతి.) మందరశ్మిత్యేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం, సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం
యస్య నః. సూర్యో స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః. తుషారైః హిమశీకరైః, అరుణం రక్తం
మండలం యస్య, హిమశీకరావరణేన చంద్రమార్యం రారుణ్యం ప్రత్యక్షనిద్ధం
నిశ్వాసేన అంధః అప్రకాశః, అదర్శః దర్శణ మివ. ౧౩. అనేన రావణా
పహృతసర్వస్వస్య మలినాకృతే రింద్రస్వాఽవస్థోక్తా. ౧౩

(జ్యోత్స్నితి.) జ్యోత్స్ని చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః. తుషారమలినా నదీ పార్ణమాస్మా
మపి, న రాజతే న శోభతే, ఏవంభూతా సా అతపశ్యామా అతపాపహృతవర్ణా, సీతేవ లక్ష్మ్యతే,
కింతు సీతావన్న శోభతే. వ్యతిరేఖాలంకారః. 'వ్యతిరేకో విశేష శ్చ దుపమానే' ంతి
తల్లక్షణం. అనేన సీతాయాభావి రావణాభిభవః, తేనాపి సురనారీజనబండిమోక్షజార్థశ్చేనాతి
శయశ్చ వ్యజ్యతే. ౧౪

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా శీతశస్పర్శః, వాయో శీతస్పర్శ ఏవ స్వభావః, ఉష్ణస్పర్శ
స్వాగంతుక ఇతి హృదయం. సాంప్రతం హేమంతే, హిమవిద్ధః హిమయుక్తః, కాలే ప్రాతః
కాలే, ద్విగుణశీతళః ద్విరావృత్త్యా శీతళః. 'అథో గుణః, రూపాదౌ నూదశింజన్యో రావృత్తింద్రియ
తంతుసు, సంధ్యాదా వపి సత్త్వాదౌ త్యాగాదా వుపసర్జన' ఇతి రత్నమాలా. పశ్చిమో వాయుః
పశ్చిమదిగ్గాయుః, అనేన స్వభావతః కరుణాశీతళస్య, అవతారకాలే దేవప్రార్థనే త్తంభితకృపస్య
పున ర్మున్యాశ్రమే ద్విగుణితకరుణస్య రామస్య వ్యాపార స్ఫుచితః. ౧౫

పోష్యాః, గుణాభావ అర్హః, శీతనివారకోపచారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః. తైర్నితాః కృచ్ఛ్రేణ
మితాః. త్రియామాః, హిమారుణాః హిమధూసరాః, శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః.
మృద్ధతాయామాః అతిదైర్ఘ్యైః, త్రియామా రాత్రయః, యాంతి గచ్ఛంతి. ౧౬

ప్రకృత్యా స్వభావేనాఽశీతలస్పర్శః అశీతేత్యుపలక్షణ ద్రవస్యం.
తథాచాఽనుష్టాఽశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః. ౧౭

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ,
శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః.

౧౬

ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః శిరోభిః పూర్ణతండులైః,
శోభంతే కించి దానమా శ్శాలయః కనకప్రభాః.

౧౭

మయాభై రుపసర్పద్భి ర్హిమనీహరసంవృతైః,
దూర మభ్యుదిత స్సూర్య శ్శకాంక ఇవ లక్ష్యతే.

౧౮

అగ్రాహ్య వీర్యః పూర్వాహ్నే మధ్యాహ్నే స్పర్శత స్సుఖః,
సంరక్త కించి దాపాండు రాతవ శ్శోభతే ఊతః.

౧౯

(బాష్పేతి.) బాష్పైః ఊష్మభిః, చన్నాని, యథా కూపోదకేభ్యో విర్గచ్ఛంతే
బాష్పైః. అనేన రామసమాగమానంతరభావ్యాశ్రమ సమృద్ధి రుచ్యతే. బాష్పశబ్దేన రామకృపావ్యతే.
యవేత్యాదినా తపస్సమృద్ధిః, నదద్భి రితి వేదఘోషః.

౧౬

(ఖర్జూరేతి.) ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ విశంగవర్ణైః, శిరోభిః కణికైః, కనకప్రభాః
పరిపక్వ నాళవక్రవత్త్వా త్కనకవర్ణాః, అనేన వృద్ధా అపి జటాభరిత శిరోభి స్త్వాం ప్రణమంతితి
ద్యోతితం.

౧౭

(మయాభై రితి.) హిమనీహరైః శితశనీహరైః సంవృతాః, తైః, అనేన బహుకాలం
సమాగతోపి రాక్షసప్రభాభిహతతేజస్సో మృదు రివ కిమర్థం వర్తసే? ఇత్యర్థ స్సూచ్యతే.

౧౮

(అగ్రాహ్యేతి.) పూర్వాహ్నే, అగ్రాహ్య వీర్యః అగ్రాహ్యాష్ట్యః, చంద్రికాయమాణో వర్ధత
ఇత్యర్థః. ఈషదర్థే వానజో అనుదరాకస్యేతివత్. తదుక్తం. 'త త్సాదృశ్య మభావశ్చ తద
వ్యత్యం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నజాథా ష్టభే ప్రకిరీతాః' ఇతి. మధ్యాహ్నే, స్పర్శతః
స్పర్శేన, సుఖః సుఖకరః, కించి త్సంరక్తః కించి శ్చ, అనేనాపి రాక్షసాక్రమేవ్య
పరాక్రమత్వ మనుచిత మితి గమ్యతే.

౧౯

అవశ్యాయ నిపాతేన కించి త్పుక్తిన్న శాద్యలా,
వనానాం శోభతే భూమి ర్ని విష్టతరుణాఽఽతపా. ౨౦

స్పృశంస్తు విపులం శీత మదతం ద్వీరద స్సుఖం,
అత్యంతతృప్తితో వన్యః ప్రతిసంహరతేకరం. ౨౧

ఏతే హి సముపాసినా విహగా జలచారిణః,
స విగాహంతి సలిల మప్రగల్భా ఇవాఽఽహవం ౨౨

అవశ్యాయ తమోనద్ధా నీహరతమసాహృతాః,
ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్మ్యంతే విపుష్పా వనరాజయః ౨౩

బాష్పసంఘన్న సలిలా రుకవిజ్ఞేయసారసాః,
హిమార్ద్రవాలుకై స్తీరై స్సరితో ఖాంతి సాంప్రతం. ౨౪

(అవశ్యాయేతి.) అవశ్యాయః హిమం, శాద్యలాః శష్ప ప్రచురాభూమిః, నదశాదాద్యల
- తివలన్. అనేన రాక్షసాభివశృతిమునిజనరోదనం రామకృపాప్రవృత్తి శ్చోచ్యతే. ౨౦

(స్పృశ నిన్దితి.) ప్రతిసంహరతే. అతిదుస్సహజై త్యవత్త్వా దితిభావః. అనేనేంద్రన్య
రాజ్యభోగాభిలాషిణోపి తద్భోగభీరుత్వం సూచితం. ౨౧

(ఏతేహితి.) సము జలమితిశేషః. అనేన మునినాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే.
అప్రగల్భాః అధృష్టాః, అహవం యుద్ధం. ౨౨

(అవశ్యాయేతి.) అవశ్యాయః హిమసలిలం, స ఏవ తమః, తేన, నద్ధాః బద్ధాః, అనేన
నిశ్చలత్వం లక్ష్యతే. హిమక్లిన్నాహ లతా నిశ్చలీ భవంతి. నీహరః అజలవర్షి మహాహిమం.
తదేవ తమః, తేనావృతాః. అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే. విపుష్పా ఇత్యనేన
నిమిలితాక్షత్వ ముక్తం. అనేన వనవానినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః. అతోత్పేక్షలంకారః, ౨౩

(బాష్పేతి.) రుతం శబ్దః, హిమార్ద్రవాలుకైః హిమనిక్రనికతైః, అనేనాపి ఋషిజనదైన్య
మేవ ద్యోత్యతే. ౨౪

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలవ్రసంగః)

తుషారపతనా చైవ మృదుత్వా ద్భాస్కరస్య చ,

తైత్వా దగ్రస్థ మపి ప్రాయేణ రసవజ్జలం.

౨౫

జరాజర్ధరితైః పద్మై శ్శీర్షకేసరకర్ణికైః,

నాళశేషై ర్నిమగ్నై ర్న ఖాంతి కమలాకరా..

౨౬

అస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రః కాలే దుఃఖసమన్వితః,

తవ శ్చరతి ధర్మాత్మా త్వద్భక్త్యా భరతః పురే.

౨౭

త్వక్త్వా రాజ్యం చ మానం చ భోగా శ్చ వివిధాన్ బహూ..,

తపస్వి నియతాహరః శేతే శీతే మహీతలే.

౨౮

(శ్లోకరీతి.) తుషారః హిమం, అగ్రస్థ మపి నిర్మలశీలాతలస్థ మపి, రసవ ద్విషవః, జరాసారా విషే ద్రవ్యే శృంగారదౌ సరాక్రమ' ఇతి బాణః. తైత్వాతిశయేన విషవ దనుపాదేయం భవతిత్వర్థః. ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవత శ్చానుద్యోగా న్మునిమనో దుఃఖితం స్థిభవతితి ద్యోత్యతే.

౨౫

(శ్లోకరీతి.) జరయా చిరప్రరూఢతయా, జర్ధరితైః నివర్జితైః, శీర్షకేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్క కర్ణికైః, పద్మై ర్న ఖాంతి. స్పష్టం వ్యంగ్యం.

౨౬

ఏవ మృషి పీడాతిశయేపి రామస్య రాక్షసవధానుద్యమ ముక్త్వా భరతస్య త్వదా గమనవ్యవస్థా తద్దృశ్యనాలోప సన్నిహిత ఇత్యాశయేనాహ (అస్మిన్నిత్యాదినా.) దుఃఖసమన్వితః, త్వద్విరహాదితి శేషః.

౨౭

(త్యక్తేవ్రితి.) రాజ్యం రాజత్వం, ప్రభుత్వ మిత్వర్థః. మానం రాజవృత్తోపా మిత్యభిమానం, భోగాన్ ప్రశ్నందనవననాదీన్, బహూ ని త్యపరిత్యాజ్యత్వ ముచ్యతే. తపస్వి తపస్విచిహ్న, నియతాహరః ఫలమూలద్యశనః, శీత ఇత్యవేనావరణరాహిత్య ముచ్యతే. మహీతల ఇత్యవేన ఖల్వాది రాహిత్యం.

౨౮

సోఽపి వేళా మిమాం నూన మఖిషేకార్థ ముద్యతః,

వృతః ప్రకృతిభి ర్నిత్యం ప్రయాతి సరయాం నదీం.

౨౯

“ అత్యంతసుఖసంవృద్ధ స్సుకుమార స్సుఖోచితః,

కథ స్నవపర రాత్రేషు సరయా మవగాహతే.

౩౦

పద్మపత్రేషుభో వీర శ్యామో నిరుదరో మహాః,

ధర్మజ్ఞ స్సత్యవాదీ చ హీనిషేధో జితేంద్రియః.

౩౧

ప్రియాభిభాషి మధురో దీర్ఘబాహు రరిందమః,

సంత్యజ్య వివిధాః భోగా నార్యం సర్వాత్మనాశ్రితః.

౩౨

(సోపితి.) వేళాం, ప్రాప్యేతిశేషః. (ప్రకృతిభి రితి.) ‘ఉపభోక్తుం వ్యవస్యంతి పారా నై ధర్మవత్సల’ మితి వక్ష్యమాణరీత్యా త్వ ద్భక్త్యా భరతభక్త్యా చ భరత మనుసరంతిభి రిత్యర్థః.

౩౩

(పద్మేత్యాది) నిరుదరః అతుందిలః, హీనిషేధః. హియా లజ్జయా, నిషేధః అకృ త్యేభో నివర్తంతం యస్య సః, మధురః మధురవాక్ మందరో వా, ఆర్యం జ్యేష్ఠం శ్యాం, సర్వా త్మనా కరణత్రయేణ, శ్రితః.

౩౪-౩౫

౧. నిశ్లేశీ (అత్యంతేతి.) అత్యంతసుఖసంవృద్ధః రాజ్ఞా ఉపలలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః. త్వయాపి లాలితత్వా దత్యంతసుఖసంవృద్ధః. (సుకుమారః) భవతోపి దృష్ట్యవేక్షణా సహ సౌకుమార్యః, (సుఖోచితః) త్వయా సహ వస్తుం యోగ్యః, నతు త్వద్వియోగార్హః. (కథం ను) అత్యైపమ్యేన మన్యతే. స్వస్య రామవిరహభావేన శైత్యానుభవః, తస్య రామతాపాత్ ఉపతప్తో దా నద్య ఇత్యుక్తరీత్యా నదీనా మపి రామవిరహేణోష్ణత్వాచ్చ శైత్యప్రసక్తి రేవ నాస్తి. (అపర రాత్రేషు) యథా నవవైధవ్యాః ప్రాయః మనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవ మనుష్యముఖ మనప లోకయంత్యో గచ్ఛంతి, తథాఽయ మపి కైకయోపుత్రోఽయం వీత నిమిత్త ఏవాఽనర్థ ఇతి జనా వక్ష్యంతితి భిక్త్యా అపరరాత్రే ప్యేవ గచ్ఛతి. (సరయా మవగాహతే) నిర్వేదాతిశయేనా తిత్వరితగామిని మపి సరయాం నిర్భయోఽవగాహతే (అవగాహతే జలే నిమగ్నశ్చ స్మన్) తప్యో భవతి.

౩౬

(లక్ష్మణేన స్వక్షేపానాం స్మరణం)

జిత స్వర్గ ప్రవ బ్రాహ్మ - భరతేన మహాత్మనా,
వనస్థ మపి . పశ్యేయ స్త్వా మనువిధీయతే. ౩౩

న పిత్ర్య మనువర్తంతే మాతృకం ద్విపదా ఇతి,
ఖ్యాతో లోకప్రవాదోఽయం భరతేనాఽన్యథా కృతః ౩౪

భర్తా దశరథో యస్యా స్సాధుశ్చ భరత స్సుతః,
కథన్న సాఽంభా కైకేయా తాదృశీ కూరశీలినీ. ౩౫

ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహా ద్రుప్తవతి దార్మికే,
పరివాదం జనన్యా ప్ర మసహ నాఘవోఽబ్రవీత్. ౩౬

(జిత ఇతి.) స్వర్గః రామప్రాప్త్యంతిరాయభూతి స్వర్గః, జితః తిరస్కృతః, వనస్థ మపి
త్వాం. తాపస్యే తాపపకర్మ విషయే, అనువిధీయతే అనుకరోతి, శ్య న్నార్హః. ౩౩

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతరాక్షసవధే విళంబః కృతః, చరతక్షేపేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం..
అ : కిమత్ర పిత్ర్య మితి సూచయిత్వా సర్వస్యాఽనర్థస్య మూలభూతా కైకేయా త్యాశయేనాహ.
(న పిత్ర్య మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. పిత్ర్యం పితృస్వభావం, ద్వే సదే యేషాంతే ద్విపదాః మనుష్యాః..
అన్యథాకృతః - పితృస్వభావ ఏవానుకృతః, న మాతృస్వభావ ఇత్యర్థః. (భర్తేతి) పాథు.
శబ్దస్య భర్తరి భరం చాన్వయః. తాదృశీతి పూర్వం కైకేయ్యుక్తస్మరణం. ౩౪.

(ఇన్యవ మితి.) అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యూషే రామస్య ససీతస్య సరస్సాన్నివాది
క్షే మాలోక్య సుదుః శతయా, కైకేయాం నిందితు ముపక్రమ్య, రుణితి ని క్రియ
మాణాయాం రామః కుప్యే దితి ప్రథమం హేమంతస్వభావం ప్రస్తుత్య, తత్రసంగేన భరత
ముపక్షిప్య కైకేయాం నిందః స్మేతి గమ్యతే. స్నేహాత్ రామస్నేహాత్, పరివాదం, అసహన్
అసహమానః. ౩౬

న తేఽంభా మధ్యమా తాత గర్భితవ్యా కథంచన,
, తామే వేఙ్మకునాథస్య భరతస్య కథాం కురు.

౩౭

నిశ్చితాఽపి హి మే బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవ్రతా,
భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీక్రియతే పునః.

౩౮

‡ సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ,
హృద్యా న్యమృతకల్పాని మనఃప్రహ్లాదనాని చ.

౩౯

(న త ఇతి.) మధ్యమా సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా. కథంచన ప్రాసంగికకథాయా మపి, మధ్యమాంబేతి స్వాభిమానద్యోతనాయ. ఇక్ష్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గం గం అస్మిను చ వనం గతేమే పుర్యతరాస్మత్కులమర్యాదాప్రాపకస్య.

౩౯

(నిచ్చితేతి) వనవాసే, నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి, మే బుద్ధిః, భరతస్నేహసంతప్తా నతి, బాలిశీక్రియతే బాలబుద్ధి రివ భవతి. అనంతప్తాపి వనవాసకాలే తద్దర్శనే సంజాతకుతూహలా భవతి త్యర్థః.

౪౦

స్నేహ మేవ ప్రకాశయతి (సంస్మరామిత్వాదినా.) లోకే కైశ్చి దుక్తాని వాక్యాని ప్రియాణ్యపి చక్షతోరాణి భవంతితి తద్యుదాసాయాహ (మధురాణితి.) హృద్యాని హృదయా దనపితాని, అమృతకల్పాని శుభోదర్శాణి, ఇదాని మపి మనఃప్రహ్లాదనాని.

౪౧

¶ తనిష్టేకి (తామేవ) 'అస్మింస్తు పురుషవాసు' ఇత్యాద్యుక్తం, (ఇక్ష్వాకునాథస్య) 'అస్మింబయంతి పితర' ఇత్యాదినా ఇక్ష్వాకుభిః ప్రార్థనీయస్య. (భరతస్య) 'పద్మపతేక్షణ' ఇత్యాద్యుక్త వర్ణనభరితస్య

‡ నిష్టేకి. వాక్యాని అర్థపరిపూర్ణాని, ప్రియాణి శ్రవణప్రియాణి, మధుర్యం మునిమరణ త్యాద్యుక్తగుణవంతి, వినం శబ్దధర్మా నుక్త్యా అర్థధర్మా వాహ (హృద్యా నితి.) హృద్యాని హృదయాప్లాదననాని, అమృతకల్పాని శర్కరామధ్యాదిన దత్త్యంతభోగ్యాని, మనః ప్రహ్లాదనాని విజాతీయ లతయా అనందైకజనకాని.

(లక్ష్మణ సర్వకారణాం స్మరణం)

- కదా న్వహం సమేష్వామి భరతేన మహాత్మనా,
శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందన. ౪౦
- ఇత్యేవం విలపం ప్రతప్రాప్య గోదావరీం నదీం,
చక్రేభిషేకం కాకుత్స్థ స్సానుజ స్సహ సీతయా. ౪౧
- తర్పయిత్వాఽథ సలిలైః పితౄణాం దైవతాని చ,
స్తువంతి స్మృదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సవ . ౪౨

(౪౦) భరత సహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం సీతాలక్ష్మణాభ్యాం మమ విరహిత-
మాత్మానం మన్యః . భరతస్నేహాతిశయప్రకారోఽయం. ౪౦

(౪౧ న మితి.) ఇత్యేవం విలపణ, భరతస్నేహకృతాని బహుని వాక్యాని జల్ప-
న్నిత్యర్థః. అభిషేకం స్నానం. ౪౧

(తర్పయిత్వతి.) ఋషితర్పణస్యా వ్యుపలక్షణం స్తువంతి న్మ ఉపతస్థితే 'మిత్రస్యే'-
త్యాది మంత్రైః, సీతా త్వమంత్రేణ. దేవతాః సంధ్యాదిదేవతాః ౪౨

౪౧ తనిష్టే . రఘునందన, శత్రుఘ్నేన త్వయా చ సహితేన భరతేన కదా, సమే-
ష్వామి సంగ . భవిష్యామితి యోజనీయం. చకారేణ సీతాసముచ్చయః. యావదనురక్త-
మేనామి ఏకానురక్తవిరహే సర్వానురక్తవిరహ ఇవ ఆర్తి ర్థాయ . తస్మైకస్యాపి మేళనే
అపూర్వసర్వసమృజ్జనమేళనే ఇవాఽతిహర్షో జాయత ఇతి. (త్వయా చేతి.) లక్ష్మణ మేళనస్య,
నిర్దేపి అనిర్దన త్కథనం భరతశత్రుఘ్నవిషయప్రేమాతిశయేనేతి భావః.

కృతాభిషేక స్స రరాజ రామ స్సీతాద్వితీయ స్సహ లక్ష్మణేన,
కృతాభిషేకో గిరిరాజపుత్ర్యా రుద్ర స్సనందీ భగవా నివేశః.

౪౩

ఇతి యణే, అరణ్యకాండే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతా సౌమిత్రి రేవ చ,
తస్మాద్గోదాపరీతీరా త్తతో జగ్ము స్స్వ మాశ్రమం.

౧

(కృతాభిషేక ఇతి.) 'రుద్ర స్సనందీ' త్కుపమయా దుష్పుధర్షణత్వ ముచ్యతే. 'రుద్ర స్సవిష్ణు ర్భగవా నివేశ' ఇతి న క్వచిదపి కోశే దృశ్యతే. కశ్చిద్దృశ్యత ఇత్యాహ. తదా అభూతోప మేతి యుక్త మితి జ్ఞేయం.

౪౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ణే, రతన్ ష్టే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
షోడశ స్సర్గః.

ॐ శ్రీగణేశాయ నమః

అథ సప్తదశ స్సర్గః

ఏవం రామః పోవీశపద్యోతనాయ హేమంతం ప్రథమప్రవృత్త ముపవర్ణ్య, తతః ప్రామ సంవత్సరే వ్యతీతం కదాచి చైవత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేన శూర్పణఖా వృత్తాంత ముపక్షిపతి సప్తదశే (కృతాభిషేక ఇత్యాది.) తతః అభిషేకానంతరభావికృత్యా నంతరం, అశ్రమం తపోవనం. 'తపోవనే మృతే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమా ప్రాయా' మితి బాణః. ౧

(శూర్పణఖాయా అగమనం)

అశ్రమం త ముపాగమ్య రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
కృత్వా పౌర్వాష్టాకం కర్మ పర్ణశాలా ముపాగమత్.

౨

ఉవాస సుఖిత స్తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాతృ చకార వివిధాః కథాః.

౩

స రామః పర్ణశాలాయా మాసీన స్సహ సీతయా,
విరరాజ మహాబాహు శ్చిత్రయా చంద్రమా ఇవ.

౪

తథాఽఽసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతనః,
తం దేశం రాక్షసీ కాచి దాజగామ యద్భవచ్చయా.

౫

సా తు శూర్పణఖా నామ దశగ్రీవస్య రక్షసః,
భగిని రామ మాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమం.

౬

(అశ్రమ మితి.) పూర్వాష్టా భవం పౌర్వాష్టాకం బ్రహ్మయజ్ఞాది, న త్యగ్నికృత్యం. అనుదితహామ్యేన తస్య సూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్. పర్ణశాలా ముపాగమత్, అశ్రమ పర్ణశాలాతో బహిరేవ కర్తవ్యం. వానస్థాన మగమ దిత్వర్థః.

౭

(ఉవాసేతి.) కథాః పురాణేతిహాసకథాః, చకార, ఉవాచేత్యర్థః. తథా చోక్తం ధాతు వృత్తే - కరోతి రభూతప్రాదుర్భావే వర్తతే. 'అశ్మాన మితః కురు,' 'పాదం జలే కురు' 'యః ప్రథమ శ్శకలః పరాపతేత్ స స్వరుః కార్కః,' 'చేరంకార మాక్రోశతి' త్యాదౌ అవస్థాపస నిర్మ లీకరణో యరణాదౌ ప్రయోగాత్. చేరంకార మిత్యత్ర చేరశబ్ద ముచ్చార్యేత్యర్థః. స హ్యత్ర చోరః క్రియతే. అర్థసర్వేశ స్తూపలక్షణ మితి.

౮

(స రామ ఇతి.) చిత్రయా చిత్రానక్షత్రేణ, చిత్రాపౌర్ణమాస్యా మితి భావః.

౯

(తథేతి.) రామస్యాఽఽసీనస్య రామే అసీనే.

౧౦

రాక్షసీ మృషి ర్యశేషయతి (సేతి.) రామ మాసాద్య దదర్శ రామందృష్ట్యా అససాదే త్యర్థః. సమానకర్తృకత్వమాత్రే ల్యప్.

౧౧

సింహారస్కం మః . . . పద్మపత్రనిభేక్షణం,
అజాను . . . దీప్తాస్య మతివ ప్రయదర్శనం,

జా

గజవిక్రాంతగమనం జటామండలధారిణం,
సుకుమారం మహాసత్త్వం పార్థివవ్యంజనాన్వితం.

రా

రామ మిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభం,
బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా రాక్షసీ కామమోహితా.

కా

సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహోదరీ,
విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా.

రా

ప్రీతిరూపం విరూపా సా సుస్వరం భైరవస్వరా,
తరుణం దారుణా వృద్ధా వామభాషిణీ,

రా

న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రయ మప్రియదర్శనా,
శరీరజనమావిష్టా రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్.

రా

(సింహారస్క మిత్యాది.) సింహారస్కం, సింహశబ్దః శ్రేష్ఠవాచి, విశాలారస్క-
మిత్యర్థః. మహాసత్త్వం మహాబలం, పార్థివవ్యంజనాని రాజలక్షణాని, కామకృతమోహమోహితో
విశేషణాని.

రా

తస్యాప్రస్మిక మనఃప్రవృత్తిం మునిః పరిహసతి (సుముఖ మిత్యాదినా.) వృత్తమధ్యం
తనుమధ్యం, విరూపాక్షీ వికటనేత్రి, సుకేశం నీలకేశం, ప్రీతిరూపం ప్రీతి, ప్రీతిః ఇతి
ప్రీతిః. విరూపా వికటరూపా, సుస్వరం స్నిగ్ధగంభీరస్వరం, తరుణం యువానం సౌమ్యం
చేత్యర్థః. దారుణేతి ప్రతియోగినిర్దేశాత్, దక్షిణం . . . జీ వక్రభాషిణీ,
న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం, శరీరజో మన్మథః.

(శూర్పణఖాయా అగమనం)

జటి తాపసరూపేణ సఖార్య శృరచాపధృత్,
అగత స్త్య మిమం దేశం కథం రాక్షససేవితం,
కి మాగమనకృత్యం తే తత్త్వ మాఖ్యాతు మర్హసి,

౧౬౪

వివ ముక్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పణఖ్యా పరంతపః.
ఋజుబుద్ధితయా సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే,

౧౬౫

అన్యతం న హి రామస్య కదాచి దపి సమ్మతం.
విశేషేణాఽఽశ్రమస్థస్య సమీపే ప్రీజనస్య చ,

౧౬౬

అసి ద్దశరథో నామ రాజా త్రిదశవిక్రమః.
తస్యాఽహ మగ్రజః పుత్రో రామో నామ జనై శ్శుతః,
ఖౌతాఽయం లక్ష్మణో నామ యవీయా న్మా మనువతః.

౧౬౭

ఇయం ఖార్యా చ వైదేహీ మమ సీతేతి విశ్రుతా,
నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితృ ర్మాతుశ్చ యంత్రితః.

౧౬౮

(జటితి.) తాపసరూపేణ జటి, కాముకరూపేణ సఖార్యః, క్షత్రియరూపేణ శరచాపధృత్,
రాక్షససేవితం ఏతద్రూపానహై స్సేవిత మిత్యర్థః.

౧౬౯

(ఏవ మితి.) (శూర్పణఖ్యేతి.) ఛాందసా జీవేణత్వాభావో. ఋజుబుద్ధితయా కుటిలేష్య
వ్యకుటిలబుద్ధిః యా, అశ్రమస్థస్య తపోవనస్థస్య.

౧౭౦

(అసి దీత్యాది.) యవీయాః కనిష్ఠః, అనువ్రః : అనునరణం వ్రతం యవ్య సః.

౧౭౧

(వైదేహీ) విదేహరాజపుత్రి, మాతుః కైకేయ్యాః, యంత్రితః నియతః. చోదిత ఇతి
యావత్.

౧౭౨

ధర్మార్థం ధర్మకాంక్షీ చ వనం వస్తు మిహగతః,
త్వాం తు వేదితు మిచ్ఛామి కథ్యతాం కాఽసి కస్య వా.

౧౯

న హి తావ న్మనోజ్ఞాంగీ రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే,
ఇహ వా కిన్నిమిత్తం త్వ మాగతా బూహి తత్త్వతః.

౨౦

సౌఽబ్రవీ ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసీ మదనార్దితా,
శ్రూయతాం రామ వజ్రామి తత్త్వార్థం వచనం మమ

౨౧

అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామరూపిణీ,
అరణ్యం విచరామీద మేకా సర్వభయంకరా.

౨౨

రావణో నామ మే భ్రాతా బలీయా న్నాక్షసేశ్వరః,
ఏరో విశ్రవసః పుత్రో యది తే శోత మాగతః

౨౩

(ధర్మకాంక్షీ) పిన్వాక్యపరి పదధర్మకాంక్షీ, ధర్మార్థం తపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం.
వనం వస్తుం యంత్రిత స్స నిహగత ఇత్యన్వయః. కాఽసితి నామజాతిప్రశ్నః. కస్యేతి.
పిత్రాదివిషయః ప్రశ్నః.

౧౯

(న హితి.) తావత్ కారేన్స్థాన, మనోజ్ఞాంగీ న భవసి. మాం ప్రతి రాక్షసీతి ప్రతిభాసి.
యద్వా, రాక్షససేవిత ఇతి తద్వచనాత్ రాక్షసీ త్వ మిత్యాశంక్య పరిహరతి (మనోజ్ఞాంగీ త్వం
రాక్షసీతి న ప్రతిభాసీతి.) రామదర్శనకాలే తథారూపం కృతవతి, కామరూపత్వాత్.
దుష్కృభీత్యాదికం ప్రాయేణ మునినోక్త మితి జ్ఞేయం.

౨౧

(సేతి.) తత్త్వార్థం పరమార్థం.

౨౨

(అహ మితి.) శీ ఇతోఽప్యధికరూపధారణే సమర్థా. సర్వభయంకరేతి
వక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణక్షమతోక్తా.

౨౩

కాఽసితి ప్రశ్న స్మోత్తర ముక్త్యా, కస్యే త్వస్య ప్రశ్నస్మోత్తర మాహ (రావణ
ఇత్యాదినా.)

౨౪

(శుర్పజఖాయా అగమనం)

ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా కుంభకర్ణో మహాబలః,
విభీషణస్తు ధర్మత్మా న తు రాక్షసచేష్టితః.

౨౪

ప్రఖ్యాతవీర్యో చ రణే భ్రాతరో ఖరదూషణౌ,
తా నహం సమతిక్రాంతా గామ త్యాఽపూర్వదర్శనాత్.
సముపేతాఽస్మి భావేన భర్తారం పురుషోత్తమం,

౨౫౪

అహం ప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ.
చిరాయ భవ మే భర్తా సీతయా కిం కరిష్యసి,

౨౬౪

వికృతా చ విరూపా చ న చేయం సదృశీ తవ.
అహ మేవానురూపా తే భార్యారూపేణ పశ్య మాం,

౨౭౪

(కుంభకర్ణశ్చ) మే భ్రాతృత్యన్వయః. విభీషణస్తు. తస్య విశేషోఽస్తి. సోపి మే భ్రాతృత్యర్థః.
తం విశేష మాహ (ధర్మాత్మేతి.) ధర్మాత్మా ధర్మస్వభావః. రాక్షసచేష్టితో న, జన్మనా రాక్షసోపి
న రాక్షసవ్యాపార ఇత్యర్థః.

౨౮

వీరదేశాగమనే నిమిత్తమాహ (ప్రఖ్యాతేతి) ఖరదూషణౌ. జనస్థానస్థావితి శేషః. ఏవం
భ్రాతృకథనేన రామస్య స్వపరిగ్రహే భీతి ర్మా భూ దివ్యత అహ (తా నహ మితి.) అతిక్రాంతా
అతిక్రమ్య వ ర్తమానా. స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః. త్యా త్యాం, పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శన మారభ్య,
అపూర్వదర్శనా దితి వా చేదః. దేవదానవమర్త్యే వ్యిః పూర్వ మదృష్టత్వదూషదర్శనా ద్దేహో,
భావేన హృదయేన. రత్యాఖ్యభావేన వా, భర్తారం ౬. తత్ర హేతుః (పురు
షోత్తమ మితి.)

౨౮౪

సీతాయాం విద్యత కిం త్వయే తత్రాహ (అహ మితి) స్వచ్ఛ
స్వేచ్ఛాను బలబలగమనా చ.

౨౯౪

సీతాం నిందతి (వికృతాచేతి) వికృతేతి విషమశరీరత్య ముచ్యతే.

౩౦౪

ఇమాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం.

అనేన తే సహ బ్రాతా భక్షయిష్యామి మానుషీం,

౨౮౪

తతః పర్వతశృంగాణి వనాని వివిధాని చ.

పశ్యన్ సహ మయా కాంత దండకా నివచరిష్యసి,

౨౯౪

ఇత్యేవ ముక్తః కాకుత్స్థః ప్రహస్య మదిరేక్షణాం.

ఇదం వచన మారేభే వక్తుం వాక్యవిశారదః.

౩౦౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తదశ స్సర్గః.

(కరాళాం) వికృతాం. 'కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేఽపి చే' తి నైజయంతి. నిర్ణతం నిరతిశయేన నతం నిమ్న ముదరం యస్యా స్సా నిర్ణతోదరీ

(ఇతితి) తాం మదిరేక్షణాం - మదయతి దర్పయతితి మదిరం, తాదృశ మిక్షణం యస్యా స్తాం, మద దర్పశోభనయో రిత్యస్మా ద్ధాతోః ఇమిమదీత్యాదినా కిరచ్ఛత్యయః. అత్ర సార్వత్రికశబ్దేచ్ఛికాః.

౩౦౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా . . . , రత్న . . . యే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. సప్తదశ స్సర్గః.

అథ అష్టాదశ స్కంధః

అష్టాదశ

తత శూర్పణఖాం రామః కామపాశావపాశితాం,
స్వచ్ఛయా శ్లక్ష్యయా వాచా స్మితపూర్వ మథాబ్రవీత్.

౧

కృతదారోఽస్మి భవతి భార్యేయం దయితా మమ,
త్వద్విధానాం తు నారీణాం సుదుఃఖా ససపత్నతా.

౨

అనుజ స్త్రేష మే భ్రాతా శీలవాక్ ప్రియదర్శనః,
శ్రీమా నకృతదారశ్చ లక్ష్మణో మమ వీర్యవాక్.

౩

అథ అష్టాదశ స్కంధః

అథ ఖరకోదహేతు శూర్పణఖావిరూపకరణ మష్టాదశే (తత ఇత్యాది.) తతః తత్ర
పర్వకాలాయాం, అథ శూర్పణఖావచనానంతరం, స్వచ్ఛయా స్పష్టార్థయా, శ్లక్ష్యయా మృద్ధ్యా-
కామ ఏవ పాశః, తేనావపాశితాం సంజాతపాశాం, బద్ధామిత్యర్థః.

౪

(కృతేతి.) కృతదారః స్వీకృత భార్యః, కరోతే రనేకార్థత్వాత్. అస్మి త్యహ మిత్యస్మి
న్నర్థే నిపాతః. భవతితి శూర్పణఖాయా స్పంబోధనం. ఇష్టాత్వేన త్యక్తు మనర్హేత్వాహ (దయి-
తేతి.) తర్హి 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ' ఇత్యుక్తదక్షిణో భవే త్యాశంక్యాహ (త్వద్విధానా మితి)
సుదుఃఖా సుతరాం దుఃఖకరీ, సపత్న్యా సహితా ససపత్నీ, తస్యా నావ స్ససపత్నతా-
త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి వుంచద్భావః. గుణత్వం చాన్య న శుక్లతాదివత్, కింతు కఠినత్వ-
మిత్యాదినః. ద్రవ్యత్వ వ్యావృత్తిః. అత స్సపత్నీసాహిత్య రూపగుణవచనత్వాత్ వుంచద్భావః.

౫

(అనుజస్త్రేత్యాది.) అకృతదారః అనహకృతదార ఇత్యర్థః. 'న వితథా పరిహసకథా
స్యపి' యోక్తే, 'అనుతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచనే' త్యుక్తేశ్చ. అకృతదార ఇతి
నానార్థః.

౬

అపూర్వీ భార్యయా చార్థీ తరుణః ప్రియదర్శనః,
అనురూపశ్చ తే భర్తా రూపస్యాఽస్య భవిష్యతి.

౪

వినం భజ విశాలాక్షీ భర్తారం భ్రాతరం మమ,
అసపత్నా వరారోహే మేరు మర్కప్రభా యథా.

౫

ఇతి రామేణ సా ప్రోక్తా రాక్షసీ కామమోహితా,
విస్మయ్య రామం సహసా తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౬

అస్య రూపస్య తే యుక్తా భార్యాఽహం వరవర్ణినీ,
మయా సహ సుఖం సర్వాఞ్చ దండకాఞ్చ విచరిష్యసి.

౭

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి రాక్షస్యా వాక్యకోవిదః,
తత శూర్పనఖీం స్మిత్వా లక్ష్మణో యుక్త మబ్రవీత్.

౮

(అపూర్వీతి.) పూర్వం భార్యానుఖం జ్ఞాత మనేన పూర్వీ-పూర్వాదిని రితి ఇనిః. న పూర్వీ అపూర్వీ, చిరా దజ్ఞాతభార్యానుఖ ఇత్యర్థః. అత ఏవ భార్యయా అర్థీ ప్రయోజనవాఞ్. ఇదం వచనద్వయం స్వభార్యాని తరాశయేన ప్రయుక్తం. 'అనురూపశ్చ తే భర్తే' త్యత్ర అభ ర్తేతి చేదేనాంతరాశయః. రూపస్యాస్య కుత్సితస్య రూపస్యేత్యర్థః.

౯

(విశాలాక్షీ.) వర్తులతయా విశాలాక్షీత్య మపి గమ్యతే. అర్కప్రభా మేరుం యథా భజతి తథే త్యన్వయః. అర్కప్రభా మేరుం ప్రాప్తా యథా నివర్తతే తథే త్యన్వయః. వినం రామో దయాళుతయా స్వస్మిన్ కామమోహేన ప్రాప్తాయః ప్రియ సహసా ధిక్కారేణ దుఃఖం మా భూదితి చరహసకథాం ప్రవర్తయామాన.

౧౦-౧

(ఏవ మితి.) శూర్పణఖ సఖోయస్యా సా శూర్పనఖీ, సంజ్ఞాయా అవివక్షితత్వా త్వాన్వింగా చ్చేపనర్థవా దనంయోగోపధా దితి జీష్. అనంజ్ఞాత్వా దేవ పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మితి ఇత్యాభాసః.

౧౧

(శూర్పణఖాభంజనం)

కథం దాసస్య మే దాసీ భార్యా భవతు మిచ్ఛసి,
సోఽహ మాశ్మయేణ పరవాణా భృత్యా కమలవర్ణిని.

౯

సమృద్ధార్థస్య సిద్ధార్థా ముదితామలవర్ణిని,
అర్యస్య త్వం విశాలాక్షి భార్యా భవ యవీయసి.

౧౦

ఏనాం విరూపా మనతీం కరాళాం నిర్జతోదరీం,
భార్యాం వృద్ధాం పరిత్యజ్య త్వా మేవైష భజిష్యతి.

౧౧

కో హి రూప మిదం శ్రేష్ఠం సంత్యజ్య వరవర్ణిని,
మానుషీమ వరారోహ కుర్యా ద్భావం విచక్షణః.

౧౨

(కథ మితి.) దాసస్య మే భార్యా భూత్వా కథం దాసీ భవతు మిచ్ఛసి? కస్య దాస
ప్య? మిత్యత్రాహ (సోఽహ మితి.) అహ మాశ్మయేణ జ్యేష్ఠేన శ్రాతా, పరవాణా నాథవాణా,
'దురాఽన్యాత్మోత్తమాః పరా' ఇత్యమరః. తస్య దాసోఽహ మిత్యర్థః. అకమలవర్ణినిత్యపి చేదః.-

(సమృద్ధార్థస్యేతి.) సిద్ధార్థా నిర్ధనివృత్తిః. 'అర్థోఽభిధేయరై వస్తుప్రయోజనవివృత్తిష్యి'
త్యమరః. అస్మదితా పులవర్ణినిత్యపి. యవీయసి కనిష్ఠా హి నా చ

౧౦

సీతాయాం విద్యమానాయాం కథం మాం పరిగ్రహిష్యతి త్యత్రాహ (ఏనా మితి.)
ఏతాదృశావస్థాం త్వా మేవ పరిత్యజ్య సీతాం భజిష్యతితి హర్షోఽర్థః. అసతీం అప్రళస్తా
మితి సీతాపక్షే, అతో న పురస్కృర్తికదోషః. కరాళాం దంతురాం, నిర్జతం నిరతిశయం
ఉదరం యస్యా స్తాం.

౧౧

(కో హి తి.) విపరీతలక్షణా.

౧౨

1) వస్తుతస్తు విరూపాం విశేషరూపాం, త్రిలోకసుందరీ మిత్యర్థః. అసతీం. న విద్యతే
అన్యా సతీ యస్యా స్సా అసతీ, పరమపతివ్రతేత్యర్థః. కరాళా మున్నతాం. 'కరాళో దంతురే
తుంగే దాసుజేపి చ కథ్యత' ఇతి నిఘంటుః. నిర్జతోదరీం నిర్జతం నిమ్న మువరం యస్యా
స్తా తాం-తనుమధ్యా మిత్యర్థః. వృద్ధాం జ్ఞానశీలగుణవృద్ధా మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇతి సా లక్ష్మణేనోక్తా కరాళా నిర్ణతోదరీ, మన్యతే తద్వచ స్తథ్యం పరిహసాఽవిచక్షణా.	౧౩
సా రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం పరంతపం, సీతయా సహ దుర్ధర్ష మబ్రవీ త్కామమోహితా.	౧౪
వినాం విరూపా మనతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం, వృద్ధాం ార్యా మవష్టభ్య మాం న త్వం బహుమన్యసే.	౧౫
అద్యేమాం భక్షయిష్యామి పశ్యత స్తవ మానుషిం, త్వయా సహ చరిష్యామి నిస్సపత్నా యథా సుఖం.	౧౬
ఇత్యుక్త్వా మృగశాఖాక్షీ మలాతసదృశేక్షణా, అభ్యధావ త్సుసంక్రూధా మహాలాగ్న రోహితీ మివ.	౧౭
తాం మృశ్య పాశప్రతిమా మాపతంతీం మహాబలః, నిగృహ్య రామః కుపిత స్తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.	౧౮

(ఇతితి) పరిహసావిచక్షణా పరిహసాఽవిచక్షణా. ౧౩

(సేతి.) పర్ణశాలాయా మిత్యనేన లక్ష్మణో బహిరేవ స్థిత ఇతి గమ్యతే. ౧౪

(వీనా మితి.) అవష్టభ్య అవలంబ్య. ౧౫

(అద్యేతి.) పశ్యత స్తవ త్వయి పశ్యతి, నిస్సపత్నా నిస్సృతిబంధకా. ౧౬

(ఇతితి.) అలాతసదృశేక్షణా నిర్జ్వాలకాస్థాగ్నితుల్యేక్షణా, ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా. సా
చోత్పాతకాలభావిని ప్రకృ విచక్షితా. ౧౭

(తా మితి.) నిగృహ్య హుంకారేణ ప్రతిషిద్ధ్య. ౧౮

(శూర్పణఖాభంజనం)

క్రూరై రనారైః స్సౌమిత్రే పరిహాసః కథంచన,
స కార్యః పశ్య కథంచి త్వేమ్య జీవతిం. ౧౯

ఇమాం విరూపా మనతీ మతిమత్రా మృహోదరీం,
రాక్షసీం పురుషవ్యాఘ్ర విరూపయిత మర్హసి. ౨౦

ఇత్యుక్తో లక్ష్మణ ప్రస్థాః క్రుద్ధో రామస్య పార్శ్వతః,
ఉద్భ్రత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః. ౨౧

నికృత్తకర్ణనాసా తు విస్వరం సా వినయ చ,
యథాగతం ప్రదుద్రావ ఘోరా శూర్పణఖా వనం. ౨౨

సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసి శోభితోక్షితా,
ననాద వివిధా న్నాదాః క యథా ప్రావృషి తోయదః. ౨౩

(క్రూరై రితి.) అనారైః దుర్జనైః, కథంచి జీవతిం శూర్పణఖాయః క్రూర్య మాలోక్య
కథంచిత్ స్వాస్థ్య మాపన్నాం. ౧౯

(ఇమా మితి.) పూర్వ మేవ విరూపాం పున ర్విరూపయేతి భావః, ఏతావత్పర్యంత
మన త్తూషీం స్థితం, అద్య ఏతాః కమణ్యవాజేనేమాం విరూపయే త్యర్థః. ౨౦

(ఇత్యుక్త ఇతి.) తస్యాః కర్ణనాస మిత్యన్వయః. ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. రామ
ఉద్భ్రాంతాయా అపి శూర్పణఖాయా రేణ హవి ర్జాతే తగ్నుసంధేయం. ౨౧

(నికృత్తేతి.) యథాగతం ఆగతమార్గ మనతిక్రమ్య. వనం ప్రదుద్రావేతి సంబంధః. ౨౨

(సేతి.) శోభితోక్షితా రత్నైః పితౌ, నాదాః ననాద, నాదాః చకారేత్యర్థః. ఓదనపాకం
చవతీతివ. ప్రావృషి వర్షకాలే. ౨౩

సా విక్షరంతి రుధిరం బహుధా ఘోరదర్శనా.

ప్రగృహ్య బాహూ గర్జంతి ప్రవివేశ మహావనం.

౨౪

తతస్తు సా రాక్షససంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతం విరూపితా,

ఉపేత్య తం భ్రాతర క్షుగ్రదర్శనం పపాత భూమౌ గగనా ద్యథాశనిః. ౨౫

తత స్సఖార్యం హమూర్చితా సలక్షుణం రాఘవ మాగతం వనం,

విరూపణం చాత్మని శోభితోక్షితా శశంస సర్వం భగిని ఖరస్య సా.

౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టాదశ స్కంధః.

అష్టాదశ స్కంధః

(సా విక్షరంతి.) విక్షరంః ప్రవంతి, రుధిరం రక్తం, ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య.

౨౪

(శశం ప్రితి) తం రామవద్యత్వేన ప్రసిద్ధం, యథాశనిః అశని రివ, గగనాః
భూమౌ పపాత.

౨౫

ఉత్తరసర్గార్థ మేతేన సంగృహ్యతి (తతి స్సఖార్య మితి.) భయజ్ఞో మోహో భయ
మోహః నిస్సంజ్ఞితా, తేన మూర్చితా వ్యాప్తా, రాఘవం వన మాగతం శశంస, అత్మని
వ సర్వం, శశం శశంసేత్యర్థః. ఖరస్య భగిని సపత్నిమాత్మపుత్రత్వా వ్యాత్మప్య
సేయత్వా చేతి పూర్వ ముపపాదితం.

౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న
అష్టాదశ స్కంధః.

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

తాం తథా పతితాం దృష్ట్వా విరూపాం శోణితోక్షితాం,
భగినిం క్రోధసంతప్తః ఖరః పప్రచ్చ రాక్షసః.

౧

ఉత్తిష్ఠ తావ దాఖ్యాహ ప్రమోహం జహి సంభ్రమం,
వ్యక్త మాఖ్యాహ కేన త్వ మేవంరూపా విరూపితా.

౨

కః కృష్ణసర్ప మాసీన మాశీవిష మనాగసం,
ఏద త్యభిసమాపన్న మంగుళ్యగ్రేణ లీలయా.

౩

కః కాలపాశ మాసజ్య కంఠే మోహ స్సబుద్ధ్యతే,
య స్త్వా మద్య సమాసాద్య పీతవా నిష్ప ముత్తమం.

౪

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

అథ ఖరవధములభూతః ఖరక్రోధ ఉచ్యత ఏకోనవింశే (తా మిత్యాది) భగినిం
జ్యేష్ఠాం. 'అతికా భగిని జ్యేష్ఠే' త్యమరః.

౧

(ఉత్తిష్ఠేతి.) ప్రమోహో విసంజ్ఞతా, సంభ్రమ శ్చిత్తాప్రతిష్ఠా. వివందూపా యథా
భవసి : థా విరూపితేత్యర్థః.

౨

ఉత్తరకాల వివాపకర్తు రవిష్టావా ప్రిం సూచయన్ పృచ్ఛతి (క ఇతి.) కృష్ణే త్యమోహ
విషత్వన అసీనం నిశ్చల మిత్యర్థః. అశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యస్యేతి సర్ప
విశేషణం, పృష్ఠోపరాదిత్వా తృకారలోపః. 'అశి రురగదంష్ట్రాయాం భిషంగయో'
రితి నిఘంటుః. ఈకారాంతో ప్యాశీశబ్దోఽస్తి. తుదతి వ్యథయతి, అభిసమాపన్నం అభిముఖ్యే
నాగత మితి శీఘ్రసతికారమూలం, అంగుళ్యగ్రేణ లీలయేతి ప్రభావానభిజ్ఞత్వోక్తిః. అనేన స్వస్య
లీలయా సద్యః ప్రతికారసామర్థ్యం ద్యోతితం.

౩

పునరపి స్వమహిమానం ప్రకటయన్ శూర్పణఖాం చాశ్వాసయన్ పృచ్ఛతి (కః కాలేతి.)
యః, కంఠే, కాలపాశం మృశ్యపాశం, అసజ్య అబద్ధ్య, స బుద్ధ్యతే, ఉత్తరక్షణే స్వమరణం స
జానాతి త్యర్థః. యశ్చ, శ్వాం, అసాద్య ప్రాప్య, ఉత్తమం, విషం కాలకూటం, పీతవా, స కః
ఇత్యన్వయః. అత్ర అసాదనశబ్దేన విరూపకరణ ముచ్యతే. త్వదాసాదనరూపం విష మిత్యర్థః.

౪

బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ,
ఇమా మవస్థాం నీతా త్వం కేనాంతకసమా గతా.

౫

దేవగంధర్వభూతానా మృషీజాం చ మహాత్మనాం,
కోఽయ మేవం విరూపాం త్వాం మహావీర్య శృకార హ.

౬

న హి పశ్యా మ్యహం లోకే యః కుర్యా న్మమ విప్రియం,
అంతరేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసనం.

౭

అద్యాఽహం మార్గజైః ప్రాణా నాదాస్యే జీవితాంతకైః,
సలిలే క్షీర మాసక్తం నిష్పిబన్నివ సారసః.

౮

నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృతమర్మణః,
సఫేనం యధిరం రక్తం మేదిసి కస్య పాస్యతి.

౯

అథ విన్నయేన పృచ్ఛతి (బలేతి.) ఇతో గతా త్వం కేనమా మవస్థాం నీ-
త్యన్వయః.

౧౦

(దేవేత్యాది.) నిరారణే పప్తి. దేవాదీనాం మధ్యే, అయం ఏతాద్భుతకార్యకర్తా, కః
ఏవం విరూపాం చకార?

౧౧

స్వవిశ్చయ మాహ (న హేతి.) అత్ర తమి త్యద్యాహార్యం. తస్య గర్వవిశేషద్యోతనాయ
ఇంద్రస్య విశేషజన్యయం.

౧౨

(అద్యేతి.) ప్రాణాః, తస్యేతి శేషః. జీవితాంతకైః శత్రుజీవితవిनाశకరైః, మార్గజైః
బాజైః, సారసః హంసవిశేషః.

౧౩

(నిహతస్యేతి.) సంఖ్యే యుద్ధే, శరసంకృతమర్మణః బాణచ్చిన్నమర్మస్థలస్యై,
సఫేనం ప్రాణనాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం, రక్తం రక్తవర్ణం, అచిరప్రవృత్తత్య మనేనచ్యుతే,
మేదిసి భూమిః.

౧౪

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

చ స్య పత్రరథాః కాయా న్మాంస ముత్కృత్య సంగతాః,
ప్రహృష్టౌ భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే. ౧౦

తం న దేవా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః,
మయాఽపకృష్టం కృపణం శక్తా స్త్రాతు మిహహవే. ౧౧

ఉపలభ్య శనై స్సంజ్ఞాం తం మే శంసీతు మర్దసి,
యేన త్వం దుర్హినితేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా. ౧౨

ఇతి భ్రాతు ర్వచ శ్రుత్వా క్రుద్ధస్య చ విశేషతః,
తత శ్శూర్పణఖా వాక్యం సభాష్ప మిద మబ్రవీత్. ౧౩

౪ తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలౌ,

(కస్యేతి.) పత్రరథాః పక్షిణాః, కాయాన్ దేహాన్, ఉత్కృతః, ఉచ్చిద్య, సంగతాః
సంఘశ స్సమవేతాః. ౧౦

(త మితి.) మయా అహవే, అపకృష్టం అకృష్టం ఇహితి యుద్ధసన్నిధావేక్తిః. ౧౧

(ఉపలభ్యేతి.) ఉపలభ్య ప్రాప్య, దుర్హినితేన దుర్జనేన, విక్రమ్య శార్యం కృత్వా. ౧౨

(ఇతితి.) విశేషతః అతిశయేన, క్రుద్ధస్య కృతకోదస్య. ౧౩

(శరణా విత్యాది.) నను వ్యక్త మాఖ్యాపి, కేన త్వ మేవంరూపా విరూపితేతి పృచ్ఛంతం
ఖరం ప్రతి 'పుత్రౌ' దశరథస్యాస్త్రాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ' విత్యేన వక్తవ్యే 'తరుణౌ'
విత్యాదినా రామాదిసౌందర్యాదికం కిమర్థం కథయతితి చే, అస్యాః నైరూప్యే జాతేపి
నైరాగాజననా. తిశయేన భ్రాతృదిసన్నిధానేపి హృద్గత మేవోక్తవతి. అనుకూలానాం.

౫ తవిశ్లే. వితత్పుత్రా వేతన్నామకా వితి వక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణన మస్యాః
నైరూప పాస్త్రా వపి నైరాగ్యత్పత్న్యభావేన కామమోహితత్వా దవశా భ్రాతుస్సన్నిధా వవాచ్య
మపి ధ్గత మేవాహ. విషయాభినివేశవంతో హ్యనుకూల ప్రతికూలవిచారమంతరేణ ప్రథమం
చ న్న పి లగ్నం తదేవానువదంతి. యద్వా, 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్రా ధీరః, నామాని

పుండరీకవిశాలాక్ష చీరకృష్ణాజినాంబరే.

92

ప్రతికూలానాం చ రామం దృష్టవతా మయ మేవ స్వభావః. అత ఏవ యాని రామస్య చిహ్ననితి పృష్టవతిం సీతాం ప్రతి 'త్రిష్టిర మ్రప్రలంబశ్చ' తి వక్తవ్యే 'రామః కమలపత్రాక్ష స్సర్వసత్త్వమనౌహర' ఇతే వ మాహ హనుమాః. యద్వా, సుప్రసమత్రకపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన క నాసాచ్చేదేన ప్రమత్తా కునితా చ శూర్పణఖా హృద్గత మేవాహ. (తరుణౌ) కామినీనాం ప్ర మాకర్షకం వయ ఏవ హి. అత ప్రదుచ్యతే. పరస్పరపరిహాసకరణే నౌభయత్ర భావబంధావిశేషా ద్విసవనం. వయసా తుల్యత్వేపి రూపే కి మనయో సారతమ్య మస్తి? నేత్యాహ (రూపసంపన్నా) రూపం సౌందర్యం, తేన సంపన్నా సమృద్ధౌ, ఇతరేషాం కామాదీనాం రూప మాభ్యాం భిక్షిత్యా సంపాదయితవ్య మితి మాన్యమానా విత్యర్థః. యద్వా (రూపసంపన్నా) సంపన్నరూపా, అహితాగ్నిదీప్త్యా త్వరనిపాతః. తేన ఉత్పన్నం ద్రవ్యం క్షణ మగుణం తిష్ఠతితి న్యాయః ఏవాయ 'రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత' ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహౌచేత్పన్నరూపా విత్యర్థః. వయోరూపసత్వేపి కిం కఠినస్పర్శా? నేత్యాహ (సుకు మారా) స్సరుషతరభవచ్చరీరవ న్నభవ త్యనయో శృరీరం, కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ. ఏవం సౌకుమార్యసత్వేపి రతివైయత్యే కిం శ్రాంతౌ స్యాతాం? నేత్యాహ (మహాబలౌ) 'రామస్తు సీతయా సార్థం విజహార బహు నృతూ' నిత్యాద్యుక్తరీత్యానేకేర్దుమ విహరణేపి శ్రమలవరహితౌ. ఏవం సముదాయశోభాసంపన్నత్వేపి కి మనయవోభాను వైకల్యం? నేత్యాహ (పుండరీక

ఉచితము

కృత్యేతిహా ప్రథమం రూపాదాహరణం. అథవా, 'సుప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి కుపితత్వా ద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం. యద్వా, ఏవం రాక్షసావాసవప్రవేశవిరూపకరణాభ్యాం తా బలిస్థానితి మా భైషీ, కింతు మృదుప్రకృతికా విత్కున్యతే. యద్వా, 'యువా కుమార' ఇత్యాది వేదాంతనిర్ద మర్థం రాక్ష స్యావస్థే. 'వృక్ష మేష మహయోగీ' తి మండోపరీవత్. పరత్వం ఖలు ముక్తవేద్యం. స్నేహస్తు దశరథాదిభిః కార్యః. తదవిశేషేణ రాక్షస్యా జాతం రఘునందన సౌందర్యవై లక్షణ్యమహిమ్నై తి జ్ఞేయం. నను రూపసంపదా ప్రథమం తరుణత్వాదిశేషణ విశిష్టే శ్రిరామే భావా లక్ష్యజే తు విరూపకరణద్వేషః. ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథం? మి, చేత్, 'పరస్పరస్య సదృశా' వితి తారుణ్యాదిసామాన్యాత్. రామప్రత్యాభ్యానే లక్ష్య-సి వావబంధనా కర్ణవాసాచ్ఛేదాభ్యనుజ్ఞానేన ద్వేషసామ్యాచ్చ న దోషః. తాభ-ముఖాభ్యా మిమా మవస్థాం సంప్రాప్తేతి వక్ష్యతి. కథం యుగప దేకస్యా ద్వయో ర్భావబంధో జాతః? జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసంధానేన న త్యంతం, తేనేభయత్రైకధా భావబంధః.

ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ,

వికాలాక్షౌ) 'సంరక్తనయనా ఘోరా' ఇత్యుక్తరీత్యా త్యాదృశనయనన న్న భవతి తన్నయన మిత్యర్థః. పుండరీకం సితాంభోజం. తమోగుణోదేకేణ నిదాకపాయితత్వం రజోగుణోదేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి. కింతు సర్వదా సత్ప్రప్రసన్న నయనా విత్యర్థః. స కేవల మేవావయన శోభాతిశయః (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) 'కి మివ హి దనం నాఽఽకృతినా' మిత్యుక్త రీత్యా, వల్కలాజినధారణే వ్యతిరేకమణీయౌ. యద్వా. 'కోఽయ మేవం మహావీర్య' ఇతి భీతం ప్రతి తయో ద్దుర్బలత్య మువ్యతే. (తరుణౌ) 'ఊనపోడశవర్ష' ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ. యద్వా, 'యౌవనే వి మిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ. (రూపసంపన్నౌ) 'కన్యా కామయతే రూప' మిత్యుక్తరీత్యా వనితాజనవశికరణాయ శరీర ముద్భావయంతౌ, న పౌరుషసంపన్నౌ, (సుకుమారౌ) శ్రీమత్పుత్రతయా సంపత్కుమారౌ, అతో భవదాయుషప్రహరణసహ. (మహాబలౌ) విపరీతలక్షణయౌ, ద్వా వేతౌ దుర్బలౌ, ససైన్యస్య భవతో న పర్యాప్తౌ విత్యర్థః. యద్వా, సుకుమార సహితౌ, యుద్ధవిరోధికళత్రసహితత్వా

తస్మాత్

తారుణ్యైశ్యేపి రూపవైషమ్యే అన్యథా భావబంధ స్ఫూర్తి తచ్చ నేత్యాహ (రూపసంపన్నౌ) లోకే మన్మథాదీభిః రూపాపేక్షయా యథా ప్రార్థనీయౌ భవేతాం తథా రూపసమృద్ధౌ, వితదంగప్రత్యంగ సౌష్ఠవలేశయాక్షయా ఖలు మదనే. 'రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత' ఇత్యుక్తరీత్యా, ఉత్పత్తి సిద్ధరూపసమృద్ధౌ, నతు వయోఽపచితరూపసమృద్ధౌ 'రామేతి రామేతి సదైన బుద్ధ్యా విచారః వాచా బ్రువతి త మేవే' త్యేతాదృశాతివ్యామోహజనకరూపసంపన్నౌ, (సుకుమారౌ) అలింగనే కాతన్యరహితావయవౌ, పుష్పసముదాయాలింగనవత్. అత ఏవ శరీషపుష్పసామ్యం. సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యం పరిహరతి (మహాబలా వితి.) బల మనుభవసామర్థ్యం. తేన 'రామస్తు సీతయా సార్థం విజహర బహూ నృతౌ' నిత్యుక్తరీత్యా అనవరతకాంతానుభవసంభవేపి బలహనిరాహిత్య ముక్తం. ఏతేన రాక్షసజాతిప్రయుక్తకఠినప్రకృతి అపి స్వస్యా స్వమరతిప్రదానసామర్థ్య మభిప్రేతం. స్త్రీణాం తు స్వానుభవవిశేషైః పురుషౌ జేతవ్య ఇతి మనోరథః. మతిక్రమ్య, స్వబలాధిక్యేన క్రిదాయాం స్త్రీయం యో జయతి స మహాబలః. (పుండరీకవికాలాక్షౌ) అవ సాందర్యం సమీపగమనే సమ్యక్ప్రకాశతే. నేతే తు దూరే స్ఫుటం ప్రకాశతే. యద్వా, పుండరీకం సితాంభోజం. అనేన సత్త్వగుణప్రచురతయా

పుత్రౌ దశరథస్యా స్రాం భాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.

౧౫

న్నయద్ధాన్యైః. (పుండరీకవిశాలాక్షైః) తయో ర్యుద్ధాసామర్థ్యం, మద్వైరూప్యకరణానంతరం కింభో
విష్యతితి భిత్వా శుభిభూతలోచనతయా చావగమ్యతే. (చిరకృష్ణాజినాంబరౌ) పరిధానసంపాదన
స్యాప్యశక్తౌ, తతాప్యేకరూపాత్తరీయరహితౌ. (చిరకృష్ణాజినాంబరౌ) స్థావరతిర్యగ్భ్యాం
యాచిత్వా ధీరే భిభ్రాణౌ. యద్వా, ఖరస్య ప్రోత్సాహనాయ తయో ర్భూతిశయ ఉచ్యతే
(తరుణా విత్వాది.) (తరుణౌ) జయోత్సాహయోగ్యవయస్కౌ. (రూపసంపన్నౌ) సంహారస్కం.
మహాబాహు మిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాభివేషి దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీరౌ,
(సుకుమారౌ) బలయైవ సర్వసంహరణక్షమౌ, (మహాబలౌ) మనోబల, బాహు బలోపాయ బల
సంపన్నౌ, (పుండరీకవిశాలాక్షైః) వైరిషు గౌరవబుద్ధిమూలకకాలుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ.
అనేన శత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్య ముచ్యతే. (చిరకృష్ణాజినాంబరౌ) సదా బద్ధవసనతయా
యుద్ధసన్నద్ధా విత్యర్థః. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం.

తనిశ్లోకీ

దృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే. నతు మహాపురుషలక్షణోపయుక్తరక్తాంతత్వం కవీనికానైల్యం చ
నివార్యతే. అథవా, మనుష్యావతారేణ పరత్వగోపనేషి 'కప్యాసం పుండరీకాక్ష' మిత్యుక్త
పుండరీకాక్షత్వం ప్రకాశ్యత ఏవ. కించ క్షీరసముద్రవత్ నేత్రవిశాలత్వగాంభీర్యం కేనాపి
నిశ్చితు మశక్యం. లోకరీత్యా పుండరీకసామ్య ముక్తం. వస్తుతస్తు 'అదీర్ఘమ
మిత్యాద్యుక్తరీత్యా ఏవ, అపిచ బద్ధముక్తనిత్యాత్మకత్రివిధకోట్యు తి మేక
ప్రయత్నేన కటాక్షయతుం విశాలత్వం. ('మహాబలౌ పుండరీకాక్షౌ' వితి) బలం ప్రదర్శ్య భయం
జనయిత్వా 'జితం తే పుండరీకాక్షే' తి స్తుతిప్రసన్ననేత్రతాం ప్రకాశయతి. (సుకుమారౌ
పుండరీకవిశాలాక్షా వితి) వయనపుష్పబాణవత్స ముక్తం అరవిందస్య మదనబాణత్వాత్. తేన
శూర్పణఖామనోదారకత్వం వ్యజ్యతే. (చిరకృష్ణాజినాంబరౌ) అభరణరహితావేన మాం మన్మథ
పీడితాం కృత్వా వ్యథయతః. ఇయ మధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపీత్యుక్తం హి కాళిదాసేన.
అతః శ్చిరకృష్ణాజినధారణేన తయో స్సాందర్యం న్యూనతాం వైతి. కింతు తత్త్రారుణ్యాదిగుణసము
ద్ధాయదంజిత మిదం చీరం రామశరీరసన్నికర్షేణ సర్వస్యాపి హృదయకర్షకం సత్ 'రూపం
సంహననం లక్ష్మీం సామూహ్యం సువేషతాం, దదృశు ర్విస్మి రామస్య వసనానినా
ఇతి స్వరూపధ్యానపరాణా మిదమేవ హృదయగ్రాహకం భవతి. ద్వితీయం (తరుణౌ)

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం).

గంధర్వరాజప్రతిమౌ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ.

దేవౌ వా మానషౌ వా తౌ న తర్కయితు ముత్సహే.

౧౬

పునరపి హృదయే పరివర్తమానం తత్సందర్శమాహ (గంధర్వేతి.) (దేవా వితి.)
యద్యపి దశరథమతా వితి శ్రుతం తథాపి తత్ప్రభావదర్శనేన త దసత్యమేవోక్త మితి మన్య
ఇతి వాః.

౧౬

తనిఖ్యోక్తి

'ఊనపోడశవర్షః' 'న యుద్ధయోగ్యతా మన్య పశ్యామి' త్యుక్తరీత్యా యుద్ధారోగ్యం. యద్వా,
వనితాజనానురాగజనకసౌందర్యవంతౌ. నతు పౌరుషజ్ఞాపకపరాక్రమసంపన్నౌ. కేవల మాకార
మందరౌ, నత్యంత స్పృహవంతౌ. అత హేతుః (సుకుమారౌ) శ్రీమత్కుమారతయా శ్రమానహనౌ,
భవదీం రక్తలోచనిరీక్షణానహ, అత్యుగ్రభవదాయుధనిపాతం కథం ప్రహేతాం? (మహాబలౌ)
అత్యంతాబలౌ, స్త్రీనిమిత్తం రాజ్యత్యాగేన తయో ర్పలం దృష్ట మేవ. యద్వా, మహతి రక్షణీయా
అబలా యయౌ సౌ. ప్రతిబంధకీభూతా అబలా చాస్త్రీత్యర్థః. (వుండరీకవిశాలాక్షౌ) భావికార్యాపరిజ్ఞా
నేన కర్షణానచ్ఛేదః కృతః. ఇతఃపరం కిం భవిష్యతితి భయేన నిర్నిమేషణ ప్రపుల్లనేత్రౌ,
దైవ్యేన శీతాయమాననేత్రౌ వా. స్వస్థానసామర్థ్యేపి జలా దపనీతవుండరీకవ దన్యతాసామర్థ్యం
లోచనేన ప్రకాశితం. స్వయ మశక్త్యేవైశ్వర్యాదిసంపత్తే ప్రబలౌ భవతః. సా చ నేత్యాహ
(చీరకృ రా) వస్త్రాభావేన దారుచర్మ మృగచర్మ చ వసానౌ. అం ద్రవ్యసాధ్య సేనా
సంపాదనం ధ? మిత్త్యర్థః. యద్వా - అచ్ఛాదన మేకజాతీయమపి న, కింతు స్థావరేజైకం దత్తం,
జంగమేనైకం దత్త మితి. తృతీ యాం తు (తరుణౌ) ఊనపోడశవర్ష ఇత్యుక్తరీత్యా
అనతిబాలా వనతివృద్ధౌ చ, 'యావన్తే విజిగీమాణా' మితవత్ యుద్ధేన హస్తకణ్ణానిరసనం
కర్తుమిచ్ఛంతౌ. (రూపసంపన్నౌ) వీరరసాభివ్యంజకసంహసనవిశేషై, 'సింహౌరస్కం మహా
బాహు' మితవత్, నన్నివేశదర్శనేన శత్రవః పలాయంతే. రూప్యతేననేతి వ్యుత్పత్త్యా రూప
శబ్దోఽసాధారణనిరతిశయరూపవిశేషవాచి. 'నాఽవిజిగీ వివర్తత' ఇతి 'యశచన్తైకభాజన'
మితి చ బాల్యాదారభ్య ముభాహుప్రభృతినిరసనే నై తావత్పర్యంతం ప్రసిద్ధి (సుకుమారౌ)
అనాయాసేన శత్రునిరాసకౌ, పౌరుషదర్శనే హృదయ గ్రాహిత్యవ రూపసౌకుమారియౌరపి
హృదయగ్రాహిత్యం. (మహాబలౌ) 'సదేవగంధర్వమరుష్యపర్మగం జగ త్సైలం పతివత్సయా.

తరుణ హావసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా,
దృష్టా తత్ర మయా నారీ తయో ర్మధ్యే సుమధ్యమా. ౧౭

తాభ్యా ముభాభ్యాం సంభూయ ప్రమదా మధికృత్య తాం,
ఇమా మవస్థాం నీతాఽహం యథాఽనాథాఽసతి తథా. ౧౮

తస్యాశ్చాఽన్యజువృత్తాయా వ్రయో శ్చ హతయో రహం,
సఫేనం పాతు మిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని. ౧౯

(శరుణీతి.) తత్ర అశ్రమే. ౧౭.

(తాభ్యా మితి) అధికృత్య నిమిత్తకృత్య, ఉభాభ్యాం సంభూయ ఐకమత్యం
ప్రాప్య. ఇమా మవస్థాం నీతాఽస్మి, యథా అనాథా అసతి కులటా నీయతే తథా నీతాఽస్మితి
౧౮

(సస్యాశ్చేతి.) అన్యజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః, అనేన తత్ప్రేరణేనైవ మాం తా
విరూపితవంతా విత్తమన్యతేతి గమ్యతే. రణమూర్ధని హతయో రిత్తన్వయః, నీతాయా రణమూర్ధని.
గమనాసంభవా ద్ధతాయా ఇతి విపరిణామో న యుక్తః. అన్యథా అశక్యత్వా
ద్రణమూర్ధని త్యుక్తం ౧౯

తవిశ్లే

విషయవ్రవణౌ సతు యుద్ధప్రవణౌ, (నౌ) 'కన్యా కామయతే రూప' మితి రూపేణ
మ్యహం 'సాగరమేఖలాం మహిం దహతి కోపేనే' త్యాద్యుక్తరీత్యాప్రసిద్ధబలయుక్తై, బలశబ్దేన
మనోబల ముపాయబలం బోధ్యతే. (పుండరీకవిశాలాక్షై, అతిసంకటవనసంచారే
వ్యహాసనేత్రౌ. నీతేన యుద్ధే అశ్రమా వితి జ్ఞాయతే. యుద్ధాదికాలేపి శత్రుస్వలక్ష్యబుద్ధ్యా నేత్ర
వికారాదిరహితౌ. 'ప్రీతివిస్ఫురితేక్షణ' మితివత్ శత్రుదర్శనే పుష్కరౌత్తర ముత్సాహేనాతి
వస్త్రతనేత్రౌ. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) సర్వదా యుద్ధసన్నాహ సూచక వస్తుబంధాదియుక్తై.
యద్వా, మృగయాశీలతయా తదుచితకృష్ణాజినదారుపటకంచుకధరౌ, 'సత్యేన లోకాన్ జయతి'
త్యుక్తరీత్యా. తదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం. (మహాబలా) విత్తనేన ఖరౌక్తవీరాలాపా
ననాదృత్య అజేయత్వం సమర్థితమ్.

(చతుర్దశరాక్షససంహారః)

ఏష మే ప్రథమః కామః కృత స్రాత త్వయా భవేత్.
తస్యా ప్రయోశ్చ రుధిరం విజేయ మహ మాహవే.

౨౬

❧ ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశ మహాబలాః,
వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధో రాక్షసా నంతకోపమాన్.

౨౭

అవశ్యకర్తవ్యత్వాయ పునర ప్యాహ (ఏష ఇతి.) ప్రథమః శ్రేష్ఠః, కామః అభిలాషః,
'ప్రథమా ప్రవరాదిమా' వితి వైజయంతి. (తాతేతి) నిత్యవ జ్ఞేష్ఠసంబోధనం.

౨౮

(ఇతితి.) (చతుర్దశేతి.) చతుర్దశసహస్రాధ్యక్షా నిత్యర్థః.

౨౯

(ఇతి తస్యాం ( ) మిత్యారభ్య సర్గ సమాప్తి పర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు- ఇతి
స్యాం బ్రువాణాయాం రామవృత్తాంత మితి శేషః. ఖరః 'తస్మాద్యః క్రూరతాపేణ దేహేన
హరతా మత్సమ, విష్ణు ర్దాశరథి ర్భూత్వా మోక్షయిష్యతి సువతే'తి శివశాసా ద్రాక్షవత్సం ప్రాప్త
యాక్షవలక్ష్మీసుతః చంద్రకాంత ఇత్యర్థః. అతఏవ శూర్ప ద్రామవృత్తాంతశ్రవణా
ంతరం విష్ణున జ్ఞాత్వా, సవరివారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వదేచ్ఛు స్స భగినిప్రితయ
ఇవ రామేణ సహ యుద్ధార్థం రాక్షసా వ్యాదిదేశేత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే శేషధర్మే భిష్మయుద్ధిపిర
సంవాదక భిష్మః 'క్రూరుతా రాజా త్రయో వై లోకవిశ్రుతా,
చంద్రకాంత మహామేధ విజయా బ్రాహ్మణోత్తమాః, ఖరశ్చ దూషణశ్చేతి త్రిశిరా బ్రహ్మవిత్తమాః.
అసా తేషాం చ శిష్యాశ్చ చతుర్దశసహస్రధే' తి. అత ఏవ బాహ్యదృష్ట్యా పరమోక్తివ త్పురియ
మానాని తస్య వాక్యాని సౌమ్యరూపాణ్యేవ. తథా వ్యాఖ్యాన్యామః. తౌ హత్వేతి శ్లోకద్వయ మేకం
వ్యాం. ప్రాతితి కార్థః సృష్టః. వస్తుకస్తు హే రాక్షసాః. ఇయం భగిని, ప్రమథ్య మమ రుధిరం
పాన్యతి. అత ప్రేషాం సమీపం గత్వా స్వతేజసా శిఘ్రేణ, తౌ రామలక్ష్మణౌ, ధుర్వృత్తాం
దుర్లభం వృత్త మాచారో యస్యాప్రా పితాం చ, హత్వా జ్ఞాత్వా. హస హింసాగత్యేరితి ధాతో
గ్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్. అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితు మర్హథ. అయం మమ భగిన్యాః ఇషో
మనోరథః ఇతి తత్త్వదీపికా.

౩౦-౩౪

మానుషా శస్త్రసంపన్నా చీలకృష్టాజినాంబరౌ,
ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ. ౨౨

తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తౌ మపావర్తితు మర్దత,
ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగనీ మమ పాస్యతి. ౨౩

మనోరథోఽయ మిష్టోఽస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః,
శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా. ౨౪

ఇతి ౮ విష్టౌ రాక్షసా పై చతుర్దశ,
తత్ర జగ్ము స్తయా సార్థం ఘనా వాతేరితా యథా. ౨౫

తత స్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః,
న శేకు రేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్త మివాగ్ని ముత్థితం. ౨౬

ఇతి ౯ యణే. ఆరణ్యకాండే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

(మానుషా విత్యాది.) ౨౭

(దుర్వృత్తాం.) భగినీవైరూప్యమూలత్వా. అపావర్తితుం అనేకుం, (తాం చేతి.)
చకారేణ తావపీ త్యుచ్యతే. అనయనప్రయోజన మాహ (ఇయం చేతి.) అస్యా నేరథః,
మమ చాఽయ మిష్టః సమ్మత ఇత్యర్థః. ప్రమథ్య హత్వా ౨౮

(ఇతి.) తయో ర్మార్గం, ప్రదర్శయంత్యితి శేషః. ఇయం ఖరేణాఽప్రేరితాపి గతేతి
బోధ్యం. ౨౯

(తః ఇతి.) ప్రదరాః బాణాః. 'ప్రదరా. భంగనారీరుగ్బాణా' ఇత్యమరః. తథా తీక్ష్ణ
ప్రదరా అపీతి యోజ్యం. తమేన మిత్యన్వయః. ఉత్థితం రాక్షసాః దృష్ట్వా అభిముఖ ముగ్ధత
మితి రామ విశేషణం. ఉత్తరసర్గసంగ్రహోఽయం శ్లోకః. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నాక్షరే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకోనవింశ స్సర్గః.

అథ వింశ స్సర్గః

- తత శూర్యజ్ఞా ఘోరా రాఘవాశ్రమ మాగతా,
లక్ష్మసా మాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా, ౧
- తే రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం మహాబలం,
దదృశు స్సీతయా సార్థం లక్ష్మణేన చ ౨
- తాః దృష్ట్వా రాఘవ శ్రీయా నాగతాః తాం చ రాక్షసిః,
అబ్రవీ ద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తకేజినం. ౩
- ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః,
ఐమా నస్యా వధిష్యామి పదవీ మాగతా నిహ. ౪
- వాక్య మేత తత శ్శుత్వా రామస్య విదితాత్మనః,
తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్. ౫
- రాఘవోపి మహా చ్ఛాపం చామీకరవిభూషితం,
చకార సజ్జం ధర్మాత్మా ని రణ్ఠాంసి చాబ్రవీత్. ౬

అథ వింశ స్సర్గః

- అ చతుర్దశరాక్షసవధో వింశే. (తత శూర్యజ్ఞభేత్వాది) ౧-౨
- (ముహూర్తమితి.) ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాపన్నః, రక్షక ఇతి యావత్. అస్యాః పదవి
మాః తా నిత్యన్వయః. ౪
- (వాక్, మితి.) ప్రత్యపూజయం పరిపాలితవా. ౫
- (రాఘవో పి.) చామీకరం స్వర్ణం. ౬

పుత్రౌ దశరథస్యాఽఽవాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్థం దుశ్చరం దంశకావనం.

౭

ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ,
వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థ ముపహింసథ.

౮

యుష్మాక పాపాత్మకా హంతుః విప్రకారా న్మహావే,
ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోఽహం సశరాయుధః.

౯

తిష్ఠతైవాఽత్ర సంతు(దు)ష్టా నోపావర్తితు మర్హథ,
యది ప్రాజ్ఞై రిహార్థౌ వా నివర్తధ్వం నిశాచరాః.

౧౦

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
ఊచు ర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నా శ్శూరిపాణయః.

౧౧

(సంరక్తనయనా ఘోరా రామం సంరక్తలోచనం,
పరుషం మధురాభాషం హృష్టౌ దృష్టపరాక్రమం)

స్వస్య కవటవేషత్వం పరిహర న్నాహ (పుత్రౌ విత్యాది.) అవాగ కిమర్థ ముపహింసథ. ౮

ప్రత్యుత యుష్మానేవాఽహం హంతు మాగత ఇత్యాహ (యుషా నితి.) విప్రకారా
హింసకా, భవతాం ప్రథమప్రవృత్తి మాకాంక్షా స్థితోఽస్మిత్యర్థః, ౯

(తిష్ఠతైవేతి.) అత్రైవ. అభీతా ఇతి యావత్. తిష్ఠత. (నోపావర్తితు మర్హ
థేతి.) మా పలాయధ్వ మిత్యర్థః. యదివా ప్రాజ్ఞైః, అర్థః ప్రయోజనం, ప్రాణాపేక్షాఽస్తి చే
న్నివర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦

(తస్యేతి.) బ్రహ్మఘ్నాః బ్రాహ్మణ్యహిన్. ౧౧

(చతుర్దశరాక్షసవధః)

- క్రోధ ముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః,
తస్య మేవ హస్యసే ప్రాణా నద్యాఽస్మాభి ర్హతే యుధి. ౧౨
- కా హి తే శక్తి రేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని,
అస్మాక మగ్రత స్థాతుం కింపున ర్యోద్ధు మాహవే. ౧౩
- విహి బాహుప్రయుక్తై ర్నః పరిమై శ్శూలపట్టనైః,
ప్రాణాం స్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితం. ౧౪
- ఇత్యేవ ముక్త్వా సంక్రద్ధా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
చిత్తిపు స్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయం. ౧౫

(క్రోధ మిత్పాద్య.) ౧౨

(కా హి తి.) శక్తిః బలం, 'శక్తి ర్భుతే ప్రభావాదా' వితి విశ్వః. ౧౩

(విహి తి.) పరిమైః గదాభేదైః, పట్టనైః అనిభేదైః. ౧౪

(ఇతి తి.) తాని శూలాని ఇతి పూర్వ ముక్తాని. ౧౫

౪ (క్రోధేతి.) సుమహాత్మనః సుమహా నాత్మా శరీరం యన్యన్యః. భర్తుః రాక్షసః. ఖరస్య క్రోధ ముత్పాద్య. ఉత్పేరితై రస్మాభి రితి. తువ్యై ర్హత స్తాదితోపి త్వం, ప్రాణా న్మే హస్యస్యేవ. అత హేతుః కా హితి. రణమూర్ధ న్యేకవ్యతే అగ్రతః స్థాతుం బహూనామ స్వస్మాకం కా శక్తిః శక్తి ర్నాస్తి. తదా కింపునః యోద్ధు మితి యోజనా. అతవీవ ఖరనిర్బంధేనాఽగతానా మస్మాక మిత్యత్రా ప్యాకృష్యతే. పరిఘాదిభి రుపలక్ష్మితానా మస్మాకం ప్రాణాః. వీర్య మిత్పాది జాత్యేక వచనం. వీర్యాదికం చ త్యక్ష్యసి. 'సర్పిరణిచ్ఛే' ప్యసి న సందేహః. అతవీవ హితి వ ఇతః పరావృత్త్య గతానా మస్మాకం. ఖరహస్తవదా ద్వరం త్వద్ధస్తేన వధ ఇతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తాని శూలాని కాకుత్స్థ స్సమస్తాని చతుర్దశ,
తావద్భి రేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః. ౧౬

తతః పశ్యాన్మహాతేజా సూర్యసన్నిభాః,
జగ్రాహ పరమక్రుద్ధ శ్చతుర్దశ శిలాశితాః. ౧౭

గృహీత్వా ధను రాయమ్య లఙ్క్యా నుద్దిశ్య రాక్షసాః,
ముమోచ రాఘవో వజ్రా నివ శతక్రతుః. ౧౮

రుక్మపుంభాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః,
తే భిత్వా రక్షసాం వేగా ద్వఙ్మంసి రుధిరాష్లుతాః.
వినిష్ఠేతు స్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశనిస్వనాః, ౧౯౪

తే భిన్నహృదయా భూమౌ చిన్నమూలా ఇవ ద్రుమాః
నిపేతు శ్శేటితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాశనిసవః. ౨౦౪

తాః దృష్ట్వా పతితాః భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా.
పరిత్రస్తా పున స్తత్ర వ్యసృజ ద్వైరవస్వనాః, ౨౧౪

(౧ త ఇతి.) బాణాః, శిలాశితాః శిలాస్వపి శితాః, శిలానిర్భేద
క్షమా సత్కర్థః. శాణోపలసన్నిఘ్నస్తా నిత్యప్యాహుః. ౧౬

(గృహీత్యేతి.) లఙ్క్యా వేధ్యాః, వజ్రాని త్యభూతోపమా. ౧౮

(రుక్మపుంభా ఇతి.) న్యమజ్జంత వ్యమజ్జంత చేత్యర్థః. ౧౯౪

(త ఇతి.) వికృతాః విరూపాః. విగతాశనిః విగతప్రాణాః. ౨౦౪

(తానితి.) ద్వై రవస్వనాః భయంకరశబ్దాః. ౨౧౪

(చతుర్థ రాక్షసవధః)

సా నదంతీ పున ర్నాదం జవా చ్ఛూర్పజఖా పునః.
ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించి త్సంశుష్కశోణితా,
పపాత పునరేవాఽఽర్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ.

౨౩

భ్రాతు స్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం ముహూః,
సస్వరం ముముచే బాష్పం విషజ్జవదనా తటా.

౨౪

నిపాతితా దృశ్య రణే తు రాక్షసాః ప్రధావితా శూర్పజఖా పున ప్రతః,
వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా.

౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, వింశ స్సర్గః.

(సే.) మహానాదం, నదంతీ, శూర్పః త్యర్థః నిర్యాసః క్షతప్రవృత్తవృక్షరసః.
సల్లకీ లతావి.షః.

౨౩-౨౪

పున స్సర్గార్థం సంక్షేపేణాహ (నిపాతితా నితి.) దృశ్య దృష్ట్యా. అస్మిన్ వర్గే పంచ
వింశతి శ్లోకాః.

౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధా చూర్పజఖాం ఖరః,
ఉవాచ వ్యక్తయా వాచా తా మనర్థార్థ మాగతాం.

మయా త్వదాసీం శూరాస్తే రాక్షసా రుధిరాశనాః,
త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః.

భక్తాశ్చైచ్చ వాఽనురక్తాః హితాశ్చ మమ నిత్యశః,
ఘ్నంతోప న నిహంతవ్యా న న కుర్యు ర్వచో మమ.

కి మేత చ్చేతు మిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః,
హా నాథేతి వినర్దంతి సర్పవల్లరసి ఊతా.

అనాథవ ద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థితే,
ఉత్తిష్టోత్తిష్ట మా భైషి రైక్షక్షబ్యం త్యజ్యతా మిహ.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

అథ ఖరప్రోత్సాహన మేకవింశే. (స పున రిత్యాది.) అనర్థార్థం సర్వరాక్షస
వినాశార్థం.

(భక్తా ఇతి.) భక్తాః విశ్వాసభాజః, హితాః హితపరా. న కుర్యు రితి న, కింతు
కుర్యు రేవే త్యర్థః.

(కి మితి.) కి మేత దితి విన్నయే. యత్కృతే యస్య కృతే, కృత ఇత్యన్వయం.
యన్నిమిత్తం, టుతసి, తస్య కారణం శ్చేతు మిచ్ఛా మిత్యన్వయం.

(అనాథవ దితి.) (విలపసితి.) కిమితి శేషః. రైక్షక్షబ్యం కాతర్యం, ఇహ మత్సమిషే.

(చార్లకరాక్షసవధః)

శ్యవ ముక్తా దుర్ధర్తా ఖరేణ పరిసాంతితా,
విమృజ్య నయనే సాప్రే ఖరం భ్రాతర మబ్రవీత్.

౬

అస్మిదానీ మహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణనాసికా,
శోణితేఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాంతితా.

ప్రేషితా శ్చ త్వయా వీర రాక్షసా పై చతుర్దశ,
నిహంతుం రాఘవం క్రోధా న్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్మణం.

౭

తే తు రామేణ సామర్థా శూలపట్టసపాణయః,
సమరే నిహతా సర్వే సాయకై ర్మర్మభేదిభిః.

౮

తాన్ దృష్ట్వా య భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలాన్,
రామస్య చ మహా త్కర్మ మహం స్త్రాసోఽభవ న్మమ.

౧౦

అహ మస్మి సముద్వీగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర,
శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ.

౧౧

విషాదనక్రాధ్యుషితే పరీత్రాసోర్మిమాలినీ,
కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే.

౧౨

(ఇతితి.) దుర్ధర్తా దుస్సాధ్యా.

ఖరేక్త మంగీకరతి (అస్మి త్యాదినా.)

౩-౧౦

(అహ మస్మితి.) సముద్వీగ్నా భీతా, విషణ్ణా దుఃఖితా, సర్వతో భయదర్శినీ సర్వత్ర
రామ ప్రతిభాసవతీతి భావః.

౧౧

(విషాదే.) నక్రో గ్రాహః.

౧౨

ఏతే చ నిహతా భూమా రామేణ నిశితై శ్శరైః,
యేషి ష పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పశితాశనాః..

౧

మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేమ చ,
రామేణ యది తే శక్తి సేజో వాఽస్తి నిశాచర.
దండకారణ్య నిలయం జహి రాక్షసకంటకం,

౧౪౫

యది రామం మమాఽమిత్రం న త్వ మద్య వధిష్యసి.
తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాం స్త్యజ్యామి నిరపత్రపా,

౧౪౬

బుద్ధ్యాఽహ మనుపశ్యామి న త్వం రామస్య సంయుగే.
స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్త స్సబలశ్చ మహాత్మనః,

౧౪౭

శూరమాసీ న శూర స్త్వం మిథ్యాఽఽరోపిత విక్రమః.
మానుషా యో న శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ,

౧౪౮

(కోధభీతిభ్యాం పూర్వోక్తం విన్నోత్య పున రామ (ఏతే చేతి.)

౧౪౯

(మయీతి.) అనుక్రోశో దయా, శక్తిరితి, తుల్యేతి శేషః.

౧౫౦

(యదీతి.) నిరపత్రపా నిర్లజ్జా, హృతకర్ణనాసాత్వాదితి ౧౫౧.

౧౫౧

(బుద్ధ్యేతి.) ప్రతిముఖే అగ్రే, సబల స్సవైన్యః.

౧౫౨

(శూరమాసీతి.) (మిత్యేతి.) మిథ్యావచేభి రిత్యర్థః. అరోపితవిక్రమః కల్పిత
పరాక్రమః.

శూర్యజ్ఞా రామం న జపేతి హిమబుద్ధ్యా ఖరం నివారయతి (రామేణే త్యాదినా.)
హే నిశాచర, రామేణ, తే శక్తిః వీర్యం. తేజో వాఽస్తి యద్యః తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్య
నిలయం రామం త్వం, న జహి మా వధిః, యది హనిష్యసి, తర్హి కవాగ్రః ఽహం ప్రాణా
త్యజ్యా మితి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

౧౫౩-౧౫౪

(శురభిణయ భరస్మాత్పాహనం)

మేఘదితేశక్తిస్తేజోవాఽస్తినిశాచర.

దండకారణ్యనిలయంజహితంకులపాంసన,

౧౮౪

నిస్సత్వస్యాఽల్పవీర్యస్యవాసస్తేకిదృశస్త్యహ,

అపయాహిజనస్థానాత్వరితస్సహబాంధవః.

౧౮౫

రామతేజోఽభిభూతోహిత్వంక్షిప్రంవినశిష్యసి.

సహితేజస్సమాయుక్తోరామోదశరథాత్మజః,

భ్రాతాచాఽస్యమహావీర్యోయేనచాఽస్మివిరూపితా.

౨౦

ఏవంవిలవ్యబహుశోరాక్షసీవితతోదరీ,

(భ్రాతృస్సమీపేదుఃఖారానష్టసంజ్ఞాబభూవహ)

ఽరాఖ్యాముదరంహత్యాదురోదభృశదుఃఖితా.

౨౨

ఇతిమద్రామాయః, ఆరణ్యకాండే, ఏకవింశ స్కంధః.

ॐ శాంతిః

(నిస్సత్వస్యేతి.) (కిదృశ ఇతి.) అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః.

(ఏః మితి.) ఏవతోదరీ ప్రహారాద్ధం విస్తృతోదరీ. అత ద్వావింశతిశ్లోకాః.

౨౩

ఇతి ౧౮ గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నాక్షరే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకవింశ స్కంధః.

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

ఏవ మాధర్మిత శూర శూర్పణఖ్యా ఖర స్తదా,

ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః.

౧

తవావమానప్రభవః క్రోధోఽయ మతులో మమ,

న శక్యతే ధారయితుం లవణాంభ * ఇవోత్థితం.

౨

న రామం గణయే వీర్యా న్మానుషం క్షీణః పిలం,

అత్మదుశ్చరితైః ప్రాణా హతో యోఽద్య విమోక్ష్యతి.

౩

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్ద్యోగో ద్వావింశః. (ఏవ మిత్యాది.) అథర్షితః అవమానితః, ఖరః దారుణః, ఖరతరం పరుషతరం.

౧

(తవేతి.) లవణాంభః లవణసముద్రాంభః, ఉత్థితం పర్వ జ్వల్పజం.

౨

(న రామ మితి.) యః అత్మదుశ్చరితైరేవ హతస్సా అద్య ప్రాణా విమోక్ష్యతి. ౨౦ రామం న గణయే.

౩

శ్రీ తవావమానప్రభవః త్వత్ప్రబంధ్యవమానేత్సన్నః, మయి త్వరయా కృతావమాన ప్రభవ ఇత్యర్థః. క్రోధః ధారయితుం న శక్యతే. కించ మానుషం చ, వీర్యా మచ్ఛార్యాత్, క్షీణః పిలం న గణయే, త మహం జేతుం న శక్నోమి త్యర్థః. న రామ ఏవ, ప్రాణా మదీయ ప్రాణా, మోక్ష్యతి మోక్షయిష్యతి త్యర్థః. అతః, హే దుర్బలే, అత్మదుశ్చరితైః స్వాపచార వ్యాపారైః, అద్య ఆయం మచ్ఛుభావహవిధిః, హతః, త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం క్షీణజీవితం చ నష్ట మితి భావః. ఇతఃపరం బాష్ప స్పంహితాయతాం, సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం. అహం భాతా సహ రామం ప్రతి యాని, యమసాదనం త యామి, న సందేహ ఇత్యర్థః. (పరశ్యథేతి) తః పరం, రామస్య పరశ్యథహతస్య రామసంబంధిపరశ్యథేన హతస్య, మంసప్రాణస్య భూతలే వతిః స్య, మమేతి శేషః. హే రాక్షసి, రుధిరం పాన్యసితి ఇతి తత్త్వదీపికా. ౨-౬

* ఇవోదితం ఇతి పా.

(ఖరస్య యుద్ధోద్యోగః)

హస్తం సంహ్రాయతా మేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం,
అహం రామం సహ భ్రాతా నయామి యమసాదనం.

౪

పరశ్వథహతస్యాఽద్య మందప్రాణస్య సంయుగే,
రామస్య రుధిరం రక్త ముత్తం పాస్యసి రాక్షసి.

౫

సా ప్రహృష్టా వచ శ్శుత్వా ఖరస్య వదనా చ్ఛ్చ్యుతం,
ప్రశశంస పున ర్మౌర్ధ్వా ద్రౌతరం రక్షసాం వరం.

౬

తయా పరుషితః పూర్వం పున రేవ ప్రశంసితః,
అబ్రవీ ద్దూషణం నామ ఖర స్సేనాపతిం తదా.

౭

చతుర్దశ సహస్రాణి మమ చిత్రాఽనువ ర్తినాం,
రక్షసాం భీమవేగానాం సమరే ష్వనివర్తినాం.

౮

నీలజీమూతవర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణాం,
లోకహింసావిం బలినా ముగ్రతేజసాం.

౯

(బాష్ప ఇతి.) సంహ్రాయతాం నివర్త్యతాం, సదన మేవ సాదనం.

౪

(పరశ్వథేతి.) పరశ్వథః కుతారః, మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య, జ్ఞప్తార్థ మిదం
ముక్తం, రక్తవర్ణత్వార్థం చ.

౫

(సేతి.) మౌర్ధ్వాత్ అన్యవస్థితచిత్తతయా, పునః ప్రశశంస.

౬

అము మర్థం విశదయతి (తయేతి.)

౭

(చతుర్దశేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. చతుర్దశసహస్రాణి, సంతితి శేషః,
ఘోరరూపాణాం, లోకహింసావి జనవదైక.

౯

తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహస్యానాం మహాజసాం,
సర్వోద్యోగ ముదీర్ణానాం రక్షసాం సౌమ్య కారయ.

౧౦

ఉపస్థాపయ మే ఊహ్రం రథం సౌమ్య ధనూఃషి చ,
శరాం శ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాంశ్చ శ క్రీశ్చ వివిధా శ్చితాః.

౧౧

అగ్రే నిర్యాతు మిచ్ఛామి పౌలస్త్యానాం మహాత్మనాం,
వధార్థం దుర్వినితస్య రామస్య రణకోవిదః.

౧౨

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథం,
నదశ్చై శ్చబలై ర్యుక్త మాచచక్షేఽథ దూషణః.

౧౩

తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణం,
హేమచక్ర మసంబాధం వైడూర్యమయకూబరం.

౧౪

(మహస్యానాం) వికృతముఖానా మితి యావత్. గర్వితానాం, సర్వోద్యోగం
సర్వప్రకారై రుద్యోగం, సర్వాయుధవాహనాదిభి రుద్యోగ మిత్యర్థః.

౧౦

(ఉపస్థాపయ) శ క్రీః అయుధవిశేషాః.

౧౧

(అగ్ర ఇతి,) పౌలస్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానా మగ్రే, రణకోవిదోఽహం గంతు మిచ్ఛామి-
న్యన్యయః. రామస్య రణజ్ఞత్వాత్ పౌలస్త్యానాం వధార్థ మితి దైవీ వాక్ భావిసూచనీ.

౧౨

(ఇతి,) శబలైః నానావర్ణైః. 'శబలైతాశ్చ కర్పూర' ఇత్యమరః. మహారథం నదశ్చై-
ర్యుక్త మాచచక్ష ఇత్యన్యయః.

౧౩

(మిత్వాది.) తప్తకాంచనం పరిశుద్ధకాంచనం, అసంబాధం విస్తీర్ణం, కూబరః-
యుగంధరః. 'కూబరశ్చ యుగంధర' ఇత్యమరః.

౧౪

దుర్వినితస్య దుష్టేషు వినితస్య, రామస్య, అగ్రే, పౌలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధార్థం
నిర్యాతా మిచ్ఛామితి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(ఆరణ్య యుద్ధోద్యోగః)

మత్స్యైః పుష్పై ర్ధృమై శ్చైలై శ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః,
మంగళైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభి రభిసంవృతం.

౧౫

ధ్వజనిష్క్రంశ సంపన్నం కింకిణీకవిరాజితం,
సదశ్వయుక్తం సోమమర్దా దారురోహ ఖరో గథం.

౧౬

నిశామ్య తు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః,
తస్థు స్సంపరివార్యైసం దూషణం చ మహాబలం.

౧౭

ఖరస్తు తా నృహేష్వాసాః ఘోరవర్మాయుధధ్వజాః,
నిర్యాతే త్యబ్రవీ ధృష్టో రథస్థ స్సర్వరాక్షసాః.

౧౮

తత ప్రదాక్షుసం సైన్యం ఘోరవర్మాయుధధ్వజం,
నిర్జగామ జనస్థానా నృహనాదం మహాజవం.

౧౯

ముద్గరైః పట్టసై శ్శూలై స్సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వతైః,
ఖడ్గై శ్చక్రైశ్చ హస్తస్త్రై ర్భ్రాజమానైశ్చ తోమరైః.

౨౦

శక్తిభిః పరిఘై ర్దోరై రతిమాత్రైశ్చ కార్ముకైః,
గదాసిముసలై ర్వజ్రై ర్గ్రహీతై ర్భీమదర్శనైః.

౨౧

(మత్స్యై రిత్యాది.) మంగళైః మంగళావహైః, అలంకారకరై రిత్యర్థః. కాంచనైః
కాంచనవికారైః, ఇదం విశేషణద్వయం మత్స్యాది సర్వవిశేషణం. నిష్క్రంశః అని. ౧౫-౧౮

(తత ఇతి.) రాక్షసం రాక్షససంబంధి.

౧౯

(ముద్గరై రిత్యాది.) ముద్గరః లోహమయగదా, పట్టసః 'పట్టయ' మితి ద్రవిడనామ
యుక్త అయుధవిశేషః. తోమరః 'వల్లయ' మితి ద్రవిడనామయుక్తః. శక్తిః, 'ఈట్టి' తి
ద్రవిడనామకః. పరిఘః 'కుండా' తటి' తి ద్రవిడనామా. అతిమాత్రైః మహద్భిః, వజ్రైః
అష్టాశ్చై రాయుధైః.

౨౦-౨౧

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాయవిశిష్టే

రాక్షసానాం సుఖోరాజాం సహస్రాబి చతుర్దశ,
నిర్వాతాని జనస్థానా త్వరచిత్రానువర్తినాం. ౨౨

• • • ప్రవృత్తిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాః భీమవిక్రమాః,
ఋష్యాపి రథః కించి జ్ఞగామ తదనంతరం. ౨౩

తత స్తా శబళా నశ్యాం ప్రప్రకాంచనభూషితాః,
ఖరస్య మతి మాజ్ఞాయ సారథి స్స క్. ౨౪

స చోదితో రథ శ్శిషుం ఖరస్య రిపుఘాతినః,
శబ్దేనాఽఽపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశ స్తదా. ౨౫

ప్రవృద్ధమన్యుస్త్రు ఖరః ఖరస్యనో రిపో ర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః,
అచూచుద త్సారథి మున్నదక్ హబలో మేఘ ఇవాశ్మవర్షవాక్. ౨౬

ఇతి ఆరణ్యకాండే, ద్వావింశ స్సర్గః.

(తాం స్త్రితి.)ంచి జ్ఞగామ, సేనాసమ్మర్దా దితి భావః. ఖరానుజ్ఞాభావా ద్వా. ౨౩

(తః ఇతి.) ముం సమంతం, యత్రాభిప్రాయ మితి యావత్ ౨౪

(స చోదిత ఇతి.) బ్దేన నేమిహోషేణ, ప్రదిశః విదిశః. ౨౫

(ప్రవృద్ధమన్యు రితి.) జంఝూమారుతః. 'జంఝూవాతో ఇతి.
విఘంటుః. తద్వాక్, అర్హద్యుచ్ఛ. జంఝూమారుతప్రేరిత ఇత్యర్థః, మహానిల ఇత్యపి పాఠః.
అశ్మవర్షవాక్ అశ్మవర్షోద్యుక్త ఇత్యర్థః. ఘనం ఉపరితతమేఘం ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచి, శ్రీరామా రత్న నే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వావింశ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశ స్పర్గః

- తస్మి యాతే జనస్థానా దశివం శోచితోదకం,
అభ్యవర్ష న్మహామేఘ స్తుములో గర్దభారుణః. ౧
- నిపేతు స్తురగా ప్రస్య రథయుక్తా మహాజవాః,
సమే పుష్పచితే దేశే రాజమార్గే యదృచ్ఛయా. ౨
- శ్యామం రుధిరవర్ణంతం బభూవ పరివేషణం,
అలాతచక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరం. ౩
- తతో ధ్వజ ముపాగమ్య హే సముచ్చితం,
సమాక్రమ్య మహాకాయ ప్రస్థా గృధ్ర స్సుదారుణః. ౪

అథ త్రయోవింశ స్పర్గః.

అథ ప్రయాన్య ఖరస్య ఉత్పాతవర్ణనం త్రయోవింశ. (తస్మి యా
జత్యాది.) అశివం అశుభావహం, శోచితోదకం రక్షవర్ణజలం, తుములః సంకులః, గర్దభా-
రుణః గర్దభవ ద్ధూనరః. ౧

(నిపేతు రితి.) నిపేతుః స్థలితాః, రథయుక్తాః రథే బద్ధాః, పుష్పచితే - మైః
నిబిడే, యదృచ్ఛయా దై వగత్యా. ౨

సూర్యపరివేష మాహ (శ్యామ మితి.) సర్వత్ర శ్యామం. పర్యంతే ప్రాంతే, రుధిరం
రుధిరవర్ణం, (అలాతచక్రప్రతిమ మితి.) హస్తత్వ ముచ్యం. పరివేషణం పరివేషః, పరిగృహ్య
పరి వ్యాప్య. ౩

(త ఇతి.) సముచ్చితం, ధ్వజ ముపాగమ్య, సమాక్రమ్య పరిక్రమ్య, తస్థౌ. ౪

జనస్థానసమీపే తు సమాగమ్య ఖరస్వనాః,
విస్వరా నివిధాం శ్చక్ర రాంసాదా మృగపక్షిణః.

x

వ్యాజహ్యశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై ఖైరవస్వనం,
అశివం యాతు శివా ఘోరా మహాస్వనాః.

x

ప్రభిన్న గిరిసంకాశా స్తోయశోణితధారిణః,
అకాశం త దనాకాశం వక్ర ర్భిమా వా .

x

బభూవ తిమిరం ఘోర ముద్ధతం రోమహర్షణం,
దిశో వా విదిశో వాపి న చ వ్యక్తం చకాశరే.

x

క్షుతజార్ద్రసవర్ణాఖా సంధ్యా కాలం వినా బభౌ,
ఖరస్యోఽభిముఖా నేదు ప్రదా ఘోరమృగాః ఖగాః.
కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్రుశు ర్భయశంసినః,

x

(జనస్థానేతి.) ఖరస్వనాః పరుషస్వనాః, విస్వరాః వికృతస్వరాన్, మాంస మదం

తితి

x

(వ్యాజహ్య రితి.) ప్రదీప్తాయాం దిశి సూర్యసన్నిహిత దిశి త్యర్థః. శివాః స్థుగాలాః,
ఘోరాః జ్వాలాముఖాః.

x

(ప్రభిన్నేతి.) ప్రభిన్నాః ఇంద్రచ్ఛిన్నపక్షాః. స్తోయశోణితధారిణః శోణితతోయధారిణః,
పరనిపాః. అనాకాశం, అప్రకాశం ఛన్న మితి యవత్. వలాహకాః మేఘాః.

x

(బభూవేతి.) ఉద్ధతం

x

(క్షుతః శేతి.) క్షుతజార్ద్రసవర్ణాఖా - క్షుతజేన రక్తేనాఽఽర్ద్రం నిత్యం, యః పటాదికం.
క్షుల్బాఖా, కాలం వినా స్వకాలం వినా, సంధ్యా బభౌ, మేఘేష్వేతి శేషః. (ఖరస్యేతి.) పూర్వం
సూర్యాధిష్ఠితదిశి శివారుత ముక్తం, అధునా ఖరస్యోభిముఖ మున్యతే. ఘోరమృగాః శ్వాపదా
దగ్ధాః. కంకాః స్థూలకాయాః భయంకరాః మృతపశునాదిభక్షణశీలాః పక్షివిశేషాః.

x

(నవ్య ప్రస్థితస్య దుర్నిమిత్రదర్శనం)

నిత్యశుభకరా యుద్ధే శివా ఘోరనిదర్శనాః.

నేదు ర్బలస్యాభిముఖం జ్వాలాద్ధారిభి రానతైః,

౧౦౪

కబంధః పరి దృశ్యతే ఖాస్కరాంతికే.

జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భాను రవర్వణి మహాగ్రహః,

౧౦౫

ప్రవాతి మారుత శ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోభూ ద్ధివాకరః.

ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతనప్రభాః,

౧౦౬

సేనాభిముఖశివారుత మాహ (నిత్యేతి.) యుద్ధే, నిత్య శుభకరాః అశుభశంసనః, ఘోరనిదర్శనాః ఘోరఫలకనిదర్శనాః, శివాః గోమాయవః. 'ప్రియాం శివా భూరిమాయా గోమాయుమ్మగధూర్తకా' ఇత్యమరః. జ్వాలా ముద్గిరంతి జ్వాలాద్ధారిణి, తైః, అనన్తైః, ఉపలక్షణే తృతీయా.

౧౦౭

(కబంధ ఇతి.) పరిఘనః పరిఘాయుధవ దాభానత ఇతి పరిఘానః, కబంధః శిర శ్శూన్యమనుష్య స్కరాంతికే సూర్యసమిపే, దృశ్యతే అదృశ్యత. తథోక్తం కామందకియే. 'సూర్యదృష్టకబంధాది రకస్మా న్మూఢవాహన' ఇతి. కబంధాకారమేఘఖండ ఇతి యావత్. మహా నాగహో యన్య స మహాగ్రహః, స్వర్భానుః రాహుః. అవర్వణి, ప్రతిపద్దర్శనంధిః పర్వ, తస్మా దన్యస్మి న్నపి కాలే. సూర్యం జగ్రాహ. తదాహ వరాహమిహిరః 'అవర్వణి థా రాహుప్రహణం చంద్రసూర్యయో' రితి.

౧౦౮

(ప్రవాతితి.) ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి, ఉత్పేతుః ప్రచకాశరే, ఖద్యోతనప్రభాః జ్యోతిరింగజవమానకాంతయః.

౧౦౯

౧) కబంధః ధూమకేయః, పరిఘాభానః- పరిఘా ఆయుధవిశేషః. తద్వదాభానమానక ఇతి ప్రసిద్ధిమతా.

సంలీనమీనవిహగా నళిన్య శ్శుష్కపంకజాః.

తస్మిన్ తుజే బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలై ర్ద్రుమాః,

౧౩౪

ఉష్ణాతశ్చ వినా వాతం రేణు ర్జలధరారుణః.

ఏచి కూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవు స్తత్ర శారికాః,

౧౩౫

ఉల్కాశ్చాపి సనిర్వాతా నిపేతు ర్దోరదర్మనాః.

ప్రచచాల మహి సర్వా సశైలవనకాననా,

౧౩౬

ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః.

ప్రాకంపత భుజ స్సవ్య స్సర్వరశ్చాఽస్యాఽవసజ్జత.

౧౩౭

సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః.

లలాటే చ రుజా జాతా న చ మోహా న్న్యవర్త,

౧౩౮

(సంలీనేతి.) సంలీనాః జలాంతర్గతాః. పుష్పఫలై ర్వినా బభూవుః గళితపుష్పా
శారికా బభూవు రిత్యర్థః.

౧౩౪

(ఉష్ణాత ఇతి.) ఉష్ణాతః ఉత్తిప్తః, జలధరారుణః మేఘవ ద్ధూసరః, ఏచి కూచీతి
శబ్దాకారః. వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః.

౧౩౫

(ఉల్కా ఇతి.) ఉల్కానిర్వాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషా. అత్ర వరాహమిహరః 'ఉల్కా
శిరసి విశాలా నివతంతి వర్ణతే తనుప్రభయా, పవనాభిసతా గగనా దవనా చ యదా సమాపతి,
భవతి : దా నిర్వాత స్సచ పాపా దీర్ఘ భగవిరుత' ఇతి.

౧౩౬

(ఖరస్యేతి.) అవసజ్జత అవాసజ్జత, గద్దదకంతతయా ప్రతిబద్ధోఽభూ దిత్యర్థః.

౧౩౭

(సాస్రేతి.) రుజా ఏదా, 'ప్రే రుగ్రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః.
మోహాః అజ్ఞానాత్, న న్యవర్తత. ఏవ మనేకదుర్నిమిత్తవర్కనేపి యుద్ధగమనా
న్న న్యవర్త్య తర్కః.

౧౩౮

(ఖరస్య దుష్పరితదర్శనం)

సహిత్య మహాత్మా తా నృతా రోమహర్షణా.

అబవి ద్రాక్షసా సర్వా నృహసక సఖర ప్రదా, ౧౮౪

మహాత్మా తా నిమాక సర్వా నృతా ఘోరదర్శనా.

న చింతయా మ్యహం వీర్యా ద్బలవాక దుర్బలా నివ, ౧౯౪

తారా అపి శరై స్తీక్తైః పాతయామి నభస్సలాత్.

మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయా మ్యహం. ౨౦౪

రాఘవం తం బలోత్పిక్తం భ్రాతరం చాఽస్య లక్ష్మణం.

అహత్యా సాయకై స్తీక్తైః శిరోపావర్తితు ముత్సహే, ౨౧౪

(తానితి.) ఉత్థితా ఉద్భూతా, రోమహర్షణా రోమాంచకరాక, భయజనకా నిత్యర్థః. తదుక్తం సాహిత్యచింతామణా 'ఉల్కానిపాతనిర్వాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదీదర్శనైః, ఉత్పన్న స్పహసా చిత్తవిక్షోభ స్తాన ఇష్యతే. నేత్రసంమీలనోత్కంపగాత్రసంకోచగర్భదైః, నైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచ ఉల్కారనుభావ్యత' ఇతి. ప్రహసన్ని త్యనేన గర్వః సూచ్యతే. ౧౮౪

తత్కార్యప్రతిజ్ఞా మాహ (మహాత్మా తా నితి.) తథా చోక్తం 'కులయాన వయోవిద్యా బలైశ్వర్యధనాదిభిః, యా భవే దాత్మన శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే. ఉద్గ్రీవావేక్షణాఽవజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతి ర్భవే దిహే' తి, దుర్బలానివ పురుషాక.

(రాఘవ మితి.) ఉత్పిక్తం గర్వితం. ౨౦౪-౨౧౪

శివ సను రామస్య అమానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వా యుద్ధాగమనవేశాయాం స్వస్య దుర్నిమిత్తాని దృష్ట్వా చ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థ మభూ దిత్యాశంకాయా ముచ్యతే? పురా తు యజ్ఞవల్క్యసుతా శ్శివేన శప్తాః పున రనుగృహీతా రాక్షసత్వమోక్షాయ. తే చ ఖరదూషణ త్రిశిరసో బ్రభూవుః. తచ్చాపనిపుత్యర్థం శివ ప్ర్రుగుణాత్మకే రామే స్వాంశం ఖరాదివధకారే న్యవేశయ. తస్మా చ్చాపవిముక్తి ర్భవిష్యతి తద్వాసనావశాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః. శివధర్మస్థ భిష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాఽతానుసంధేయా. ఇతి తత్త్వదీపికా. ౨౦

సకామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వా తు రుధిరం తయోః.

యన్నిమిత్రస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః, ౨౨౪.

న క్వచిత్ప్రాప్తపూర్వో య సంయుగేషు పరాజయః.

యుష్మాక మేతత్ప్రత్యక్షం నాఽన్యతం కథయా మ్యహం, ౨౨౫.

• దేవరాజ మపి క్రుద్ధో మత్తైరావతయాయినః.

వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కింపున స్తౌ కుమానుషౌ, ౨౨౬.

సౌ తస్య గర్జితం శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః.

ప్రహర్ష మతులం ఽభే మృత్యుపాశావపాశితా, ౨౨౭.

సమీయశ్చ మహాత్మానో యద్ధదర్శనకాంక్షిణః.

• దేవగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః,

సమేత్య చోచు స్సహ తా ప్రేఽన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౨౮.

(మితి.) సమీయః సంగతాః, సహితాః లోకహితపరాః. పుణ్యకర్మణః
పుణ్యకర్మాణః, ధర్మాభివ అర్హః.

† రామస్య లక్ష్మణస్య చ, జయ ఇతి శేషః. మే మమ, విపర్యయః నాశశ్చ, యన్ని
మిత్రః, యా శూర్పణఖా నిమిత్రం యస్య సః, సౌ భగినీ, తయో ప్రాభ్యాం, మృతస్య, మమేతి
శేషః. రు యం పీత్వా సకామాఽస్తు ఇతి తత్త్వదీపికా.

• (దేవరాజ మితి.) కుమానుషౌ-కౌ భూమౌ మనుష్యరూపేణావతిర్జ్ఞాని త్యగంతవ్యం-
ఇతి తత్త్వదీపికా.

(యుద్ధదర్శనాయ దేవాదీనాం ఆగమనం)

స్వప్తి గోత్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః,
జయతాం రాఘవ స్సంఖ్యే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్. ౨౮

చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్,
ఏతచ్ఛాన్యచ్చ బహుశో బ్రువాణాః పరమర్షయః. ౨౯

జాతకౌతూహలా స్తత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః,
దదృశు ర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం గతాయుషాం. ౩౦

రథేన తు ఖరో వేగా దుగ్రసైన్యే వినిస్సృతః,
తం దృష్ట్వా రాక్షసం భూయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః. ౩౧

శ్వేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః,
దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః. ౩౨

మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశవః,
ద్వాదశై తే మహావీర్యాః ప్రతస్థు రభితః ఖరం. ౩౩

మహాకపాల స్థూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరాస్తథా,
చత్వార ఏతే సేనాన్యో దూషణం పృష్ఠతో యయుః. ౩౪

(స్వప్తిత్యాది.) (లోకానాం మభిసంగతా ఇతి.) యే లోకానాం మభిసంగతాః అనుకూలాః,
తేభ్యోఽపి స్వప్త్య స్త్రిత్యర్థః. జయతాం జయతు. అర్హ మాత్మనేపదం. సంఖ్యే యుద్ధే, చక్రహస్తో
విష్ణుః, వాహినీం సేనాం, గ గంతు గంతు ఏతత్ స్వప్తిత్యాదివాక్యం
అన్యచ్చ రాఘవజయవిషయకం వాక్యం. పరమర్షయః, విమానస్థా దేవతాశ్చ,
జాతకౌతూహలా స్సంతః, రాక్షసానాం వాహినీం దదృశు రితి సంబంధః.

(రథేనేతి.) వేగా రథవేగాత్, వినిస్సృతః గః. ౩౧

(శ్వేనేత్యాది.) శ్వేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః. ౩౨-౩౪

సా మవేగా సమరాభికామా మహాబలా రాక్షసపీరసేనా,
తా రాజపుత్రా సహసాభ్యుపేతా మాలా గ్రహజా మివ చంద్రసూర్యౌ.

౨౫౫.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

అశ్రమః

అశ్రమం ప్రతియాతే తు ఖరే ఖరపరాక్రమే,
తానే వౌత్పాతికాన్ రామ స్సహ భృత్రా దదర్శ హ.

౨౫౬.

తా నుత్పాతాన్ మహాభూరా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్,
ప్రజానా మహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౨౫౭.

ఇమాన్ పశ్య మ సర్వభ రిణః,
సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్.

౨౫౮.

(సేతి.)

యుద్ధేష్సుః, గ్రహజా మంగారకాదీనాం.

౨౫౯.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరా జే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహ శ్చతుర్వింశే. (అశ్రమ మిత్యాది.) బౌత్పాతికా నితి
స్వాధ్యే తక్.

౨౬౦.

(ఇమా నితి.) సర్వభూతాపహరిణః సర్వభూతాపహరసూచకాః. ప్రకృతే తు, సర్వ
రాక్షసా సహర్తు ముద్యతా నితి యోజనా.

౨౬౧.

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

‘మీ రుధిరధారాస్తు విసృజంతః ఖరస్వనాన్,
వ్యోమ్ని మేఘా వివర్తంతే పరుషా గర్దభారుజాః.

౪

సదూమాశ్చ శరా స్సర్వే మమ యుద్ధాభినందినః,
రుక్మపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే వలక్కుబి.

౫

యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వసచారిణః,
అగ్రతో¹ నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ.

౬

సంప్రహరస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః,
అయ మాఖ్యాతి మే బాహు స్సృరమాణో ముహుర్ముహుః.
సన్నికర్షే తు న శూర జయం శత్రోః పరాజయం,

౭౪

(అమి ఇతి.) రుధిరమయ్యా ధారాః యేషాంతే రుధిరధారాః, ఖరస్వనాన్ హోర
వ్రనితాని, వివర్తంతే సంచరంతి.

౪

(సదూమా ఇతి.) ప్రతాపానలోదుక్తా ఇతి భావః. అత ఏవ మమ యుద్ధానందినః,
రుక్మపృష్ఠాని స్వర్ణమయపృష్ఠాని, చాపాని ధనూంషి. ‘అథాఽస్త్రియాం ధనుశ్చాపా’ విత్యమరః.
వివేష్టంతే చలంతి, యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతిత్యర్థః. అత్మన శ్చాపద్వయం, లక్కుబిస్యైక మితి
బహువచనం. (యాదృశా ఇతి.) యాదృశాః ప్రసిద్ధాః, పూర్వం కృతనంవాదా ఇత్యర్థః. అగ్రతః
అన్యవహితో త్రరకాలే, నోభయ మితి సువాక్.

౬

(సంప్రహర ఇతి.) సుమహాన్, సంప్రహరః యుద్ధం, బాహుః దక్షిణః, సన్నికర్షే
అన్యవహితో త్రరకాలే.

౭౪

¹ నోఽస్మాకం, అభయం ప్రాప్తం, చకరా దరిణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త
ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

౬

సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి శక్యం.
 ద్యోనాం హి యద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ,
 నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవ త్యా

౯

రక్షసాం నర్తతాం ఘోర శ్ఛూయతే చ మహాధ్వనిః,
 చ భేరీజాం రాక్షసైః కూరకర్మభిః.

౧౦

అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభ మిచ్ఛతా,
 అపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా.

౧౧

స్మా గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణి ర్థసుర్ధరః,
 హా మాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులాం.

౧౨

ప్రతికూలితు మిచ్ఛామి సహ వాక్య మిదం త్వయా,
 శాపితో మమ గ్రమ్భితాం వత్స మా చిరం.

౧౩

స్వముఖప్రసాదాదే స్వయం ద్రష్టు మశక్యత్వేన స్వసమానసుఖే లక్ష్మణే నిదర్శయతి
 (ప్రభ మితి.) ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ (ఉద్యతానా మితి.) ౯-౧౦

(అనాగతి.) అపదం నిమిత్తవశా చ్ఛంకమానేన, శుభం అవతరిహారం ఇచ్ఛతా,
 విపశ్చితా దూరదర్శనా పురుషేణ, అనాగతవిధానం. అనాగతనా భావినోన్వర్తనా. విధానం
 ప్రతివిధానం, కర్తవ్యం. ౧౧

(స్మాదితి.) గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా, పాదపసంకులాం వృక్షవృతాం ౧౨

అహ మేవ యోత్సామితి వక్తు ముద్యతం ప్రత్యాహ (ప్రతికూలితు మితి) ఇదం
 వాక్యం ప్రతికూలితం. నేచ్ఛామి. మయా శాపితో సేవితవత్తవ్యే, మమ పాదాభ్యామిత్యుక్తి
 ర్లక్షణ వ్యవహారానుసారేణ. ౧౩

ప్రతికూలితం ఇత్యపి పాశః. త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృకప్రతికూల్యవ
 దితి తదర్థః.

త్వయా ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి సమానకర్తృకేషు తుమునితి యద్యపి, తథాపి భోక్తు
 మనానాతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకే వ్యపి తుము నిష్కతే ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య ఉవాచ)

త్విం హి శూరశ్చ బలివాన్ హన్యా హ్యేతా న్న
స్వయం తు హంతు మిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్. ౧

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సహ సీతయా,
శరా నాదాయ చాపం చ గుహం దుర్గాం సమాశ్రయత్. ౧౫

తస్మిన్ ప్రవిష్టేతు గుహం లక్ష్మణే సహ సీతయా,
హంత నిర్యుక్త మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ౧౬

స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః,
బభూవ రామ స్తిమిరే విధూమోఽగ్ని రివోత్థితః. ౧౭

స చాప ముద్యమ్య మహా చ్చరా నాదాయ వీర్యవాన్,
బభూవాఽవస్థిత స్తత్ర జ్యోత్స్వనైః పూరయన్ దిశః. ౧౮

తతో దేవా స్సగంధర్వా సిద్ధాశ్చ సహ చారజైః,
స యుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః. ౧౯

త్యన్నివర్తనం న త్యదశక్త్యా, కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతా న్మయైవ తద్వధః
కర్తవ్య ఇత్యాశయే నాహ (త్యం హేతి.) ౨౦

(ఏవ మితి.) దుర్గాం అన్వేషి ౨౧

(తస్మిన్నితి.) హంతేతి హర్తే. నిర్యుక్తం నిశ్చయేన ఉపాయ శ్చింతిత ఇత్యర్థః.
'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిమ్వి' త్యమరః. అవిశత్ ప్రావిశః, అధారయ
దిత్యర్థః. ౨౨

(స - నేతి.) అప్రపమాలంకారేణ క్షణేన రక్షఃక్షయో ద్వన్యతే.

(త - దేవా ఇత్యాది.) పూర్వసగ్ధే సమాగమన ముక్తం. అత్ర సన్నిధానం. చారణః

శ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షినత్రమాః,
సమేత్య చోచు స్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౦

స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభినంగతాః,
జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజసివరాన్. ౨౧

చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్,
ఏవ ముక్త్యా పునః ప్రోచు రాలోక్య చ పరస్పరం. ౨౨

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి. ౨౩

ఇతి రాజర్షయ స్సిద్ధా సగజాశ్చ ద్విజర్షభాః,
జాతకౌతూహలా స్తస్థు ర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః. ౨౪

అవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం,
దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయా ద్వివృధి తదా. ౨౫

దేవజాతివిశేషాః, లోకే త్రైలోక్యే, బ్రహ్మర్షినత్రమాః, భృగ్వాదయః, పుణ్యకర్మణః
పుణ్యకర్మణః. ౧౯-౨౦

(స్వస్తిత్యాది.) (లోకానాం యేఽభినంగతా ఇతి.) యే లోకానా మభినంగతాః
అనుకూలాః, తేభ్యోపి స్వస్త్వప్రీత్యర్థం. దేవాదయ స్సమేత్య స్వస్తిత్యా ద్యుచయః, త ఏవ
'ఏవ ముక్త్యా కథం యుద్ధం భవిష్యతి' త్యంతం పునః ప్రోచురితి సంబంధః. ౨౨

(ఇతితి.) రాజర్షయః దేవత్యం ప్రాప్తాః. యద్వా. వానప్రస్థభూతాః, సగజాః
ససరికరాః. ౨౪

(అవిష్ట మితి.) సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే. ౨౫

ఆరణ్యకాంఠ - చతుర్వింశ స్కంధః

1,3

(రామస్య యుద్ధవర్ణనాః)

రూప మప్రతిమం తస్య రామస్యాఽక్లిష్టకర్మణః,
బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ పినాకినః.

౨౬

(ఇతి సంభాష్యమాజేతు దేవగంధర్వచారణైః)
తతో గంభీరనిర్ధ్వాదం ఘోరవర్షాయుధధ్వజం,
అనీకం యాతు సమంతా త్పుత్యదృశ్యేత.

౨౭

సింహనాదం విసృజతా మన్యోన్య మభిగర్జతాం,
చాపాని విష్పారయతాం జృంభతాం చాఽవ్యభీక్ష్యశః.

౨౮

విప్రఘుష్టస్త్వ చ దుందుభీం శ్చాపి నిఘ్నతాం,
తేషాం సుతుముల శ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనం.

౨౯

(రూప మితి.) రామస్య రూపం రుద్రస్య రూప మివ బభూవ.

౩౦

(త ఇతి.) నిర్ధ్వాదః శబ్దః, వర్ష కవచం, అనీకం సేనా.

౩౧

(సింహనాద మిత్యాది.) అన్యోన్య మభిగర్జతాం, అహ మేవ శత్రుం హనిష్యామితి జల్పతా
మిత్యర్థః. విష్పారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం, అభీక్ష్యశః భృశం, జృంభతాం జృంభమాణానాం,
మదేనేర్గచ్ఛతా మిత్యర్థః. విప్రఘుష్టస్త్వనానాం. ఘోషో గుంజనాఖ్య ధ్వనివిశేషః. 'ఘోషో
గుంజన మంజనే' ఇతి వైజయంతీ. భావే నిష్ఠా. తద్రూపవ్యవతా మిత్యర్థః.

౪ (రుద్రస్యేవ మహాత్మన ఇతి.) జగత్సంహరణార్థ ముద్యుక్తస్య ప్రళయకాల
రుద్రస్య రూపం యద్వ తద్వ ఖరాదివధార్థ ముద్యుక్తస్య రామస్య రూప మపి బభూవేత్యర్థః.
తదుక్తం స్కాందే- 'రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం, శంఖం చక్రం చ శూలం చ
పినాకం ఘటమేవ చ. ఖట్వాం ఘటాం చ దమరుం కుశం తథా, చాపం వజ్రం చ
శుద్ధం చ పరాం త్రానకారణం. జయశ్చయం చ గంగాం చ దద్ధశు స్ఫిద్ధచారణా' ఇతి తత్త్వ
విహితం.

న శక్తిం విశ్రాంత్యపదా వనచారిణః,
దుద్రువు ర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో న వ్యలోకయన్. ౩౦

త త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత,
ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమం. ౩౧

రామోఽపి చారయన్ చక్షు స్సర్వతో రణపండితః,
దదర్శ ఖరసైన్యం త ద్యుద్ధాభిముఖ ముత్థితం. ౩౨

వితత్య చ ధను ర్భీమం తూణ్యో శ్చేద్ధృత్య సాయకాన్,
క్రోధ మాహారయ త్రివ్రం వధార్థం సర్వరక్షసాం. ౩౩

దుష్ప్రేక్ష సోఽభవ త్కుర్థో యుగాంతాఽగ్ని రివ జ్వలన్,
తం దృష్ట్వా తేజసా ప్రాద్రవ న్వనదేవతాః. ౩౪

తస్య క్రుద్ధస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా,
దక్షస్యేవ క్రతుం హంతు ముద్యతస్య పినాకినః. ౩౫

(తేనెతి.) శ్వాపదాః హింసా వ్యాఘ్రాదయః. యత్ర, నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః, అన్యాయం
విభక్తితా, దివా అన్యాయాభావః. ౩౦ దేశం, దుద్రువు రిత్యన్వయః. పృష్ఠతిః పశ్చాద్భాగం. ౩౦

(తత్త్వతి.) సముపసర్పత సముపసర్ప, గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం. ౩౧

(రామోపితి.) ఉత్థితం ఉద్యుక్తం. ౩౨

(వితత్యేతి.) వితత్య కించి ద్భాణవిసర్పణం కృత్యేత్వర్థః. 'వితతం సంహితస్యేషోఽ-
కించదేవ-విసర్పణ' మితి ౩౩. తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయ బద్ధయోః, ఆహారయ దిత్య
నేన కరుణామూర్తిర ప్యాశ్రితకంటకకోద్ధారణాయ క్రోధ మాహారయమాసేతి గమ్యతే. భీమ-
ధను రుద్ధృత్య తూణ్యో శ్చరాం శ్చేద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధ మాహారయ
తన్వయః.

(తస్యేతి.) దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః. ౩౫

(రాక్షసానాం సంకులనమరః)

అవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశరసి స్థితం,
దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయారాని ప్రదుదురువుః.

౩౬

తం గ్రమ్మకై రాభరజై ర్వజైశ్చ తై ర్వర్మభి శ్చాగ్ని సమానవరైః,
ఋభూవ సైన్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీల మివాబ్రభృంధం.

౩౭

ఇ' ము జే, ఆరణ్యకాండే, చతుర్వింశ స్కంధః.

అథ పంచవింశ స్కంధః

అవష్టబ్ధధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినం,
దదర్శాఽశ్రమ మాగమ్య ఖర స్సహ పురస్సరైః.

౧

(౧ దీతి.) కవచసూర్యకిరణయో స్సామ్యం. నీలాభ్రాణాం రక్షసాం చ కార్ముకవత్సల-
ధ్వజవత్త్వం చ కుల్యం. మేఘే ఉత్పాతధ్వజసంభవాత్. అత్ర సార్థసప్తత్రింశద్వేపకాః. ౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

చతుర్వింశ స్కంధః.

అనంతము

అథ పంచవింశ స్కంధః

ధ్ధం పంచవింశే. (అవష్టబ్ధేత్యాది.) ధన్యత ఇతి ధనుః. స ధన్య ఇత్యస్మా-
ద్ధాతోః 'భృమ్ముశీజౌత్పరిత్పరితనిధి' జ్య ఉః' ఇత్యేవాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః.
'ధనుసాం చ ధనుం విదుః' 'ధను రివాఽజని వక్ర' ఇతి వికావ్యప్రయోగశ్చ. ౧

•ం దృష్ట్యా సశరం చాప ముద్యమ్య ఖరనిస్సవనం,
రామస్యాఽభిముఖం సూతం చోద్యతా మి త్యచోదయత్.

౨

స ఖరస్యా సూత స్తురగాన్ సమచోదయత్,
యత్ర రామో మ, రేకో ధూన్యన్ స్థితో ధనుః.

౩.

తం తు నిష్పతితం దృష్ట్యా సర్వే తే రజనీవరాః,
నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్.

౪.

స తేషాం యాతు మధ్యే రథగతః ఖరః,
బభ్రువ మధ్యే లోహితాంగ ఇవోదితః.

౫

తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం,
అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః.

౬

తత స్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధా స్సర్వే నిశాచరాః,
రామం నానావిధైః శస్త్రై రభ్యవర్షంత దుర్జయం.

౭.

ముద్గరైః పట్టసై శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వత్రైః,
రామసా స్సమరే రామం విజఘ్నూ రోషతత్పరాః.

౮

(తమితి.) (చోద్యతా మితి.) రథ ఇతి శేషః.

౯

(తం త్యతి.) నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం, సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః.

౧౦

(స ఇతి.) లోహితాంగః అంగారకః.

౧౧

(తత ఇతి.) అర్దయిత్వా పీడయిత్వా, మహానాదం, ననాద చకారేత్యర్థః.

౧౨

(స స్తమితి.) సవనం, ధనుషశ్చ త్యనజ్ఞో సమాసాంతః. శస్త్రైః అయ్యుధైః,
‘శస్త్ర మాయుధలోహయో రిత్యమరః.

౧౩

(ముద్గరై రితి) ముద్గరైః శూలగదాభిః, ప్రాసైః కుంతైః, రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః, ౧౪

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

తే వలాహకసంకాశా మః మహాజనః, అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథై ర్వాజిభి రేవ చ. గజైః పర్వతకూటాభై రామం యుద్ధే జిహాంసవః,	౯౪
తే రామే శరవర్షాజి వ్యసృజన్ రాక్షసాం గణాః. తైలేంద్ర మివ ధారాభి ర్వర్షమాణా వలాహకాః, స తైః పరివృతో ఘోరై రాఘవే రక్షసాం గజైః	౧౦౪ ౧౧
తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతుధానై స్స రాఘవః, ప్రతిజగ్రాహ విశిఖై ర్నద్యోహా నివ సాగరః.	౧౨
స తైః ప్రహరణై ర్దోరై ర్భిన్నగాత్రో న వివృథే, రామః ప్రదీప్తై ర్భూమిభి ర్వజ్రై రివ మహాచలః.	౧౩
స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః, బభూవ రామ స్సంధ్యాఽభ్యై ర్ద్వీపాకర ఇవాఽఽవృతః.	౧౪

(త ఇ.) వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః, కూటం శృంగం, అభ్యధావంతః
అభిముఖ్యేనాఽధావంత

(• రామ ఇతి.) తైలేంద్ర మివే త్యుపమానేన రామస్య నిర్ముఖత్వ ముక్తం. ౧౦౪

(స తై.) రిత్వాద్యర్థ మేకాన్వయం. ౧౧

(తానీతి.) విఃఖైః బాజైః, ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ, నద్యోహా నదీప్రవాహా. ౧౨

(స తై రి.) వజ్రైః అశనిభిః. ౧౩

(స విద్ధఇ.) క్షతజాదిగ్ధః దధిరాలిప్తః. ౧౪

విషేదు ద్వేవగంధర్వా స్నిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
వికం సహస్రై ర్పహుభి న్నదా దృష్ట్యా సమావృతం.

౧౫

తతో రామ స్సుసంక్రుద్ధో మండలకృతకార్ముకః,
ససర్జ విశిఖాన్ బాబాన్ శతశోఽథ సహస్రశః.

౧౬

దు న్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రజే,
ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రా నజిహ్మాగాన్.

౧౭

శో శరా శ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా,
అదదూ రక్షసాం ప్రాజాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ.

౧౮

భిష్వ రాక్షసదేహం ప్రాన్ తే శరా రుధి ,
అంతరిక్షగతా రేజు ర్దీప్తాగ్ని సమతేజసః.

౧౯

అనంశ్యేయాస్తు రామస్య సాయకా శ్చాపమండలాః,
వినిష్కేతు రతివోగ్యా రక్షఃప్రాజాఽపహరిణః.

౨౦

(విషేదురితి.) బహుభి స్సహస్రై శ్చతుర్దశసహస్రైః.

౧౫

(తతో ఇతి.) మండలకృతకార్ముకః అకర్ణకర్ణజేన రీకృతధనుః, విశిఖా బాహుభిః అర్ధచంద్రాగ్రబాణాః, ప్రథమం శతశః, అనంతరం సహస్రశః, న నిర్పితేదేతి బాబానా.

౧౬

(దు న్ దుర్విషహాన్ మశక్యాః, దుర్విషహాన్ దుస్సహాః, కాలదండోపమాన్ కుల్యాః, అజిహ్మాగాన్ అవక్రగామినః, అన్తరిః లక్ష్యాకా నిత్యార్థః, కంకపత్రా బాణాః, 'కంకపః శరమార్గణబాహు' ఇతి హలాయుధః.

౧౭

(భిష్వ ఇతి.) ప్రాజానాఽదదదుః అమరయన్ నిత్యర్థః, కాలకృతాః ఇత్యర్థః.

౧౮

(అంతరిక్షగతా రేజు ర్దీప్తాగ్ని సమతేజసః.

౧౯

(అనంశ్యేయా ఇతి, సాయకాః బాణాః.

౨౦

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

౨౮ ర్థనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ,
బాహూన్ సహస్తౌఽభరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్.

చిచ్ఛేద రామ స్సమరే శతశేఽథ సహస్రశః, ౨౮౪

హయాన్ కాంచనసన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససారఫీన్,
గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సహంగూన్ సాదినస్తథా,
పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయ ద్యమసాదనం.

౨౯

౩౦ తతో నాళికనారాచై స్త్రీజ్ఞాగ్రై శ్చ వికర్ణిభిః,
మూర్తస్వరం చక్ర ర్భిద్యమానా నిశాచరాః.

౩౧

తత్సైన్యం నిశితై ర్పాదై రర్థితం మర్మభేదిభిః,
రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం వన మివాగ్ని నా.

౩౨

(తైరిత్యాద్యర్థత్రయ) మేకం వాఙ్మం. వర్మాణి కవచాని.

౩౩౪

(హయానితి.) కాంచనసన్నాహాన్ కాంచనాభరణాన్, రథయుక్తాన్ రథబద్ధాన్, స-
గజాంహాన్ సవిమదాన్, సాదినః అశ్వారోహాన్, సదన మేవ సాదనం. స్వాధ్యే అణ్. ౩౩

(తః ఇతి.) నాళికాః నామాత్రశరాః, నారాచాః అయశశరాః, వికర్ణినః కర్ణశరాః,
మ మితి క్రియావిశేషణం. ౩౪

(తైస్యైన్య మితి.) రామేణ కర్తా, బాజైః, అర్థితం వేడితం, తత్సైన్యం, సుఖం
సుఖ నివృత్తిం, అగ్నినా అర్థితం శుష్కం వనమివ న లేభే ౩౫

౩౬ నాళికాః ముఖమాత్రాయ స్సంయుక్తా శ్శరాః, నారాచాః సర్వత్ర అయసాః, వికర్ణినః,
ఉద్ధారే అంత్రహరిణ ఇతి భేదః.

కేచి ద్భీమబలా శూరా శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వథాన్,
రామస్యాఽభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్. ౨౬

తాని బాణై ర్మ, శ్వస్త్రా జ్యావార్య రాఘవః,
జహం సమరే ప్రాణాం శ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్. ౨౭

ఛిన్నశిరసః పేతు శ్చిన్నవర్మశ,
సుపర్ణవాతచిక్షిప్తా జగన్మయం పాదపా యథా. ౨౮

అవశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణా శ్చ నిశాచరాః,
ఖర మేవాఽభ్యధావంత శరణార్థం శరణ్ణాః. ౨౯

తాన్ సర్వాన్ పునరాదాయ సవ చ దూషణః,
అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్ర మివాఽంతకః. ౩౦

నివృత్తాస్తు పున స్సర్వే దూషణాఽఽశ్రయనిర్భయాః,
రామ మేవాఽభ్యధావంత సౌలః లశిలాయుధాః. ౩౧

(కేచిదితి.) పరమాయుధా నితి శూలాదివిశేషణం. ౨౬

(తానీతి.) అవార్య నివార్య, శిరోధరానితి పుల్లింగత్వ మార్హం. శిరోధరాం శ్చిచ్ఛేద
ప్రాణా జహరేతి క్రమః. ౨౭

(త ఇతి.) సుపర్ణో గరుడః, తన్య వాతేన పక్షనిలేన, విప్రాః ఉన్ములితాః. జగన్మయం
భువి. ౨౮

(అవశిష్టా ఇతి.) తత్ర సైన్యేషు, అవశిష్టాః హతావశిష్టాః, విషణ్ణాః శరణార్థం
రక్షణార్థ మితి యావత్. ౨౯

(తా ని.) అదాయ ఖరసమీపగమనాన్నివర్త్య, అంతకః రుద్రపరాజితో యమః ౩౦

(నివృత్తా ఇతి.) నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః, దూషణాదుపాశ్రయేణ నిర్భయా స్సంతః.
అభ్యధావంత మాజగ్ముః. ప్రాయశో న త్సౌలతాలేత్యా ద్యుక్తం. ౩౧

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః,
 సృజంత శ్వరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయుగే.
 ద్రుమవర్షాణి ముంచంత శ్శిలావర్షాణి రాక్షసాః, ౩౨౪

తద్బభూవాఽద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం.
 రామస్య చ మహాఘోరం పున స్తేషాం చ రక్షసాం. ౩౨౫

తే సమంతా దభిక్రుద్ధా రాఘవం పున రభ్యయుః. ౩౨౬

తై శ్చ సర్వా దిశో దృష్ట్వా ప్రదిశ శ్చ సమావృతాః,
 రాక్షసై రుద్యతప్రాపై శ్వరవర్షాభివర్షిభిః, ౩౨౭

స కృత్వా ఖైరవం నాద మస్త్రం పరమభాస్వరం,
 సంయోజయత గాంధర్వం రాక్షసేషు మహాబలః. ౩౨౮

తత శ్వరసహస్రాణి నిర్యయ శ్చాపమండలాత్,
 సర్వా దశ దిశో బాటై రావార్యంత సమాగతైః. ౩౨౯

(శూలేత్యాది.) శస్త్రవర్షాణి శరభిన్నాయుధవర్షాణిత్యర్థః. (సృజంత ఇతి.) అనన్తితి
 శేషః. ౩౨౪

(తదితి.) రామస్య రక్షసాం చ, సంకులం మహాఘోరం, అతఏవ రోమ
 హర్షణం భయాతిరేకేణ రోమాంచజనకం, అత ఏవాఽద్భుతం, తద్భుద్ధం, పునరపి బభూవ.
 (త) ఇత్యర్థ మేకం వాక్యం. అభ్యయుః అప్రవృత్తః. ౩౨౫

ఇద మనువదన్నాహ. (తై శ్చేత్యాది) క్షోకద్వయ మేకం వాక్యం. మహాబల స్సరామః,
 ప్రదిశో దిశశ్చ. తై రాసృతాః దృష్ట్వా, ఖైరవం భయంకరం, నాదం కృత్వా, రాక్షసేషు
 రాక్షసనిమిత్తం, గాంధర్వ మస్త్రం ధనుషి, సంయోజయత సమయోజయత. శరవర్షాభివర్షిభిః
 శరవర్షకారి రిత్యర్థః. ౩౨౬

(తత ఇతి.) చాపమండలా. సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్. అకర్షణాతిశయేన మండలీ
 కృతా చాపా నిర్యయుః, సమాగతై పై రాపైర్దశ దిశః, సర్వాః అన్యూనాః, అవార్యంత. ౩౨౭

నాఽఽదదానం రా ఘోరా న్నముచంతం శిలీముఖాః,
వికర్షమాణం పశ్యంతి రాక్షసాస్తే శరార్ధితాః.

౩౮

శరాఽంధకార మాకాశ మావృజోత్సదివాకరం,
బభూవాఽపస్థితో రామః ప్రవమన్నివ తాన్ శరాన్.

౩౯

యుగపత్నీమానైశ్చ యుగపత్నీహతైర్భృశం,
యుగపత్నీతైశ్చైవ వికిర్ణావసుధాభవత్.

౪౦

నిహతాః పతితాః క్షీణా శ్చిన్నా భిన్నా విదారితాః,
తత్రతత్ర స్మ దృశ్యంతే రాక్షసాస్తే సహస్రశః.

౪౧

(నాఽఽదదాన మితి.) రాక్షసాః రామస్య శరాదానాకర్షణ మోచనాని నాఽపశ్యంత, కింతు
స్వహింసన-వాపశ్యన్నితి క్రియాప్రధానో నిర్దేశః. యద్యపి గాంధర్వాః శ్రీ రామే విచిత్ర-
ఖాణనిర్గమోఽస్తి, తదస్మిన్ స్థితే నేచ్యతే. కింతు తదనంతరభావికేవలశరమోక్ష ఇతి
జ్ఞేయం.

౩౮

(శరాఽంధకారమితి క్లిబత్వ మార్ద్రం. ప్రవమన్ ఉద్గిరః.

౩౯

యుగపత్నీరనిర్గమ స్సముత్ప్రేక్ష్య (యుగప దితి.) పతమానైః పతద్భిః, ఏకకాలే-
ప్రహతైః, ఏకకాలే భూమౌ పతద్భిః, ఏకకాలే పతితైశ్చ రాక్షసైః, వసుధా, వికిర్ణా వ్యాప్తా
భవదీ యుగపత్నీరనిర్గమనకార్యోక్తిః.

౪౦

అథ హింసానైవిత్వ మాహ (నిహతా ఇతి) నిహతాః కేవలం ప్రహతాః, పతితాః అశని-
పాత ఇవ భయేన భూమౌ పతితాః, క్షీణాః కంతగతప్రాణాః, చిన్నాః ద్వీధా కృతాః, భిన్నాః
ఖండితావయవాః, విదారితాః స్పృశింహన హిరణ్యకశివున దానాభికంత ముద్భిన్నః రీరాః, తత్ర
తత్ర-త్యనేన కశ్చి చ్చిన్నాః, కచ్చి ద్వీదారితాః, వునః కశ్చిత్ భిన్న ఇత్యేవం విచిత్రశవనత్వ
ముక్తం.

౪౧

(రాక్షసానాం కింకుభసమరః)

సోష్ఠీపై రుత్రమాంగైః సాంగదై ర్భాహుభి ప్రథా,
చిరుభి ర్దానుభి శ్చిన్నై ర్నానారూపవిభూషణైః.

౪౨

హయై శ్చ ద్విపముఖ్యై శ్చ రథై ర్భిన్నై రనేకః,
చామరై ర్వ్యజనై శ్చ త్రై ర్ద్వజై ర్నానావిధై రపి.

౪౩

రామస్య బాణాభిహతై ర్విచిత్రై శ్శూలపట్టపైః,
శ్చైః ఖండీకృతైః ప్రాపై ర్వికీర్ణైశ్చ పరశ్వతైః.

౪౪

మార్జితాభి శ్శిలాభిశ్చ శరై శ్చ త్రై రనేకశః,
విచ్ఛిన్నై స్సమరే భూమిః వికీర్ణాభూ ద్భయంకరం.

౪౫

ఇత్యుత్యయతే, అరణ్యకాండే, పంచవింశ స్కంధః.

చిత్రవధం దర్శయతి (సోష్ఠీపై రిత్యాదినా.) సోష్ఠీపైః శిరోవేష్టనవద్భిః, ఉత్తమాంగైః
శవర రోభిః, చిరుభి ర్దానుభి ర్భూషణానాం విశేషణం. సార్థరుక్తై రూరుభిః. సకటై
ర్దానుభి ర్చత్యర్థః. అనేకశో భిన్నై రితి హయావిత్రయ విశేషణం. విచ్ఛిన్నై రితి చామరాది
సర్వవి షణం. విచిత్రై రితి శూలాది విశేషణం. నానావిధై రితి చామరాది విశేషణం. పురోక్తై రేతై
ర్వికీర్ణైః, అతఏవ భయంకరాభూ దితి యోజనా. వితావతా గ్రంథేన రామశరప్రభావాతిశయో
దర్శిం. అస్మిన్ సర్గే పంచవత్సారింశచ్చైకాః.

౪౨-౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

పంచ వింశ స్కంధః.

అనంతము

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

— ౧౭ —

దూషణ స్తు స్వకం సైన్యం హన్యమానం నిరీక్ష్య సః,
సందిదేశ మహా బాహు ర్భీమవేగాన్ దు
రాక్షసాన్ పంచసాహస్రాన్ సమరే వ్యనివర్తినః, ౧౫.

తే శూలైః పట్టపైః ఖడ్గైః శిలాలవరైర్ద్రుమై రపి.
శరవర్షై రవిచ్ఛిన్నం వపుషు స్తం సమంతతః, ౧౬.

స ద్యుమాణాం శిలనాం చ వర్షం పౌఞహరం మహత్. ౧౭

ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్మా రాఘవ సీత్యసాయకైః. ౧౮.

ప్రతిగృహ్య చ తద్వర్షం నిమిలిత ఇవర్షభః.
రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసాం, ౧౯.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

— ౧౮ —

అథ దూష సర్వసైన్య వినాశ వృద్ధింశే నగ్నే. (దూషణ స్త్రివత్త్యా) ద్యర్షతయా
మేకం వాక్యం. (నిరీక్ష్యచేతి.) స్తు శ్చేత్కర్తవ్యః. భీమవేగా భయంకరధావనాః, అత ఏవ
దురాసదాః, పంచసహస్రా నిత్యనేన పంచసాహస్రీ పూర్వం హతేతి వ్యజ్యతే. ౧౫

(స ఇతి.) తం రామం. ౧౬.

(స ఇతి.) ప్రాణహరం, అన్యేషా మితి శేషః. ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ. ధర్మాత్మేత్యనేన
కూటరౌఢిత్వవృద్ధానః. ౧౭.

(ప్రతిగృహ్యేతి.) నిమిలిత ఇవర్షభ ఇత్యనేన శరవర్షేషి నిర్వ్యభత్య మనాయా
వ్యం చ ద్యోత్యతే. ౧౮.

(దూషణవధః)

తతః క్రోధసమావిష్టః ప్రదీప్త ఇవ తేజసా,
శరై రవాకిర తై స్సన్యం సర్వత స్సహదూషణం. ౫౪

తత స్సేనాపతిః కుర్ధ్ధో దూషణ శ్శత్రుదూషణః,
శరై రశనికలై స్తం రాఘవం సమవాకిరత్. ౬౪

తతో రామ స్సుసంక్రుద్ధః క్షురేణాఽన్య మహ ధ్ధనుః,
చిచ్ఛేద సమరే వీర శ్చతుర్భి శ్చతురో హయాః. ౬౪

హత్వా చాఽశ్వాః శరై స్తీక్ష్ణై రర్థచంద్రేణ సారథేః,
శిరో జహర తద్రక్షు స్త్రుభి ర్వివ్యాధ వక్షసి. ౮౪

స చ్ఛిన్నధన్వా విరథో హతాఽశ్వో హతసాగధిః,
జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరిఘం రోమహర్షణం. ౯౪

వేష్టితం కాంచనైః పట్టై ర్దేవనైస్యవమర్దనం,
ఆయసై శ్శంకుభి స్తీక్ష్ణైః కిర్ణం పరవసోక్షితం, ౧౦౪

వజ్రాఽశనిసమస్పర్శం పరగోచరదారణం. ౧౧

(తః ఇతి.) (క్రోధసమావిష్ట ఇతి.) రామ ఇతి శేషః. (ప్రదీప్త ఇవ తేజసేతి.) తేజోయుక్త
ప్రదీప్త ఇవ స్థిః ఇత్యర్థః. సహదూషణం దూషణసహితం, దూషణః ఖరస్య
సేవాపతిః. ౫౪-౬౪

(స ఇతి.) (చతుర్భి రితి.) శరై రిత్యనుషంగః. ౭౪

(హత్వేతి.) తద్రక్షః దూషణం, వక్షసి వివాదేతి సంబంధః. ౮౪

(స ఇతి.) పరితో హన్యతేననేతి పరిఘః. తం, పట్టైః బంధనైః, పరవసోక్షితం శత్రు
మేదస్పిక్తం. 'హృన్మేదస్తు వపా వసే' త్యమరః. వజ్రాశనిసమస్పర్శం- వజ్రం వజ్రాఖ్యరత్నం,

తం మహారగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే,
దూషణోఽభ్యుద్రవ ద్రామం కూరకర్మా నిశాచరః. ౧౨

తస్మాఽభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః,
ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్రాభరణౌ భుజౌ. ౧౩

భ్రష్ట ప్రస్య మహాకాయః పపాత రణమూర్ధని,
పరిఘ శ్చిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజ ఇవాఽగ్రతః. ౧౪

స కరాభ్యాం విక్రీడాభ్యాం పపాత భువి దూషణః,
విక్రీడాభ్యాం మనస్వీవ మహాగజః. ౧౫

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ దూషణం నిహతం రణే,
సాధు సాధ్వతి కాకుత్స్థం సర్వభూతా న్యపూజయన్. ౧౬

వితస్మిన్నంతరే క్రుద్ధా శ్రుయ స్సేనాఽగ్రయాయనః,
సంహత్యాఽభ్యుద్రవన్ రామం మృత్యుపాశాఽవపాశితాః. ౧౭

అశవిః వజ్రాయుధం, తదుభయసదృశకాతన్యం, పరగోపురదారణం- పరేషాం శత్రుజాం, యత్
గోపురం పురద్వారం, తస్య. దారణం భేదకం 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. ౧౨౪

(తస్యేతి.) అభిపతమానస్య అభిపతతః, సహస్రాభరణా విత్యనేన శార్యభిరుదవత్త్వం
చిక్ష్యం. ౧౩

(భ్రష్ట ఇతి.) రణమూర్ధని చిన్నహస్తస్య, తస్య దూషణస్య, భ్రష్టః హస్తా చ్యుతః,
మహాకాయః మహాప్రమాణః, పరిఘః, శక్రధ్వజ ఇవాఽగ్రతః పపాతే త్యన్వయః. ౧౪

(స ఇతి.) కరాభ్యాం సహ పపాత, తస్యయః. మనస్వీ ధీరః. ౧౫

(మితి.) అపూజయన్ అన్తువన్. ౧౬

(వితస్మిన్నితి.) ౧౭

(మహాకపాలాదినాం సంహరః)

మహాకపాల స్థూలాక్షః ప్రమాథీ చ మహాబలః.

మహాకపాలో విపులం శూల ముద్యమ్య రాక్షసః.

స్థూలాక్షః పట్టసం గృహ్య ప్రమాథీ చ పరశ్వథం,

౧౮౪

దృష్ట్వై వాఽఽవతత స్తూర్ణం రాఘవ స్సాయక్తైశ్చిత్రైః.

తీక్ష్ణగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తౌ నతిథీ నివ,

౧౯౪

మహాకపాలస్య శిర శ్చిచ్ఛేద పరమేముఖిః.

అసంఖ్యేయై స్తు బాణైః ప్రమమాథ ప్రమాథినం,

౨౦౪

స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాదుమః.

స్థూలాక్షస్యాఽక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయక్తైః,

౨౧౪

దూషణస్యాఽనుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్

బాణైః పంచసాహస్రై రనయ ద్యమసాదనం,

౨౨౪

దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్.

వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధ స్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్,

౨౩౪

అయం వినిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్సపదానుగః.

మహత్యా సేనయా సార్థం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషం,

౨౪౪

(త్రినేవాహ (మహాకపాల ఇతి.) కః కిమాయుధం గృహీత్వాఽభ్యర్థదవ దిత్వైతాహ (మహాకపాల ఇతి.) ౧౮౪

(దృష్ట్వైతి.) శిత్రై శ్చాణో ల్లిదైః, ప్రతిజగ్రాహ. తేషు బాణా నర్పయామాసేత్యర్థః. యథా గృహం ప్రాప్తౌ నతిథీ మపచారైః ప్రతిగృహ్వా తథేత్యర్థః. ౧౯౪

(ప్రతిజగ్రాహే క్షుక్తం వివృణోతి (మహాకపాలస్యేత్యాదినా.) ప్రమమాథ చూర్ణీ చకారేత్యర్థః. చూర్ణశరీరత్వే దృష్టాంతతయోక్తం (విటపీతి.)

(అయ మితి.) హనధ్వం ఘ్నత.

౨౪౪

శస్త్రైర్నా న రైర్లనధ్వం సర్వరాక్షసాః.
 ఏవ ముక్త్యా ఖరః క్రుద్ధో రామ మేవాభిదుద్రువే,
 శ్వేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః.

౨౬

దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః,
 మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః.

౨౭

ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షా స్సపైనికాః,
 రామ మేవాభ్యవర్తంత విస్మజంత శ్శరీత్రమాన్.

౨౮

తతః పావకసంకాశై ర్దైమవజ్రవిభూషితైః,
 జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః.

౨౯

తే రుక్మపుంఖా విశిఖా స్సధూమా ఇవ పావకాః,
 నిజఘ్నూ ప్రాస రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్.

౩౦

రక్షసాం తు శతం రామ శ్శతే నైకేన కర్షిణా,
 సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని.

౩౧

తై ర్భిన్నవర్మాభరణా శ్చిన్నభిన్నశరాసనాః,
 నిపేత్తుశ్శోణితాద్విగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః.

౩౨

సేనాధ్యక్షా నేవాహ (శ్వేనగామిత్యాదినా.)

౩౩-౩౪

(శత ఇతి.) వజ్రం వజ్రమణిః, తేజస్వీ, రామ ఇతి శేషః.

౩౫

(త ఇతి.) సధూమా ఇవే ిన్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థా
 వ్యావృత్తిః. (వజ్రా ఇవేతి.) 'వజ్ర మప్రియా' మి త్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః.

౩౬

(రక్షసా మితి.) కర్షిణా కర్ణకారశరేణ.

౩౭

(తైరితి.) భిన్నం ఖండితం, భిన్నం విదారితం, అద్విగ్ధాః అరిప్తాః.

౩౮

(మహాకపాలాదీనాం పంహరః)

తైర్ముక్తకేశై స్సమరే పతితై శ్శోణితోక్షితైః,
అస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేదిః కుశై రివ. ౩౩

క్షుణ్ణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసం.
బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమం. ౩౪

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
హతా న్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా. ౩౫

తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖర శ్శేషో మహారథః,
రాక్షస ప్రృశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిససూదనః. ౩౬

శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని,
ఘోరా దుర్విషహ స్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్రజేన తే. ౩౭

(తైర్ముక్తకేశై.) రణాగ్రపతితత్వాతిశయా తుశ సామ్యోక్తిః. ౩౩

(క్షుణ్ణేనతి.) నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం, మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంక్తి యన్య
త త్తథా. ౩౪

(చతుర్దశేతి.) మానుషేణ ఋజునా, పదాతినా వాహనరహితేన త్యద్భుతోక్తిః. ౩౫

(తస్యేత్యాది.) సైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య, అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః.
ఖరాదిత్రయం, శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః. శేషా స్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః. మహాసత్త్వా
ఇత్యాదివిశేషజై ర్మహారథాః ఏవ హతాః, క్షుద్రాః కేచన భీరవో న హతా ఇతి గమ్యతే. అత
ఏవోత్తరవర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి. (లక్ష్మణస్యాగ్రజే నేతి.) రామస్య విష్ణ్వర్తాంశభాక్త్యేనాధిక
బల స్తోక్తిః. ౩౭

తతస్తు త ద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా.

రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సవ   ౦ద్ర కవోద్యతాశనిః.   ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణం, అరణ్యకాండే, షడ్వింశత్యర్కః.

అథ సప్తవింశ త్యర్కః

అర్కః

ఖరం తు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతః,

రాక్షస ప్రశిరా నామ సన్నివత్యేద మబ్రవీత్.

మాం నియోజయ విక్రాంత సన్నివర్తస్య సాహసాత్,

పశ్య రామం మహాబాహుం సయగే వినిపాతితం.

(తత స్త్రితి.) భీమబలం మనైన్యం, ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే,   షే, రత్న   క్షనే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షడ్వింశ త్యర్కః.

అథ సప్తవింశ త్యర్కః

౪ త్రిశిర శ్శిరసాం ఛేదం దృష్ట్వా స స్వసేవివాం,

దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజ మాశయే.

(ఖరం త్యక్త్యాది.) వాహినీపతిః సేనాపతిః, సన్నివత్య సమీప మాగత్య త్యర్కః.

(మా మితి.) సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్, (వినిపాతిత మితి.) మయేతి శేషః.

౫ ఏతత్సర్గప్రభృతి ఏకాదశపంచాశతసర్గపర్యంతం ప్రతిసర్గం వ్యాఖ్యా విరోధినిరసన.
ప్రార్థనారూపస్థానకేనాచారభ్యతే.

(త్రిశిరస స్సంహరః)

ప్రతిజానామి తే సత్య మాయథం చాఽహ మాలభే,
యథా రామం వధిష్యామి వధార్హం సర్వరక్షసాం.

౩

అహం వాఽస్య రజే మృత్యు రేష వా సమం మమ,
వినివృత్య రజోత్సాహ న్ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవ

౪

ప్రహృష్టో వా హతే రామే జనస్థానం ప్రయాన్యసి,
మయి వా నిహతే రామం సంయుగా యోపయాన్యసి

౫

ఖర స్త్రిశిరసా తేన మృత్యులోభా త్రసాదితః,
గచ్ఛ యధ్యే త్యనుజ్ఞాతో రాఘవాభిముఖో యయా.

౬

త్రిశిరాశ్చ రథేనైవ వాజియుక్తేన భాన్వతా,
అభ్యుద్రవ ద్రజే రామం త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః.

(ప్రతిజానామితి.) అలభే స్పృశామి, ప్రతివకారజ్ఞా మాహ (యథేతి.) సర్వరక్షసాం
సర్వరక్షాభిః.

౩

(అహం వేతి.) మృత్యుః మరయితా, ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః.

౪

(ప్రహృష్ట ఇతి.) ప్రహృష్టే గర్విష్టే, సంయుగాయ యుద్ధం కర్తుం. త్రియాథోపపదన్య
సర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థి.

౫

(ఖర ఇతి.) మృత్యులోభాత్-మృత్యునా కృతో లోభో యుద్ధలోభ, ప్రస్మాత్, ప్రసాదితః
నివర్తత ఇతి యావత్. యుద్ధ్య యుద్ధం కురు, ఖరేణేతి శేషః. త్రిశిరా ఇతి నిద్దం.

౬

(త్రిశిరా ఇతి.) చకారో న సముచ్చయార్థః.

౭

శరధారాసమూహాః స మహామేఘ ఇవోత్పన్నజః.
వ్యసృజ తస్యదృశం నాదం జలార్ద్రస్యే తు దుందుభేః. ౮

అగచ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః,
ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధూన్వక సాయకా శతాన్. ౯

స సంప్రహర స్తుములో రామత్రిశిరసో ర్మహాః,
బభూవాఽఽతివ బలినో స్సింహకుంజరయో రివ. ౧౦

తత ప్రాశిరసా బాజై ర్లలాటే తాడిత ప్రాభిః,
అమర్షీ కుపితో రామ స్సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్. ౧౧

అహో విక్రమశూరస్య రాక్షస స్తేదృశం బలం,
పుష్పై రివ శరై ర్యస్య లలాటేఽస్మిక పరిక్షతః. ౧౨

మమాపి ప్రతిగృహ్ణిష్య శరాం శ్చాపగుణమృతాః,
ఏవ ముక్త్యా తు సంరబ్ధ శ్శరా నాశీ ికాః. ౧౩

త్రిశిరోవక్షసి క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ,
 ౧౩౪.

(శరధారేతి.) : రా ఏన ధారాః అసారాః, తాసాం సమూహాః, (జలార్ద్రస్యేతి.)
శబ్దః పుల్లంగః. 'భేరీ ప్రే దుందుభిః పుమా' నిత్యక్తేః. దుందుభేః దుందుభినాదస్య,
జలార్ద్రస్యే త్యనేనాఽన్య హీనస్వరత్వ ముక్తం. ౮

(అగచ్ఛంత మితి.) ధనుషా సాయకాః, విధూన్వక కంపయక, ముంచ నిష్ఠి యావ . ౯

(స ఇతి.) సంప్రహః యుద్ధం. ౧౦

(తత ఇతి.) సంరబ్ధం, సకోప మిత్యర్థః. లోకే కశ్చి త్కుపితోపి వచనేన కోపం.
న ప్రకటయతి, అయం తు ప్రకటయతితి భావః. ౧౧.

(అహో ఇత్యాది) వ్యంగ్యోక్తిః. విక్రమః పరాభిభవనం, తత శూరస్య సమర్థస్యేత్యర్థః.
ఈదృశమి త్యపైర్నాన వివరణం పుష్పై రివేత్యర్థం. లలాటే స్వలలాటే. లలాటే స్వల్పాపి క్షతి.
ర్వాధికా భవతి. సాపి నాప్రీతి సూచయితుం పుష్పతౌల్యం. చాపగుణః చాపమూర్తి. (ఏన మితి)
సంరబ్ధస్స న్నేన ముక్త్యా క్రుద్ధో నిజఘానే త్యన్యర్థః. ౧౩౪.

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

చూర్పి స్తురగా నస్య శరైః సన్నతపర్వభిః.
 న్యపాతయత శిష్టే చతుర ప్రస్య వాజినః. ౧౬౪

అష్టభి స్సాయకైః సూతం రథోపస్థా న్న్యపాతయత్.
 రామ శ్చిచ్ఛేద బాణేన ధ్వజం చాస్య సముచ్చితం. ౧౭౪

తతో హతరథా తస్మా దుత్పతంతం నిశాచరం.
 బేద రామ త్తం శతై ర్ద్వందయే సోఽభవ జ్జడః. ౧౮౪

సాయకైః శ్చాప్రమేయాత్మా సామర్ష ప్రస్య రక్షసః.
 శిరాం న్యపాతయ ద్రామో వేగవద్భిః ప్రైభి శ్చితైః. ౧౯౪

స భూమా రుధిరోద్ధారి రామబాణాభిపీడితః.
 న్యపత త్పతితైః పూర్వం స్వశిరోభి ర్నిశాచరః. ౨౦౪

హతశేషా ప్రతో భగ్నా రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః.
 ద్రవంతి స్మ న తిష్ఠంతి వ్యాఘ్రత్రస్తా మ్పగా ఇవ, ౨౧౪

తాః ఖరో ద్రవతో దృష్ట్వా నివర్త్య రుషిత స్వయం.
 రామమేవాభిదుద్రావ రామః ఉచ్రాద్రమసం యథా. ౨౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తవింశ స్పర్శః.

(చతుర్పిః రతి.) సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. వాజినః వేగవతః. ౧౪౪

(అష్టః రతి.) రథోపస్థే రథోపరిభాగే. ౧౫౪

(తః ఇతి.) హతరథాత్ హతహయసారథికరథాత్, హృదయే వక్షసి, బిభేదేత్యన్వయః.
 ని బ్రష్టః. ౧౬౪

(స ఇతి.) పూర్వం పతితైః శిరోభిః హేతుభిః, స్వయం న్యపతత్. ౧౭౪

(హతశేషా ఇతి) ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః. ౧౮౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణం, శ్రీరామాయణభాష్యం, రత్నావళి, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
 సప్తవింశ స్పర్శః

అథ స్వర్గః

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ,
ఖరస్యా వ్యభవ త్రాసో దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం.

౧

స దృష్ట్వా రాక్షసం నైన్య మవిషహ్యం మహాబలః,
హత మేకేన రామేణ త్రిశిరోదూషణా వపి,

౨

త దృలం హతభూయిష్ఠం విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః,
అనసాద ఖరో రామం నముచి ర్వాసవం యథా.

౩

వికృష్య బలవ చ్చాపం రక్షభోజనాన్,
ఖర శ్చిక్షేప రామాయ క్రుద్ధా నాశీవిష నివ.

౪

అథ అష్టావింశ స్వర్గః

అశ్టిమః

మహామోహనహయస్య దర్శనా, అశ్రయనిగ్రహం,
వ్యజ్ఞం ఖరోపకరణహంతారం రామ మాశ్రయే.

(నిహత మిత్యాది.) నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం చ దృష్ట్వా స్థితస్య
ఖరః త్రాసోఽభవ దితి యోజనా.

౧

(= దృష్ట్వేతి.) రక్షసాం సంబంధి రాక్షసం, త్రిశిరోదూషణా, హతా విత్యనుషంగః.
బలం నైన్యం, హతభూయిష్ఠం హతప్రవః రాక్షసం, చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః ప్రధానా హతాః.
అవశిష్టం నైన్యం ప్రేక్ష్యేత్యర్థః. విమనాః విగతగర్వానన్తం మనో యన్య ప తథా.

౩

(వికృష్య.) బలవ దత్యంతం, ప్రేక్ష్యేదనాస్తు నారాచా ఇతమరః.
(= చిక్షేపనాని.) రక్ష రాక్షసం రక్షభోజనత్వవ్యపదేశః. అశీవిషా నివ సర్వా నివ స్థితా.

౪

(శ్రీరామస్య ఖరణ సహ యుద్ధం)

జ్యాం విధూన్వన్ సుబహుశ శ్శిక్షయాఽస్త్రాణి దర్శయన్,
చకార సమరే మార్గాన్ శరభగతః ఖరః.

౫

స సర్వాశ్చ దిశో బాణైః ప్రదిశశ్చ మహారథః,
పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోఽపి సుమహద్దనుః.

౬

స సాయకై ర్ద్వర్షిషహై స్సస్ఫులింగై రివాఽగ్నిభిః,
నభ శ్చకారాఽవివరం పర్జన్య ఇవ వృష్టిభిః.

౭

త ద్భూవ శితై గ్నాణైః ఖరరామవిసర్జితైః,
పర్యాకాశ మనాకాశం సర్వత శ్శరసంకులం.

౮

శరజాలావృత స్సూర్యో న తదా స్మ ప్రకాశతే,
అన్యోన్యవధసంరంభా స్సంప్రయధ్యతోః.

౯

(జ్యా మితి.) శిక్షయా ధనుర్విదశిజాపాటవేన, జ్యాం విధూన్వన్, అస్త్రాణి దర్శయన్
అస్త్రప్రవాహగపాటవం దర్శయన్ నిత్యర్థః. సమరే శరైః మార్గాన్ నానాప్రకారాం శ్చకార.

౫

(స ఇతి.) స రామోఽపి తం దృష్ట్వా బాణైః సుమహద్దనుః సర్వా దిశః ప్రదిశశ్చ
పూరయామాసే త్యన్వయః.

౬

(స సాయకై రితి.) సః రామః, అవివరం విరంధం.

౭

(త దితి.) పర్యాకాశం పరితస్థిత మాకాశం, ఖరరామయో శ్చతుఃపార్శ్వవర్త్యాకాశ
మిత్యర్థః. సః స్వతః సర్వత్ర, అనాకాశం అనవకాశం, బభూవ.

(శరజాలేతి.) సంరంభాః కోపాః. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇతిమరః. ఉభయో
శ్చజాలావృత ఇత్యన్వయః.

౯

తతో నాళికనారాచై శ్చ వికర్ణిభిః-

ఆజహ్నాన ఖరో రామం శత్రై రివ మహద్విపం.

౧౦

తం రథస్థం ధనుష్పాణిం రాక్షసం పర్యవస్థితం,
దదృశు స్సర్వభూతాని పాశహస్త మివాంతకం.

౧౧

హంతారం సర్వనైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితం,
పరిక్రాంతం మహానత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా.

౧౨

తం సింహ మివ విక్రాంతం సింహవిక్రాంతగామినం,
దృష్ట్వా నోద్విజతే రామ సింహః క్షుద్రమృగం యథా.

౧౩

తత స్సూరనికాశేన రథేన మహతా ఖరః,
అససాద రథే రామం పతంగ ఇవ పావకం.

౧౪

తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహత్మనః,
ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవం.

౧౫

(తత ఇతి.) శ్రీ గణేశక్షయస్థిభిః.

౧౦-౧౧

(హంతార మితి.) ఖరః సర్వనైన్యహననపరిక్రాంత మసి రామం, పౌరుషే పర్యవస్థితం,
మహానత్త్వం మేనే. యద్వా, ఉక్తవిశేషణం రామం పరిక్రాంతం మేనే.

౧౨

(త మితి.) నోద్విజః నాచలః, క్షుద్రమృగం శం.

౧౩

(ః ఇతి.) పతంగ ఇత్యనేన అమృత్యా అనివృత్తి రుచ్యతే.

౧౪

(తః ప్యేతి.) ముష్టిదేశే. మహత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే పతతో బాణస్య పరిహరణ
సామర్థ్యం వ్యజ్ఞానం. లాఘవం శైఘ్ర్యం, చిచ్ఛేద, రామస్య కించిచ్ఛాంతత్వనాననధానా దితి
నః.

౧౫

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

స పున స్తవరాజ సప్త శరా నాదాయ వర్మణి,
నిజఘన ఖరః క్రుద్ధ శ్శక్రాశనిసమస్థాః. ౧౬

ఇత ప్రత్రహతం బాణైః ఖరముక్తై స్సుపర్యభిః,
పపాత కవచం భూమౌ రామస్యాఽదిత్యవర్చసః. ౧౭

తత శ్శరసహసేణ రామ మప్రతిమోజనం,
ఆర్ద్రయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః. ౧౮

స శరై రర్పితః క్రుద్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః,
రరాజ సమరే రామో విధూమోఽగ్ని రివజ్వలన్. ౧౯

తతో గంభీరనిర్ఘాదం రామ శ్శత్రునిబర్హణః,
చకారాంతాయ స రిపో స్సజ్య మన్య న్మహా ధనుః. ౨౦

సుమహద్వైష్ణవం యత్ర దతిస్సృష్టం మహర్షిణా,
వరం తద్దను రుద్యమ్య ఖరం సమభిధావత. ౨౧

పాణిలాఘవ మేవాహ (స పున రిత్యాదినా.) వర్మణి, నిజఘన అవదారయతి స్మ. ౧౬

(త ఇతి.) అదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమానతేజోవిశేష చ్యుతః. ౧౭-౧౮

(స శరై రితి.) అర్పితః సంయుక్తః, విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక ముచ్యతే ౧౯

(గంభీరనిర్ఘాదం గంభీరధ్వనికం, ధనుః, రిపో రంతాయ నాశాయ, సజ్యం చకారే త్యన్వయః. ౨౦

(సుమహా దితి.) యత్ర దితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచి, మహర్షిణా అగస్త్యేన, అతిస్సృష్టం ద్భవం, సమభిధావత సమభిధావత్. ౨౧

- తతః కనకపుంధ్రైస్తు శరైః సున్నతపర్వభిః,
ఎభే రామ స్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే ధ్వజం. ౨౨
- స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాంచనధ్వజః,
జగామ ధరణిం సూర్యో దేవతానా మివాజ్జయా. ౨౩
- తం చూర్భిః ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గతైః,
వివ్యాధ యుధి ముక్త్యో మాతంగ మివ తోమరైః. ౨౪
- స రామో బహుభి ర్పాతైః ఖరకార్ముకనిస్సృతైః,
విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితో భృశం. ౨౫
- స యన్మ ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య పరమాహవే,
ముమోచ పరమేష్వాస వృట్పురా నభిలక్షితాన్. ౨౬
- శిర స్సేకేన బాణేన ద్వ్యాఖ్యాం బాహ్వో రథార్ద్రయత్,
తిగ్భి శ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ వక్షు స్యభిజమాన హ. ౨౭
- తతః పశ్చాన్నహతేజా భాస్కరోపమాత్,
జిహ్వాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధ ప్రయోదశ సమాదదే. ౨౮

(తత ఇతి) సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. (స ఇతి.) దర్శనీయః రమ్యః, అజ్జయా కాపేన, ఉత్త్రేక్షేయం. (త మితి.) మాతంగం గజం, తోమరైః గజశిఖాదండైః, చతుర్భి రిత్యత్ర విప్రస్యాధ్యా, బహు రిత్యనువాదాత్. ౨౪-౨౫

(స ధను రితి.) పరమేష్వాసః ఉత్కృష్ట శరాసనః, అభిరక్షితాః ప్రసిద్ధాః. ౨౬

షష్ఠాం వినియోగప్రకార మాహ (శిరసీత్వాదినా.) (ద్వ్యాఖ్యా మితి.) (బాహ్వో రితి) చక్రైకస్య బాహ్వో రేకై కేనేత్యర్థః. చంద్రార్ధవక్త్రైః అర్ధచంద్రాకారములై రిత్యర్థః. ౨౭

(తత ఇతి.) త్రయోదశ ఇత్యన్వయః. అంతిమపాదే త్రయోదశ శరా నిగతా నితి పాతే ముమోచేతి క్రియాఽధ్యాహార్యా. ౨౮

(శ్రీరామస్, ఖరణ నహ యుద్ధం)

తేఽస్య యగ మేకేన హరిన్పి శ్చతురో హయాః,
మృతేన తు శిర స్సంశ్లే ఖరస్య రథసారథేః.

౯

తిభి ప్రివేణుం బలవాన్ ద్యాభ్యా మక్ష మ్మహాబలః,
ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః.

౩౦

ఛిత్వా పక్షనికాశేన రాఘవః ప్రహసన్నివ,
త్రయోదశే నేంద్రసమో బిభృద సమరే ఖరః.

౧

ప్రభగ్నుధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః,
గదాపాణి రవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖర స్తదా.

౩౨

త త్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ,
ఆపూజయన్ బ్రాహ్మణయః ప్రహృష్టాస్తదా విమానాగ్రగతా స్సమేతాః.

౩౩

ఇతి శ్రీరామాయణే, ఆరణ్యకాండే, అష్టావింశ స్కంధః.

త్రయోదశేన బలవాన్ ద్యాభ్యా మక్ష మ్మహాబలః (తేఽస్యేత్యాదినా.) ఛిత్వే త్యుత్తరత్రస్థితా క్రియా
సర్వత్ర సంబధ్యః. త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః. ప్రహసన్నివ
శీఘ్రః.

౩౦

(ప్రభగ్నుతి.) అవప్లుత్య రథా తస్య.

౩౨

(తతః.) త త్కర్మ ఖరభంగకర్మ, అస్త్రవణ, సమేత్య సమూహిభూయ,
అగతాః.

౩౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టావింశ స్కంధః.

అథ విశిష్టతీర్థం స్మర్యే.

ఖరం తు విరథం రామో గదాపాణి మవస్థితం,
మృదుపూర్వం మహాశేజాః పరుషం వాక్య మబ్రవీ.

౧

గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా,
కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితం.

౨

ఉద్వేజనీయో ఖ సృశంసః పాపకర్మకృత్,
త్రయాణా మపి లోకానా మీశ్వరోపి న తిష్ఠతి.

౩

కర్మ లోకవిరుద్ధం య కుర్వాణం తుజదావర,
తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్ట మివాఽఽగతం.

౪

అథ విశిష్టతీర్థం స్మర్యే.

అథ విశిష్టతీర్థం

అహం ఖరస్య హిసస్య వ్యక్తాం శక్తి మివ స్థితాం,
గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజంతం రామ మాశ్రయే.

(ఖరం త్యక్త్యాది.) సత్యసాధనవైకత్యేన ఖరస్యానుకూల్య మపి భవే దితి తచ్చిత్త
పరీక్షార్థమాహ (ఖరం త్యక్త్యాదినా) మృదుపూర్వం, న్యాయవలంబనేనేత్రం. పరుషం, మర్మ
ద్వారాన రూపత్వాత్.

౧

(గజాశ్వేతి) తిష్ఠతా, అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః.

౨

మృదుపూర్వత్వనిర్ధయే లోకన్యాయ మాహ (ఉద్వేజనీయ ఇతి.) ఉద్వేజనీయః
ఉద్వేజకః, సృశంసో ఘాతుకః, ఏవంవిధో లోకానా మీశ్వరోపి, న తిష్ఠతి న జీవేత్, కింపున
ర్భవాదృశ? ఇతి భావః.

౩

(కర్మేతి.) (సర్పజన ఇతి.) దయాశురపీతి భావః.

౪

(ఓ ఖరేణ సహ యుద్ధం)

౧౭ భా త్సాపాని కుర్వాణః కామా ద్వా యో న బుధ్యతే,
భృష్టః పశ్యతి తస్మాంతం బ్రాహ్మణీ కరకా దివ.

౧౪

వసన్ దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః,
కిన్న హత్వా మహాభాగా న్ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస.

౧౫

న చిరం యుద్ధః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః,
ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ష్ణమూలా ఇవ ద్రుమాః.

౧౬

అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాపస్య కర్మణః,
ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమాః పుష్ప మివార్ద్రవం.

౧౭

(లోభా దితి.) లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగానహిష్టుతయా, కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా, న బుద్ధ్యతే న సత్సత్తాపం కరోతిత్యర్థః. భృష్టః ఐశ్వర్యాత్ భృష్టః. అన్యకర్మణః. అంతం ఫలం, పశ్యతి అనుభవతి, కథ మిదం? కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ - కరకాః వర్షోపలాః. 'వర్షోపలస్తు కరక' ఇత్యమరః. తా నత్తితి కరకాత్, బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్చికా. 'బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్చికే' తి నిఘంటుః. తస్యా స్తద్భక్షణం విషభక్షణవ న్మారకమితి ప్రసిద్ధిః. యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కర్మ స్వయ మేవ కరోతి, తథా త్వమపి త్యర్థః.

౧౮

కిం పాపం మయా కృతం? మిత్యత్రాహ (నవత ఇతి.)

౧౯

నను తర్హి కథం పాపినో బహవో జీవంతి త్యత్రాహ (న చిర మితి.) కేవలపాపినో జన్మాంతరే ఫలం భుంజతే, క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేన ఐశ్వర్యం ప్రాప్యాపి చిరం న తిష్ఠంతి, క్షిప్రమేవ వినశ్యంతి త్యర్థః.

౨౦

(అవశ్య మితి.) పాపస్యకర్తా జంతుః, కాలే ప్రాప్తే, అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం, ఫలం లభతే. ఋకులక్షణే కాలే, పర్యాగతే ప్రాప్తే, అర్ద్రవం తత్తదృతుప్రాప్తం పుష్పమివ.

౨౧

నచిరా త్రాప్యతే లోకే   కర్మణాం ఫలం,
నవిషణ్ణా మివాఽన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర.

౯

పాప మాచరతాం ఘోరం లోకస్యాఽప్రియ మిచ్ఛతాం,
అహ మాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణాన్ హంతుం నిశాచర.

౧౦

అద్య హి త్వాం మయా ముక్తా శ్శరాః కాంచనభూషణాః,
విదార్య నిపతిష్యంతి వర్మిక మివ పన్నగాః.

౧౧

౧౧ యే త్వయా దండకారణ్యే భక్షితా ధర్మచారిణః,
తా నద్య నిహత స్సంఖ్యే ససైన్యేఽనుగమిష్యసి.

౧౨

అద్య త్వాం పతితం బాహైః పశ్యంతు పరమర్షయః,
నిరయస్థం విమానస్థాః యే త్వయా హింసితాః పురా.

౧౩

(నచిరా దితి) నచిరాది త్యేకం పదం. అవిళంబేనే త్యర్థః, అత్ర పురుష ఇతి శేషః.
అత్యుః కృతానా మిత్యర్థః.

౯

ఏనం మృదుహర్ష ముక్త్వా పరుష మాహ (పాప మిత్యాదినా.) అసాదితః ప్రాప్తోఽస్మి.
అగమనే హేతు మాహ (రాజ్ఞేతి.)

౧౦

(అద్య యితి.) మయా ముక్తా శ్శరాః త్వాం విదార్య, నిపతిష్యంతి ప్రవేశ్యంతి, యథా
పన్నగాః సర్పాః వర్మికం ప్రవిశంతి, తథా.

౧౧

(యే త్వయేతి.) (తా ననుగమిష్యసితి.) సమరే   స్వర్గ
సంభవా దితి భావః.

౧౨

(అద్య త్వా మి.) నిరయస్థం సరకనదృశం దుఃఖం, భూమౌ పతిత్వాఽనుభవంత
త్యర్థః.

౧౩

౧౪ య ఇతి. యే ధర్మచారిణః తా ననుగమిష్యతి త్యనేన పాపినా మపి స్వేన హతానా
ముక్తమేవ ప్రాప్తి రస్తిత్యుక్తం భవతి. త దుక్తం స్కాందే 'రామవిద్ధా నిశచా బాహై ర్మర్మసు
రామ మాసాద్య సమరే సాయుజ్యపదపీం గతా' ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య ఖరణ సహ యుద్ధం)

ప్రహా త్వం యథా కామం కురు యత్నం కులాధమ,
ఆద్య తే పాతయిష్యమి శిర స్తాలఫలం యథా.

౧

వి ముక్తస్తు రామేణ కుగ్రద్ధ స్సంరక్తలోచనః,
ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహసన్ కోధమూర్ఛితః.

౧౫

ప్రాప్తం రాక్షసా హత్వా యుద్ధే దశరథాత్మజ,
ఆత్మనా కథ మాత్మాన మప్రశస్యం ప్రశంససి.

౧౬

విక్రాంతా బలవంతో వా యే భవంతి నరర్షభాః,
కథయంతి న తే కించి తేజసా స్వేన గర్వితాః.

౧

ప్రాకృతా స్వకృతాత్మానో లోకే క్షత్రియపాంసనాః,
నిరర్థకం వికత్తం తే యథా రామ వికత్తసే.

౧౨

కులం వ్యపదిశన్ వీర స్సమరే కోఽభిధాస్యతి,
మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయ మప్రస్తవే స్తవం.

౧౯

(ప్రహరణి.) తాలఫలం యథే త్యనేనానాయాసోక్తిః.

౧౪-౧౫

(ప్రాకృతా నితి.) ఆత్మనా స్వయమేవ.

౧౬

(విక్రాంతా ఇతి) • జసా ప్రతాపేన.

౧౭

(ప్రాకృతా ఇతి.) ప్రాకృతాః క్షుద్రాః, ఆకృతాత్మానః అప్రతిష్ఠితధృతయా, క్షత్రియ
పాంసనాః క్షత్రియాధమాః, నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా, వికత్తంతే క్షామంతే.

౧౮

(కుల మితి.) కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనే మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్, కో వీరః
మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే, అప్రస్తవే అనవసరే, స్వయం స్తవ మభిధాస్యతి త్యన్వయః.

౧౯

* సర్వదైవ లఘుత్వం తే కత్తనేన విదర్శితం.

సువర్ణ ప్రతిరూపేణ తప్తేనేన కుశాగ్ని నా.

౨౦

న తు మా మిహ తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరం,

ధరాధర మివాకంప్యం పర్వతం ధాతుభి శ్చితం.

౨౧

పర్యాప్తోఽహం గదాపాణి ర్హంతుం ప్రాణాన్ రజే తవ,

త్రయాణా మపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః.

౨౨

(సర్వదైవ లఘుత్వం తే కత్తనేన విదర్శితం, సువర్ణ ప్రతిరూపేణ తప్తేనేన కుశాగ్ని నేతి.)

* కత్తనేన, లఘుత్వ మల్పత్వం, సర్వదైవ స్పృష్టమేన, విదర్శితం. యథా, తప్తేన, అత ఏన సువర్ణసదృశేన, కుశాగ్ని నా కుశదర్ప మాశ్రితేనాఽగ్ని నా, లఘుత్వం విదర్శ్యతే, తద్వత్, యథా తృణాఽగ్ని స్పృష్టతుల్యతయా భాసమానేపి లన్న పృథక్రకాటే దాహకార్యకరో న భవతి, తథా కత్తనేన వీరవత్ భాసమానేపి పురుషః ఉ రకాటే లఘురేన భవిష్యతి త్యర్థః. శిషుం జ్వలన్ తృణాగ్నిః యథా సద్య శ్శాంతో న గ్ను మిష్టే, తథా కత్తమానః పురుషః స్యకత్తనానురూపం కార్యం న కరోతితి సిద్ధ మితి.

౨౦

(న త్వితి.) ఇహ తవ పురతః, తిష్ఠంతం నిశ్చలతయా స్థితం, గదాధరం శత్రురక్షోత్తి త గదావంతం. మాం సర్వనిర్వాహకం, పర్వత మివాకంప్యం, న పశ్యసి. అతఏనైవం కత్తన ఇతి భావః.

౨౧

(పర్యాప్త ఇతి.) గదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతక ఇవ. తవ, త్రయాణాం లోకానా మపి ప్రాణా హంతుం . పర్యాప్తః సమర్థ ఇతి యోజనా.

౨౨

* (సర్వదైవేతి.) సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన, అగ్ని నా అగ్నివర్ణేన, అశ్వ నా పాషాణేన, న తప్యతే, న స్ప్రితి శేషః. సువర్ణవర్ణ మశ్మానం దృష్ట్వా, అయ మంగర ఇతి స్తుత్యా వ్యపదిశంతి, తథాపి తేనాఽగ్ని నా వస్తు న తప్యతే. కింతు ముఖ్యేనైవాఽగ్ని నా తప్యత ఇత్యర్థః. ఏత దుక్తం భవతి - అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణ మశ్మానం స్పృశతే పుడషాయాఽనుపలభ్యమానో స్తస్పర్శేనాఽఽత్మ నా, అత్మనేఽగ్ని త్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతి, తథా, తే వ్యయా, త్వాం వీరం మన్వానాయ మహ్యం, కత్తనేనాత్మప్రశంసయా, అవీరత్వం నామాత్మనో లఘుత్వం విదర్శితమి త్యపేక్షిత రేణ యోజనా. తప్తేనేన కుశాగ్ని నేతి పాఠే త్వయ మర్థః-కుశాగ్ని నా సువర్ణశోధకాగ్ని నా, తప్తేన సువర్ణప్రతిరూ రకూటేన, లఘుత్వం కార్ష్య రూపం, యథా విదర్శితం భవతి. తథా తే త్వయా, కత్తనేనాఽఽత్మప్రశంసయా, లఘుత్వ మహ్యం, ప్రదర్శితం భవతితి తత్త్వదీపికా.

౧. తప్య- నాశ్వనాఽగ్ని నా పా.

(శ్రీరామస్య ఖరణ చహ యుద్ధం)

కామం బహ్వపి వక్తవ్యం త్వయి వత్సామి నత్యహం,
అస్తం గచ్ఛేద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్న ప్రతో భవేత్.

౨౩

చతుర్దశ సహస్రాబి రాక్షసానాం హతాని తే,
త్వద్విదానా త్కరో మ్యేష తేషా మశ్రుప్రమార్దనం.

౨౪

ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధ స్తాం గదాం శి పరమాంగదః,
ఖర శ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీప్తా మశనిం యథా.

౨౫

ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతి గదా,
భస్మ పృథ్వీశ్చ గుల్మీశ్చ కృత్వాఽగా తత్సమీపతః.

౨౬

తా మావతంతిం జ్వలితాం మృత్యుపాశోపమాం గదాం,
అంతరిక్షగతాం రామ శ్చిచ్ఛేద బహుధా శరైః.

౨౭

(కామ మితి.) త్వయి అత్యుక్తాఘ్ని విషయే, కామం, యద్యపి, బహుపారుష్యం వక్తవ్య మస్తి, తథాపి త న్న వత్సామి. కుతః? హి యస్మాత్, సవితా అస్తం గచ్ఛే. తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్. యద్యపి స్వస్య రాత్రి ర్బలాయైవ, తథాపి రాత్యశక్తమనుష్యవధే స్వస్య న కాపి కీర్తి రితి ఖరహృదయం.

౨౮

(చతుర్దశేతి.) తే త్వయా, ఏష ఇ త్యవ్యవధానీక్తిః. తేషాం తద్బంధూనా మిత్యర్థః. యద్వా, తద్వధప్రతిక్రియాం కరిష్యా మిత్యత్ర హృదయం.

౨౯

(ఇతితి.) పరమాంగదః. గదాప్రహారసామర్థ్యభిరుదయుక్త ఇత్యర్థః. అశనిం వజ్రం

౩౦

(ఖరేతి.) భస్మ కృత్వా తత్సమీప మగా దిత్యన్వయః. సమీపత ఇతి సార్వవిభక్తిక ప్రసంగః.

౩౧-౩౨

౩౩. ధృత్ త్వత్తః, వినాశాత్ మన్నాశే నః ఇతి తత్ప్రదీపికా.

౩౪. పరమాంగదః ప్రశస్తయేయారః ఇతి తత్ప్రదీపికా.

౧ వికిర్ణా శరై ర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే,
గదా మంత్రిషధబలై ర్వ్యావ వినిపాతితా.

౨౮

ఇతి శ్రీప్రమద్రామాయణే అరణ్యకాండ, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

భిక్షు తు శరణం గదాం బాబై రాఘవో ధర్మవత్సలః,
స్మయమానః పరం వాక్యం సంరంభ మిద మబ్రవీత్.

౧

ఏత త్రే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ,
శ్రీహీనతరో మత్తే వృథా త్వ మవగర్హసి.

౨

(సే ౧.) వ్యాళి పన్నగి.

౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచిత, శ్రీరామాయణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

అక్షరము

నిరస్తవి మహంకార మివ స్థితం,
ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖానహ మహం భజే.

(భిక్షు స్వత్వాది.) ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోఽనుచిత ఇతి శ్రీరామాయణ-
వ్యాఖ్య గమ్యతే. స్మయమానః పరిహర నిత్యార్థః. సంరంభం బ్రాంత మితి ఖరవిశేషణం.
'సంరంభ స్సంభవే కోప' ఇత్యమర్థః.

౧-౨

(ఖరాసుర సంహారః)

ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా,
అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యరి (య) ఘాతినీ.

౩

య త్వయోక్తం వినష్టానా మహ మశ్రుప్రమార్దనం,
రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపి తే వచః.

౪

సీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః,
ప్రాణా నపహరిష్యామి గరుత్మా నమృతం యథా.

౫

అద్య తే చిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్ధుదభూషితం,
విదారితస్య మద్బాజై ర్మహి పాస్యతి శోణితం.

౬

పాంసురూషితసర్వాంగ స్సృప్తస్యప్రభుజద్వయః,
స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ.

౭

ప్రవృద్ధనిద్రే శయి త్వయి రాక్షసపాంసనే,
భవిష్యం త్యశరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే.

౮

(విషేతి.) అవిధానే వచసి. ప్రగల్భస్య ధృష్టస్య. (ప్రత్యరిఘాతినీతి.) ఏషాయాం
ప్ర. ౧. అరీ నరీః ప్రతిఘాతినీ. గదా.

౯

(వినశ్యేతి.) వినస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య. క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య.
మిథ్యావృత్తస్య అనదృష్టస్య.

౧౦

(అద్యేతి) ఫేనబుద్ధుదాభ్యాం, భూషితం అలంకృతం. అనేన నూతనత్వ ముక్తం.
విదారితస్య విదారితోదరస్య

౧౧

(పాంసురూషితేతి) రూషితం లిప్తం, ప్రప్తం యథా తథా భువి న్యప్తం భుజద్వయం
యన, గాం భూ లింగ్యే త్యనేనాఽవాగ్భూతత్వ ముచ్యతే.

౧౨

(ప్రవృద్ధేతి.) ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే. అశరణ్యానాం ఋష్యాదీనా మగతీనాం,
శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః.

౧౩

జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః,
నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే

అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షసో హతబాంధవాః,
బాహ్మర్ద్రవదనా దీనా భయా దన్యభయావహః.

అద్య శోకరసజ్ఞా స్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః,
అనురూపకులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతి రీదృశః.

నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మః నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక,
యత్కృతే శంకితై రగ్నో మునిభిః పాత్యతే హవిః.

తమేవ మభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే,
ఖరో నిర్భర్త స్యామాస రోషా త్తరతరస్వనః.

(జనస్థాన ఇతి.) హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానవన్నివేశే.

(అద్యేతి.) పూర్వ మన్యభయావహః రాక్షసః అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్,
విప్రసరిష్యంతి శంతే.

(అద్య శోకేతి.) యాసాం త్వ మిదృశః పాపీ పతిః, తాః పత్న్యః, అనురూపకులాః
త్వత్పద్యశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః. ఇతః పూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః, నిరర్థకాః
నిర్గతకామపురుషార్థాః, భవిష్యంతి.

ఈదృశ ఇత్యుక్తం విప్రజాతి (నృశంసేతి.) నృశంస ఘాతుక, నీచ వృత్తతో హిస-
క్షుద్రాత్మః క్షుద్రబుద్ధే, బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో, మునిభిః, యత్కృతే యన్నిమిత్రం
శంకితై స్సద్భిః, అగ్నో హవిః పాత్యతే హవిర్దాన కిమేత దసహరిష్యంతితి భీతా
భవంతి త్యర్థః.

(భరామర సహారః)

దృఢం ఖ ల్వవలిప్తోఽసి భయేష్వపి చ నిర్భయః,
వాచ్యాఽవాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యే న బుధ్యసే ౧౪

కాలపాశపరిక్షప్తా భవంతి పురుషా హి యే,
కార్యాఽకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రియాః. ౧౫

ఏవ ముక్త్వా తతో రామం సంరుద్య భుకుటీం తతః,
స దదర్శ మహాసాల మవిదూరే నిశాచరః.
రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోకయన్, ౧౬౪

స త ముత్పటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదం.
తం సముద్రిప్య బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః,
రామ ముద్దిశ్య చిక్షేవ హత స్తవమితి చాబ్రవీత్. ౧౭

త మావతంతం బాణైః శ్చిత్వా రామః | ,
రోష మాహరయ త్రివ్రం నిహంతుం సమరే ఖరం. ౧౮

(దృఢ మితి.) అవలిప్తోఽసి గర్వితోఽసి. దృఢం నిశ్చితం. తతః కారణాత్, భయేషు భయకారకమ సత్స్వపి, నిర్భయోఽసి. వాచ్యం చాఽవాచ్యం చ వాచ్యావాచ్యం, యేషాం చ నిరేధ శ్శాశ్వతక ఇతి ద్వంద్వైకవచ్ఛావః. తత్ మృత్యువశ్యస్సన్ న బుద్ధ్యస ఇతి యోజనా. ౧౪

ఉక్త మర్థం విశిష్య దర్శయతి (కాలేతి.) పరిక్షిప్తాః బద్ధాః, నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః. ౧౫

(ఏవ మితి.) భుకుటీం, సంరుద్య కృత్వేత్యర్థః. ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం, సర్వతోఽవలోకయన్ సన్నపి, దూరే మహాసాలం దదర్శ త్యన్వయః. ౧౬౪

(స ఇతి.) దశనచ్ఛదం అధరం. సందశ్య విపిడ్య అనేన సాలస్య దుర్గహత్వ ముక్తం. బాహుభ్యా మిత్యనేన ముక్తం. వినద్యేత్వాదినా జయాశోచ్యతే. ౧౭

(౧ మితి.) (రోష మితి.) సర్వసామగ్రివిరోధే ప్యానుకూల్యలేశాభావా దితి భావః. ౧౮

జాతస్వేద ప్రతే రామో రోషా ద్రక్షాంతలోచనః,
నిర్భీభేద సహస్రేణ సమరే ఖరం. ౨౦

తస్య బాణాంతరా ద్రక్తం బహు సుస్రావ ఫేనిలం,
గిరేః ప్రప్రవణస్యేవ తోయధారాపరిసవః. ౨౧

విహ్వల స్స కృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే,
మత్తో రుధిరగంధేన తమేవాభ్యుద్రవ ధ్వుతం. ౨౨

“ త మాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరాఘ్నతం,
అపాసర్వ తస్మాత్పదం కించి త్వరితవిక్రమః. ౨౩

(జాతస్వేద ఇతి.) రోషా జ్ఞాతస్వేదః, నతు శ్రమాత్. రక్షాంతలోచనః రక్షవర్ణపాంగః. ౨౦

(తస్యేతి.) బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్, ఫేనిలం ఫేనవః, ప్రప్రవణస్య ప్రప్రవణా
ఖ్యస్య, ప ప్రవః ప్రవాహః. ౨౧

(విహ్వల ఇతి.) విహ్వలః విక్లబః, రుధిరగంధః, తః. ౨౨

(త మాపతంత మితి.) సంరబ్ధం సంభ్రాంతం, ప్రతిపదం అస్త్రమోచనప్రతికూలం,
తం ఖరం, చి దపాసర్వః పశ్చా దాగతః, తస్మా దపాసర్వ దిశ్యర్థః. అపసర్వణ నిమిత్త
మాహ (కృతాస్త్ర ఇతి.) పంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాపాసర్వదితి భావః.
నిమిత్తాంతరమాహ (రుధిరాఘ్నత మితి.) తత్సర్వబీభత్సేనాపసర్వణ మిత్యర్థః. యద్యపి
రణే కించి దపసర్వణం శూరస్యాఽయుక్తం, తథాపి ‘సర్వతో బలవత్ హ్యన్యథాఽనుపపత్తి’ రితి
న్యా ‘ప్రణం వినా తత్సంహర హేత్వలాభా దపసర్వణం న దోష ఇతి హృదయం. ౨౩

౧ తస్మాత్. సంరబ్ధం అతిక్రుద్ధం. అపతంతం అయుధప్రసారణానవకాశతయా అరినన్ని
కృష్ట మాగచ్ఛం. తత్ర హేతుః (త్వరితవిక్రమ ఇతి.) శస్త్రసంధానావకాశాం త్వరితవిక్రమ
‘చి దపాసర్వ దిశ్యర్థః. హేత్యంతరమాహ (రుధిరాఘ్నత మితి.) తద్దేహరుధిరస్య
‘స్మిన్ సంశ్లేషో భవే దితి జాగుప్సయే త్యర్థః. ఇద ప్రత్య రై రుక్తం.
‘కృచి ద’ సంకటవిషయే సుభటానా మభిమతోఽయ మపసర్వ’ ఇతి.

★ ప్రతిపదం ప్రతిపదం తిర్య గిశ్యర్థః. ప్రతిపదం ప్రతిమార్గం అగతనై వ మార్గేణ ఇతి
ప్రతిపదా.

(అరానుః సంహరః)

శ్లో: పావకసంకాః పథాయ సమరే శరం,
ఖరస్య రామో జగ్రాహ ॥ బ్రహ్మదండ మివాపరం. ౨౪

స టం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతాః
సందధే చాపి ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. ౨౫

స విముక్తో మహాబాణో నిర్దాతసమనిస్వనః,
రామేణ ధను రాయమ్య ఖరస్కోరసి చాపతత్. ౨౬

స పపాత ఖరో భూమౌ దహ్యమాన శ్వరాగ్నినా,
రుద్రేణైవ వినిర్దగ్ధః శ్వేతారణ్యే యథాంతకః. ౨౭

స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా,
బలో వేంద్రాశనిహతో నివపాత హతః ఖరః. ౨౮

(తతః ఇతి.) తతః వసరలాఖాత్, బ్రహ్మదండం బ్రహ్మశాపం. ౨౪

(స త మితి.) ధీమతా భావజ్ఞేన, దత్తం, అగస్త్య ముఖేనేతి శేషః. ౨౫

(స విముక్త ఇతి.) రామేణ ధనురాయమ్యాఽకృష్య విముక్త ఇత్యన్వయః. ౨౬

(స ఇతి.) స ఖర శ్వరాగ్నినా దహ్యమాన స్సఖ, రుద్రేణ రుద్రవేత్రాగ్నినా, దగ్ధోంతక
ఇవ, శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ, భూమౌ పపాత. ౨౭

(స వృత్ర ఇనేతి.) సః సహః ఖరః, అమో తత్వజ్ఞాపనాయ
ప్రథమో దృష్టాః, రీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ ద్వితీయః, సమర్థాధిస్థితత్వజ్ఞాపనాయ
తృతీయః, అర్ధా చ్ఛుష్కా చ్ఛాపనధ్యత్వం నముచే ర్లబ్ధం. తదర్థం ఫేనేన హతః. (బలోనేతి.)
వాళబ్ధ ఇవార్థః. వృత్రాదీత్రయ మింద్రేణైవ హతం. ౨౮

బ్రహ్మదండం బ్రహ్మశాపమివ స్థితం ఇతి తత్త్వదీపికా.

శ్వేతారణ్యం కాచేరిసింధుసంగమనికటదేశః.

తతో రాజర్షయ స్సర్వే సంగతాః పరమర్షయః.
సఖాజ్య ముచితా రామ మిదం వచన వబ్రువన్. ౨౯

వితదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః,
శరభంగాశ్రమం పుణ్య మాజగామ పురందరః. ౩౦

అనీత స్త్వ మిమం దేశ ముపాయేన మహర్షిభిః,
విషాం వధార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్మణాం. ౩౧

త దిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్మజ,
సుఖం ధర్మం చరిష్యంతి దండకేషు మహర్షయః. ౩౨

వితస్మి న్నంతరే దేవా శ్చారణై స్సహ సంగతాః,
దుందుభిం శ్చౌభినిష్ఠుంతః పుష్పవర్ణం సమంతతః.
రామస్యోపరి సంహృష్టా వవృషు ర్విస్మితా స్తదా, ౩౩

ఆర్ధాధికముహూరేన రామేణ నిశితై శ్శరైః.
చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, ౩౪

ఖరదూషణముఖ్యానాం నిహతాని మహాహవానే.
అహో బత మహ త్కర్మ రామస్య విదితాత్మనః. ౩౫

(౩౩ ఇతి.) పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః, సఖాజ్య సంపూజ్య. ౩౬

(౩౪ దర్థ మితి) వితదర్థం వితదర్థధాయ. ౩౭

ఇద ముపపాదయతి (అనీత ఇతి.) ఉపాయేన తత్తదాశ్రమవర్సనవ్యాజేన. ౩౮-౩౯

(౩౫ స్మి) స్మిత్యాద్యర్థతయ మేకాన్వయం. ౪౦-౪౧

(ఖఠాసుర సంహారః)

అహో వీర్య మహో దాక్ష్యం విష్ణోరివ హి దృశ్యతే.

ఇత్యేవ ముక్త్యా తే సర్వే యయు ర్దేవా యథాగతం,

౩౬౪

ఏతస్మి న్నంతరే వీరో లక్ష్మణ స్సహ సీతయా.

గిరిదుర్గా ద్వినిష్క్రమ్య సంవివేశాఽఽశ్రమం సుఖీ,

౩౬౫

తతో రామస్తు విజయీ పూజ్యమానో మహర్షిభిః.

ప్రవివేశాఽఽశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాఽభిపూజితః,

౩౬౬

తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం.

రామం స్తువంతి (అర్ధేత్యాదినా.) అర్ధాధికముమార్తన ఘటికాత్రయేణ, దాక్ష్యం సర్వ సంహారచతుర్యం.

౩౬౭

(ఏతస్మిన్నితి.) అంతరే అవసరే, గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్, సుఖీ రామసరాక్రమ సర్వనజన్యసః.

౪

తనిశ్లోకి

(తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం. బభూవ హృష్టా నైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే.) చతుర్దశసహస్రరక్షేభి రయ మేకాకి కిం కరిష్యతి త్యుద్విగ్నా సీతా రామేణ జితే వీరతారతమ్యాఽభిజ్ఞ కులప్రసూతతయా సబహుమానం పరిషస్వజ ఇత్యాహ. (తం దృష్ట్వా)

తత్త్వదీపికా

* (తం దృష్ట్వేతి.) 'తే తు యావంత ఏవాజ్ఞా తావాంస్తు దదృశే స తై' రిక్కుక్తరీత్యా తాత్కాలికస్వేచ్ఛాగృహీత చతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ స్థిత్యా దృశ్యమాన మితి తచ్చట్టార్థః. యద్వా, ఇంద్రాదిభి రపి సంభూత్యాఽప్రభుష్ట్యా

బభూవ హృష్టా వైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే,

౩౯౪

: నిక్షి

పూర్వం మహాసమరే అదృశ్యతయా స్థితం ఇదానిం దృష్ట్యా, (తం దృష్ట్యా) వీరప్రజేన విగ్రహ-
 ద్రుధిరణ రోమకూపొల్లనద్ధి రపి ఘర్మపయఃకణాపైః 'కోదందదండ మనలంబ్య నినియ-
 వర్మ కించి త్పరిశ్రమభృతం ప్రియ మిక్షమాణా' ఇత్యుక్తప్రకారం దృష్ట్యా, (తం దృష్ట్యా)
 లతేద్గృథితజటామండలేన దృఢబద్ధకక్ష్యతయా స్క వితూణిరణ, రణావసాన-
 నిర్వాపిః కోపాగ్నిః యా ప్రసన్నవదనేన, సీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన, పునరపి కి మాగమిష్యంతి
 రాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చ లక్ష్మితం దృష్ట్యా, (తం దృష్ట్యా) పూర్వం వీర ఇతి శ్రుతం,
 ఇదానిం నిర్వర్తితవీరకృత్యం దృష్ట్యా, దర్శన ప్రకార మాహ (శత్రుహంతారం.) హనన్-
 వ్యాపారే కర్మభావ శృతూణాం, స్వస్య తు కర్తృభావ ఏవ. (హంతారం) హనన్వ్యాపార ఏవ
 దృష్టా, నతు శరణ శ్రిపార ఇత్యర్థః. శత్రుపదేన దేవగంధర్వాదిసంఘే సత్యపి.
 శత్రూనేన హతవా నిత్యుచ్యతే. దుష్టవిగ్రహ ఉక్తః. శిష్టపరిపాలన మాహ (మహర్షీణాం సుఖా-
 వహం.) మహర్షీణాం తపోబేశేన హంతుం సామర్థ్యేపి రక్షకస్వరూపస్య రక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్య.
 చ హని రాక్షసా దితి కేవలం రక్షకవ్యాపారప్రతిజ్ఞాణం రామప్రతిజ్ఞా బోకయతాం,
 సుఖావహం ఏహి పశ్య రిరాణి' త్యుక్త దుఃఖగంధం నివర్త్య సుఖస్యైవ ప్రాపకం, (బభూవ)
 బభూవ. బహుతరశత్రు క్రమణా ద్రామస్యైకాకితయా చ పూర్వం సత్తారహితా సీతా-
 సంప్రతి సత్తాం లేభే. జగత్ప్రాణస్య రామస్య సత్తాలాభాత్ స్వయమపి సత్తా మవాహ-
 'అత్మా వై యదా' ఇత్యుక్తరీత్యా రా భాత్ స్వస్యా అపి సత్తా జాతేతి భావః.

తత్త్వదీపికా

శత్రుర్దశసహస్రరాక్షసాః ఏక వివర్ధాధికముమూర్తేన స్వయ మక్షః ఏవ అయా-
 సంహృత్య స్వపుర స్థితం 'రామ జామాతరం ప్రాప్య ప్రియం పురుషవిగ్రహ' మిత్యాత్మనా-
 అజ్ఞానా తుర్యం ఎవలబ్ధ మితి వా తచ్ఛబ్ధార్థః. 'తై ర్దనూంషి ధ్వజగ్రాణి వర్మాణి చ శిరంసీ చ,
 బాహూః కంఠా నూతనాః కరికరోపమాః, చిచ్ఛేద సమరే రామ' ఇత్యుక్తప్రకారేణ-
 (శత్రుహంతారం) దృష్ట్యా త్యన్వయః. కించ 'పరిత్రాణాయ సాధునాం వివాశాయ చ

నిష్ఠః

యద్వా, భూప్రాప్తా విత్యస్కల్లితి వ్యత్యయేన పరస్తైః పదం. భర్తారం విజయిన మాలోక్య, సరభసం హంసా దాగత్యర్థః. (హృష్టా) 'సతి ధర్మిణి ధర్మా' ఇతి న్యాయేన ధర్మలాభా సంతరం తద్ధర్మ హర్షో భూదిత్యర్థః. యద్వా, అంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాంచిత్యర్థః. ఏవం శౌర్యావలోకనప్రీత్యే హేతు మాహ (వైదేహి) 'మిథిలాధిపతి ర్వీర' ఇత్యుక్తరీత్యా వీరకులప్రసూత్యా దిత్యర్థః. (భర్తారం పరిషస్వజే) తాదృశ నిరవధికప్రేమభారభరితతయా స్వయం మాలిలింగే. (భర్తారం) లోకభర్తారం, సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం దృష్ట్యా, (పరిషస్వజే) ఆయుధక్షతప్రణేమ సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం పస్పర్శ, (పరిషస్వజే) పర్యాప్తం సస్వజే, పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః. యద్యపి రణే అవలాయమానస్య స్వప్నే శరపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి. తథాపి సర్వత స్సమావృత్య క్షిపాత్ పృష్ఠతోపి ప్రణసంభవః. సమ్యక్ క్షిప్రానాం పృష్ఠతో నిర్గమాపి సంభవతి. (మహర్షీణాం సుఖా వహం పరిషస్వజే.) పుత్రవిషయే స్వభర్తృపకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేన ఋషిజనసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే. రామం వినా గుహగతా సీతా, తతో నిర్గత్య నిరస్తసమస్త క్రతుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహగతో జీవః పరతంత్రః, అచార్యముఖేన పరమ శేషిణం దృష్ట్యా. తేన సకలవిరోధివర్గే నివర్తితే, తతో నిర్గత్య, నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణ మాసాద్య, తద్భోగపరివాహ వేతి ధ్వన్యతే.

తత్త్వదీపికా

దుష్కృతాం, ధర్మస్థైర్య సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయ స్తువతిర్య, అసాక్షి రాక్షసా హత్యా, సతా మృష్ట్యాదీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తి సాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవా నిత్యాహ (మహర్షీణాం సుఖావహ మితి.) కించ ఏవంవిధం రామం దృష్ట్యా వైదేహి (బభూవ) స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నా జాతే త్యర్థః. భూ ధాతో స్పృతావచకత్వాత్. శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అసత్ప్రాయత్వా త్వస్యా అప్యసత్ప్రాయత్వం అమన్యత పూర్వం వైదేహి, ఇదానిం స్వప్రాజేశ్వర శ్రీరామసత్తయా స్వసత్తా నిష్పన్నే త్వమనౌత, అత్మా వై యి దారా' ఇతి నియమా దితి భావః. హృష్టా ప్రీతా, (పరిషస్వజే) ఆయుధప్రణానాం స్తనేష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢ మాలింగసం స్పృహంతి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్యా శ్రీ రక్షగణా హతాః.

రామం చైవావ్యథం దృష్ట్యా తుతోష జనకాత్మజా, ౪౦౮.

తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్ధనం సఖాజ్యమానం ముదితై ర్మహర్షిభిః.

పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా. ౪౦౯.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రింశ స్సర్గః.

॥శ్లో॥

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

త్వగమాణ స్రతో గత్వా జనస్థానా దకంపనః.

ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన రావణం వాక్య మబ్రవీత్. ౧

ఉక్తమేవాఽర్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం (ముదేత్యాది.) ౪౦౪-౪౦౫.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న యనే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః.

ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణయాపి శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ ఉత్తర ఖండాల్లో వివృతః. అనుష్టానదశాయాం హి ౮ ధ్వజస్య ప్రాథమ్యం, పృథ్వీత్రిదశాయాం తూర్తర ఖండాధ్వజస్య. ఫలానుసారేణోపాయప్రసృతేః. అతో ద్వితీయఖండాధ్వజః ప్రథమం వివృతః. తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థభూతపు ౫ గో దర్శితః, అయోధ్యాకాండే ద్వితీయ

శ్రీ తనిఖ్లేకీ (రక్షగణా హతా సతి.) వీర్యగుణవివరణం, ఉత్ర (రామం చైవావ్యథ మితి) వీర్యలక్షణే, స్వయ మక్షత ఇతి విశేషణవివరణం. (రక్షగణా హతా నిత్యనేన) యః పరా జయతీతి లక్షణగతవిశేష్యవివరణం. ౪౦౪-౪౦౫.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

జ ఖ ఖ రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః,
ఖరశ్చ నిహత స్పంఖ్యే కథంచి దహ మాగతః.

పదార్థభూత సౌలభ్యాదిగుణయోగః, ఆరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతా కింకరవృత్తి రుక్తా. తతః ఖరవధాంతవృత్తాంతేన చరమపదార్థభూతా విరోధి. నివృత్తి రితి. అథ పూర్వఖండార్థ ఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ. తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభిషణస్య పురుషకారసాన్నిధ్య ముచ్యతే, కిమ్మి న ర్థభూతం వాత్సల్యం, సుందర కాండేన చరణశబ్దోక్తదన్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం, 'రామః కమలపత్రాక్ష' ఇత్యాదినా తథోక్తేః యుద్ధకాండే శరణాగతిః, ఉత్తరకాండే ప్రపన్నచర్యేతి బోధ్యం.

ఏవ మానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్యేనోక్త్యై. అథ ిన్నిమిత్తభూతసీతాసహరూపబీజ ముపక్షిపతి (త్వరమాణ ఇత్యాదినా.)

సంహృత్య సకలం లోకం పున స్ప్రస్తుం చ యః క్షమః,
త మహం శిరసా వందే జానకీపాణనాయకం.

త్వరమాణః, శూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతి శేషః. అకంపనే రావణచారః, త్వరమాణో గత్యా వేగేనాబ్రవి దిత్యన్వయః.

(జనస్థానేతి.) కథంచి దితి ప్రవేశధారణేనేతి భావః. అత ఏవ శూర్పణఖా వక్ష్యతి 'ఏకా కథంచి స్మృతాహం పరిభూయ మహాత్మనా, ప్రవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనే' తి.

శ్రీ తనిశ్లోకీ. లంకాయా జనస్థానం పురద్వారసదృశం ఖలు. లంకాయా రాజ్యం జనపదగ్రామాదినంకులం కించి దపి నాస్తి ఖలు. ఏ , తస్యా రక్షాభూతం జనస్థాన మేకం. తస్య నాశా ల్లంకాయా అపావృతం ద్వారం సంవృతం. (రాజన్) తవైవ సత్రా హనిః ఖలు. (రాక్షసాః) రాక్షసరాజస్య తవ తన్నాశే రాజత్వం నాశితం కిల. (బహవః) ఏకద్వీతినాశేపి హని ర్భవత్యేవ, కిముత బహూనాం నాశే? (సౌతాః) మారితాః, నతు . సర్వరాక్షస నాశే ఖరేణ కిం కృత మిత్యత్రాహ (ఖరశ్చేతి.) చకారేణ దూషణత్రిశిరసా పుచ్చ్యేతే. (కథంచి ధహ మాగతః.) ప్రవేశేనేతి భావః. ప్రవధం శంకమానేన ఏకా కథంచి స్మృతాహ మితి శూర్ప సురోధాత్.

వివ ముక్తి దశగ్రీవః క్రుద్ధ స్సంర క్తలోచనః,
అకంపన మువాచేదం నిర్దహ నివ చక్షుషా. ౩

కేన రమ్యం జనస్థానం హతం మమ పరాసునా,
కో హి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాఽధిగమిష్యతి. ౪

న హి మే విప్రియం కృత్వా శక్యం మఘవతా సుఖం,
ప్రాప్తుం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా. ౫

కాలస్య చాఽవ్యహం కాలో దహేయ మపి పావకం,
మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితు ముత్సహే. ౬

దహేయ మపి సంక్రుద్ధ స్తేజసాఽఽదిత్యపావకౌ,
వాతస్య తరసా వేగం నిహంతు మహ ముత్సహే. ౭

తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలి రకంపనా,
భయా త్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతేఽభయం. ౮

(వివ మితి) క్రుద్ధత్వం నారాపిత మితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన అత్యుక్తం.
కౌపారికం దృష్టాంతమువేనాహ (నిర్దహ నివేతి) ౩

(కేనేతి.) పరాగతాః అనవః ప్రాణాః యస్య కేన. పరాసునేతి
అపి తిః స్థానం. ౪

(కాలస్య చాపీతి.) కాలస్యాపి కాల ఇత్యుత్పత్తి మాహ (మృత్యు మితి.) ౬

(దహేయ మితి.) అదిత్యపావకౌ పరస్పరసాహాయ్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః. అతో
నాచరుతః. ౭

(భేతి.) సందిగ్ధయా సంధిగ్ధాక్షరయా, యాచతే అయాచత, అభయమితి భేదః. ౮

(అకంపన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

దంగ్రీవోఽరయం తస్మై ప్రదదౌ రాక్షసాం వరః,
స విస్మతోఽబ్రవీ ద్వాక్య మనందిగ్ధ మకంపనః.

౯

పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా,
రామో నామ వృషస్క-థో వృత్తాయతమహాభుజః.

౧౦

వీరః పృథుయశా శ్శీమా నతుల్యబలవిక్రమః,
హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూషణః.

౧౧

అకంపనవచ శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః,
నాగేంద్ర ఇవ నిన్విస్య వచనం చేద మబ్రవీత్.

౧౨

స సురేంద్రేణ సంయక్తో రామ స్సర్వామరై స్సహ,
ఉపయాతో జనస్థానం బూహి కచ్చి దకంపన.

౧౩

రావణస్య పున ర్వాక్యం నిశమ్య త దకంపనః,
అచచః బలం తస్య విక్రమం చ మహాత్మనః.

౧౪

రామో నామ మహాతేజా శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం,
దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి.

౧౫

(అకంపనవచ ఇతి) నాగేంద్రః ప్రసంగః.

౯-౧౨

(స సురేంద్రేణేతి.) స రామః, సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయక్త స్సహ జనస్థాన
ముపయాతః కచ్చి-? అన్యథాః స్య తాదృశసామర్థ్యం స యుజ్యత ఇతి భావః ౧౩-౧౪

ఇంద్రా ప్రైన్యానపిక్షో రామ ఇత్యాశయే నాహ (రామో నామేత్యాదినా.) దివ్యాస్త్ర
గుణసంపన్నః దివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః. ౧౫

తస్యాఽనురూపో బలవాక్ రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః,
కనీయాక్ లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః.
స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనాఽనిలో యథా,
శ్రీమాక్ రాజవర ప్రేన జనస్థానం నిపాతితం.
నైవ దేవా మహాత్మానో నాఽత్ర కార్యా విచారణా, ౧౭౪

శరా రామేణ తూత్సృష్టాః రుక్మపుంభాః పతత్రిణః.
సర్వాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాః, ౧౮౪

యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్షితాః.
తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామ మేవాఽగ్రత స్థితం, ౧౯౪

ఇత్థం వినాశితం తేన జనస్థానం తవాఽనఘ. ౨౦

(తస్యేతి.) రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః. దుందుభిస్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్వనః.
(సంయుక్త ఇతి.) వర్తత ఇతి శేషః. (నైవ దేవా ఇతి.) సహాయార్థ మాగతా ఇతి శేషః. ౧౭౪

(శరా ఇతి.) పంచాననాః విస్తృతాననాః. భూత్వా భక్షయంతిస్మే త్యుత్ప్రేజా. ౧౮౪

(యేన యేనేతి.) రాక్షసాః, భయకర్షితాః భయపీడితా స్సంతో, యేన యేన మార్గేణ
గచ్ఛంతి - స తేన మార్గేణాఽగ్రతః స్థితం రామ మేన పశ్యంతి స్మ. అత్ర విశేషణసామర్థ్యా
ద్రామదత్తనం భయకృత మితి వ్యజ్యతే.

౧. తనిష్టేతి. యేన యేన మార్గేణేత్యర్థః. అథవా, యేన యేన యద్యద్వస్త్యంతరాన
సాధన్య బుద్ధ్యా గచ్ఛంతి, తేన తేన తస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామేనాఽగ్రత స్థితం పశ్యంతి.
అ. ప్రతిరాక్షసం ఇచ్చాగృహీతదేహత్వం ధ్వన్యతే.

(యేన యేనేతి.) భయకర్షితాః రాక్షసాః. స్వేషాం రాక్షసత్వ గోపనార్థం యేన
యేన స్వేషాం రేణ గచ్ఛంతి, తేనతేన పరిగృహీతరూపేణాగ్రతః స్థితం రామ మేన పశ్యంతి ఇతి
తత్త్వం ఏకా.

(అకంపనన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

అకంపనవచ శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్,
జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్షణం.

౨౦

అదైవ ముక్తే వచనే పోవాచేద మకంపనః,
శృణు రాజన్ యథావృత్తం రామస్య బలపారుషం.

౨౧

అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః,
అపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే చ్చరైః.

౨౨

‡ సతారగ్రహనక్షత్రం నభశ్చా వ్యవసాదయేత్,

(అథేతి.) యథావృత్తం - పరమార్థభూత మిత్యర్థః.

౨౩-౨౪

(అసాధ్య ఇతి.) అసాధ్యః అనిగ్రాహ్యః.

౨౫

(సతారేతి.) గ్రహ నవగ్రహః, నక్షత్రాణి నవవింశతి నక్షత్రాణి, తారా నవనవ్యవస్థాంతరం,
అనసాదయేత్ విశిష్టం కుర్యాత్, మజ్జంతిం, సముద్ర ఇతి శేషః.

౨౬

‡ తనిష్టేతి. (శృణ్వతి) యథావృత్తం తత్కృతాతిమానుషకర్మానతిక్రమేణ. యద్యా, రామస్య వృత్తం ఇతిహాసపురాణోక్తవృత్తాంతం యథావత్, బలం పరాభవసామర్థ్యం, పారుషం మహాపురుషకర్మ, కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాక్. రామ ఇతి కోపస్యాపరిహార్యత్వం వ్యజ్యతే, విక్రమేణ అసాధ్యః, విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః. అసాధ్య ఇతి నిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభి రసాధ్యత్వం ధ్వన్యతే. మహాయశాః లోకే వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః, అనేన త్రివిక్రమావతారో వ్యజ్యతే. 'అపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే' దిత్వనేన భవిష్యత్కృష్టావతారో భూతకృష్టావతారో వా వ్యజ్యతే. 'భయానకావర్త శతాకులా వదీ మార్గం దదా సింధు రిహ శ్రియఃపతే' రితి శ్రీభాగవతోక్తేః. అనేన మత్స్యావతారః ఇతి కేచిత్.

‡ తనిష్టేతి. సతారగ్రహనక్షత్రం, తారా అశ్వినాదయః, గ్రహ స్సుర్యాదయః,

అసౌ రామస్తు మజ్జంతిం శ్రీమా నభ్యుద్ధరే నృహిం.

౨౪.

భిత్వా వేగం సముద్రస్య లోకా నాప్లావయే ద్విభుః,
వేగం వాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమే చ్ఛరైః.

౨౫.

(భిత్వతి.) విప్లావయేత్ సంచేత్, విధమేత్ దహేత్, ధృ శబ్దాన్ని సంయోగమొంది.
ధాత్ ర్లిజి ధమా శః.

౨౬.

తదితరా నక్షత్రాణి, న శ్చాపితి తదధ్మి కోశ ఉచ్యతే. తమవ్యవసాదయే దిత్వనేనాపి
త్రివిక్రమావతారధ్వనిః. తథా చ శ్రుతిః. 'యో అన్మభాయ దుత్తరగంసధన్తం విచక్రమాణస్తేధోరు
గాయ' ఇతి. సిదంతిం మజ్జంతిం, మహిం అభ్యుద్ధరేత్, అసౌ వితి పరాహవతారో వ్యజ్యతే. 'తాం
వరాహో భూత్వాఽఽహర' దితి శ్రుతిః. శ్రీమానిత్యవతారేషు సర్వత్రానువృత్తి ర్లక్ష్యా స్సూచ్యతే.
అన్యేషు చావతారేషు విప్లావేషానసాయినీ' తి పరాశరవచనాత్. శ్రీమానితి లక్ష్మీనమభివ్యాహర
బలేన సంసారే మజ్జంతం చేతన మభ్యుద్ధరే దితి పరత్వాఽసాధారణలింగమోక్షప్రదత్వం వ్యంజితం.
ప్రమాణ మహి మభ్యుద్ధరే దితి లక్ష్యా స్పహకారిత్యశనజేన నపత్నిద్వేషాభావో వ్యజ్యతే.

౪ తనిశ్లేశి. ('త్వతి.) సముద్రవేలాభేదేన లోకా నాప్లావయే దితి సంకర్షణావతారో
ధ్వన్యతే. సముద్రస్య వేగమపి విధమే దితి కరిష్యమాణ సముద్రబంధనం వ్యజ్యతే.
వా విధమే దితి పృథివ్యాది క్షణం. 'పృథివ్యస్తు ప్రళయతే, అప సైజసి
ఇత్యాదు క్తప్రకారేణ ప్రళయో కుర్యా దితి ధ్వనః. సంహృత్యంతర

౫ సిదంతిం. పా.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన స్మృతాంత కథనం)

‡ సంహృత్య వా పున ర్లోకాన్ విక్రమేణ మహాయశాః,
శక్త స్స పురుషవ్యాఘ్ర స్సప్తం పునరపి ప్రజాః.

౨౬

* న హి రామో దశగ్రీవ శక్తో జేతుం త్వయా యుధి,
రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనై రివ.

౨౭

(సంహృత్యేతి.) లోకాన్ భూరాదీన్, సంహృత్య పున స్పృష్టుం శక్తః, ఇమాః ప్రజాశ్చ
సంహృత్య పున స్పృష్టుం శక్త ఇత్యర్థః.

౨౮

(న ఎ తి.) లోకేన సమూహేన,

౨౯

‡ తనిష్ఠోక్తి. (పున సంహృత్యేత్యనేన) పూర్వసంహార స్మృత్యో రప్యేత త్కర్తృకత్వం
వ్యజ్యతే. 'ఐభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యః' తి ప్రశ్నవత్. (లోకానితి.) బహు
వచనస్యాఽసంకోచేన సాండా స్మర్యే లోకా వివక్షితాః. విక్రమేణ సంకల్పమాత్రజేత్యర్థః. 'ఏకస్య
వా అక్షరస్యే' త్యాది శ్రుతేః. మహాయశాః పద్మజైశ్చర్యకృతప్రసిద్ధిః. శక్తః అనంతశక్తిమాన్
'పరావ్యశక్తి' రితి శ్రుతేః. నను నారాయణస్య - 'ఏకో హ నై నారాయణ' ఇత్యాదినా స్మృత్యాది
కర్తృత్వం శ్రూయతే. కథ మేతస్యేతి? తత్రాహ (స పురుషవ్యాఘ్ర ఇతి.) 'స హి దేనై రుదీర్ఘస్యే'
త్యాదినా స ఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతిర్థ ఇత్యుక్తత్వాత్. (స్పృష్టుం పున రితి.)
అత్రాపి పున శ్శబ్దః పూర్వస్మృత్యై రేతదధీనత్వ వ్యంజకః. (ప్రజా ఇతి.) ప్రకృతినంస్పృష్టేః
చేతనపర్గ స్సమష్టికారణభూత ఉచ్యతే.

* తనిష్ఠోక్తి. (రామః) విక్రమైః రంజనీయః. దశగ్రీవ అనితరసాధారణదశవదనత్వం
ఐలు తవావలేపహేతుః. రామరామానుజౌతు సహస్రశీర్షావితి వ్యజ్యతే. (త్వయా జేతుం యుధి
న శక్యః) అల్పశక్తి స్త్వం, అపరి శక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్యః? (ర. సాం)
సముచితావస్థాకశిపుశంఖర బలిప్రభృతినాం, (లోకేన) జనేన 'కో మజ్జతో రణుకులావలయోర్వి
శేష' ఇతి న్యాయసామ్యం ద్యోతయితుం త్వయా లోకేనేత్యేకవచన నిర్దేశః. జయస్యాత్కంఠాసంభా
వనాం ద్యోతయితుం (స్వర్గః పాపజనై రివేత్యుక్తం.) ప్రసిద్ధై ర్భూమభి రేకః కథం జేతు మశక్య
ఇతి త్రాహ (స్వర్గః పాప జనై రివేతి.)

న తం వధ్య మహం మన్యే సర్వై ర్దేవాసురై రపి,
అయం తస్య వధోపాయ స్తం మమైకమనా శ్శృణు. ౨౮

భార్యా తస్మోత్తమా లోకే సీతా నామ సుమధ్యమా,
శ్యామా సమవిభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా. ౨౯

నైవ దేవీ న గంధర్వీ నాఽప్సరా నాఽపి దానవీ,
తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీమ కుతో భవేత్. ౩౦

తస్యాఽపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్య తు మహావనే,
సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితం. ౩౧

(న త మితి.) మమ మత్తః, ఏకమనా స్సావధానః. ౨౮

(ఋగ్వేది.) 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థే' త్యుత్పలః. సమం యథా తథా విభక్తాని
నేత్రకర్ణద్వంగాని యస్యా స్స తథోక్తా. స్త్రీరత్నం స్త్రీస్థా. అస్తీతి శేషః. ౨౯

(నైవేతి.) దేవీ దేవస్త్రీ, వుంయోగా దాఖ్యాయా మితి జీమ్, ఏవ ముత్తరత్రాపి.
అప్సర శ్శృణు ఏకవచనం. పృష్ఠి. సీమంతినీ స్త్రీ. ౩౦

(తస్యేతి.) మహావనే, ప్రమథ్య విలోద్య, యేన కేనావ్యపాయేన రామం వంచ
యేత్యర్థః. ౩౧

౧. తవిశ్లేశీ. ఇంద్రజితా నిర్జితా శృక్రాదయోఽస్మత్సహాయా భవిష్యంతి త్యాశాం
వారయతి (న త మితి.) (దేవాసురై రితి.) బహువచనేన సర్వదేవాసురగ్రహణే వున స్సర్వశబ్దః
భూతభవిష్యద్వర్తమాన కాలికేంద్రజాత్యాది చకః. (అహం మన్యే) రాక్షసజాతి
త్యేపి సుకృతపరిపాకవశేన శ్రీరామ మహాత్మ్యవిషయం జ్ఞాన ముత్పన్నం. తవ తు, 'అసురీం
యోని మావన్నా మూఢా జన్మని జన్మని' తి శాస్త్రురీత్యా దుష్కర్మవశేన నోత్పన్న మితి.
ఇదం చాకంపనస్య పరత్వజ్ఞానం సవత్కుమారాదిభిః ప్రోక్షేతిహాసశ్రవణాదినా వా, మాల వ
త్ప్రభృతిభి రుక్త సుమాలిమాలివద్ధాదివృత్తాంతాదినా వా, విశ్వరూపాదిదర్శనవత్ చతు శ
వహస్రరాక్షసయుద్ధే ప్రతిరాక్షసం రామవిగ్రహభేదాది ప్రతిపత్త్వా వా సంజాతమితి వా, అకం నా
పదేన ఋషిరేవ పరత్వభ్యావనం కృతవా నితి వా న కోపి నిరోధః.

అరోచయత త ద్వాక్యం-రావబో రాక్షసాధిపః,
చింతయి యమ. , రకంపన మువాచ హ.

32

[25]

అథం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేక స్సారథినా సహ,
అనయిష్యామి వైదేహీ మిమాం హృషో మహాపురీం. ౩౩

అథైవ ముక్త్వా ప్రయయా ఖరయుక్తేన రావణః,
రథేనాఽఽదిత్య వర్ణేన దిశ స్సర్వాః ప్రకాశయన్. ౩౪

స రథో రాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్,
సంచార్యమాణ శ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ. ౩౫

స మారీచాశ్రమః ప్రాప్య తాటకేయ ముపాగమః,
మారీచేనాఽర్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యై రమానుషైః. ౩౬

తం స్వయం పూజయిత్వా తు అసనే నోదకేన చ,
అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౩౭

కచ్చి త్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర,
అశంకే నాథ జానే త్వం యత స్మార్త మిహాఽఽగతః. ౩౮

(బాధ మితి.) బాధ మి త్యుగీకారే. కాల్యం ప్రాతః. ౩౩

(అథేతి.) ఖరాః అశ్వతరాః, తత్స్వరూప ముక్త మశ్వశాస్త్రే - 'అశ్వసృగ్మ్య స్సము
త్పన్నైః ప్రస్మా దశ్వతరాః ఖరాః, ఖరరూక్షస్వరా వ్రీజ్ఞాః ఖరశీలాః ఖ' ఇతి. ౩౪

(స రథ ఇతి.) నక్షత్రపథగః అకాశగః, సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః. ౩౫

(స ఇతి.) తాటకేయం తాటకాపుత్రం, భక్ష్యభోజ్యైః పక్ష్యైః, అమానుషైః
మనుష్యైః చార్జితైః. ౩౬

(అ మితి.) అర్థోపహితయా - అర్థేన పయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా. ౩౭

(కచ్చి దితి.) హే రాజన్, లోకానాం రాక్షసలోకానాం, రాక్షసేశ్వరేతి సమభివ్యాహార
మర్థో లభ్యతే. సుకుశలం కచ్చి దితి సామాన్యేన ప్రశ్నః. అథ అథవా, త్వం యత
స్మార్త మిహాగతః, అతః కారణాత్, కించి దత్యాహిత మస్తే త్యాగంకే, త ద్విశిష్ట స జానే.

అరణ్యకా - డే - ఏక త్రింశ స్పర్శ :

౬౬7

(రావణం హత మారీచహింసచనం)

ఏవ ముక్తే మహాతేజా మారీచేన స రావణః,
తతః పశ్చాద్దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః.

౩౯

అరక్షే మే హత స్తాత రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా,
జనస్థాన మవధ్యం త త్స్వర్వం యుధి నిపాతితం.
ఽస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాఽపహర ,

౪౦4

రాక్షసేంద్రవచ శ్రుత్వా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్.

౪౧

అభ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రరూపేణ శఙ్ఖణా,
త్వయా రాక్షసశార్దూల కో న నందతి నిందితః.
సీతా మిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే,

౪౨4

మహాఽర్కం వినా భవత స్తూర్ణ మాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః, యద్వా,
కచ్చి ముంశలం, అథ అథవా, హం కుశలం నేత్యాశంకే, యత స్తత్సం తూర్ణ మాగతః, న జానే
తి ద్విశిష్య, న జాన ఇత్యర్థః.

౪౨

(ఏవ ముక్త ఇతి.) తతః పశ్చాద్ తద్వాక్యా దనంతరం.

౪౩

(అరక్ష ఇ.) అరక్షః . ఉక్త ముపపాద యతి (జనస్థాన మిత్యాద్యర్థేన.)
జనస్థానశబ్దేన త స్థో రక్షగణో లక్ష్యతే. త ప్రసిద్ధం, సాచివ్యం సాహాయ్యం, తస్య మే
హృతస్యజనస్య మే.

౪౦-౪౧

(అభ్యాతా త్యా) ద్యర్థత్రయ మేకాన్వయం. య స్సీతాయః అభ్యాతా, స మిత్రరూప
శబ్దః, యశ్చ తా మానయే త్యుపదేష్టా సః, త్వయా నిందిత స్సౌ తిరస్కృత స్సౌ, త్వదై
శ్వరం వ నందతి, తా వుభౌ బ్రూహిత్యర్థః. బ్రవీహి త్యత్ర ఈదాగమ శ్చాందసః.

౪౨4

రక్షోలోకస్య సర్వస్య క శ్శృంగం ఛేత్తు మిచ్ఛతి.
ప్రోత్సాహయతి కశ్చి త్త్వాం స హి శత్రు రసంశయః,

౪౩౪

అశి ధ్వంసం ముద్ధర్తుం ఛేచ్ఛతి త్వయా.
కర్మణా తేన కేనాపి కాపథం ప్రతిపాదితః,
సుఖసుప్తస్య తే రాజన్ ప్రహృతం కేన మూర్ధని.

౪౩౫

విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్త సేజోమద స్సంస్థితదోర్విషాజః,
ఉదీక్షితం రావణ నేహ యుక్త స్స సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ.

౪౩౬

అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షోమృగహ నృసింహః,
సుప్త స్త్వయా బోధయితుం న యుక్త శ్శరాంగపూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః.

౪౩౭

(రక్షోలోకస్యేత్యాది.) శృంగం ప్రాధాన్యం, 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వేషే' త్యమరః.
ప్రోత్సాహయతి, సీతానయనం ప్రతితి శేషః. స చ స విన. ౪౩౪

(అశివిషేతి.) అశివిషః సర్పవిషేషః. ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం, క ఇతి శేషః. స
కర్మణా సీతాసహరలక్షణకర్మణా, కాపథం కుమార్గం, ఋక్పూరణ్ణాః పథా మానక్ష ఇతి
క అప్రత్యయః. ప్రతిపాదితః ఉపదిష్టోఽసి, కర్మణా కేనేతి పాతే - కేన పురుషేణ,
కేన కర్మణా కేనాపియేన, కాపథం ప్రతిపాదితోఽసి త్వన్వయః. మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహరః
భూతః? వృత్తేన కేన వృద్ధి? మిత్యర్థః. రామే కం గుణం దృష్టైవం వదసి త్యాశంక్యాహ
(విదీధేతి.) అనేన రామస్య మత్తగజనమాధి రుచ్యతే. విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం
దేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా, ద్వయో రాన్నత్యకరత్వసామ్యాద్రూపకం నిర్వృధం. తేజోమదః-
జః ప్రతాప విన మదో యస్య సః. తేజోమదయో ర్ద్ధర్ధతాపేతుత్వసామ్యా ద్యూపకోపపత్తిః.
సరింసపదే సంస్థిః స్వసామ్యా ద్రూపకం. సంస్థితౌ సమీచినసంస్థానవంతౌ, దోషా బాహూ
విన విషాజే యస్య సః, రాఘవ విన గంధహస్తీ మదగణః. యస్య గంధమాత్రేణాన్యే గణాః
పలాయంతే స గంధహస్తీ త్యుచ్యతే. ఉదీక్షితు మపి, ఇహాన్మిక దేశే కాలే చ, న యుక్తః. ౪౩౬

పునర ప్యతి యం వక్తుం రామహ, నింహసామ్య మాహ (అసౌ విషేతి.) రణాంతో
జాగ్రతి, తత స్థితి ర్నాసీరావస్థానం. వైవ సంధివాలో యస్య స తథా, సంధివా తత సేంధిః.
ఉపః ర్గే హోః కిరతి కిః సంధిభూతః లోమసంఘభూత ఇత్యర్థః. వాలో లాంగూలం. యద్వా.

(రావణం పృథ్వీమారీహితవచనం)

రే భుజవేగపంకే శరోర్మిమాలే సుమహాహవోఘే,
న రామపాతాళముఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తం.

౪౮

ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ స ధు గచ్ఛ,
త్వం స్వేము దారేము రమస్వ నిత్యం రామ స్సహార్యో రమణం వనేన.

౪౯

సంధి ర్మధ్యః, తద్గతో వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి వా, సింహస్య లాంగూలం క్రోధ
దశాయాం మధ్యపరిప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధిః. తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితి
సామ్యం. విదగాని పటూని, రక్షాంస్యేవ మృగాః, తా హంతితి తథా, బ్రహ్మదివ్యతిరిక్తే
వ్యుపపదే ప్రయోగానుసారాత్ క్విప్. శరాంగపూర్ణః - శరా ఏవాంగాని నఖాద్యవయవాః, తైః
పూర్ణః, నిశితానిరేవ దంష్ట్రే యస్య స తథా, నృసింహో నరశేష్ఠః, సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే.
యద్వా, నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకః. యద్వా, విద్యన్మానవహంస ఇతి వః శ్లిష్టం
రూపకం. యద్వా, నృసింహో రామః, పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం.

౪౯

సింహాభిముఖగమనేపి దైవా ద్దృష్టివైషమ్యాన్నివర్తితుం శక్యం, నతు రామాహవ
గమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్యమాహ (చాపేతి.) చాప రో గ్రాహో యస్మిన్
చ తథా, గ్రాహోఽవహరో ఇత్యమరః. అనేన పతనకాల ఏవ గ్రహణసామగ్ర్యుక్తా. భుజవేగః
శరమోక్షావేగః, స ఏవ పంకో యస్య స తథా, అనేన మజ్జనే నిర్గమాయోగ్యతోక్తా. శరా ఏవో
ఘోరమాలా తరంగపక్షి ర్యస్య స తథా, అనేన మజ్జనసామగ్ర్యుక్తా. సుమహా నాహవ ఏవ ఓఘో
జలపూరో యస్య స తథా, అనేన దుస్తరత్వ ముక్తం. అతిఘోరే, రామ ఏవ పాతాళం మహాబలం,
సస్య ముఖే మగ్నః ప్రస్కందితుం పతితుం, స యుక్తం.

౪౯

ఏవం వస్తుస్థితి ముక్త్యా ప్రేమాతిశయేన పునఃపున స్పాంత్యయతి (ప్రసీదేతి.)

౪౯-౫౦

ఇతి గ్రోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
వికత్రింశ స్కంధః.

సుమహాహవోఘే ఓఘ అవరో యస్మిన్ తస్మిన్ ఇతి తత్త్వదీపికా.

వివముక్తో దశగ్రీవో మారీచేన స రావణః,
స్యవర్తత పురీం లంకాం విపశ చ గృహోత్తమం.

౫౦

ఇతి యతః, ఆరణ్యకాండే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

—॥—

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

—॥—

తత శూర్పనఖీ దృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ,
హతా న్యేకేన రామేణ రక్షసాం భీమకర్మణాం.

౧

దూషణం చ యం చైవ హతం త్రిశిరసా సహ,
ప్రేష్ట్వా పునర్మహనాదం ననాద జలదో యథా.

౨

సా దృష్ట్వా కర్మ రామస్య ప్రౌత మన్యై స్సుదుష్కరం,
జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం రావణపాలితాం.

౩

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

తపోబాహుబలోపేతం సర్వభూః భయంకరం,
యో హనిష్యతి దుర్బుధ్ధం రావణం సోఽస్తు మే ముదే.

(తత శూర్పనఖీత్యాది.) శూర్పనఖీత్యార్థో జీషాదిః. మహనాద మితి క్రియా
విషణం. ౧-౨

(పేతి.) ప్రౌతం కర్మ పర్యాప్తం కర్మ, పరమోద్విగ్నా అత్యంతభీతా.

౩

(శూర్యఖాయా రావణసమీపగమనం)

సౌ దదర్శ విమానాగ్రే రావణం దీప్తతేజసం,
ఉపాపవిష్టం సచివై ర్మరుద్భి రివ వాసవం. ౪

అసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే,
రుక్మవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంతమివ ఫాతకం. ౫

దేవగంధర్వభూతానా మృషీజాం చ మహాత్మనాం,
అజేయం సమరే శూరం వ్యాత్రానన మివాంతకం. ౬

దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రాశనికృతవ్రణం,
ఐరావతవిషాదాగ్రై రుద్ధృష్టకిణవక్షునం. ౭

వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛదం,
విశాలవక్షునం వీరం రాజలక్షణశోభిం. ౮

స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం తప్తకాంచనకుండలం,
సుభుజం శుక్లదశనం మహాస్యం పర్వతోపమం. ౯

(సౌ దదర్శేత్వాది.) విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే, ఉపాపవిష్టం, ఉపాపే త్యేక
నిపాతః. ఉపనివిష్ట మిత్యర్థః. మరుద్భిః దేవైః. రుక్మవేదిగతం హిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం.
దుక్త మావస్తంబేన సావిత్రం స్వర్గకామ స్పృన్విత పంచాశితకం హిరణ్యేష్టకా ఇత్యాదినా,
ప్రభూత మాజ్యం యస్య తం ప్రాజ్యం, ప్రభుతేనాఽజ్యేన వర్ధిత మిత్యర్థః. అః ఏవ జ్వలంతం,
విమర్దేషు యుద్ధేషు, వజ్రాశనికృతవ్రణ మిత్యనేన తదవధ్యత్వ ముక్తం. ఉద్భృష్టం ఉల్లేఖనం,
ఖావే తేన జాయః కిణః, తదంకితవక్షసం, వింశద్భుజం వింశతిభుజం, దర్శనీయపరి
చ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్రచామరాదికం, స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాంతియుక్తవైడూర్యరత్నైః అభరణస్తైః,
సంకాశం ఖాసమానం, సుభుజం దీర్ఘవృత్తభుజం, విష్ణువక్రనిపాతై రిత్యుక్త తాదిత మిత్యను
షజ్యం. క్షేభణం క్షేభకరారం.

విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చ శతశో దేవసంయుగే, అన్యై శ్శస్త్రప్రహరైశ్చ మహా ధృతాడితం,	౧౦
అహతాంగం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణై స్తథా, అఙ్గిభ్యాణాం సముద్రాణాం ఙ్గిభిజం ఙ్గిపకారిణం.	౧౧
క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం సురాణాం చ ప్రమర్దనం, ఉచ్చేత్తరం చ ధర్మాణాం పరదరాభిమర్శనం.	౧౨
సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం కరం సదా, పురిం భోగవతిం ప్రాప్య పరాజిత్య చ వాసుకిం.	౧౩
• క్షుకస్య ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః, కైలాసపర్వతం గత్వా విజితః సరవాహనం.	౧౪
విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహార యః, వనం చైరథం దివ్యం నళినిం నందనం వనం.	౧౫
వినాశయతి యః క్రోధా ద్దేవేద్యానాని వీర్యవాక్, చంద్రసూర్యౌ మః పుత్రిష్ఠంతౌ పరంతపౌ.	౧౬
నివారయతి బాహుభ్యాం య శ్శైలశిఖరోపమః, దశవర్తసహస్రాణి తప స్తప్తా మహావనే. పురా న్వయంభువే ధీర శ్శిరాం స్యుపజహార యః,	౧౭

(యోక్తాం.) ప్రయోక్తారం (యజ్ఞేతి.) ఉచ్చేత్తార మిత్యత్ర ఉచ్చాన్తవర్తిత్య ముక్తం.
అప్ర పరయజ్ఞేన్వంశకన్యం. భోగవతిం సర్పవగరిం, పరాజిత్య. బలాత్కృత్యేతి యావత్.
సరవాహనం కుబేరం, నళినిం కుబేరస్య పుష్కరిణిం, నందనం వనం ఇంద్రదోద్యానం, దేవేద్యా.
వాః నందనవనా ద్ద్యాని, ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ, ఉపజహార పుజోపకరణాని చకార. ౧౩౪-౧౩౫.

ఆరణ్యకాండే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః

233

(వాణిజ్యాయా రావణసమిపగమనం)

దేవదానవగంధర్వ విశాచపః గోరగైః.

అభయం యస్య సంగామే మృత్యుతో మానుషా దృతే.

౧౮౪

మంత్రై రభిష్టుతం పుణ్య మధ్వరేషు ద్విజాతిభిః.

హవిర్దానేషు య స్సోమ ముపహంతి మహాబలః,

౧౯౪

ఆప్తయజ్ఞహరం కూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణం.

కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానా మహితే రతం,

౨౦౪

రావణం సర్వభి సర్వలోకభయావహం.

రాక్షసి భ్రాతరం శూరం సా దదర్శ మహాబలం,

౨౧౪

తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితం.

అసనే తూపవిష్టం చ కాలకాల మివోద్యతం,

రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనందనం.

౨౨

(దేవదానవేతి.) దేవాదిభిః కర్తృభిః, మృత్యుతః మృత్యోః, పృథ్వీర్థే తనిః.

సః. అస్తితి గమ్యమానత్వా దప్రయోగః. మనుష్యా దృతే మనుష్యం వినా, మనుష్యాత్తు య మస్తీ త్యర్థః.

౧౮౪

(మంత్రై రితి.) అధ్వరేషు యగేషు, హవిర్దానేషు సోమాభిషవశాలాషు, మంత్రైః ప్రాత రనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః, ద్విజాతిభిః కర్తృభిః, అభిష్టుతం క్షరితం, సోమం, ఉపహంతి హోమకాలే నాశయతిత్యర్థః. కూరం - ఆప్రాణ వక్షిణాకాలం ప్రాప్రాణ, యజ్ఞా హరతితి థా, కర్కశం నిర్దామిణ్యం, నిరనుక్రోశం నిర్దయం, రావణం రావళం, సా దదర్శ మిత్యువనంహరః. అతో న సగ్గాదిష్టేన దధర్శతి పదేన పానరుక్త్యం.

౧౯౪-౨౦౪

(తమిత్వాది.)

మృత్యోరపి మృత్యుం, ఉద్యతం ఉద్యుక్తం, పౌలస్త్యానాం

పౌలం నం యతి థా.

రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరివారితం,
అభగమ్నాబ్రవీ ద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా.

౨౪

త మబ్రవీ ద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా హమూర్చితా,
సుదారుణం వాక్య మభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా.

౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

• త శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణం,
అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్య మబ్రవీత్.

౧

పున స్సర్గాం సంగ్రహణ్ణకః (త మితి.) ప్రదర్శయిత్వా, స్వకం వైరుహ మితి
షా. విరూపితా తు క్తేః. అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చ చారోఽస్యా అస్తీతి సా.

౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నావళి, అరణ్యకాండవాక్యానాం
ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

అమర్యాదో భృశం మూర్ఖో వధ్యో యస్య నిశాచరః,
త మహం వితినంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే.

(తత శూర్పణఖేత్యాది.) దీనా రామపరిభూతత్వా. స్వపరిభవదర్శనేపి భ్రాతు
సంక్రుద్ధా.

(సార్వజనియ తాపానం)

ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తే నిరంకుశః,
సముత్పన్నం కయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నాఽవబుధ్యసే.

౨

సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహిపతిం,
లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్ని మివ ప్రజాః.

స్వయం కార్యాణి యః కాలే నాఽనుతిష్ఠతి పార్థివః,
స యై సహ రాజ్యేన తైశ్చ కార్యై ర్విసశ్యతి.

౩

అయుక్తచారం దుర్దర్శ మస్వాధీనం నరాధిపం,
వర్జయంతి నరా దూరా న్నదీపక మివ ద్విపాః.

౪

యే న రాజ్యంతి విషయ మస్వాధీనా నరాధిపాః,
తే న వృద్ధ్యా ప్రశంశంతే గిరయ స్సాగరే యథా.

౫

(ప్రమత్త ఇతి.) కామభోగేషు. స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః, సదా కామపరవశ ఇత్యర్థః. నిరంకుశః కామభోగే వివ నిష్క్రమింశ్చ, ఘోరం భయం, శృణ్వతా మపి భయంకర మిత్థ్యః బోద్ధవ్యం, చారముఘేనతి శేషః.

౬

ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హనిం లోకరీత్యా దర్శయతి (సక్త మిత్యాదినా.) గ్రామ్యేషు మైథునాదీషు, కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం.

౭

(స్వయ మితి.) కార్యాణి పాలనాదీని.

౮

(అయుక్తచార మితి.) అయుక్తచారం అనియోజితచారం. దుర్దర్శం ఉచితకాలే సభాయాం ప్రజాదృష్టప్రదానరహితం, అస్వాధీనం పత్న్యా పరతంత్రం, పరప్రత్యయనేయ బుద్ధిం శా, సం వి విశేషజన్యయం యోజ్యం. అయుక్త శ్చారో యస్మిన్, స్వస్య సంచారకర్తృ ధీనే న భవతి త్యర్థః.

౯

(అన రక్షంతితి.) విషయం స్వరాజ్యం, వృద్ధ్యా, వర్తమానయాఽపితి శేషః.

౧౦

అత్మవద్భి ర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః,
అయుక్తచార చ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి.

౭

త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస,
జ్ఞాతవ్యం తు న జానీషే కథం రాజా భవిష్యసి.

౮

యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాంవర,
అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం పౌకృతై స్తే జనై స్సమాః.

౯

యస్మా త్పశ్యంతి దూరస్థాః సర్వా నర్థా న్నరాధిపాః,
చారేణ తస్మా దుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘ చక్షుషః.

౧౦

అయుక్తచారం మన్యే త్వాం పౌకృతై స్సచివై ర్వృతం,
స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నాఽవబుధ్యసే.

౧౧

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం కూరకర్మణాం,
హతా న్యేకేన రామణ ఖరశ్చ సహదూషణః.

౧౨

(అత్మవద్భి ఇతి.) అత్మవద్భిః, యత్మవద్భిః, త్వత్ప్రతికారదత్తావధానై రిత్యర్థః.
చపలః విషయచపలః.

౭

ఉ క్తమేవార్థం పున రపి ప్రలపతి రావణస్యాగహోత్పాదనాయ (ప్రియమిత్యానా.)
బాలస్వేన స్వభావో విచేకశూన్యత్వం యః స తథా, బుద్ధిహీనః - విచేకహేతు ర్బుద్ధిః,
యాపి నః.

౮

(యేషా మితి.) స్వపరరాష్ట్రకార్యకార్యజ్ఞాపక శ్చారః. కోశో ధనసమృద్ధిః. నయో
విః. ప్రాకృతై ర్జనైః సాధారణై ర్జనైః.

౯

చా ప్రయోజనో మాహ (యస్మాదతి.)

౧౦

౧౧౦ సాకర్మకం రావణే ఉపసంహరతి (అయుక్తేత్యాదినా.) జనస్థానం
జనస్థానం.

౧౨

(శుర్యణఖయా రావణప్రోత్సాహనం)

ఋషీణా మభయం త్రిం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః,

ధర్మిం చ శనస్థానం రామేణాఽక్లిష్ట కర్మణా.

౧౩

త్వం తు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ,

విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నాఽవబుధ్యసే.

౧౪

తీక్ష్ణ మల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శతం,

వ్యసనే సర్వభూతాని నాఽభిధావంతి పార్థివం.

౧౫

అతిమానిన మగ్రాహ్య మాత్మసంభావితం నరం,

క్రోధినం వ్యసనే హంతి స్వజనేపి మహిపతిం.

౧౬

నాఽనుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు న విభేతి చ,

క్షిప్రం రాజ్యా చ్ఛ్చ్యతో దీన స్త్రుతై స్తుల్యో భవిష్యతి.

౧౭

శుష్కైః కాష్టై ర్భవే త్కార్యం లోష్టై రపి చ పాంసుభిః,

న తు స్థానా త్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యా ద్వసుధాధిపైః.

౧౮

స్వజనవధా దపి దుస్సహం కార్యాంతర మాహ (ఋషీణా మితి.)

౧౯

(త్వ మితి.) లుబ్ధః ప్రదాతా.

౨౦

(తీక్ష్ణ మితి.) తీక్ష్ణం క్రూరం, శతం గ్రాహ్యవిప్రీయకారిణం. వ్యసనే వ్యసనకాలే, సర్వభూతాని స్పృత్యామాత్మాదీని, నాఽభిధావంతి తద్రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే.

౨౧

(అతిమానిన మితి.) అగ్రాహ్యం, సద్వి రితి శేషః. అత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్త స్పృహయా మాత్మసంభావితః, తం, క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం, వ్యసనే వ్యసనకాలే, స్వజనేపి అమాత్మాదీ రపి.

౨౨

(నాఽనుతిష్ఠతి.) భయేషు భయహేతుషు. న విభేతి సాశంకో వర్గతః శ్చైత్యం. ౧౭-౧౮

ఉపభుక్తం య... వాస స్సజ్జో వా మృదితా యథా,
విపం రాజ్యా త్పరిభ్రష్ట స్సమర్థోప నిరర్థకః.

౧౯

అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః,
కృతజ్ఞో ధర్మశీలశ్చ స రాజా తిష్ఠతే చిరం,

౨౦

నయనాఖ్యాం ప్రసుప్తోప జాగర్తి నయచక్షుషా,
వ్యక్తక్రోధ ప్రసాదశ్చ స రాజా పూజ్యతే జనైః.

౨౧

త్వం తు రావణ దుర్బుద్ధి ర్లుతై రేతై ర్విపర్జితః,
యస్య అవిదిత శ్చాచైః రక్షసాం సుమహా న్యథః.

౨౨

పరావమం... సంగతో నదేశకాలప్రవిభాగతత్వవిత్,
అయుక్తబుద్ధి ర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్న రాజ్యో నచిరా ద్విపత్స్యసే.

౨౩

ఇతి స్వదోషాః పరికిర్తితాం స్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా ఉణదాచరేశ్వరః,
ధనేన దర్పేణ బలేన చాన్వితో విచింతయామాస చిరం స రావణః.

౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అర త్రయస్రీంశ స్సర్గః.

(ఉపభుక్త మితి.) ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరేషా మయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ. ౧౯

(అప్రమత్త ఇతి.) చిరం తిష్ఠత ఇత్యత్ర అర్థ మాత్మనేపదం. ౨౦

(నయనాఖ్యా మి.) జాగర్తి అప్రమత్తో భవతిత్యర్థః. ౨౧

(త్వ మితి.) యస్య తే యేన త్వయా, అవిదిత ఇతి ఛేదః. ౨౨

సర్గార్థ మేకేన సంగృహ్యతి (పరేతి.) పరావమంతా శత్రుమాపేక్షవా, విషయేషు శబ్దా
దిషు, సంగతః సంగవా, నదేశకాలప్రవిభాగతత్వవిది త్యేకం పదం, నగవైకాదివన్ననమాసః.
దేశ తత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః. గుణదోషనిశ్చయే వి. యే, అయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః,
అప్రమత్తబుద్ధి రిత్యర్థః. నచిరా క్షిప్రం, విపత్స్యసే అపదం ప్రాప్యసే త్యర్థః, త్వ మితి
షః.

ఇతి . గోవిందరాజనిరచితే, శ్రీరా

ణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

త్రయస్రీంశ స్సర్గః.

అశ్లోకం.

ఆరణ్యకాండే చతుష్ట్రంశ స్సర్గః

౬౩౪

అథ చతుష్ట్రంశ స్సర్గః.

త శ్శూర్పజఖాం క్రుద్ధాం బువంతీ పరుషం వచః,

అమాన్యమధ్యే స క్రుద్ధః పరివప్రచ్ఛ రావణః,

౧

కశ్చ రామః కథా వీర్యః కింరూపః కింపరాక్రమః,

కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్ట స్సుదురాసః.

౨

అయుః కిం చ రామస్య నిహతా యేన రామః,

కశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణ మ్రిశిరాస్తథా.

౩

ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా,

తతో రామం యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే.

౪

దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్ష శ్చిరకృష్ణాజినాంబరః,

కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః.

౫

అథ చతుష్ట్రంశ స్సర్గః

పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుహా మాకా నుహా,

అనుజో యస్య సమిత్రి స్త మహా రామ మాశ్రయే.

(౧౧ ఇత్యాది.) పంక్తుద్వయే శత్రువిషయేఽతివక్రక్రోధవాణా, కథంవీర్యః కిదృశవీర్యః, యేన ఖరదూషణతిశయః ప్రభవత్యే రాక్షసా నిహతా ప్రాదృశం తదీయ మాయుధం, కిం కింరూపం? ఇతి పరివప్రచ్ఛేతి పూర్వోన్వయః. ౧-౩

(ఇతి) స్పష్టం.

రామానుజపరవ హృదయాచి తదగ్ర జక్వతమహాన్మాదహేతుభూతం రామలహరిం పంక్తిగణితాధితై (ద్వివిధాహ రితా దినా.) ౫

క్రచాపనిభం చాపం నికృష్య కనకాంగదం,
దీప్తాకాశం పతి సర్పా నివ మహావిషాకా.

౬

నాఽఽదదానం శరాకా ఘోరా న్న ముంచంతం శిలీమఖాకా,
న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయుగే.

౭

హన్యమానం తత్రైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః,
ఇంద్రదేవే వేత్తమం సన్య మాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః.

౮

సాం సమరూపాం సహస్రాణి చతుర్దశ,
నిహం ని శరై స్తీక్ష్ణై స్తేనైకేన పదాతినా,

౯

అర్ధాధికముహూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః,
ఋషీణా మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః.

౧౦

వికా కథంచి న్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా,
ప్ర్రవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనా.

౧౧

(శక్రతి.) కనకాంగం కనకమంచపట్టబంధం.

౬

(నాఽఽదదాన మితి.) అత్రాఽఽదానమోచనవికర్షణాని న లక్ష్యంతే. వేగాతిశయేన
అదానాదికం న పశ్యామి, కింతు హననమేనేతి భావః. అశ్మవృష్టిభిః కరకామయవర్షైః.

౭

(రక్షసా మితాది.) అర్ధా కముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ, పసైన్యః ఖరౌ హత
ఇత్యర్థః.

౧౦

(వికేత.) ప్ర్రవధం శంకమానేన ప్ర్రవధో భవిష్యతి శంకమానేనే త్యర్థః.

౧౧

(పార్వణియో రానభిప్రతాహనం)

భ్రాతా చాన్య మహాతేజా గుణత స్తుల్యవిక్రమః,
అనురక్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్. ౧౨

అమర్షీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ,
రామన్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః. ౧౩

రామన్య తు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా,
ధర్మపత్నీ ప్రియా భర్తృ ర్నిత్యం ప్రియహితే రతా. ౧౪

సా సుకేశీ సునాసోరు స్ఫురూపా చ యశస్విని,
దేవతేన వనస్యాన్య రాజతే శ్రీరివాన్వరా. ౧౫

తప్తకాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగనఖీ శుభా,
సీతా నామ వరారోహ వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౧౬

నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ,
నైవందూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహితలే. ౧౭

(భ్రాతేతి.) అనురక్తః అనురాగవాన్, భక్తః తత్కార్యభజనశీలః, దక్షిణో బాహు రిత్య నేన సర్వకార్యదురంధరత్వ ముక్తం. ప్రాణత్వరూపజేన నిరతిశయప్రేమాన్వదత్వం. అనురక్త ఇత్యన్య దృష్టాంతోఽయ మితి న వునరుక్తిః. ౧౨-౧౩

(రామస్యేతి.) రామన్యః త్యన్వయః, తాం వర్ణయతి (సేత్యాదివా.) యశస్విని ఉత్తరూపాదిమత్స్యకీర్తిమతి, వనస్య, దేవతేన స్థితా శ్రీరివ రాజతే, తప్తకాంచనవర్ణాభా - తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా అభా యస్యా స్యా, వైదేహీ వదేహరాజేన పుత్రికృతా.

(నైవ దేవీతి.) ఏవం తూపా దేవీ చ న దృష్టపూర్వా. గంధర్వీ చ న దృష్టపూర్వా. యక్షీ చ న దృష్టపూర్వా, కిన్నరీ చ న దృష్టపూర్వా, ఏవందూపా నారీ మమ తలేపి న దృష్టపూర్వా ఇత్యన్వయః. ఉత్తరార్ధే మహితల ఇత్యనేన పూర్వార్ధే స్వర్గలోక ఇతి సిద్ధం, దేవ్యాదీనాం తత్త్వేన వాననంభవాత్. యద్వా, మహితల్ల ఇతి సర్వలోకోపలక్షణం. ౧౭

యస్య సీతా భవే ధృర్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్,
అతిజీవే త్వ సర్వేషు లోకేష్వపి పురందరా.

౧౨

సా సుశీలావపు క్షామ్యా రూపేణాప్రతిమా భువి,
తవానురూపా భార్యా స్యా త్వం చ తస్యా ప్రథా పతిః.

౧౩

తం తు విస్తీర్ణజఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరాం,
భార్యార్థే చ తవాననతు ముద్యతాహం వరాననాం.
విరూపితాస్మి క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజః

౨౦౪

తాం తు దృష్ట్వాద్య వైదేహీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం.
మన్మథస్య శరాణాం వై త్వం విధేయో భవిష్యసి;

౨౦౫

యది తస్యా మఖిప్రాయో భార్యార్థే తవ జాయతే.
శీఘ్ర ముద్రియతాం పాదో జయార్థ మహ దక్షిణః,

౨౦౬

హరు ప్రియం లేథా మేం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర,
వధా త్వస్య నృశంసస్య రామస్యాఽఽశ్రమవాసినః.

౨౦౭

తం శరై ర్నిశితై ర్లత్వా లక్ష్మణం చ మహారథం.
హతనాథాం సుగం సీతాం యథావ దుపభోక్ష్యసి.

౨౦౮

(యస్యేతి.) పరిష్వంగం వినా భార్యత్వేన స్థితా చే. సా, సర్వేషు లోకేషు సర్వానపి
లోకాః, అతిజీవే అతిత్యజీవేత్, సర్వలోకే తీర్ణపరమసుఖమయజీవన ఇత్యర్థః, పరిష్వంగాభావేపి
సదా సన్నిధానాదిసౌఖ్యా దితి భావః. భార్యత్వం వినాపి యం సకృః పరిష్వజేత్, సా, పురందరా
దపి పురందర మపి, అతిజీవే అతి యజీవే.

౧౪

(సా సుశీలేతి.) వపుక్షామ్యా వపుషా క్షామ్యా, సర్వాననద్యాంగీ త్యర్థః.

౧౫

(తాం ద్వి.) విస్తీర్ణజఘనాం వికాలజఘనాం, తవ చేత్యన్వయః.

౨౦౪-౨౦౫

ఆ రణ్య కాండ - చతుస్ర శ్లోకములు :

24

(శూర్యబలహారావలంబితావనం)

రోచతే యది వాక్యం మమైత ద్రాక్షు సేశ్వర,
క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ.

౨౫౪

విష్ణు అత్మశక్తిం చ హియతా మబలా బలాత్,
సీతా సర్వానవద్యాంగీ భార్యార్థే రాక్షసేశ్వర.

౨౫౫

నిశమ్య రామేణ శరై రజిహ్మగై ప్సతా జనస్థానగతా ని శాచరాజ,
ఖరం చ బుధ్వా నిహతం చ దూషణం త్వమ కృత్యం ప్రతిపత్తు మర్హసి.

ఇతి ముద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, చతుస్ర శ్లోకములు.

(రోచత ఇతి.) తే తుభ్యం, దువ్యధానాం ఇతి చతుర్థి. నిర్విశంకేన,
మమ.

౨౫౪

(విష్ణుయతి.) అత్మశక్తిం స్వభవం. 'శక్తి ర్భలే' వితి విశ్వః. విష్ణుయ పర్యా
వ్య, బలాత్ పారుషేణ, సీతా భార్యార్థే హియతాం.

౨౫౫

ఉత్తమర్థం సర్గం. పున స్సంగృహ్ణతి (నిశమ్యతి.) ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం

౨౫౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమూషణే, రత్న
చతుస్ర శ్లోకములు.

పీఠే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

అథ పంచత్రిం స్పర్శః

తత శూర్పణఖావాక్యం త మ్రుచ్చత్వా రోమహర్షణం,
సచివా నభ్యనుజ్ఞాయ కార్యం బుధ్వా జగామ సః.

తత్కార్య మనుగమ్యాఽథ యథావ స్థితః,
చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం.

ఇతి కర్తవ్య మిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః,
స్థిరబుద్ధి స్తతో రమ్యాం యానశాలాం జగామ హ.

అథ పంచత్రిం స్పర్శః

యద్వాహనస్య మాహాత్మ్యం వర్ణయేషాం విస్మయావహం.

అవతిర్జం రహోర్వంశే త మహం విష్టు మాశ్రయే.

(త శూర్పణఖావాక్య మిత్యాది.) రోమహర్షణం భయోత్పాదకత్వేన రోమాంచకరం,
సచివముఖేన కార్యం బుధ్వా, తా నభ్యనుజ్ఞాయ విస్మయః.

(దిత్వాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనుగమ్య స్వయం మనుసంధాయ, పర్యాలో
చ్యేత్స్యర్థః. యథావ దుపలభ్య ఇద మిత్థ మితి నిశ్చింత్య. పునరపి దార్ధ్యాయ గుణదోషప్రాబల్య
దార్పల్యవిషయచింతాం నిర్ణయే దర్శయతి (చేతి.) ఇద మత్ర సంప్రధార్య
స్వేన చిత్తీర్ణం సీతాపహరలక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం? అహోస్విచ్చార్థేణ కర్తవ్యం?
మితి, కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణబూయస్త్య మితి. తత్ర పౌరుషేణ కర్తు మశక్యం,
రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుత్యాత్. ఉపాయపరికల్పితచార్వాకయజ్ఞే
తాదాత్మికదోషా న లక్ష్యంతే. సీతారహితేన ద్వ్యవసినా రామేణ, కాపి హనిత సంభావ్యతే.
తస్మా దయమేవ పక్ష స్పృహ్య గితి. ఏవం నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్వర్థః. (స్థిరబుద్ధిః) యానశాలాం
అశ్వశాలాం.

(రావణస్య మారీచసమీపగమనం)

యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నే రాక్షసాధిపః,
సూతం సంవోదయామాస రథ స్సంయోజ్యతా మితి.

ఏవ ముక్తః ఊజేనైవ సారథి ర్లఘువిక్రమః,
రథం సంయోజయామాస తస్యాఽభిమత ముత్తమం.

కాంచనం రథ మాస్థాయ కామగం రత్నభూషితం,
పిశాచవదనై ర్యుక్తం ఖరైః కాంచనభూషణైః.

మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధన
రాక్షసాధిపతి శ్రీమాన్ యయా నదనదీపతిం.

స శ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః,
స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః.

వింశద్బుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః,
త్రిదశారి ర్మునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రిరాట.

కామగం రథ మాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః,
విద్యున్మండలవా న్మేఘ స్సబలాక ఇవాఽంబరే.

(యానశాలా మితి.) (ప్రచ్ఛన్న ఇతి.) ప్రకాశశ్చే ద్యుద్ధా మందోదర్యాదయశ్చ వార
యిష్యంతితి భావః. యద్వా, పౌరుషం విహాయ చార్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహ మితి ప్రచ్ఛన్న
మార్గాశ్రయణం. యద్వా, (తత ఇత్యాది.) సచివా తదానీం సభాస్థితాః, విన్యజ్య స్వయం
కార్యం బుద్ధేత్యర్థః. అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం. అత ఏవ
కుంభకర్ణాదిభి రుచ్యతే 'సచివై రమంత్రయిత్యా కృతస్య కథ మిదానీం ప్రతికార', ఇతి.
ఖరలిక్షణం పూర్వముక్తం.

(స శ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది.) విద్యున్మండలవా అభరణాని, మేఘస్థానే రావణః,
అంబరస్థానే అలంకృతరథః.

సశైలం సాగరానూపం వీర్వా నవలోకయః, నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై రనుకీర్ణం సహస్రశః.	౧౧
శీతమంగళతోయాభిః పద్మినీభి స్సమంతతః, విలై రామపదై ర్వేదిమద్భి స్సమావృతం.	౧౨
కద ధకిసంబాధం నాళికేరపశోభితం, సాలై సాలై ప్రమాదై పుష్పితై ప్రరుభి ర్వృతం.	౧౩
నాగై స్సువర్ణై ర్గంధరైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః, అజై ర్వృణానసై ర్మాసై ర్వాళిభిర్యై ర్మరీచిపైః.	౧౪
అత్యంతనియతాహరై శ్శోభితం పరమర్చిభిః, జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారై రుపశోభితం.	౧౫
దివ్యాభరణమాల్యాభి ర్దివ్యరూపాభి రావృతం, క్రిడారతివిధిజ్ఞాభి రప్పరోభి స్సహస్రశః.	౧౬
సేవితం దేవపత్నిభి శ్శ్రీమతీభి శ్శ్రియా వృతం, దేవదానవసంఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః.	౧౭
హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణం సారసై స్సంప్రజాదితం. వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా.	౧౮

(సశైల మిత్యాది.) సశైలం శైలసహితం, సాగరానూపం సముద్రతీరం, మంగళ తోయాభిః పుష్పఫలాభిః. (పద్మినీభి రితి.) సమావృత మిత్యనుకర్తవ్యం. అధకిః మాపోపయుక్తదాన్యప్రసంగం, నువర్ణై ర్గంధరైః, అజైః అయోనిజైః, వైభావసైః బ్రహ్మనఖజైః, 'యే నఖాస్తే వైభావసా' ఇతి శ్రుతే, మాసైః మాషగోత్రజైః, వాళిభిర్యైః బ్రహ్మవాళిజైః, 'యే వాలాః తే' ఇతి శ్రుతే. మరీచిపైః రవికిరణపానప్రతనిష్టైః, అమృతాశిభిః, దేవైశ్చేతి శేషః. యథా 'ఋతామృతాభ్యాం జీవేతే' త్యుక్తాయాచితలక్షణాభిః - 'ఋత ముంచనిలం ప్రోక్త మ్మృతం స్యాద్ దయాచి' - మితి మనుః, ప్లవాః జలకుక్కుటాః, మందూకా ఇత్యస్మాదుః. వైడూర్యప్రస్తరం - వైడూర్యమయాః ప్రస్తరా శిలాః యన్మితా తం. ప్రస్తరం

- పాండరాజీ విశాలాని దివ్యమాల్యాయుతాని చ,
తూర్వగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమంతతః. ౧౯
- తపసా జితలోకానాం కామగా న్యభిసంపతన్,
గంధర్వాప్సరసశ్చైవ దదర్శ ధనదానుజః. ౨౦
- నిర్యాసరసమూలనాం చందనానాం సహస్రశః,
వనాని పశ్యత్ సౌమాని పూజితృప్తకరాజీ చ. ౨౧
- అగ్రయాణాం చ ముఖ్యానాం వనా న్యుపవనాని చ,
తక్కిలానాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగంధినాం. ౨౨
- పుష్పాభి చ తమాలస్య గుల్మాని మరీచస్య చ,
ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్కమాణాని తిరతః. ౨౩
- శంఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా,
కాంచనాని చ కైలాని రాజతాని చ సర్వశః. ౨౪

శ్చాన శిలా దృపః దివ్యమరః. తపసా జితలోకానాం చ విమానాని త్యన్వయః. అభిసం
పతన్ మార్గచక్రః ప్రాప్నువత్, వశై పుష్పఫలై ర్వృక్షై రనుకీర్ణః” మిత్యారభ్య “పాగర
చక్రసాన్నిధ్య” మిత్యంతవిషణ్ణవిష్టం సాగరానూపమనలోకయత్, పాండురత్వాదవిశేషణవిశిష్టాని
తపసా జితలోకానాం విమానా న్యభిసంపతన్, గంధర్వాప్సరసో దదర్శ త్యన్వయః. (నిర్యాసరస
మూలనా మిత్యాది) సార్వక్షోకషట్క మేకాన్వయం. నిర్యాసరసమూలనాం హింగురూపనిర్యాస
రసయుక్తమూలనాం మూలాఖ్యాషధివిశేషాణాం, మూలకాఖ్యా ద్వింగురూపనిర్యాసా
ఉత్పద్యం ఇతి ప్రసిద్ధిః. వనాని అకృత్రిమాణి, ఉపవనాని కృత్రిమాణి, తక్కిలానాం గంధ
జాత్యానాం జాతిభవనాం ఫలానాం జాతిఫలానా మిత్యర్థః. సుగంధినాం, ఉపవనాని
త్యన్వయః. గుల్మాని మరీచస్య మరీచస్య చ నవృంశకత్వ మార్జనం.

ప్రసవాణి మనోహని ప్రసన్నాని హదాని చ,
ధనధాన్యోపపన్నాని శ్రీరత్న శ్శేఖితాని చ. ౨౫

హస్త్యక్షుంధగాఢాని నగరా జ్యవలోకయత,
తం సమం సర్వత స్నిగ్ధం మృదుసంస్పర్శ మారుతం.
అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమం, ౨౬౪

తత్రాపశ్యత్ మేఘభం న్యగ్రోధ మృషిభి ర్వృతం.
ద్యస్య తా శ్శాఖా శ్శతయోజన మాయతాః, ౨౭౪.

యస్య హస్తిన మాదాయ మహాకాయం చ కచ్చపం.
భక్ష్యం గరుడ శ్శాఖా మాజగామ మహాబలః, ౨౮౪.

తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్రమః.
సుపర్ణః పర్ణబహుః బభంజ న మహాబలః, ౨౯౪.

తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః.
అజా బభూవు ర్ధ్రామాశ్చ సంగతాః పరమర్షయః, ౩౦౪.

శుష్కమాణాని చిరసంగత్యానానాన్త్యాణిత్యర్థః. తిరతః తిరే, శైలావీతి నవసంకత్వ మార్ద్రం.
తథా ప్రసవప్రసాదశబ్దయోః. ప్రస్తరం సమూహం, నివయం సమూహం, ప్రసవాణి ప్రసవణాని.
నిర్ఘరా వితర్జకః. గాఢాని విబిడాని, వీచం బి. గరానూపవర్ణనం వున ర్భూమదూరమార్గ
గమనప్రయాసేన మారీచేపదేశానివర్త్యాధ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం. ౩౧౪

యస్య వాహనప్రసావో వ్యపరిచ్ఛేద్య పైన రామేణ విరుజద్ధి రావణో మూఢ ఇతి
పరిహసన్నాహ (తత్రాపశ్య దిత్వాదీనా.) తాః పృవిద్ధాః (యస్యేతి.) గరుడః, మహాకాయం
మహాప్రమాణం, హస్తినం గజం, కచ్చపం చాపదాయ యస్య శాఖా త్యన్వయః.
భారేణ బంజ, నతు యత్నేనే త్యర్థః. మహాగజకచ్చపవహనాత్ భారేణ శాఖా భగ్నాభూ
దిత్యర్థః.

(తత్త్రేతి.) తత్ర శాఖాయా అధఃప్రదేశే, యే సంగతాః, మరీచిపాః రవికిరణపాన్తవతాః.
ధూమాః ధూమపాః. తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడా భూయా దితి తదనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః.

అరణ్యకాండ - పంచతింశ స్సర్గ :

౨49

(రావణస్య మాచసమివగమనం)

తేషాం దయార్థం గరుడస్తాం శాఖాం శతయోజనాం.

జగమాఽఽదాయ వేసంతోచోభౌగజకచ్చపౌ,

౩౧౧

వికపాదేన ధర్మాత్మాభక్షయిష్య తదామిషం.

నిషాదవిషయ హత్వా శాఖయా పతగోత్రమః,

ప్రహర్ష మతులం లేభే మోక్షయిత్వా మహామునీక.

౩౧౨

స తేనైవ ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః,

అమృతానయనార్థం వై చకార మతిమాన్మతిం.

౩౧౩

అయోజాలాని నిర్మథ్య భిత్వా రత్నమయం గృహం,

మహేంద్రభవనాద్ధృష్ట మాజహరాఽమృతం తతః.

౩౧౪

తం మహర్షిగజైర్ద్ధుష్టం సుపర్ణకృతలక్షణం,

నామ్నా సుభద్రం న్యగ్రీధం దదర్శ ధనదానుజః.

౩౧౫

పాదేన. అదాయ అవష్టభ్యేత్యర్థః, భక్షయిత్వా, అకాశ ఏవేతి శేషః.

౩౧౬

(అమిషం.) గజకచ్చపరూపం మాంసం, నిషాదవిషయం నిషాదగ్రాహం. శాఖయా హత్వా తానవి భక్షయిత్వా, మహామునీక వైఖానసాదీక నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాక, నిషాదైః పిద్యమానా న్యా. తద్రక్షణార్థ మేన తద్దనన మితి భావః. తాదృశశాఖారూప్రహరణలాభేన తదైవ మునిబాధకనిషాదదేశం సర్వం హత్వా శ్చ ద్ధృష్టనిగ్రహ చ్చాతులం ప్రహర్షం లేభ ఇతి భావః. తేనైవ భక్షణజన్యేనే త్యర్థః. అయోజాలాని అయోనిర్మితజాలకాని, నిర్మథ్య ధ్వంసయిత్వా. తదంతర్ని రత్నమయం గృహం భిత్వా, తతః తదంతరగుప్త మమృతం మహేంద్రభవనా దాజహర.

౩౧౭-౩౧౮

(సుపర్ణకృతలక్షణం.) సుపర్ణేన గరుడేన కృతం భగ్నైతశాఖత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యన్యః.

౩౧౯

తం బ గత్వా పరం పారం సముద్రస్య నదీపతేః,
దదర్శాశ్రమ మేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే. ౩౭

తత్ర కృష్ణాజినధరం జటావల్కలదారిణం,
దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్షసం. ౩౮

స రావణ స్సమాగమ్య విధివ త్రేన రక్షసా,
మారీచేనాఽర్చితో రాజా సర్వకామై రమానుషైః. ౩౯

తం స్వయం పూజయిత్వా తు భోజనే నోదకేన చ,
అర్థోపహతయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౪౦

కచ్చి త్సుకుశలం రాజః లంకాయాం రాక్షసేశ్వర,
కేనాఽర్థేన పున స్త్వం వై తూర్థమేవ మిహఽఽగతః. ౪౧

ఏవ ముక్తో మహాశేజా మారీచేన స రావణః,
తం తు పశ్యా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౪౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచత్రింశ స్సర్గః.

(తృ. తి.) కృష్ణాజినేత్వాదినా రామభ క్తతయా జనితవై రాగ్యచిహ్నోత్తిః. ౩౭-౩౮

(స రావణ ఇతి.) సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య, సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః,
అర్చితం బభూవ. ౩౯-౪౦

(చిద్దితి.) ఏవం తూర్థం ఏకాకితయా శీఘ్రం. ౪౧

(ఏవ మితి.) ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం. ౪౨

ఇ శ్రీగ విరచితే, శ్రీరా జే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవాఖ్యానే,
పంచత్రింశ స్సర్గః.

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

మారీచ శూయతాం తాత వచనం మమ భాషతః,

ఆర్తేఽస్మి మమ చార్తస్య భవాన్ హి పరమా గతిః.

౧

జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భృతా ఖరో మమ.

దూషణశ్చ మః ,) స్వసా శూర్పణఖా చ మే.

౨

త్రిశిరాశ్చ మహాతేజాః రాక్షసః పితౄతాశనః,

అన్యే చ బహవ శ్శూరా లబ్ధలతా నిశాచరాః.

౩

వసంతి మన్ని యోగేన నిత్యవాసం చ రాక్షసాః,

బాధమానా మహారణ్యే మునీన్ వై ధర్మచారిణః.

౪

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,

శూరాణాం లబ్ధలతాణాం ఖరచిత్రానువర్తినాం.

౫

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

మహాసమరమధ్యేపి గాంభీర్యం యస్య నిశ్చలం,

త మహం శిరసా వందే జానకీ ప్రాణవల్లభం.

(మారీచేత్యాది.) భాషతః

సః.

౬

కర్తవ్యం వక్ష్యన్ పూర్వవృత్తం స్మారయతి (జానీష ఇత్యాదినా.) అనువర్తినా మిత్యంత
మోకం వాక్యం. ఖరాదయ చతుర్దశసహస్రరాక్షసాం జనస్థానే నిత్యవాసం యథా తథా
వసంతి జానీష ఇత్యన్వయః. రతివాస మితి పాతే - రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి
త త్తథా.

౭-౫

తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః,
సంగతాః పరమాయతాః రామేణ సహ సంయుగే.
నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః,

౬౪

తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని.
అనుక్త్వా పరుషం కించి చ్చరై ర్వాప్యపారిః ధనుః,

౬౫

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసా ముగ్రతేజసాం.
విహతాని శరై ర్నీక్తై ర్మానుషేణ పదాతినా,

౬౬

ఖరశ్చ విహత స్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః.
హతశ్చ త్రిశరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః,

౬౭

ఏతా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః.
స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః,

౬౮

(• త్వితి.) వసమానాః. తాచ్చిల్యే శానచ్. సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః రామేణ సహ యుద్ధ మకుర్వ నిత్యర్థః పరు అత్యంతం. ఆయతాః సన్నద్ధాః, ప్రహరణం ఆయుధం ౬౪

(• నేతి.) అనుక్త్వా పరుషం కించి దిత్వనేన గాంభీర్యం నివక్త్యతే. వ్యాపారితం సంధాన మోక్షణవ్యాపారవిశిష్టం కృతం, సంఖ్యే యుద్ధే. 'యుద్ధ మాయోధన' మిత్యారభ్య 'మృధమా స్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౬౫

(ఏ తేత్యాది) కర్కశః కఠినహృదయః.

ఈ క్రుద్ధేన ఏతా నిరస్తః నిష్కానితః కిం? కింతు కైకేయావరదానమోహితేన ఏతా ప్రార్థిః స్వః వస మాగతః. సభార్యః - సభాయా మార్యః సభ్యః, క్షీణజీవితః కిం? కింతు తన ఖరస్య సైన్యస్య సంహారా. కుతః? క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాణా పాతీతి క్షత్రియసః, స చాసా వంసనశ్చ, శత్రునాశకః, అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః. అత ఏవ అశీలః కిం? కింతు సద్వృత్తః, తథాపి కర్కశః కఠినః, శత్రువిషయ ఇతి శేషః. తిక్ష్ణః కార్యే స్వనలనః. అత ఏవ

దుశ్శీలః కర్కశ స్తీక్ష్ణ మూర్ధో లుబ్ధోఽజిః ద్రియః.

త్యక్తధర్మో హ్యధర్మాత్మా భూతానా మహి రతః,

౧౧౫

యేన వైరం వినాఽరణ్యే సత్త్వ మాశ్రిత్య కేవలం.

కర్ణనాసాపహరణా దృగిసి మే విరూపితా.

౧౧౬

తస్య ఖార్యాం జనస్థానా త్స్యేం సురసుతోపమాం.

41 ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయ ప్రత్ర మే భవ,

౧౧౭

త్వయా హ్యహం సహయేన పార్శ్వస్థేన మహాబలః,

భ్రాతృభిశ్చ సుగ్రా యుద్ధే సమగ్రా న్నాఽభిచింతయ.

౧౧౮

త త్వహయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస.

వీర్యే యుద్ధే చ దర్శే చ న హ్యస్తి సదృశ ప్రవ,

౧౧౯

(యేనేతి.) సత్త్వం బలం కేవల మాశ్రిత్య, సతు ధర్మ మిత్యర్థః. 'సత్త్వం బలే చ జంతో చ' ఇతి విశ్వః. అన యే అనెష్యామి. ఇదాక్షిణ్యః.

౧౧౯

(త్వయే తి.) భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః, సంహర్ణాత్, నాఽభిచింతయే న గణయామి.

౧౧౯

(త త్వహయో భవేత్వాది.) శృణు తత్ కర్మ త్వత్ తదితి భిన్నం పదం. ప్రకృతే

అమూర్ఖః, అలుబ్ధః జితేంద్రియ ఇతి ఛేదః. త్యక్తధర్మః - త్యక్తాః వివిధాః ధర్మా యేనేతి మధ్యమపదలోపినమాసః. అత ఏవాఽధర్మాత్మా కిం? కింతు ధార్మిక ఏవ. అత ఏవ భూతానా మహి, అరతః సర్వభూతదయాపర ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

41 సనత్కుమారవచనా ద్వైష్ణురూపక్రీరామా ద్వధం ప్రాప్య - తత్పదం ప్రాప్తం. తస్య ఖార్యా మానయిష్యామి, సతు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః ఇతి తత్త్వదీపికా.

- ఉపాయశ్చో మహాశూర స్సర్వమాయావిశారదః.
 వితదర్థ మహం ప్రాప్త స్వత్సమీపం నిశాచర,
 శృణు త త్కర్మ సాహాయ్యే య త్కార్యం వచనా న్మమ, ౧౭.
- సౌవర్ణ స్తం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః,
 ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర ౧౮.
- త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణం,
 గృహ్యతా మితి భర్తారం లక్ష్మణం చాఽభిధాన్యతి. ౧౯.
- తత స్తయో రపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖం,
 నిరాబాధో హరిష్యామి రాహు శ్చంద్రవృఖా మివ. ౨౦.
- తతః పశ్చాత్సుఖం * రామే భార్యాహరణకర్షితే.
 విస్రబ్ధః ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాఽంతరాత్మనా. ౨౧.

కార్యసాహాయ్యం, య త్కర్మ, కార్యం కర్తవ్యం, త న్మమ వచనా వృత్తితి సంబంధః. ౧౭.

(సౌవర్ణ ఇతి.) ప్రముఖే. ౧౮.

(త్వా మితి.) గృహ్యతా మితి, అయ మితి శేషః. ౧౯.

(తత ఇతి.) తయోః రామలక్ష్మణయోః, అపాయే అపగమే సతి, శూన్యే ప్రదేశే.
 నిరాబాధః అప్రతిబంధః. ౨౦.

(తతః పశ్చాద్ ఇతి.) విస్రబ్ధః నిశ్చంకః, అంతరాత్మనా అంతస్థదైర్ఘ్యేణ. ౨౧.

గోవిందరాజీయవిశిష్టే - రామ ఏవేభః, రామేభస్య, ఆర్యా సీతా, తస్యాః
 అహరణం, తేన హేతునా ర్థః నాశః సతి, రామేణ మచ్ఛరీర ఇతి శేషః. తతః కృతార్థేనాం
 తర్మానా ఉపలక్ష్యే స్వతః, పశ్చాద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం, సుఖం పరమానందసుఖం, మోక్ష
 మితి యావత్. ప్రహరిష్యామి ప్రార్థనాఽఽహరిష్యామి, ప్రాప్స్యామి త్యర్థః. ఇద మాత్మగతం
 ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణేన స్వసంకల్పకథనం)

తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః,

శుష్కం సమభవ ద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ,

౨౨

ఓష్ఠా పరిలిహ శుష్కా నేత్రై రనిమిమై రివ,

మృతభూత ఇవార్తస్తు రావణం త.

౨౩

స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేః మహా వనే రామపరాక్రమజ్ఞః,

కృతాంజలి స్తత్త్వ మువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హిత మాత్మనశ్చ.

౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్త్రింశ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) సః మారీచః, రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ. • న త్రాసేన తస్య
వక్త్రం శుష్కం సమభవ దీత్యన్వయః.

౨౨

భయకార్యాంతర మాహ (ఓష్ఠా వితి.) శుష్కా ఓష్ఠా, పరిలిహా సః, అనిమిమైః నిమిష
రహితైః, • నేత్రైః నేత్రన్యాపారైః, మృతభూత ఇవ మృతజంతురీవాల్లరస్సృజ, రావణం
సముదైక్షత.

౨౩

ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్యతి (స ఇతి.) త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః. తత్ర
హేతుమాహ (పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.) పూర్వం దండకారణ్యే యో రామపరాక్రమ అసేత్ తద్విజ్ఞ ఇత్యర్థః.
తస్మై రావణాయ, హితం అనపాయం, హితయోగేతి వార్తికేన చతుర్థి.

౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా నే, షట్త్రింశ స్సర్గః, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్త్రింశ స్సర్గః.

అథ సప్తతింక స్వర్గః.

త చ్చుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః,
ప్రప్యేవాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేంద్రం.

౧

సులభాః పురుషౌ రాజక సతతం ప్రియవాదినః,
అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్త్రా శ్రోతా చ దుర్లభః.

౨

న నూనం విధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతం,
అయుక్తచార శ్చవలో మహేంద్రవరుణోపమం.

౩

అథ సప్తతింక స్వర్గః

కాపతిత్వసంభూత వహ న్మహాః.

సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మే ధనం.

(తచ్ఛుత్యేత్యాది.)

౪

(సులభా ఇతి.) సతతం అప్రత్యప్రావపి, ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శ-
ముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రియ యథేచ్ఛావాదశీలాః, పురుషౌ సులభాః, రాజ్ఞః, అప్రియస్య
తు అప్రియస్యాపి, తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతియమానస్యాపి, కాలాంతరే పథ్యస్య
హితస్య, విభోదర్శస్యేత్యర్థః. వచనస్య, వక్త్రా భృత్యః, తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభక్షణ
వ స్మమేదం హిత మితి గ్రహితా రాజా చ, దుర్లభః. అథ మయోచ్యమాన మప్రియ మివ స్థిత
మపి పరమహిత మితి గృహణేతి భావః.

౫

పథ్యవచన మేవాహ (న నూన మితా దినా.) అయుక్తచారః అవియోజితచారః, చవలతయా
అయుక్తచారత్వా ద్వా. త్వరం సమ్యక్ న జానాసి త్యర్థః.

౬

(మారీచేన రావణాయ హింసదేశః)

అపి స్వస్తి భవే తత సర్వేషాం భువి రక్షసాం,
అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యా ల్లోక మరాక్షసం.

౮

అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా,
అపి సీతానిమిత్తం చ న భవే ద్వ్యసనం మమ.

౯

అపి త్వా మీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశం,
న వినశ్యే త్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా.

౧౦

త్వద్విధః కామవృత్తో హి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః,
అత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హంతి దుర్ముతిః.

౧౧

న చ పిత్రా పరిత్యక్తో నామర్యాదః కథంచన,
న లుబ్ధో న చ దుశ్శీలో న చ క్షత్రియపాంసనః.

౧౨

న చ ధర్మగుణై ర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః,
న తీర్ణో న చ భూతానాం సర్వేషా మహితే రతః.

౧౩

అద్యైవ నిర్గతః పున రాగమనా న్నూనం న మే వచనం శ్రోష్యతీతి నిశ్చిత్త్య రావణః
చాపాన సంభావితా వనర్థా నాహ (అపీత్యాదినా.) అపి స్సంభావనాయాం. కాకున్యరోపి
ద్రష్టవ్యః ఏవ ముత్తరవాక్యేష్యపి స్వరపర్యవసానేనాన్తపరిచ్ఛేదః కార్యః. రక్షసాం సజాతి
యానాం, స్వస్తి భవే దపి. అర్హీ వప్తే. అకార్య నిర్మత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం. ౪-౫

(అపి త్వా మితి.) ఈశ్వరం స్వామినం, కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం, నిరంకుశం
అమర్యాదం. ౧

(త్వద్విధ ఇతి.) య ఇత్యధ్యాహర్యం. పాపం దుష్టం, మంత్రితం విచారో యన్య సః. ౧

పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి (న చేత్యాదినా).
(కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి.) అనంది రానందః. పూర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇతి. ౧

వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినః,
కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనం. ౧౦

కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం పితు ర్దశరథస్య చ,
హిత్యా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దండకావనం. ౧౧

స రామః కర్కశ స్తౌత నాఽవిద్యా న్నాఽజితేంద్రియః,
అనృతం దుశ్శృతం వైవ వైవ త్వం వక్తు మర్హసి. ౧౨

రామో విగ్రహవాక్ ధర్మ స్సాధు స్సత్యపరాక్రమః,
రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానాం మఘవా నివ. ౧౩

కథం త్వం తస్య రక్షితాం స్వేన తేజసా,
ఇచ్చసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభా మివ వివస్వతః. ౧౪

(వంచిత మితి.) కైకేయ్యా వంచితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామి
స్వయం ప్రవ్రజితః గతః. తాతేతి సాంత్యోక్తిః. వనగమనే హిత్యంతర మాహ (కైకేయ్యా ఇతి.)
ప్రియస్య, కామః కామనా, స వివాఽర్థో యస్మిన్ కర్మణి. ౧౦

(స రామ ఇతి.) (అనృత మితి.) అనృతం అసత్యం, దుశ్శృతం వై పరీత్యేన గ్రాతం చ,
భవా వక్తుం నార్హసి త్యవ్వయః. ౧౧

(రామ ఇతి.) రామః, విగ్రహవాక్ మూర్తే, ధర్మ వివ. తత్ర దోషసంభావనా కథంచ
దపి న కార్యేతి భావః. యథా వాచయే నాయక స్తథా రామ స్సర్వేషాం ।
నాయక ఇత్యర్థః. ౧౨

(కథ మితి.) స్వేన తేజసా పాతివ్రత్యవై భవేన, ప్రసభం బలాత్కృత్య. ౧౪

(మారీచేన రావణాయ హింసదేశః)

- శరార్చిష మనాధృష్యం చాపఖడ్గేంధనం రణే,
రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వ మర్హసి. ౧౫
- ధనుర్వ్యాధితదీప్తాస్యం శరార్చిష మమర్షణం,
చాపపాశధరం వీరం శత్రునైన్యప్రహారిణం. ౧౬
- రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్ట మాత్మనః,
నాఽత్యాసాదయితుం తాత రామాంతక మిహార్హసి. ౧౭
- అప్రమేయం హి తత్రేజో యన్య సా జనకాత్మజా,
న త్వం సమర్థ స్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే. ౧౮
- తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామిని,
ప్రాణేభ్యోపి ప్రియతరా భార్యా నిత్య మనువ్రతా. ౧౯

(శరార్చిష మితి.) శరవదం ఖడ్గ అవ్యుపలక్షణం, చాపఖడ్గేంధన మితి
రావణాత్. సహసా సాహసేన. ౧౫

(ధనుర్వ్యాధి) వ్యకద్యయ మేకాన్యయం. ధనురేవ వ్యాధిః దీప్తాస్యం - వ్యాధితం
వివృతం, అత్యాసాదయితుం అత్యంః మానన్నే భవితుం. ౧౬-౧౭

(అప్రమేయ మితి.) జనకాత్మజా యన్య యత్సంబంధిని, తత్రేజః అ
అపరిచ్ఛేద్యం, 'శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వ మశ్నుత' ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యా
ఽతిశయ ఉక్తః. వనే సావధానః యా రక్షణీయప్రదేశే, శ్రయా మితి రామవై భవోక్తిః.

* శరార్చిషం శరా ఏవాఽర్చింషి జ్యౌలా యన్య తం, ఖడ్గచాపేంధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన
తద్వంతః శత్రవః కథ్యంతే. అర్హ అవ్యుప్. తథా ఖడ్గచాపరూః శత్రవ ఏవేంధనాని దాహ్య
వస్తూని యన్య తం తథోక్తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

న సా ధర్మయతుం శక్యా మైథి లోజ్యజస్వినః ప్రియా,
దీప్తసేవ హుతాశస్య శిఖా సీతా సుమధ్యమా. ౨౦

కి ముద్యమ మిమం వ్యర్థం కృత్వా తే రాక్షసాధివ,
దృష్టశ్చేత్త్వం రజే తేన తదంతం తవ జీవితం. ౨౧

జీవితం చ సుఖంచైవ రాజ్యం చైవ సుదుర్లభం,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియం. ౨౨

స సర్వై స్సచివై స్సార్థం విభీషణపురోగమైః,
మంత్రయిత్యా తు ధర్మిష్ఠైః కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః. ౨౩

దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం,
అత్మనశ్చ బలం జ్ఞాత్వా రాఘవస్య న తిత్వతః.
హితాహితం వినిశ్చిత్య ఊమం త్వం కర్తు మర్హసి. ౨౪

అహం తు మన్యే తవ న ఊమం రజే సమాగమం కోసలరాజసూనునా,
ఇదం హి భూయ శ్శృణు వాక్య ముత్తమం ఊమం చ యుక్తం చ నిశాచరశ్వర.

ఇతి యథే. అరణ్యకాండే, సప్తతింశ స్సర్గః.

ఉభయధాపి న హర్తుం శక్యే త్యర్థః. జనకాత్మజేతి కులప్రభావా దపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః.

(కి మితి.) వ్యర్థ మిమ ముద్యమ ముద్యోగం కృత్వా, తే కి? కిం ఫలం ప్రాప్తవ్యం?
మిత్యర్థః. తదంతం దర్శనాంతం. ౨౫

న కేవలం జీవితం. సుఖాదికం చ దుర్లభ మిత్యాహ (జీవితం చేతి.) ౨౬

(స ఇత్యాది) సార్థశ్లోకద్వయ మేకావ్యయం. న త్వ మిత్యవ్యయః. క్షమం సాధు.

అధునా న్యబుద్ధిం దర్శయతి (అహం త్వితి.) యుక్తం యుక్తిసహితం. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న నే, ఆర వ్యాసే,
సప్తతింశ స్సర్గః.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

కదాచిద వ్యహం వీర్యా త్వర్యతా పృథివీ మిమాం,
బలం నాగసహస్రస్య ధారయతా పర్వతోనమః.

౧

నీలజీమూతసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః,
భయం లోకస్య జనయతా కిరీటీ పరిఘాయుధః,
వ్యవరం దండకారణ్యే ఋషిమాంసాని న,

౨౪

విశ్వామిత్రోఽథ ధర్మాత్మా మద్విశ్రస్తస్తో మహామునిః.
స్వయం గత్వా దశరథం నరేంద్ర మిద మబ్రవీత్,

౩౪

అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే సమాహతః.
మారీచా న్మే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర,

౪౪

ఇత్యేవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా.
ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిం,

౫౪

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

అష్టత్రింశ

అబాల్యనిర్దహజశ్చార్వాదిగుణవధిః,
రఘునాథో మమ ప్రీత్యా పరిస్ఫురతు సర్వతః.

తద్గుణజాతం న యుక్త్యా కల్పయిత్వోచ్యతే, కిం త్వనుభవనిర్ద మిత్యాహ (కదాచి
చిత్త్యాదినా.) సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అహం వ్యవర మిత్యన్వయః. నాగో గణః.
భయజన. హేతుమాహ (నీలేశ్యాదినా.)

౧-౨౪

(విశ్వామిత్ర ఇతి.) మదితి పంచమి.

౩౪

(అద్యేత.) పర్వకాలే యజ్ఞమిత్యాకాలే.

౪౪-౫౪

బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాశ్రుశ్చ రాఘవః.

కామం తు మమ య త్స్వస్యం మయా సహ గమిష్యతి,

౬౪.

బలేన చారురంగేణ స్వయ మేత్య నిశాచరాః.

వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠ శత్రూంస్తే మనసేప్పితాః,

౬౫.

ఇత్యేవ ముచ్చ స్స మునీ రాజాన మిద మబ్రవీత్.

రామా న్నాన్య ద్బలం లోకే పర్యాప్తం తస్య రక్షుః,

దేవతానా మపి భవాః సమరే ష్వభిపాలకః.

౬౬.

అసి త్తవ కృతం కర్మ త్రిలోకే విదితం నృప,

కామ మస్తు మహ త్స్వస్యం తిష్ఠ త్వహ పరంతప.

౬౭.

బాలో ష్టేష మహాతేజా స్సమర్థ స్తస్య నిగ్రహే,

గమిష్యే రామ మాదాయ స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప.

౬౮.

ఏవ ముక్త్వా తు స ముని స్త మాదాయ నృపాత్మజం,

జగమ పరమప్రీతో విశ్వామిత్ర స్స్వమాశ్రమం.

౬౯.

(బాల ఇతి.) ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్షవయస్కః. కేచిత్తు ఇదం రావ క్రం...
వస్తుతః ఊనదోదశవర్ష ఇత్యుక్త మిత్థామః. కామం భృశం, యత్స్వస్యం,
= ది' త్యధ్యాహర్యం. ౬౪.

(ఇతి.) రామా దన్యత్, బలం సైన్యం, తస్య న పర్యాప్తం న సమర్థం. దేశరథస్య
కోపో మా భూ దితి సాంత్యయతి (దేవతానా మితి.) ౬౬.

(అసి దితి.) తవ కృతం త్వయా కృతం కర్మ, త్రిలోకే లోకత్రయే, అర్హత్వా న్న జీవే.
విదితం ప్రసిద్ధం, యద్యపి మహ త్స్వస్యమ ప్యస్తు. తథాపి తత్సర్వ మహ తిష్ఠతు, ప్రకృత
కార్యాసామర్థ్యా దితి భావః. ౬౮.

(మారీచేన వ్యవహర్యానుభవకథనం)

తం తదా దండకారణ్యే యజ్ఞ ముద్దిశ్య దీక్షితం,
బభూవోపస్థితో రామ శ్చిత్రం విష్ణౌరయం ధనుః.

౧౩

* అజాతవ్యంజన శ్రీమాం పద్మపత్రనిభేక్షణః,
ఏకవస్త్రధరో ధన్వి శిఖ కనకమాలయా,

౧౪

† శోభయం దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా,
అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవేదితః.

౧౫

తతోఽహం మేఘసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః,
బలీ దత్తవరో దర్పా దాజగామ తదాశ్రమం.

౧౬

(త నితి.) రామః చిత్రం ధనుః, విష్ణౌరయం నయన్ నౌ, ఉపస్థితః రక్షణాయ
చమిపం ప్రాప్తో బభూవే త్యర్థః.

౧౭

(అజాతేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అజాతవంజనః అనుత్పన్నయౌవనలక్షణః,
ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః. శిఖి కులోచితశిఖాయుక్తః, బ్రహ్మదిత్వా దినః,
కనకమాలయే త్యుపలక్షణే తృతీయా. శోభయం మయూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వ
న్నిత్యర్థః. ఉదితచంద్రాపమ్యేన విరోధినిరసవేద్యుక్తత్వం గమ్యతే. శతో రపి విగ్రహవర్ణన
మా కర్తవ్యతయా.

౧౮-౧౯

(తత ఇతి.) అజగామే త్యుత్తమపురుషః.

౨౦

* తనిశ్లోకి. శ్రీమాం అనపాయశ్రీతః, పద్మపత్రనిభేక్షణః రవికరవికసితపుండరీకదళా
యతేక్షణః, ధన్వి బాల్యోచితప్రశస్తధనుః.

† తనిశ్లోకి (శోభయన్నితి.) స్వేన స్వాసాధారణేన తేజసా, (దండకారణ్యం శోభయ
న్నితి.) మయూరగ్రీవావదృశవ్యకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ణయన్నిత్యాచార్యాః. తాదృశ
తేజోవత్త్వే ప్యనుద్దేగదాయిత్య మాహ (బాలచంద్ర ఇతి.)

తేన దృష్టః పృవిష్టోఽహం సహస్రైవోద్యతాయథః,
మాం తు దృష్ట్యా ధను స్సజ్య మసంభ్రాంత శృకార సః. ౧౭

అవజాన న్నహం మోహ ద్బాలోఽయ మితి రాఘవం,
విశ్వామిత్రస్య తాం వేది మభ్యుధావం కృతత్వరః. ౧౮

శేన ముక్త స్తతో బాణ శ్శిత శ్శత్రునిబర్హణః,
తేనాఽహం త్వాహతః క్షుప్త స్సముద్రే శతయోజనే. ౧౯

§ నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః,
రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహం మచేతనః. ౨౦

పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి,
ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరా త్రాత లంకాం ప్రతి గతః పురీం. ౨౧

ఏవ మస్మి తదా ముక్త స్సహాయాస్తు నిపాతితాః,
అకృతాప్రేణ బాలేన రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా. ౨౨

త న్మయా వార్యమాణ స్త్వం యది రామేణ విగ్రహం,
రిష్య స్యావదం ఘోరాం ప్రాప్యసి రావణ. ౨౩

(అవజాన న్నితి) మోహం, అవజానా తిరస్కర్వణ. ౧౮

(తేనైతి) తేన రామేణ, బాణో ముక్తః మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః. ౧౯

(నేచ్ఛతా .) నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా, సశబ్దస్య సుప్తపేతి సమాసః. అని
ర్మజ్ఞాయ, స్వయం హంతుం సమర్థ విఃపి నానః. అచేతనః నిశ్చేష్టః, మూర్ఖి వా. ౨౦

(ఏవ మస్మితి.) నిపాతితాః హతాః.

§ తస్మిన్లీకే. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా, ఏతచ్ఛ రక్షణం కేవలకృపామూలం.

(మారీచేన్మన్మహారాసుభవ కథనం)

- క్రిడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినాం,
రక్షసాం చైవ సంతాప మనర్థం చాఽఽహరిష్యసి. ౨౪
- హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్న విభూషితాం,
ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే ౨౫
- అకుర్వంతోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్,
పరపాపై ర్వివశ్యంతి మత్స్యా నాగహృదే యథా. ౨౬
- దివ్యచందనద్విగంగాః దివ్యాభరణభిః ,
ద్రక్ష్య స్యభిహతాః భూమౌ తవ దోషాత్తు రాక్షసాన్. ౨౭
- హృతదారాః శ్చ దశ విద్రవతో దిశః,
హతశేషా నశరణాః ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాః. ౨౮

(ప్రతి.) క్రిడా లా, రతిః బోగః, తయో ర్విధిః క్రమః, తద్విజ్ఞానం, తత్ర సత్తానా మిత్యర్థః. : మాజాః సభా, అనర్థం దుఃఖం, సంతాపః తత్కార్యం. అహరిష్యసి యత్సేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪

(హర్మ్యేతి.) 'హర్మ్యాది ర్థనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. సంబాధాం నిబిదాం, రత్నవిభూషితాం గృహద్వారాదౌ. ౨౫

త్వద్దోషేణ సకలరాక్షసక్షయో భవిష్యత్తితి చర్మయిష్యః తదర్థ మనత్సంగదోషం వ్యాయూరూఢ ముపవర్ణయతి (అకుర్వంతోఽపితి.) శుచయః పరిశుద్ధాః, అపాపా ఇత్యర్థః. పాపా న్యకుర్వంతి, పాపసంశ్రయాః పాప సంస్కారాః, పరపాపై ర్వివశ్యంతి, యథా నాగహృదే సర్పహృదే, నాగనిగ్రహయ ప్రవృత్తేన మత్స్యా అపి తత్సహవాసా ద్దవ్యంతే, తద్వ దిత్యర్థః. ౨౬

(దివ్యేతి.) తవ దోషాత్తు తవ దోషాదేవ. ౨౭

(హృతేతి.) హృతదారాః త్యక్తదారాః, అశరణాః రక్షకరహితాః. ౨౮

శరజాలపరిక్షిప్తా మగ్నిజ్వాలాసమావృతాం,
ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్రక్ష్యసి త్వం న సంశయః. ౨౯

పరదానాభిమర్శాన్తు నాన్య త్పాపతరం మహత్,
ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజన్ పరిగ్రహః. ౩౦

భవ స్వదారనిరత స్స్వకులం రక్ష రాక్షస,
మాన మృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్ట మాత్మనః. ౩౧

కళత్రాణి చ సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియం. ౩౨

ని. - ర్యమాణ స్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది ధర్మయిష్యసి,
గమిష్యసి ఊణబల స్సఖాంధవో యమక్షయం రామశరాత్తజీవితః. ౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

(చరణాలేఖ.) ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహం. ౨౯

సం ప్రృష్టదోష ముపపాద్యాదప్రృష్టదోషం దర్శయతి (చరణాలేఖ.) 'పరిగ్రహః'
'కళత్రే స్యా' దితి శాశ్వతః. జ్యోతిఃప్రాయే జైకవచనం. రామవిప్రియం రామాపరాధం. ౩౦-౩౨

(నివార్యమాణ ఇతి.) ప్రసహ్య బలాంక్రృత్య, మా మనాదృత్యేత్యర్థః. రామశరేణ,
అస్త్రం అకృష్టం, నాశిత మితి యావత్. తాదృశం జీవితం యస్య సః. ౩౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అ. ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అనీతి

వివ మస్మి తదా ముత్తః కథంచ త్రేన సంయుగే,
ఇదానీ మపి య ద్వ్యుత్తం త చ్చృణుష్వ త్ నిరుత్తరం.

౧.

రాక్షసాభ్యా మహం ద్వాభ్యా మనిర్విణ్ణ ప్రథా కృతః,
సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనం.

౨.

దీప్తజిహ్వో మహాకాయ స్తీక్ష్ణదంష్ట్రో మహాబలః,
వ్యవరం దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః.

౩.

అ. ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అపరాధవిహీనమ నాపరాధం కరోతి యః,
యో శం సర్వభూతేషు త మహం రామ మాశ్రయే.

(ఏన మిత్యాది.) ఇదానీ మపి ప్రాధానస్థాయా మపి, యద్వ్యుత్తం మద్విషయ మభూత్
తత్. నిరుత్తరం చ్చృణుష్వ మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృణ్వ త్యర్థః. యదుత్తర మితి పాఠే-
య సర్వాం ప్రపంచం దతిరిక్తాసాధ్యం తదపి శృణ్వ త్యర్థః.

౧.

(రాక్షసాభ్యా మితి.) తథా కృతః ఉత్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి, అనిర్విణ్ణ
నిర్వేరహితః, నిర్వేదో నిష్ఫలత్యధీః. అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః.

౨.

(దీప్తజిహ్వ ఇత్యాది) వి పక్షత్రయేణ నిరపేక్షహననసాధనభూయత్వం వివక్ష్యతే. ౩-౬

౪ నిరంశం పా.

అగ్నిహోత్రేషు తీర్థేషు చైత్యవృక్షేషు రావణ, అత్యంతఘోరో వ్యవరం తాపసాః సంప్రధర్షయః.	౪
నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాః ధర్మచారిణః, రుధిరాణి పిబం సైషాం తథా మాంసాని భక్షయః.	౫
ఋషిమాంసాశనః క్రూర స్త్రాసయ స్వనగోచరాః, తథా రుధిరమత్తైహం విచరః ధర్మదూషకః.	౬
ఆసాదయం తదా రామం తాపసం ధర్మచారిణం, వైదేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథం.	౭
తాపసం నియతాహరం సర్వభూతహితే రతం, సోహం వనగతం రామం పరిభూయ మహాబలం.	౮
తాపసోఽయ మితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైర మనుస్మరణ, అభ్యుధావం హి సఙ్కుర్ధ నీక్షుశ్చంగో మృగాకృతిః.	౯
జిహంసు రకృతపజ్జ స్తం ప్రహర మనుస్మరన్, తేన ముక్తా స్త్రయో బాణా శ్చితా శ్చత్రునిబర్హణాః.	
వికృష్య బలవ చ్ఛాపం సుపర్ణానిలనిస్వనాః.	౧౦౫
తే బాణా వజ్రసంకాశా స్సుముక్తా రక్తభోజనాః.	
అజగ్ము స్సహితా స్సర్వే త్రయ ౪ సన్నతపర్వణః.	౧౦౫

(తాపస మిత్యాది.) రామపరాక్రమం జానన్మపి కథం తత్పరిభవాద్యోక్తః ఇత్య
తాప (తాపసోఽయమితి.) (జ్ఞాత్యేతి.) తాపసత్వా దహింసాపరేణ భవితవ్య మితి విశ్వస్యే
త్యర్థః. ఏవంవిధ దుర్యాపారప్రయోజకం వైరస్మరణం, అకృతా అప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధి
ర్యన్య సః.

(తే బాణా ఇతి.) సర్వ ఇతి ప్రయోగయోగపద్యార్థ ముక్తగ. సన్నతపర్వణః
సన్నతపర్వణః.

౪. సన్నతపర్వణ ఇతి ప్రథమార్థే ద్వితీయా ఇతి తత్త్వదీపికా

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో ద్ద్వీపురా.
సముద్రాంతస్తతో ముక్తస్తా వుభౌ రాక్షసౌ హతౌ,

౧౨౮

శరేణి ముక్తి రామస్య కథంచి త్రాప్య జీవితం.
ఇహ ప్రవాజితో యుక్తస్తావసోఽహం సమాహతః,

౧౨౯

వృక్షే వృక్షే చ పశ్యామి శ్చ చీరకృష్టాజినాంబరం.
గృహీతధనుషం రామం పాశహస్త మివాఽంతకం,

౧౩౦

(పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.) దృష్టం భయం యేన కరణేన స దృష్టభయః. ఉచ్ఛ్వాంతః
పలాయ్య గతః. (ముక్త ఇతి.) పలాయితేషు రామశర్వావృత్తే రితి భావః. రామస్యేతి పదం
కాకాక్షిన్యాయాత్ పుర్వోత్తరపదయో రన్వేతి. యతః మయా రామస్య శరః పురా దృష్టభయః.
తః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోఽహం, సముద్రాంతస్థౌ ముక్తః రామపరాక్రమాజ్ఞౌ తా వుభౌ
రాక్షసౌ తు హతౌ విత్యన్వయః.

౧౩౧

(శరేణి.) ప్రవాజితః కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగ ఇత్యర్థః. యుక్తః ఉచితావరణః,
తావనః తపోనిష్ఠః, సమాహతః నియతమనస్కః.

౧౩౨

(వృక్షే వృక్ష ఇతి.) 'హృదయా న్నాపయాతోసి దిక్షు సర్వాసు దృశ్యసే, రామభూతం
జగదభూ ద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతి' త్యాదా వివ శోకరాగభయాదిజనితవిరంతురసంతప్యమాన
చింతాసక్తస్య సాక్షాత్కారోపపత్తిః భయస్కోత్తరోత్తరభూమికాభిప్రాయేణ దర్శనస్యా వ్యుత్తరో
త్తరదశే త్యనుసంధేయం.

౧౩౩

శ్చ తనిష్ఠాకి (చీరక, ర మితి) గృహీతధనుష మితి చ, శుభ్రాశయసంశ్చ
అనే పితాంబరశంఖవక్రాదియోగ ఇవ నయోగో వ్యజ్యతే

- * అపి రామసహస్రాబి ఛతః పశ్యామి రావణ,
రామభూత మిదం సర్వ మరణ్యం ప్రతిభాతి మే, ౧౫౪
- + రామ మేవ హి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప.
దృష్ట్యా స్వప్నగతం రామ ముద్రమూమి విచేతనః, ౧౬౪
- రకారాదీని నామాని రామ త్రస్తస్య రావణ.
రత్నాని చ రథాశ్చైవ త్రాసం సంజనయంతి మే. ౧౭౪
- అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో న యుద్ధం తేన తే క్షమం.
బలిం వా నముచిం వాఽపి హన్యాద్ధి రఘునందనః, ౧౮౪
- రణే రామేణ యుద్ధస్య క్షమాం వా కురు రాక్షస.
న తే రామః థా కార్యా యది మాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి. ౧౯౪

న కేవలం దర్శనదశాయాం భీతికార్యం, శ్రవణదశాయా మపీత్యాహ (రకారాదీనితి).
కారప్రత్యయ శ్చాందసః. రేఫాదీని యాని రత్నాదీని నామాని ిహ మాద్యక్షరోచ్చారణే
రామ మేవాఽయ ముబి దితి త్రాసో జాయతే. ద్వితియాక్షరోచ్చారణే శనై స్స నివర్తత ఇతి
భావః.

(రణ ఇతి.) వైరనిర్మితనం కర్తు మిచ్ఛసి తదా రామేణ రణే యుద్ధస్య. యద్వా
క్షమాం కురు ఖరాదీనధం సహస్య, సర్వథా చైర్యవ్యాపారో న కర్తవ్య ఇతి భావః. హితం చాహ
(న ఇతి.) రామకథా రామప్రసంగోపి, తే త్వయా, నౌకార్యా, యది మాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి జీవతు
మిచ్ఛసి త్యర్థః. ౧౯౪

¶ నిష్క్రి. ఏకస్మైవ రామస్య ప్రతివృక్షం గత్వా దృశ్యమానత్వ ముచ్యత ఇతి
భ్రమం వారయతి (అపీతి.) న కేవలం ప్రతివృక్షం, కింతు సర్వత్ర ప్రదేశ ఇత్యాహ (రామ
భూత మితి.)

‡ నిష్క్రి. నేదం రామస్య మాయాకృత మిత్యాహ (రామ మేవేతి.) రహితే రామ
రహిః ప్రదేశే, న కేవలం జాగ్రద్దశాయా మేవ ప్రతివృక్షయం, స్వప్నదశాయా మపీత్యాహ-
(దృష్ట్యాది.) ఉద్భ్రమామి - భ్రాంతం ప్రలాసం కరోమి త్యర్థః.

(మారీచేన రావణాయ హింపదేశః)

బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః.

పరేషా మపరాధేన వినష్టా స్సపరిచ్ఛదాః,

౨౦౪

సోఽహం తవాఽపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర.

కురు య త్రేక్షమం తత్త్వ మహం త్వా నా మి హ,

౨౦౫

రామశ్చ హి మహాతేజా మహానత్వే మహాబలః.

అపి రాక్షసలోకస్య న భవే దంతకోపి సః,

౨౦౬

యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః.

అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాఽక్లిప్తకర్మణా,

అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః

౨౦౭

లోకన్యాయ మాహ (బహవ ఇతి.) యుక్తాః సమ్యుగాదావాః, ధర్మం అనుష్ఠితవంః :
సాధవో పి సా మపరాధేన వినష్టాః, అనత్సంసర్గదోషేణ త్యర్థః.

౨౦౪

సామాన్యన్యాయం స్వవిషయే దర్శయతి (సోఽహం మితి.) సోఽహం సా మాహ,
య త్రేక్షమం య త్ర్యయా కర్తుం శక్యం, తత్ త్వమేవ కురు. అహం, త్వా త్వాం, నా
అనర్థస్య నిశ్చితత్వా దీత్యర్థః.

౨౦౫

తత్రహేతు మాహ (రామశ్చ హితి.) హిః ప్రసిద్ధే. అపిః కామచాతకరణే. 'అపి స్సంఖా
వనాప్రశ్నశంకాగర్హాసముచ్చయే, తథా యుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చ' తి విశ్వః,
వ్యతియోఽపిశబ్దః అవధారణే.

౨౦౬

అపరాధేన నాఽఽగ్రహః కార్య ఇత్యాహ (యదీతి.) సీతాపరిభవకరణేన శూర్పణఖా
విరూపితా, ఖరశ్చాఽతివృత్తో రామస్యోపరి గత్వా ప్రహరోద్యుక్తో రామేణ మాహః. అత్ర రామస్య
వ్యతిక్రమః :? న కోపీత్యర్థః.

౨౦౭

ఇదం వచో ఒంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యది నాఽభిపత్న్యసే,
సఖాంధవ స్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోఽద్య రామేణ శరై రజిహ్మగైః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆర వికోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

అశ్లోకః

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః,

ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ మర్తుకామ ఇవోషధిం.

తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః,

అబ్రవీ త్పురుషం వాక్య మయుక్తం కాలచోదితః

అవశం వక్తవ్య మర్థం పున ర్నిష్కృష్య దర్శయతి (ఇద మితి.) యథోచ్యమానం-
పరమార్థః ఉచ్యమానం, నాఽభిపత్న్యసే నాఽంగీకరోషి. ౨౬

ఇతి సంగీత రచితే, రామా రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
వికోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

యస్య తత్త్వం సముద్దిష్టం నాఽభిజానంతి దుర్జనాః,

త మహం శరసా వందే రఘునాథం గుణార్ణవం.

(మారీచేన త్యక్త్యాది.) క్షమం నివర్తననమర్థం, యుక్తం కార్యం, పథ్యం అనసాయం,
హితం సుఖావహం.

(త మితి.) అయుక్తం అయుక్తార్థం.

(రావణేన మారీచస్య స్వసహాయతావిర్బంధనం)

‡ యత్కిలైత దయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే,
వాక్యం నిష్ఫల మత్యర్థ ముప్తం ఏజ మివోషరే.

అ

“ త్వద్వాక్యైర్న ర్నాతు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే,
పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః.

ఆ

(యత్కిలైతి.) అయుక్తార్థం రాజచిత్రప్రతికూలత్వా దనుచితార్థం. ఉప్తం నిక్షిప్తం. ౩

(స్వదితి.) రామస్య సంయుగే విషయే, మాం భేత్తుం సీతాసహరణోపాయా ద్యుద్ధే
మాం ప్రవర్తయితుం. త్వద్వాక్యైర్న శక్యం. తత్ర హేతుత్రయం (పాపేత్యాది.) పాపశీలత్వా
న్మూర్ఖత్వా విషయే మానుషత్వాచ్చ స నాఽహం యోధు మర్హః, కింతు తద్భార్యాసహరణ
మేవ త ప్రక్రియేతి భావః. ౪

‡ మారీచేనేత్యాదిహర్తవ్యాతవసన్నిధా విత్యంతసన్నిగ్రంథస్య వాస్తవాధ్యక్షయ మర్హః -
తవాక్యం సీతాం నాఽఽహరేతి వాక్యం. న జగ్రాహ, తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాఽబ్రవీత్. తదే
వాహ (యదితి.) హే మారీచ, మయి సీతాసహరణకామ ఇత్యర్థః. అయుక్తార్థ మయోగ్యార్థం వాక్యం
నిష్ఫలం. ఇదం చే ద్యుక్తమిత్యాహ (త్వదితి.) మానుషస్య మూర్ఖస్య, విశేషతః పాపశీలస్య,
ద్వితీయార్థే పక్షి. భేత్తుం శక్యం. రామస్య రామం తు, మయా భేత్తుం స శక్య మితి యదుక్తం
త్వద్వాక్యైర్న ప్రత్యుత్తమేవేత్యర్థః. కింతు, (య ఇతి.) యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రివాక్య
మపి త్రాత్వా, రాజ్యాదికం త్యక్త్వా వనం గతః, తస్య సీతా భార్యా త్వవశ్యం మయా, అహర్తవ్యేతి
సంబంధః. సీతాసహరణాభావే స్వస్య రామహస్తా న్మరణం స భవిష్యతితి హ్యుద్ధతం ఇతి
తత్త్వదీపికా.

“ (స్వదితి.) పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య రామస్య. పారుష మితి శేషః -
త్వద్వాక్యైర్న భేత్తుం మయా స శక్య? మితి కాకుః ఇతి తత్త్వదీపికా.

య స్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పిత॑ం తథా.
ప్రీ॒వా॒క్యం ప్రాకృతం శు॒త్యా వన మేకపదే గతః.

౫

అవ॑న్యం య మయా తస్య సంయుగే ఖరఘాతినః,
ప్రా॒ణైః ప్రియతరా సీతా హర్త॒వ్యా తవ సన్నిధౌ.

౬

ఏవం మే నిశ్చితా బుద్ధి ర్బుద్ధి మారీచ వర్తతే,
న వ్యావర్తయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః.

౭

దోషం గుణం వా సంపృష్ట స్త్య మేవం వక్తు మర్హసి,
అపాయం వాఽపృష్టపాయం వా కార్యస్యాన్యే వినిశ్చయే.

౮

సంపృష్టేన య వక్తవ్యం సచివేన విపశ్చితా,
ఉద్య॑ంతంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛే ద్భూతి మాత్మనః.

౯

మూర్ఖత్వ ముపపాదయతి (య ఇతి.) ప్రాకృతం అసారం, ప్రీ॒వా॒క్యం కై కేయావాక్యం,
ఏకపదే ఉత్తరక్షణే. ప్రా॒ణైః ప్రాణేభ్యః, ప్రియతరా, తత్ప్రాణాపహరణా దపి సరం త - ప్రీ
యోపహరణ మితి భావః. తవ సన్నిధౌ సతి హర్త॒వ్యా, త్వత్పన్నిధిముఖేన హర్త॒వ్యేత్యర్థః. ౬

(ఏవ మితి.) నిశ్చితా నిశ్చయరూపా, సేంద్రైః, కింపున స్త్యయేతి భావః.

౧౦

అపి చాపృష్టోత్తరప్రలాప ప్రవాసంగత ఇత్యాహ (దోష మితి.) కార్యనిశ్చయే విషయే,
కా గుణదోషా? తత్పాదనే కా పుపాయపాయా? వితి పృష్టశ్చే॑ ఉత్తరం వక్తు మర్హసి.
వా॒స్మా॒ం తజ్జిజ్ఞాసా. అ॒న్ నైవం వక్తుం యుక్త మిత్యర్థః.

౧౧

ప్రసంగా ద్రాజనన్నిధౌ విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దత్తయతి (సంపృష్టేనేత్యాదినా.) విపశ్చితా
విదుషా, ప్రకారజ్ఞేనేతి యావ॑. భూతిం బిశ్వరూపం.

౧౨

అరణ్యకాండే - చత్వారింశ స్సర్గః :

౬75

(రావణేన మారీచన్య స్వ నిర్బంధనం)

అకస్య మప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభం,
ఉపచారేణ యుక్తం చ వత్సవ్యో వసుధాధిపః.

౧౦

సావమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హిత ముచ్యతే,
నాఽభినందతి త ద్రాజా మానార్దో మానవర్జితం.

౧౧

పంచ రూపాణి రాజానో ధారయం త్యమితౌజసః,
అగ్నౌ రింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ.

౧౨

భైష్ట్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతాం,
ధారయంతి మహత్మానో రాజానః శ్రుణ్వదాచర.

తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః,

౧౩

ఓం తు ధర్మ మవిజ్ఞాయ కేవలం మోహ మాస్థితః,
అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యా త్పురుషం వక్తు మిచ్ఛసి,

౧౪

ఏవం వత్సగుణా ఉక్తాః, అథ వచనప్రకార మహా (వాక్య మితి.) ఉపచారేణ యుక్తం
బహుమానేన పురస్కృతం, హితమ ప్యుపచారపూర్వం వత్సవ్యమిత్యర్థః.

౧౦

ప్రకారాంత ర్గాత వత్సవ్య మిత్యాహ(సావమర్దం మితి)సావమర్దం తిరస్కారసహితం.

౧౧

(పంచే.) పంచ రూపాణి అగ్నౌద్విపంచకస్య యాని రూపాణి తాని, ధారయంతి
త్యర్థః.

౧౨

తాన్యవాహ (భైష్ట్య మితి) భైష్ట్యం ఽక్ష్యం, సౌమ్యం అహ్లాదకరత్వం, దండం దుష్ట
నిగ్రహం, మాన్యాః మనసా పూజ్యాః, పూజ్యాః వాచా కవ్యాః.

౧౩

సామాన్యః ఉక్త మర్థం ప్రకృతే సంగమయతి (త్వం త్యితి.) సర్వం రాజధర్మం,
మోహం అజ్ఞానం, దౌరాత్మ్యా దౌర్జన్యాః.

౧౪

గుణదోషా న పృచ్ఛామి క్షేమం చాత్మని రాక్షస.	
మయోక్తం తవ చైతావ త్వంప్ర త్యమితవిక్రమ,	౧౫౪
అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి.	
శృణు తత్కర్మసాహాయ్యే య త్కార్యం వచనా న్మమ,	౧౬౪
సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః.	
ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర,	
ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం గంతు మర్హసి.	౧౮
త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా,	
అనయై న మితి క్షిప్రం రామం వత్స్యతి మైథిలీ.	౧౯
అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వృధాహుః,	
హా సీతే లక్ష్మణే త్యేవం రామవాక్యానురూపకం.	౨౦
త చ్చుత్వా రామపదపీఠం సీతయా చ ప్రచోదితః,	
అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంత స్సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్.	౨౧

తర్హి కథం మయా వక్తవ్య మిత్యత్రాహ (గుణేతి.) గుణదోషా ఆత్మని క్షేమం చ
చ పృచ్ఛామి, కిం సప్రతి మయా, తవ తుభ్యం, మయోక్త మేతావత్. ౧౫౪

కిం త ? దిత్వత్రాహ (అన్నిన్నితి.) కృత్యే కార్యే, (శృణ్వతి.) సాహాయ్యే కరణీయే,
యత్కార్యం, తద్వచనం తద్విషయవచనం శృణు. ౧౬౪

(౧-వర్ణ ఇతి.) ప్రముఖే అగ్రే. ౧౮

ం తస్య ప్రయోజనం? తత్రాహ (త్యా మితి.) ౧౯

(అపక్రాంతః ఇతి.) అనురూపకం, స్వార్థే కప్రత్యయః. ౨౦

(చింతి.) పదపీఠ మార్గం. ౨౧

అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖం,
అనయిష్యామి సహస్రాక్ష శృచీమివ, ౨౨

ఏవం కృత్వా త్విదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస,
రాజ్యస్యార్థం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత. ౨౩

గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాఽస్య వివృద్ధయే,
అహం త్వాఽనుగమిష్యామి సరథో దండకావనం. ౨౪

ప్రాప్య సీతా మయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవం,
లంకాం ప్రతిగమిష్యామి కృతకార్య స్సహ త్వయా. ౨౫

న చే త్కరోషి మారీచ హన్ని త్వా మహ మద్య వై,
విత త్కార్య మవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి.
రాజ్ఞో హి ప్రతికూలస్థో న జాతు సుఖ మేధతే, ౨౬

అసాద్య తం జీవితసంశయ స్తే మృత్యు ర్ద్ధువో హ్యద్య మయా విరుద్య,

(అపక్రాంత ఇతి.) యథాసుఖం యత్నం వినా. ౨౨-౨౩

(గచ్ఛేతి.) మార్గం మృగస వం మనోహరం. గచ్ఛప్రాప్నుహి. ౨౪-౨౫

(న చే దితి.) బలాదపి కరిష్యసి అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వదా అహ మేతత్కార్యం
కారయిష్యామి త్యర్థః. విపక్షే బాధక మాహ (రాజ్ఞి ఇతి.) ౨౬

కార్యకరణకరణయో ర్గూడోపౌ దత్తయతి (అసాద్యేతి.) తం రా న్య మృగ
రూపేణ ప్రాప్య, జీవితన్య సంశయః దైవా జీవితం లభ్యేతాపి, మద్విరోధే తు జీవితహనిరేవ

విద్యోధావ త్రప్తిగృహ్య బుద్ధ్యా య దత్ర పథ్యం కురు త త్రథా త్వం. ౨౭౪

ఇ. శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చత్వారింశస్సర్గః

అ. ౨౭౪

అ. ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

అజ్ఞప్రో రాణ ద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః,
అబ్రవి త్పురుషం వాన్యం మారీచో రాక్షసాధిపం.

౧

స్యా. ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య, అత్ర కార్యద్వయే. య త్రే పథ్యం తత్కురు. కరణే
అవశ్యం హనన మిత్యర్థః. ౨౭౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచి , శ్రీరామాయణభాషణే, రత్నమేఖలాఖానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చత్వారిం శ్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

యేన సర్వాత్మనాం వర్జ్యం ప్రాతికూల్యం హితైషిణాం,
స్వలోకానుకూలం త మాశ్రయే రఘునాయకం.

(అజ్ఞప్ర ఇత్యాది.) (అరాజవత్) యదా రామప్రాతికూల్యే ప్రవృత్త స్తదైవ రాజత్వం
గత మితి మునే రాశయః, యద్వా, రాజవత్ రాజార్హం. తదర్హ మిత్యర్హార్థే వతి. యద్వా, రాజవ
దితి పూర్వసర్గోక్త మార్గత్వం లక్ష్యతే. వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం, మృగరూప మాసాద్య త్వయా
గంభీర్య మిన్యంరూపం ప్రతిత్యర్థః. యద్వా, ప్రాతికూలవాక్యం అజ్ఞప్రః వేదితః,
ఉక్త ఇత్యర్థః.

౧.

(రావణనిర్బంధేన మారీచస్య తత్సహాయంగీకారః)

కేనాఽయ ముపదిష్ట స్తే వినాశః పాపకర్మణా,
సపుత్రస్య సదాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర. ౨

క త్వయా సుఖినా రాజ న్నాఽభినందతి పాపకృత్,
కేనేద ముపదిష్టం తే మృత్యుద్వార ముపాయతః. ౩

శత్రవ స్తవ సువ్యక్తం హినవీర్యా నిశాచరాః,
ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంత ముపరుద్ధం బలీయసా. ౪

కేనేద ముపదిష్టం తే క్షుద్రేణాఽహితవాదినా,
య స్త్వా మిచ్ఛతి నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర. ౫

వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివా స్తవ రావణ,
యే త్వా ముత్సృజ మారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః. ౬

అమాత్యైః కామవృత్తీ హి రాజా కాపథ మాశ్రితః,
నిగ్రాహ్య స్సర్వథా సద్భి ర్న నిగ్రాహ్యో నిగృహ్యసే. ౭

(కేనాఽయ మితి.) వినాశః వినాశోపాయః. ౮

(క ఇతి.) సుఖినా త్వయా, అవస్థాన మితి శేషః. మృత్యుద్వారతుల్య మిదం కార్యం,
ఉపాయతః వ్యాజేన. ౯

(శత్రవ ఇతి.) బలీయసా రామేణ, ఆకాశం, అత ఏవ వినశ్యంతం త్వా
మిచ్ఛంతి త్వద్వినాశం రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతి త్యుక్తిః. ౧౦

న కేవలం శత్రవా, తత్రాపి క్షుద్రా ఏవేదం కార్య మిచ్ఛం తిత్వాహు (కేనేతి.) స్వకృతేన
త్వత్కృతాకృత్యేన. ౧౧

(వధ్యా ఇతి.) యే ఉత్సృజం లోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం, అరూఢం ప్రవిష్టం, త్వాం, న
నిగృహ్ణంతి తస్మా న్నాగ్నా న్ననివర్తయంతి. తే సచివా, వధ్యాః వధార్థాః. ౧౨

ఏతదుపయుక్తత్వేన సచివకర్తవ్యం దర్శయన్ ప్రకృతే తదభిరం చతుర్థపాదేనాహు
(అమాత్యై రితి.) కాపథం కుమార్గం, నిగ్రాహ్యః నివర్తనీయః. ౧౩

ధర్మ మర్థం చ కామం చ యశ శ్చ జయతాం వర,
స్వామిప్రసాదా త్సచివాః ప్రాప్నువంతి నిశాచర.

౮

వివర్యయే తు త త్సర్వం వ్యర్థం భవతి రావణ,
వ్యసనం స్వామివైగుణ్యా త్రాప్నువంతితరే జనాః.

౯

రాజమూలో హి ధర్మశ్చ జయశ్చ జయతాంవర,
తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు రక్షితవ్యా సరాధిపాః

౧౦

రాజ్యం పాలయితుం శక్యం న తిక్షేన నిశాచర,
న చాపి ప్రతికూలేన నాఽవిసీతేన రాక్షస.

౧౧

యే తిక్షమంత్రా స్సచివా భజ్యంతే సహ తేన వై,
విషమే తురగా శ్శిఘ్రా మందసారథయో యథా.

౧౨

బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః.
పరేషా మపరాధేన వినషా స్సపరిచ్ఛదాః.

౧౩

(ధర్మ మితి.) స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రవన్నభావాత్, స్వామిసాగ్గుణ్యా దిత్యర్థః. ౮
(వివర్యయ ఇతి.) వివర్యయే స్వామివై గుణ్యే, స్వామివై గుణ్యా న్న కేవల స్థి వివ.
నశ్యంతి, కింతు తదితరేపి జనా ఇత్యాహ (వ్యసన మితి.) ౯

(రాజమూల ఇతి.) ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి (తస్మా దితి.) ౧౦

(రాజ్య మితి.) తిక్షేన క్రూరదండేన, ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన, అవిసీ న ఇంద్రియ
జయరహితేన, 'వినయో ఎం' ఇతి కామందకః, ౧౧

(య ఇతి.) తిక్షమంత్రాః తిక్షేపా క్రూరః, తేన స్వ హిరాణా సహ.
విషమే నిమ్నాన్నతప్రదేశే, శిఘ్రగా స్తురగాః, మందసారథయః అపటుసారథయ స్సంతః, యథా
సారథివా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః. ౧౨

ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్య సామాన్యన్యాయం దర్శయతి (బహవ ఇతి.) సాధవో
ధర్మజ్ఞాః, యుక్తాః నితిమార్గనిష్ఠాః, ధర్మం, అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః. గత్యర్థాకర్మకేత్యాదివా
కర్తరి క్తః. సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః. ౧౩

ఆరణ్యకాండే - ఏకచత్వారింశ స్పర్గః

౨౪౧

(రావణసర్పంధేన మారీచస్య తత్సహాయ్యాంగికాః)

స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజా ప్రీత్యైవ రావణ,
రక్ష్యమాణా న వర్ధంతే మేషా గోమాయనా యథా.

౧౪

అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః,
యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేంద్రియః

౧౫

త దిదం కాకతాళీయం ఘోర ఘాసాదితం మయా,
అత్రైవ శోచనీయ స్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి.

౧౬

మాం నిహత్య తు రామ శ్చ నచిరా త్త్వం వధిష్యతి,
అనేన కృతకృత్యోఽస్మి మ్రియే య దరిణా హతః.

౧౭

(స్వామినేతి.) గోమాయనా క్రోష్టా, స హి మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః.

౧౪

(అవశ్య మితి.) కర్కశః కూరబుద్ధిః.

౧౫

(తదిద మితి.) కాకతాళీయం యాదృచ్ఛికం, ఘోరం భయంకర మిదం కృత్యం, మయా ఆసాదితం. తతో నాఽహం శోచ్యః, నహి ప్రమాదవిపన్న శ్శోచ్య ఇతి భావః. ససైన్యస్త్యం వినశిష్యసి త్యత్రైవ కృత్యే త్వం మే చనియః. బుద్ధిపూర్వకారీ త్వ మేవ హి శోచ్య ఇతి భావః. యద్వా, ససైన్యో వినశిష్యసితి యత్ తదిదం, కాకతాళీయం ఘోరం కార్యం త్వయా ఆసాదితం. అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః. హంత దైవా నమహా ననర్థో రాజ్ఞ ఉపస్థిత ఇతి శోచామిత్యర్థః ౧౬

౪౩ నిర్ణే . త్వయి విద్యమానే మమ కా హాని? రిత్యత్రాహ (మా మితి.) నవిరాట్ క్షణేనైవ, అహం న శోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అనేనేతి) తవాఽరిణా రామేణ, హ మ్రియే ఇతి యత్, అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి. విశ్వామిత్ర యాగసంరక్షణ ప్రభృతి అరాది వధాంతా మానుషచారిత్రానుస్మృతికృతాఽపాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘవం పర నిశ్చిః నతో మమ తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపుణ్యార్థత్వా దితి భావః. తథోక్తం నృసింహ వృరాణే 'రామా దపి హి మర్త్యం మర్త్యం రావణా దపి, ఉభయో రపి మర్త్యే వరం రామా న్న రావణా' దితి. యద్వా, త్వత్తే నిరుపాధికవధా చ్ఛత్రుహస్తా ద్యథో నిశ్చయసకర ఇతి భావః.

దర్శనాదేవ రామస్య హతం మా ముపధారయ,
ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హ్యుస్వ సీతాం సఖాంధవం. ౧౮

అనయిష్యసి చే స్సే మాశ్రమా తృహితో మయా,
నైవ త్వ మసి నాఽహం చ నైవ లంకా సరాక్షసా. ౧౯

నివార్యమాజస్తు మయా హితైషిణా న మృష్యసే వాక్య మిదం నిశాచర,
పరేతకల్పా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్లాంతి సుహృద్భి రీరితం. ౨౦
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏ చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

శ్లోకములు

ఏవ ముక్త్యా తు వచనం మారీచో రావణం తతః,
గచ్ఛావే త్యబ్రవీ ధీనో భయా ద్రాత్రించరప్రభోః. ౧

ఉత్త మర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి (నివార్యమాజ ఇతి.) హి ర్షితౌ.
యస్మా గతాయుషో నరా హితం న గృహ్లాంతి తస్మా, ద్వాక్య మిదం, న మృష్యసే న సహసే.
గతాయుష్కత్వా ధీతం న గృహ్లాసిత్యర్థః. పరేతకల్పాః అనన్తమరణాః. ఈషదసమాప్తా కల్ప
శ్రవణం. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

శ్లోకములు

క్షణం క్షణార్థ మపి వా వియోగో యస్య దుఃఖదః,
త మహం శిరసా వందే జాన ప్రాణవల్లభం.

(ఏవ మిత్యాది.) భయాత్ రావణా దధునై వ వధో భవిష్యతితి భయాత్. ౧

(మారీచస్య మృగరూపేణ సంవారః)

దృష్టశ్చాహం పున స్తేన శర రిణా,
మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే ౨

నహి రామం పరాక్రమ్య జీవాన్ ప్రతినివర్తతే,
వర్తతే ప్రతిరూపోఽసౌ యమదండహతస్య తే. ౩

ం ను శక్యం మయా కర్తు మేవం త్వయి ని,
విష గచ్ఛామ్యహం తాత స్వస్తి తేఽస్తు నిశాచర. ౪

ప్రహృష్ట స్త్యభవ తేన వచనేన స రావణః,
పరిష్కృత్య సుసంశ్లిష్ట మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫

ఏత చ్ఛాండిర్యయక్తం తే మచ్ఛందాదివ భాషితం,
ఇదాని మసి మారీచః పూర్వ మన్యో నిశాచరః. ౬

దీన ఇత్యుక్తం దౌష్ట్య ముపపాదయతి (దృష్ట ఇత్యాదినా.) యద్యహం తేన దృష్టః,
తదా మారీచం వినష్ట మిత్యన్వయా. ౨

(న హి.) (వర్తత ఇతి.) ప్రహతస్య తే, ప్రతిరూప స్సదృశః. అసౌ జనో
వర్తతే త్వ మివా హమపి త ఇత్యర్థః ౪

(ప్ర హృష్ట ఇతి.) సుసంశ్లిష్టం దృఢం. ౫

(ఏవం దితి.) శాండిర్యం ఏరత్వం, కృ శృ పృ కటిపటిశాండిభ్యో ఈరన్ని త్యేణాదిక
మూలేణ శాండి గర్వ ఇత్యపాఠా దీర్ఘప్రత్యయః. శాండిరో ఏర ఇతి వృత్తికారః. 'శాండిర
స్యాగివీరయో' రితి నిఘంటుః. తత్కర్మ తద్భావో వా శాండిర్యం, గుణవచనత్వాత్. శ్మశ్. శాండి
ర్యయక్త మేత తే భాషితం, మచ్ఛందా దివ మదభిప్రాయా దివ భాషితం, మత్సదృశం భాషిత
మిత్యర్థః. పూర్వ మన్యో యఃకశ్చన నిశాచరోఽసి, విక్లబభాషణాత్, ఇదానిం మారీచోఽసి
మారీచ ఇతి లోకప్రసిద్ధవాసుధేయసురూపవ్యాపారోఽసి, స్యప్రకృతిం ప్రాప్తోఽసీత్యర్థః. ౬

ఆరుహ్యతా మయం శీఘ్రం రథో రత్నవిభూషితః,
మయా సహ శథా యుక్తః పశాచవదనైః ఖరైః.

౭

ప్రలోభయిత్యా వైదేహీం యథేష్టం గంతు మర్హసి,
తాం శూన్యే ప్రసభం సీతా మానయిష్యామి మైథిలీం.

౮

తతో రావణమారీచో విమానమివ తం రథం,
ఆరుహ్య యయతు శీఘ్రం తస్మా దాశ్రమమండలాత్.

౯

తథైవ తత్ర పశ్యంతౌ పట్టణాని వనాని చ,
గిరింశ్చ సరిత స్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి చ.

౧౦

సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాఽఽశ్రమం తతః,
దదర్శ సహమారీచో రావణో రాక్షసాధిపః.

౧౧

(ఆరుహ్యతా మితి.) తథేతి సముచ్చయే. ఖరై ర్యుక్తో రత్నవిభూషిత శ్చేత్యర్థః.
(తః ౭.) తస్మాత్ మారీచియాత్.

౭-౯

(తథైవేతి.) తథైవ రథారూఢావేన, సహైవ స్థితా విత్యర్థః. పట్టణాని నగరవిశేషాః,
వనాః వృక్షాన్యం చ మితి నగరాణి, ఉచ్ఛానాకీర్ణపురాణిత్యర్థః. నగరాంశ శ్చేతి మత్స్య
రథీయో రప్రత్యయః. నగరపట్టణాదిలక్షణ ముక్తం వాస్తుశాస్త్రే - 'గ్రామశ్చ నగరంచైవ పట్టణం
ఖర్వటం పురం, ఖేటకం కుసుమంచైవ శిఖరం రాజవాసికం. సేనాముఖ మితి త్యేవం దశధా
కీర్తితం బుధైః, ఏషాణాం చ సభృత్వానాం వాసో గ్రామ ఇతిరితః. స ఏవ ఏవై రాకీర్ణ స్త్వగ్ర
హర ఇతి స్మృతః, కుటుంబిభేదై రేకోనక్రింశద్భి శ్చ సమన్వితః. అనేకనారీసంబద్ధం నానా
శిల్పిజలై ర్వృతం, క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వదేవై స్సమన్వితం. నగరం త్వితి విఖ్యాతం,
పట్టణం శృణు సాంప్రతం, ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యకయవిక్రయకై ర్యుతం. పట్టణం త్వల్లితిరే
స్యా త్రయోర్మిశ్రం తు ఖర్వటం, క్రయవిక్రయకై ర్యుతం త్వతం. తంతువాయ
సహాయుక్తం తత్పురం త్వితి కథ్యతే, ఏతై రధిష్ఠితం యత్రైవ ఖేటకం పరికిర్తితం. తేషా మేకాం
తరే స్వేన వాసః కుసుమ ముచ్యత' ఇత్యాదినా.

౧౦-౧౧

(మారీచన్య మృగరూపేణ సంహరః)

అవతీర్య రథా త్తస్మా త్తతః కాంచనభూషణాత్,
హస్తే గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్య మబ్రవీత్.

౧౨

ఏత ద్రామాశ్రమపదం దృశ్యతే కదళీవృతం,
క్రియతాం త త్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయ మాగతాః.

౧౩

స రావణవచ శ్రుత్వా మారీచో రాక్షస స్తదా,
మృగో భూత్వాఽశ్రమద్వారి రామస్య విచచార హ

౧౪

స తు రూపం సమాస్థాయ మహా దద్భుతదర్శనం,
మణిప్రవరశృంగాగ్ర సిన్హాసితముఖాకృతిః.

౧౫

రక్తపద్మోత్పలముఖ ఇంద్రసిలోత్పలశ్రవాః,
కించిదభ్యున్నతగ్రీవ ఇంద్రసిలదళాధరః.

౧౬

(అవః ర్యేతి) హస్తే గృహీత్వ త్యనేనాఽఽవశ్యకత్వం ద్యోత్యతే.

౧౭

(ఏ దితి.) యదర్థం యత్కార్యార్థం. తత్ కార్యం క్రియతాం, అగమనప్రయోజన
విర్వాహకం మృగరూపం భజస్యే త్యర్థః.

౧౮-౨౦

సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి (స త్విత్వాదినా.) అద్భుతం విస్మయావహం దర్శనం
యస్య త త్తథా, మణిప్రవరః ఇంద్రసిలః, తత్సఖ్యే శృంగాగ్రే యస్య స తథా,
క్వచిత్ సితా క్వచి దసితా చ ముఖస్యాఽకృతిః శోభారేఖా యస్య, వర్ణో వర్ణనేతి సమానాధికరణ
సమాసః. అవయవద్వారేణ సితాసితశబ్దే సముదాయే వర్తమానో సమానాధికరణో భవతః.
రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయో రేకో రక్తపద్మవర్ణః, అస్యస్తూత్పలవర్ణ ఇత్యర్థః. ఇంద్ర
సిలోత్పలశ్రవాః - శ్రవణో రింద్రసిలసాదృశ్యం పిలభాస్వరరూపేణ, ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ

కు సంతకాశ ముదరం చాఽస్య భాస్వరం,
మధూకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్నిభః

౧౭

వైడూర్యసంకాఃఖుర ప్రసుజంఘ స్సుసంహతః,
ఇంద్రాగ్రధనవర్ణేన పుచ్ఛేనోర్ధ్వం విరాజతా.

౧౮

మనోహర స్నిగ్ధవర్ణో రత్నైః పునావిధై ర్యృతః,
క్షణేన రాజపా జాత మృగః పరమశోభనః.
వసం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమవదం చ తత్,

౧౯౪

మనోహరం దర్శనీయం రూపం కృత్యా స రాక్షసః.
ప్రలోభనార్థం వైడూర్య కువిచిత్రితం,
విచరన్ గచ్ఛతే తస్మా చ్ఛాద్యలొని సమంతతః.

౨౦

ఇంద్రవీలదః పదధరో యస్య స తథా. (కుందేతి.) అస్య మృగరూపస్య. కుందేందువ్రజసంకాశ ముదర మాసీత్ తస్మా త్పాద్యశోదర ఇతి విపరిణమయితన్యం. అన్యథా పుర్యాపరవిరోధః. మధూక నిభపార్శ్వః గుడపుష్పకుల్యవర్ణకపార్శ్వః, పార్శ్వాంతరే హేమవర్ణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. పద్మకింజల్కసన్నిభః ఉక్తావయవన్యతిరిక్తపుష్పసర్వప్రదేశే పద్మకేసరవర్ణః. సుసంహతః సుశిష్టసంధిబంధః, ఉద్ధ్యం పుచ్ఛేర్ధ్వపార్శ్వే, ధనవర్ణేన ఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన. పుచ్ఛేనోపలక్షితః. స్నిగ్ధవర్ణ ఇతి పుర్వోక్తసర్వవర్ణానాం స్నిగ్ధత్వం విశేషణం. రత్నైః రత్నా కారణైః. ఉపసంహరతి (క్షణేనేతి.) ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్, మృగో జాత ఇతి పుర్వోచాన్వయః.

౧౯౪.

(మనోహర మిత్యాది) సార్థక్త ఏకాన్వయః. ధాతు ర్యర్థః. శాన్వలాని - తృణాని 'శాదో జంబాలశప్పయో' రిత్యమరః. ధ్వంతి స్థలాని శాన్వలాని, నడశాదాద్యలజితి వలచ్ ప్రత్యయః. విచరన్ భక్షయన్, చర గతిభక్షణరూః. గచ్ఛతే గచ్ఛతి.

౨౦.

(మారీచస్య మృగం పిబ సంచారః)

రూప్యై ర్పిందుశతై శ్చిత్రో భూత్వా స ప్రయదర్శనః,
విటపీనాం కిసలయాః భక్త్యాఽదః విచచార హ

౨౨

కదళీగృహకం గత్వా కర్ణికారా నితస్తతః,
సమాశ్రయ న్మందగతి స్సితాసంః ర్శనం తథా.

౨౩

రాజీవచిత్రపృష్ఠే స్స విరరాజ మహామృగః,
రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథాసుఖం.

౨౪

పున ర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః,
గత్వా ముహూర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే.

౨౫

ఏక్రిడం శ్చ క్వచి ద్భూమౌ పునరేవ నిషీదతి,
అశ్రమద్వార మాగమ్య మృగయాథాని గచ్ఛతి.

౨౬

(రూప్యై రితి.) విటపీనా మితి దీర్ఘశ్చాందసః. కిసలయాః పల్లవాః. పుల్లింగత్వ
మార్గం. ౨౨

(కదళీతి.) కదళీగృహకం కృత్రిమకదళీమయగృహం, తదనంతరం కర్ణికారా గత్వా,
తతః సితా సందృశ్యతేఽస్మిన్నితి సితాసందర్శనం. అధికరణే ల్యుట్. సితాసందర్శనయోగ్యస్థాన
మిత్యర్థః. తేత సముచ్చయే. పునః గత్వా. మందగతి స్స ఇతస్తత స్సమాశ్రయః. ౨౩

(రాజీవేతి.) రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవకేశరవ దాశ్చర్యకర పృష్ఠదేశః. చిత్రత్వం
పురస్కా ద్ధిశేషః. రామా శ్రమే. రామాశ్రమస్థానసమీపే. ౨౪

(పున ర్గత్వేతి.) పున ర్నివృత్తశ్చే త్యన్వయః. నివృత్త్య గమన ముక్త్యా, గత్వా నివర్తన
మాహ. (గత్వేతి.) ౨౫

(ఏక్రిడ నిితి.) ఏవం గమనాగమనాభ్యాం ఏక్రిడం నః పునః క్వచి త్కాష్ఠిం నిషీదతి. ౨౬

మృగయాతై రసుగతః పునరేవ నివర్తతే,
 సీతాదర్శన మాకాంక్షా రాక్షసో మృగతాం గతః.
 పరిభ్రమతి చిత్రాణి మండలాని వినిష్ఠతః, ౨౭౪.

సముద్వీక్ష్య చ తం సర్వే మృగా హ్యన్యే వనేచరాః.
 ఉపాగమ్య సమాశ్రూయ విద్రవంతి దిశో దశ, ౨౮౪.

రాక్షస స్సోపి తా న్వన్యా మృగా మృగవధే రతః.
 ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య న భక్షయతి సంస్పృశతః, ౨౯౪

తస్మిన్నేవ తతః కాలే వైదేహీ శుభలోచనా.
 కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపా నభ్యవర్తత, ౩౦౪.

కర్ణికారా నశోకాం శ్చ మాతాం శ్చ మదిరేక్షజా.
 కుసుమా న్యపచిన్వంతి చచార రుచిరాననా, ౩౧౪.

(మృగయాతై రిత్యాది.) వినిష్ఠతః సంవరతః. ౨౭౪.

(సముద్వీక్ష్యతి.) సమాశ్రూయేతి-ప్రూణేన విశేషం జానంతి తిర్యంచ ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౨౮౪

(రాక్షస ఇతి.) భావస్య క్రౌర్యస్య, ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధే రతోపి మృగా న్న భక్ష
 యతి, కింకు సంస్పృశ న్నాస్తే. ౨౯౪.

(తస్మిన్నితి.) తతః అశ్రమా దభ్యవర్తతే త్యన్వయః. ౩౦౪

(కర్ణికారా నితి.) మదిరం అనందజనకం ఈక్ష్య స్సా మదిరేక్షజా, అనేన
 రుచిరాననే త్యనేన చ వక్ష్యమాణకార్యోపయోగ్యుల్లాసో ద్యోత్యతే. ౩౧౪.

అరణ్య - ం డే - ద్వి చ త్వా రిం శ స్స ర్గ :

209

(మారీచవ్య మృగరూపేణ సంవారః)

అనర్ధాఽరణ్యవాసస్య సా తం రత్నమయం మృగం.

ముక్తామవిచిత్రాంగం దదర్శ పరమాంగనా,

324

సా తం రుచిరదంతోష్ఠీ రూప్యధాతుతనూరుహం.

విస్మయోత్పల్లనయనా సన్నేహం సముదైక్షత,

325

స చ తాం రామదయితాం పశ్యన్ మాయామయో మృగః.

వివచార సున శ్చిత్రం దీపయన్నివ త ద్వనం,

326

అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగం,

విస్మయం పరమం సీతా జగామ జనకాత్మజా.

327

ఇతి శ్రీ అరణ్యకాండే, ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

(అనర్థే .) అరణ్యవాసస్యాఽనర్థే త్యనేన సన్నిహితవతసమాప్రికారత్వకథనా స్మృగ గ్రహణ్యరాం య త్యతే. రత్నమయం శ్రీ భూతం, స్వాధే మయత్. 'రత్నం న్యజాత' 'ప్రేషి' త్యమరః. ముక్తామణిశ్చన తత్తుల్యబిందుమత్స్య ముక్తం. 324.

(సా : మి .) రుచిరదంతోష్ఠీ త నేన కుతుకానుభావ ఉక్తః, రూప్యం రజతం, ధాతవః కామగైరికాదయః, తత్తుల్యతనూరుహం. 'తనూరుహం' 'మ లోమే' త్యమరః. 325.

(స చతి.) ప్రకా : యజ.

ఇతి శ్రీ విందరాజవిరచితే, రామా డే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ త్రివత్సారింశ స్సర్గః

అష్టాశ్చ

సా తం సంప్రేక్ష్య సుశ్రోణీ కుసుమా న్యవచిర్వత్తి,
హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యా మువశోభితం.

౧

ప్రహృష్టా చానవద్యాంగీ మృష్టహృదకవర్ణినీ,
భర్తార మభిచక్రంద లక్ష్మణం చాపి సాయుధం.

౨

తయాననహృతౌ నరవ్యాఘ్రౌ వైదేహ్యౌ రామలక్ష్మణౌ,
వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతు ర్మృగం.

౩

శంకమానస్త తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్,
తమే వైస మహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగం.

౪

చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనోపాధినా వనే,
అనేన నిహతా రాజక రాజానః కామరూపిణా.

౫

అథ త్రివత్సారింశ స్సర్గః

సీతాయా ప్రేక్షకనాథాయాః పూరయిష్యతా మనోరథమ్,
మాయామృగం 'శ్రీరామం త ముపాస్మహే.

(సా త మిత్వాది.) హైమరాజతవర్ణాభ్యా మిత్యనేన ద్వయోపార్శ్వయో ర్వర్ణభేద ఉచ్యతే. మృష్టం హృదం. హృదకం సువర్ణం, తస్య వర్ణోపసృజ్య అస్తితి తథా. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హృదక' మిత్యమరః. అభిచక్రంద ఉచ్చై రాహ్వయః. క్రది అహ్వ. రోదనేచేతి ధాతుః. సాయుధ మిత్యనేనానై యుధేన సహానగంతవ్య మిత్వాహూతవత్తితి గమ్యతే.

౬

(చరంత ఇతి.) మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః, అనేన పాపేన మృగరూపోపాధినా నిమిత్తేన, హతాః.

౭

(సితయా మృగాన శ్రీరామప్రోత్సాహనం)

అస్య మాయావిదో మాయామృగరూప మిదం కృతం,
భానుమంబురుషవ్యాఘ్ర గంధర్వపురసన్నిభం.

౬

మృగో హ్యేవంవిధో రత్నవిచిత్రో నాస్తి రాఘవ,
జగన్మయం జగతీవాథ మాయైషా హి న సంశయః.

౭

ఏవం బ్రువాణి కాకుత్స్థం ప్రతివార్య శుచిస్మితా,
ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్మతా హృతచేతనా.

౮

ఆర్యపుత్రభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః,
ఆనయై నం మ క్రిడార్థం నో భవిష్యతి.

౯

ఇహ౭౭శ్రమపదే౭స్మాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః,
మృగా శ్చరంతి సహితా స్సమరా శ్చమరాస్తథా.

౧౦

ఋషేః పృషతసంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరాస్తథా,
విచరంతి మః రూపశ్రేష్ఠా మః ..

౧౧

(అన్వేషి.) మాయాం వేత్తితి మాయావిద్య. అస్య మాయైవ, మృగరూపం కృతం మృగా
కారణ పరిణతం, భానుమత్ ప్రకాశవత్, గంధర్వపురం నానావిధస్మయనీయాకారసంస్థానం
క్షణభంగుర ముభయం, తత్సన్నిభం తద్వ ద్వస్మయనీయ మిత్యర్థః. జగత్కాం భూమౌ, ౬

(ఏవ మితి.) కాకుత్స్థం. ప్రతివార్య నివర్త్య, ఉవాచ. రామ మితి శేషః. తత్ర హేతు
(శ్చర్మణేతి.) హృతచేతనా హృతప్రజ్ఞా. ౮

(ఆర్యపుత్ర. తి.) నో భవిష్యతి నః భవిష్యతి, న భవిష్యతిత్వం వాగ్దోషః. ౯

(ఇహేత్యాది.) సహితాః సంఘేభూతాః, సమరాః వ్యాళమృగాః. 'సమరస్సన్యా
ద్యాళమృగ' ఇతి వైజయంతి. చమరాః చామరమృగాః, ఋషాః భల్లూకాః, పృషతాః ఖిందు
మృగాః, కిన్నరాః మృగవిశేషాః, ౧౦-౧౧

న చాస్య సదృశో రాజా దృష్టపూర్వో మృగః పురా,
తేజసా క్షమయా దీప్త్యా యథాఽయం మృగసత్తమః.

౧౨

నానావృద్ధిచిత్రాంగో రత్న బిందుసమాచితః,
ద్యోతయ వన మవ్యగ్రం భవతే శశినన్నిభః.

౧౩

అహం రూప మహాలక్ష్మీ స్వరసంపచ్చ శోభనా,
మృగోఽద్భుతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతివ మే.

౧౪

యది గ్రహణ మభ్యేతి జీవన్నేవ మృగ ప్రవ,
అశ్చిర్యభూతం భవతి విస్మయం జనయిష్యతి.

౧౫

సమాప్తవన రాజ్యస్థానాం చ నః పునః,
అంతఃపురవిభూషార్థో మృగ విష భవిష్యతి.

౧౬

(: చాస్య .) • జసా వర్జిత, క్షమయా అత్యర్థయా, దీప్త్యా శారీరప్రకాశన, యథాఽయం మృగో దృశ్యః తథా తేజ ఆదిభిః అన్య సదృశో మృగో న దృష్టపూర్వః, పురా భావికాలేషి, న వృద్ధతే . షః. 'స్యాః ప్రబంధే చిరాంతే నికటాగామికే పురే' త్యమరః.

౧౭

(నానావర్ణితి.) సమాచితః వ్యాప్తః, అవ్యగ్రం సమగ్రం యథా తథా, శోభతే, శ సన్నిభః, అనందకరత్వేన శశిసామ్యం.

౧౮

(అహం ఇతి.) రూపం వర్ణః, లక్ష్మీః కాంతిః, ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వ మాహ (మృగ ఇతి.) అతో న పూర్వాదేన గతార్థతా.

౧౯

(య దీతి.) శోకద్యయ మేకాన్వయం. తవ గ్రహణం త్వత్కర్తృకగ్రహణం. కర్తరీ షష్ఠీ. తదా ఏష మృగః, అశ్చిర్యభూతం అస్మాకం విస్మయావహం, సత్త్వం భవతి, ఇదానీం ఇతి శేషః. సమాప్తవన త ఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ, నః విస్మయం జనయిష్యతి. శించ, అంతఃపురః భూషార్థోపి భవిష్యతి.

౧౨-౧౬

(సీతయా మృగానయనాయ త్సాహసం)

భరతస్యాఽఽర్యపుత్రస్య శ్వశూణాం మమ చ ప్రభో,
మృగరూప మిదం వ్యక్తం విస్మయం జనయిష్యతి.

౧౭

జీవ న్న యది తేఽభ్యేతి గ్రహణం మృగసత్తమః,
అజినం నరశార్దూల రుచిరం మే భవిష్యతి.

౧౮

నిహతస్యాఽస్య సత్త్వస్య జాంబూనదమయత్వచి,
శష్పబ్రుస్యాం వినీయా మిచ్ఛా మృహ ముపానితుం.

౧౯

కామవృత్త మిదం రౌద్రం స్త్రీణా మసదృశం మతం,
వపుషా త్వస్య సత్త్వస్య విస్మయో జనితో మమ.

౨౦

(భరతస్యేతి) అర్యపుత్రస్య తవ, శ్వశూణాం మమ శ్వశూణానాం యోజనా.
మృగరూపం ప్రక ప్రముగః, ప్రశంసాయాం రూపప్రత్యయః, మృగస్య రూపం వా. ౧౭

జీవతః అగ్రహణేపి ప్రయోజనమాగా (జీవ ని తి.) అజినం చర్మ, రుచిరం ప్రియం. ౧౮

ప్రియత్వమేవ వివృణోతి (నిహతస్యేతి.) జాంబూనదమయత్వచి స్వర్ణసదృశత్వచి,
శష్పబ్రుస్యాం బాలత్పతైః కృతాయాం బ్రుస్యాం, మధ్యమపదలోపసమాసః. 'వతినా మాసనం
'బ్రుసీ' త్వమరః. తస్యాం, వినీతాయాం అస్తృతాయాం, ఉత్తరూపత్వచి ఉపానితుం స్థాతుం
ఇచ్ఛామి. త్వయా సహేతి శేషః. ౧౯

అథ సవి (కామవృత్తమితి.) రౌద్రం ఘోరం. ఇదం కామవృత్తం భర్తృ
ప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః, స్త్రీణాం అసదృశం అయుక్తం, అకేయావతః. తథా ప్యస్య సత్త్వస్య
తు, వపుషా విలక్షణదేహేన, మమ విస్మయో జనితః మమాత్మంతం కుతూహలం వర్తతే.
అనయేతి వక్త్రమ ప్యయుక్తం, అతః తవాపి కుతూహల మస్తి చే త్రథా క్రియతా మితి భావః. అనేన
పూర్వ మానయేతి ప్రమాదా దుక్తస్య క్షౌణ్డికం కృతం. ౨౦

తేన కాంచనరోష్ణా తు మణిప్రవరశృంగిణా,
తరుణాఽఽదిత్యవర్దేన నక్షత్రపథవర్చసా.
బభూవ రాఘవస్యాఽపి మనో విస్మయ మాగతం,

౨౦౪

ఏవం సీతాఽచ శ్రుత్వా తం దృష్ట్వా మృగ మద్భుతం.
తతః ప్రేన రూపేణ సీతయా చ ప్రవోదితః.

ఉవాచ రాఘవో హృష్టో భ్రాతరం లక్ష్మణం వచః.

౨౦౫

ప్రశ్న లక్ష్మణ వైదేహ్య స్పృహం మృగగతా మిమాం,
రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి.

౨౦౬

న వనె సంసోదేశే న చైత్రరథసంశ్రయే,

కుతః పృథివ్యాం సౌమిత్ర యోఽన్య కశ్చి త్సమో మృగః.

౨౦౭

న కేవలం ప్రాపారవశ్యేన కృతవాఙ్, కింతు స్వవిస్మయే నాపిత్యాహ (తేనేత్యాది నా) -
మణిప్రవరో నిలరత్నం. కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం. నక్షత్రపథః ఛా-
తత్తులః వర్చసా, నక్షత్రసదృశబిందుసంక్షిప్తత్వాత్. అగతం ప్రాప్తం.

౨౦౮

(ఏవ మిత్యాది.) రూపేణ మృగేణ, 'రూపం మృగేపి విశ్లేయ' మితి హలాయుధః. ౨౦

(పశ్యేతి.) సీతా స్పృహయ కైత భావః. తతః హేతుమాహ (రూపేతి.) మృగేషు-
శ్రేష్ఠతయా, రూపేణ శ్రేష్ఠతయా వా, ఏష మృగః ఏతాదృశమృగః. అద్య వనవాసే, న భవిష్యతి
న సేత్స్యతి, దుర్లభ ఇత్యర్థః.

౨౦౯

న కేవల మత్ర, దేశాంతరేపి దుర్లభ ఇత్యాహ (న వన ఇతి.) నందన ఇత్యుద్దేశః
కీర్తనం యన్య తస్మిన్ వనే, చైత్రరథసంశ్రయే చైత్రరథాభ్యే వనే చ, న భవిష్యతి త్యనుషజ్యతే.
పృథివ్యాం కుః హేతో ర్భవిష్యతి?

౨౧౦

(సీతయా మృగాః యనాయ రామప్రొత్సాహనం)

ప్రతిలోమానులోమా శ్చ రుచిరా రోమరాజయః,
శోభంతే మృగ మాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుః.

౨౬

పశ్యాన్యజ్ఞాంభమాజన్య దీప్తా మగ్ని శిఖోపమాం,
జిహ్వం ముఖాన్నిస్సరంతిం మేఘాదివ శతప్రదాం.

౨౭

మసారగల్లర్కము శ్శంఖముక్తానిభోదరః,
న్య నామాభిరూపోసౌ న మనో లోభయేన్మృగః.

౨౮

కన్య రూప మిదం దృష్ట్వా జాంబూన ప్రభో,
నానారత్న మయం దివ్యం న మనో విస్మయం ప్రజేత్.

౨౯

(కింపున రైతిథిలీ సీతా బాలా నారీ న విస్మయేన్)
మాంసహేతో రపి మృగాః విహారాద్ధం చ ధన్వినః,
ఘ్నంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే.

౩౦

(ప్రతిలోమేతి.) ప్రతిలోమాః తర్యగ్భూతాః, అనులోమాః అనుకూలాః, శ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే. చిత్రాః అచ్చర్యభూతాః, కనకబిందుః కనకవర్ణాందవ శ్చ, మృగ మాశ్రిత్య శోభంతే.

౩౧

(పశ్యతి.) శతప్రదాం తటికం.

౩౨

(మసారేతి.) మసారః ఇంద్రనీలః, గల్లర్కః చషకః. 'గల్లర్క శ్చానుతర్జశ్చ తషక శ్చషకస్త్వృత' ఇతి హలాయుధః. ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః. అభిరూపః సుందరః.

౩౩

(న్యజ్ఞేతి.) రూపం మృగం, జాంబూనదమగతి స్సార్థే మయత్. నానారత్నమయం

౩౪

(మాంసేతి.) మాంసహేతోరపి విహారాద్ధం చ రాజానో మృగాః ఘ్నంతి. కిం పున రేవంవిధవిచిత్రవస్తులాభహేతో రితి భావః.

౩౫

ధనాః వ్యవసాయేన విచీయంతే మహావనే,

తతో వివిధా శ్చాపి మణిరత్న సువర్ణినః.

౩౧

తత్సార ములం నృణాం ధనం నిచయవర్ధనం,

మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్ష్యణ.

౩౨

ఏతస్మిన్మహావనం మహద్ధనం. ఏతస్మిన్మహావన ఏవ సంభవతి. తస్మా దిదం వ్యవసాయేన స్వికర్తవ్య మిత్థభిప్రాయేణాహ (ధనానితి, మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం, మణిరత్నం చ సువర్ణం చ మురస్సునువర్ణే, యేషు స్త ఇతి మణిరత్నసువర్ణినః, మణయ స్సువర్ణాని చ ధాతుషు భవంతితి ప్రసిద్ధిః. తథాభూతా వివిధా ధాతవ శ్చ, ధనాని కరిమస్తకముక్తావభృతీని చ, మహావనే, వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన, రాజభిః, విచీయంతే సంగృహ్యంతే. యద్వా, ధనాని, వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన, మహావనే విచీయం . నను ఏవ, వనే ధనసంగ్రహప్రసక్తి? రిత్యత్రాహ (ధాతవ ఇతి) యస్మా దుర్తరూపా వివిధా ధాతవ స్సంతి, తస్మా దిత్థ్యర్థః.

౩౩

(తత్సార మితి.) తేషాం ధనానాం సారం శ్రేష్ఠభూతి ముఖ్యం ధనం, నృణాం, నిచయవర్ధనం భవేత్. కిమిదం శుక్రస్య మనసా, చింతితం సంకల్పితం, వస్తుజాతం, తత్తైవా విర్భూయ నిచయవర్ధనం యథా, తస్య దిత్థ్యర్థః. యద్వా, నృణాం మనసా చింతితం వృథా మనో రథకల్పితం సర్వం ధనం. యథా శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్థ్యర్థః. తదుక్త ముద్యోగ పర్యణి 'మనుష్యేభ్య స్సమాదత్తే శుక్ర శ్చింతార్జితం ధన' మితి. యద్వా, నృణాం రాజాది ధనినాం, కోశవర్ధనం తత్ పర్యం ధనం సారం భవేత్. జానపదధనాదపి పర్యం ధనం, సారం అతిప్రళస్తం భవతి. అర్థశాస్త్రం. అ ఏవమృతవనవాపై రస్మాభి ర్వనా దపూర్వధనతయా పురీం నేతు మయం గృహీతవ్య ఇతి భావః.

౩౪

జనన్య సంగ్రహార్థాః శుక్రస్య కోశం పూరయంతితి ప్రసిద్ధిః. యద్వా, శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వధనం తత్తైవా విర్భూయ యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి ఇతి తత్త్వదీకాపికా.

(శ్రీరామః మృగగ్రహణనన్నాహః)

అర్థి యేనాఽర్థకృత్యేన సంప్రజ త్యవిచారయన్,
త మర్థ మర్థశాస్త్రజ్ఞాః ప్రాహు రర్థ్యాశ్చ లక్ష్మణ.

౩౩

వితస్య మృగ రత్నస్య పరార్థ్యే కాంచనత్వచి,
ఉపవేక్ష్యతి వైదేహీ మయా సహ సుమధ్యమా.

౩౪

‘ న కాదళీ న ప్రియకీ న ప్రవేణీ న చావికీ,

అన్వేషం, అథాపి విచార్య కార్య మితి చేత్తతాహ (అర్థితి.) అర్థి అర్థి కీ.
అర్థాచ్చాసన్నిహిత ఇతి ఇన్విప్రత్యయః. సః యేన అర్థకృత్యేన అర్థకార్యేణ హేతునా, అవిచారయన్,
సంప్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతి, యద్వస్తు సాందర్యజాతోపకారలోభేన పురుష స్తత్పాదనే వ్యగ్రః
ప్రవర్తం, త మేవార్థం ప్రాహుః, అర్థశాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః, అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ,
‘అర్థ్యేఽభిజ్ఞాఽర్థశాలినే’ రితిజయః. ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః. యస్య
గుణప్రీతః పురుషః అభినివిశతే న వివార్థ ఇతి నీతిశాస్త్రజ్ఞా అర్థవంత శ్చాహుః. అయం చ
తథావిధ ఇతి భావః.

౩౫

ఏనం ప్రయత్నసంపాద్యం వస్త్రయ మేన మృగ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (ఏతస్యేతి.)
మృగరః స్వస్య మృగస్థస్య, పరార్థ్యే జ్ఞాపేయ, కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి, పుల్లింగత్వ
మార్గం.

౩౬

పరార్థ్యత్వం ఏవృణోతి (నేతి.) కదళ్యేన కాదళీ. మృగవిశేషః. తల్లక్షణముత్తం
వై ‘కదళీ తు బిలే శేతే మృదుసూక్ష్మేచ్ఛ కర్షురైః, ఏలాగైర్ల మభి ర్యుక్తా సా
వింశత్యంగులాయతా. ప్రియకీ లోమభి ర్యుక్తా మృదుశ్చ మస్తౌరై ర్లువై’ రితి. ‘ప్రవేణీ అస్తరణ

శ్రీ (న కాదళీతి.) కదళ్యేన కాదళీ, మృదుచ్ఛ కర్షుర ఏలాగ్రరోమా మృగవిశేషః,
(నల్లవారలయిట్టి.) ప్రియకీ మృదుచ్ఛ మస్తౌరణునరోమా మృగవిశేషః, (బొట్లయిట్టి.) ప్రియకీ
ముఖస్పర్శో వ్యాఘ్ర ఇత్యన్యే. ప్రవేణీ అస్తరణం, అవిక మనివాలనిర్మితః కంబళవిశేషః.

భవే దేతస్య సదృశీ స్పర్శనేనేతి మే మతిః.

౩౫

విషచైవ మృగ శ్రీమాన్ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః,
ఉఖా వేతౌ మృగౌ దివ్యౌ తారామృగమహిమృగౌ.

౩౬

యదివాయం తథా యన్మాం భవే ద్వదసి లక్ష్మణ,
మాయైషా రాక్షసస్యేతి కర్తవ్యోఽస్య వధో మయా.

౩౭

ఏతేన హి నృశంసేన మారీచేనాఽకృతాత్మనా,
వనే విచరతా పూర్వం హింసితా మునిపుంగవాః.

౩౮

ఉత్థాయ బహవో యేన మృగయాయాం జనాధిపాః,
నిహతాః పరమేష్వాసా స్తస్మా ద్వధ్యస్తవ్యయం మృగః.

౩౯

పురస్తా దిహ . పరిభూయ తపస్వినః,

విషః, మృగవిశేషో వా. అవిరేక అవికః. అనేః క ఇతి స్వార్థే క సత్కయః. తస్యేయమావికీ తల్లో మనిర్మితా కాటిత్యర్థః. స్పర్శనేన మార్దవేన.

౪౦

(విష ఇతి.) దివ్యః శ్లాఘ్యః, నభశ్చరో మృగః మృగశిర్షః. దివ్యో శోభమానౌ.

౪౧

ఏవం సీతామత మంగీకృత్య ప్రవృత్తి రుక్తా, అథ లక్ష్మణ మత మంగీకృత్యాహ
(యదివేతి.) 'మాయైషా రాక్షసస్యేతి' యన్మాం వదసి తథాయం యదివా భవే, ఏవ మపస్య
వధో మయా కార్యః.

౪౨

హనః హేతుత్వేన తదీయదౌరాత్మ మావిష్కరోతి (ఏతేన హితి.) నృశంసేన హేతుత్వేన,
అకృతాత్మనా దుష్టభావేన.

౪౩

(ఉత్థాయేతి.) ఉత్థాయ (ప్రాదుర్భూయ.

౪౪

పూర్వోక్తమపి వాతాపివృత్తాంతం మారీచస్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ
(పురస్తా దితి.) పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్ కాతలే, ఇహ దండకారణ్యే, అశ్వతరో నామ గర్హభా
దశ్వాయా మున్న ఇతి వృత్తికారః. 'గోఖరోఽశ్వతరో మత' ఇతి హలాయుధః. తత్స్వరూప

(మారీచవధః)

ఉదరస్థో ద్విజాః హంతి స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివ. ౪౦

స కదాచి చ్ఛిరా ల్లోఖా దాససాద మహామునిం,
అగస్త్యం తేజసా యుక్తం భక్ష్య ప్రస్య బభూవ హ. ౪౧

సముత్థానే చ తద్రూపం కర్తుకామం సమీక్ష్య తం,
ఉస్మయిత్వా తు భగవాన్ వాతాప మిద మబ్రవీత్. ౪౨

త్వయాఽవిగణ్య వాతాపే పరిభూతా స్వతేజసా,
జీవలోకే ద్విజశ్రేష్ఠా ప్రస్మా దసి జరాం గతః. ౪౩

తదేత న్నభవే ద్రక్షే వాతాప రివ లక్ష్మణ,
మద్విధం యోఽతిమన్యేత ధర్మనిత్యం జితేంద్రియం. ౪౪

భవే ద్యతేఽయం వాతాప రగస్త్యేనేవ మాం గతః. ౪౫

ముక్తం శాలిహృత్రియే 'ఖరరూక్షస్వరాస్త్రీక్షాః ఖరశిలాః ఖరాఽనుయ' ఇతి. తా మశ్వతరీం
స్వగర్భో యథా హంతి, తథాయమపి గర్భస్థో ద్విజాః హంతి. అశ్వతరీ వృశ్చికేత్యప్యాయః. ౪౦

(స ఇతి.) భక్షః ఆహారః. ౪౧

(సముత్థాన ఇతి.) సముత్థానే క్రాద్ధాంతే, తద్రూపం రక్షేరూపం, ఉ
ఈషత్ స్మిత్వా, ల్యబభూవ అర్చః. ౪౨

(త్వయేతి.) అవిగణ్య అవిచార్య. పాప మితి శేషః. జీవలోకే భూలోకే, జరాం జీర్ణతాం,
ఇతి వాతాప మబ్రవీ దితి పూర్వజాన్వయః. ౪౩

(త దితి.) రక్షశృజ్జాభిప్రాయేణ నవ్రంసకత్వం. అతిమన్యేత అతిక్రామేత్. ౪౪

(భవేదితి.) (మాం గత ఇతి.) అగస్త్యో యథా అజరూపం వాతాపం లోకహితార్థం
నా తవా, తథాఽహమపి మృగర్తుప మేనం హవిష్యామిత్యర్థః. ౪౫

ఇహ త్వం భవ సన్నద్ధో యంత్రితో రక్ష మైథిలీం.

అస్యో మాయత్ర మన్మాకం యత్కృత్యం రఘునందన,

౪౫౪

అహ మేనం వధిష్యామి గ్రహిష్యామ్యపి వా మృగం.

యావ ద్గచ్ఛామి సౌమిత్రే మృగ మానయితుం ద్రుతం,

౪౬౪

పశ్యే లక్ష్మణ వైదేహీం మృగత్వచి గతస్పృహం.

త్వచా ప్రధానయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి,

౪౭౪

అప్రమత్తేన తే భావ్య మాశ్రమస్థేన సీతయా.

యావ త్పుషత మేకేన సాయకేన నిహన్మ్యహం,

హత్వై త చ్చర్మచాదాయ శిషు మేష్యామి లక్ష్మణ.

౪౮

(ఇహేతి.) సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదీనన్నాహయతః, యంత్రితః వ్యాక్షేపాంతరరహితః.

(అస్యో మితి.) అస్మాకం యత్కృత్య మావశ్యకం, తత్ సర్వ మస్యా మాయత్రం, ఏత ద్రక్షణ ప్రధానమిత్యర్థః. ఏతన్మూలతయా రావణవధాదికం కర్తవ్యం, ఇయం హి పూర్వం వేదవతిభావే తథా సంకల్పితవతిత్యపి

౪౯౪

(అహ మితి.) యావ ద్గచ్ఛామి గమిష్యామి, యావత్పురావిపాతయో రితి భవిష్య దర్థే లబ్ధి.

౪౯౫

(పశ్యేతి.) గతస్పృహం ప్రాప్తస్పృహం, ప్రధానయా ప్రధానప్రయోజనభూతయా, న భవిష్యతి. మరిష్యతిత్యర్థః. అత్ర సీతాప్రార్థితమేవ ప్రధానప్రయోజనం, అన్య దానుషంగిక మిత్యర్థః.

౪౯౬

(అప్రమత్తేన.) సీతయా హేతుభూతయా, అశ్రమస్థేన, తే త్వయా, అప్రమత్తేన భావ్యం. అశ్రమస్థోఽప్రమత్తస్య సీతారక్షణం కుర్విత్యర్థః. పుషతం మృగం.

౪౯-౪౯

అరణ్యకాండే - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

301

(మారీచవధః)

ప్రదక్షిణేనాతిబలేన పక్షతా జటాయుషా బుద్ధిసుతా చ లక్ష్మణ,
భవాప్రమత్తః పరిగృహ్య మైథిలీం ప్రతిక్షణం సర్వత వివశంకితః.

౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామా రణ్యకాండే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

తథా తు తం సమాదిశ్య భ్రతరం రఘునందనః,
బబంధాఽసిం మహాతేజా జాంబూనదమయత్సరుం.

౧

(ప్రదక్షిణేనాతి.) ప్రదక్షిణేన అత్యంతసమర్థేన. జటాయుషేతి సహర్షే తృప్తియా. వృద్ధో
యూనేతి జ్ఞాపకాత్. మైథిలీం, పరిగృహ్య స్వవశిక్వత్య, సర్వత శృంకిత ఏవ ప్రతిక్షణ
మతిశంక్యేనాప్రమత్తో భవేత్యన్వయః. అత్ర పంచాశ చ్ఛ్లోకాః.

౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న కృతే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

అశ్రవణ

అజానన్నివ యో మాయామృగం కార్యాంతరైకదృక్.

అనుసృత్య జఘానాఽఽశు తం లీలామానుషం భజే.

అథ మారీచవధః (తథా త్విత్యాది.) త్వరుః ఖడ్గముష్టిః 'త్వరుః ఖడ్గాదిముషిస్స్యా'
చిత్తమరః.

౨౩. త్ర్యవనతం చాప మాదాయాఽఽత్మవిభూషణం,
అబధ్య చ కలాపౌ ద్వౌ జగామోదగ్రవిక్రమః.

౨

తం వంచయానో రాజేంద్ర మాపతంతం నిరీక్ష్య వై,
బభూవాఽంతర్హిత స్త్రాసౌ త్పున స్సందర్శనేఽభవత్.

౩

బద్ధాసి ర్థసు రాదాయ ప్రదుద్రావ యతో మృగః,

౩౪

తం స్మ పశ్యతి రూపేణ ద్యోతమాన మివాఽగ్రతః.
అనేక్ష్యాఽవేక్ష్య ధావంతం ధనుష్పాణిం మహావనే,

౪౪

అతివృత్త మిషోఃపాతా లోభయానం కదాచన.

శంకితం య సముద్రాంత ముత్పతంత మివాంబరే,

౪౫

దృశ్యమాన మదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్.

ఛిన్నాభ్రై రివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలం,

౫౪

(౨౩ త ఇతి.) త్ర్యవనతం త్రిమ స్థలే స్వవనతం, శార్ఙ్గ మిత్కర్థః. అత్మవిభూషణం అత్మాలంకారం. కలాపౌ ద్వౌ ద్వౌ ఖాణిరా. 'కలాపౌ భూషణే బద్ధే తూణిర సంహరిసి చో' యమః.

౨

(౨౪ మితి.) వంచయానః వంచయమానః, అనిత్యో ముమాగమః. సందర్శనే దృష్టి విషయే, అభవ స్థితిః.

౩

(బద్ధేతి.) యతః యస్మిన్ ప్రదేశే, మృగో వర్తతే తత్ర ప్రదుద్రావ

౩౪

(౪౪ మిత్కర్థి.) క్షోకత్రయ మేకం వాక్యం. రూపేణ కాంత్యా, అగ్రే ద్యోతమాన మివ స్థితం. ఇషోః పాతాః, అతివృత్తం అతిక్రాంతం, శంకిత మివేత్యన్వయః. ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకిత మివే త్యనేన ధనుష్పాణిదర్శనా దవ్యమృగాణా నివాఽన్య శోకో న భవతితివశబ్దః ప్రయాజ్యః. యవ్యా, రామాత్ భయం శంకమానం నత్ ఉత్పతంత మివ తం, వస్తుత స్తత్రావ్యదర్శనా దితి భావః. లోభయానం హస్తప్రాప్త మివ దృశ్యమాన మిత్కర్థః. (దృశ్యమాన మితి.) కేషు చిద్దృశ్యమానం, కేషు చి దదృశ్యం. అత ఏవ ఛిన్నాభ్రై స్సం తం వ్యాప్తం, చంద్రమండల మివ స్థితం శారద మితి మేఘశకలసంభావనార్థ ముక్తం.

౪౪-౫౪

(మారీచవధః)

ము _ వ దదృశే ముహుర్దూరా త్రృకాశతే.
దర్శనాదదర్శనాదేవం సోఽపాకర్షత రాఘవం,
సుదూర మాశ్రమస్యాఽస్య మారీచో మృగతాం గతః.

౮

అసీ త్రుద్ధస్తు కాకుత్స్థః వివశ సేన మోహితః,
అథాఽవతస్థే సంభ్రాంత శ్చాయా మాశ్రిత్య శాద్వలే.

౯

స త మున్నాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః,
మృగైః పరివృతో వన్యై రదూరా త్రృత్యదృశ్యత.

౧౦

గ్రహీతుకామం దృష్టైవనం పునరేవాఽభ్యధావత,
తత్క్షణా దేవ సంత్రాసా త్పునః తర్హితోఽభవ.

౧౧

పునరేవ తతో దూరా ద్వృక్షుషండా ద్వినిస్సృతం,
దృష్ట్వా రామో మహాతేజా స్తం హంతుం కృతనిశ్చయః.
భూయస్తు శర ముద్ధృత్య కుపిత ప్రత్ర రాఘవః,

౧౨

(_ దితి) సమిపే, ముహూర్తాత్ ముహూర్తం, దదృశే, దూరా దూరం,
ముహూః ప్రకాశతే. అత ఏనం ఉ క్తరీత్యా, దర్శనాదదర్శనాత్ దర్శనాదదర్శనాభ్యాం, సుదూర
మపాకర్షతః అకృష్టవాః.

౮

(అసీ దితి.) వివశః కుతూహలపరవశః, మోహితః వంచితః.

౯

(స ఇతి) (ఉన్నాదయామాసేతి.) ఉన్నాద శ్చి త్తవిభ్రమః. బహుదూరాకర్షణేన
చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః.

౧౦-౧౧

(పునరేవేతి.) భూయః అత్యర్థం, కుపితోఽభూత్.

౧౨

సూర్యరశ్మిప్రతికాశం జ్వలంత మరిమర్దనః.
సంధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవద్బహు, ౧౨౫

త మేవ మృగ ముద్దిశ్య శ్వసంత మివ పన్నగం.
ముమోచ జ్వలితం దీప్తమస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితం, ౧౨౬

శరీరం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః.
మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాఽశనిసన్నిభః. ౧౨౭

తాలమాత్ర మథోక్తుత్య న్యపత తస్య శరాతురః.
నినదకా భైరవం నాదం ధరణ్యా మల్పజీవితః. ౧౨౮

అస్మ మారీచో (జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుం,
స్మృత్వా తద్వచనం రక్షీ) దధ్యో కేన తు లక్ష్మణం.
ఇహ తస్మాత్ సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్, ౧౨౯

స ప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ చకార చ తత స్వరం.
సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, ౧౩౦

(సూర్యత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.

(శరీర మితి.) ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య, తతః, మారీచసః, హృదయం తదంతర్వర్తిశరీరం బిభేద.

(తాలమాత్ర మితి.) తాలమాత్రం తాలప్రమాణం, ప్రమాణేద్వయసజ్జిత్యాదినా ప్రమాణే మాత్రమ్.

(మ్రుయమాణ ఇతి.) సీతా కేనోపాయేన లక్ష్మణ మిహ ప్రస్తాపయేత్? కేనోపాయేన రావణ ప్రాం హరే? దీతి దధ్యో చింతయామాన

(స ఇతి.) ప్రాప్తకాలం అర్థం, కాలోచిత మర్థం, అజ్ఞాయ నిర్భిత్య.

(మారీచవధః)

స మర్మజి నిర్విద్ధ శ్శరేణానుపమేన చ.
మృగరూపం తు త త్ర్యక్త్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః,
చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్మజ్జక. ౨౦

తతో విచిత్రకేయూర స్సర్వాభరణభూషితః,
హేమమాలీ మహదంష్ట్రో రాక్షసోభూ చ్చరాహతః. ౨౧

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనం,
రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహితలే.
జగామ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్మరణ, ౨౨

మారీచస్యైవ మాయైషా పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు.
త త్రథా హ్యభవ చ్ఛాద్య మారీచోఽయం మయా హతః, ౨౩

హ సీతే లక్ష్మణే త్యేవ మాక్రుశ్య చ మహాస్వనం.
మమార రాక్షస స్సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్, ౨౪

లక్ష్మణశ్చ మ. . . : కా మవస్థాం గమిష్యతి.
ఇతి సంచింత్య ధర్మాత్మా రామో హృష్టతనూరుహః, ౨౫

తత్ర రామం భయం తీవ్ర మావివేశ ౨౬

(మారీచస్యైవేతి.) మాయైషే త్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౨౩

(హ సీత ఇత్వాది.) హృష్టతనూరుహః భయాత్ పులకితః, అభూదితి శేష

(తత్రేతి.) విషాదజం విషాదోత్థం, విషాదో భవిష్యతి త్యుత్పన్నం, ౨౬

రాక్షసం మృగరూపం తం హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరం,
నిహత్య పృషతం చాఽన్యం మాంస మాదాయ రాఘవః.
త్వరమాణో జనస్థానం ససారాఽభిముఖ స్తదా.

౨౭౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అశ్విని

అర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సద్భుతం వనే,
ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా గచ్ఛ జానీహ రాఘవం.

౧

న హి మే హృదయం స్థానే జీవితం వాఽవతిష్ఠతే,
క్రోశతః పరమాఽర్తస్య శ్రుత శృణ్వో మయా భృషం.

౨

(రాక్షస నిత్యాది.) హత్వా మరణానుకూల వ్యాపారం కృత్వా, తతః ప్రదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా, త్వం మాణో రామః, జనస్థానం జనస్థానస్థ స్వాశ్రమ ముద్దిశ్యాఽభిముఖ స్సకా, ససారాయయా. అత్ర సార్థసప్రవింశతి శ్లోకాః.

౨౭౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా షష్ఠే, రత్న షోడశో, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అస్థానే భయశంకిన్యా జానక్యాపి సుహృజ్ఞనం,
ధిక్కృత్య చింతితం రామం నిత్యాఽపూర్వ మహం భజే.

(అర్తస్వరం తివిత్యాది.) భర్తుః స్వరస్య. (నహితి.) హృదయం మనః, జీవితం ప్రాణః, వాశబ్ద స్పముచ్చయే, స్థానే స్పస్థానే, మోహో జాయత ఇతి భావః.

౧-౨

(లక్ష్మణసంప్రేషణాయ సీతాయ యత్నః)

అక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం త్రాతు మర్హసి,
తం క్షిప్ర మఖిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణం.
రక్షసాం వశ మాపన్నం సింహానా మివ గోవుషం, ౩౪

న జగామ తథోక్త స్తు భ్రాతు రాజ్ఞాయ శాసనం.
త మువాచ తత స్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా. ౪౪

సౌమిత్రే మిత్రరూపేణ భ్రాతు స్త్యమసి శత్రువత్.
య స్త్య మస్యా మవస్థాయాం భ్రాతరం నాఽఖిపత్స్యసి, ౫౪

ఇచ్చసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే.
లోభా న్మమ కృతే నూనం నాఽనుగచ్ఛసి రాఘవం, ౬౪

వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నేహో భ్రాతరి నాస్తి తే.
తేన నిష్ఠసి విస్రబ్ధి స్త మవశ్యే మహాద్యుతిం, ౭౪

(శరణైషిణం) రక్షకార్థినం, గోవుష మితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికలభః.
ఇతి సీతా లక్ష్మణ మువాచేతి సంబంధః. ౩౪

(న జగామేతి.) శాసనం అప్రమత్తేన తే భావ్య మిత్యాద్యుక్తం. ౪౪

(సౌమిత్ర ఇతి.) మిత్రరూపేణోపలక్షితః రూపేణ మిత్రసదృశః. క్రియయా శత్రుతుల్యో
పీత్యర్థః. శాత్రవక్రియాం దర్శయతి (య స్త్య మితి.) ౫౪

(ఇచ్చసితి.) ఇచ్ఛాయాం హేతు మాహ / మత్కృత ఇతి.) మత్పురిగ్రహార్థ మిత్యర్థః.
దార్ఢ్యాయ వున రాహ (లోభా దితి.) లోభో మల్లాభేచ్ఛా. ౬౪-౭౪

కిం హి సంశయ మాపన్నే తస్మిన్నిహ మయా భవేత్.

కర్తవ్య మిహ తిష్ఠంత్యా యత్రుధాన స్తవ మాగతః.

౮౪

ఇతి బ్రువాణాం వైదేహిం బాష్పశోకపరిప్లుతాం.

అబ్రవీ ల్లక్ష్మణ శ్రుస్తాం సీతాం మృగవధూ మివ,

౯౪

పన్న గాసురగంధర్వదేవమానుషరాక్షసైః.

అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేఽం న సంశయః,

౧౦౪

దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు.

రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్నరేషు మృగేషు చ,

౧౧౪

దానవేషు చ ఘోరేషు న స విద్యేత శోభనే.

యో రామం ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమం,

౧౨౪

అవధ్య స్సమరే రామో నైవం త్వం వక్తు మర్హసి.

న త్వా మస్మి న్యనె హౌతు ముత్సహే రాఘవం వినా,

౧౩౪

అనివార్యం బలం తస్య బలై ర్బలవతా మపి.

త్రిభి ర్లోకై సముద్యుక్తై స్సేశ్వరై రపి సామరైః,

౧౪౪

త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామి త్యత్రాహ (కిం హేతి.) యో రామః ప్రధానం యస్య సః యత్ప్రధానః, త్వ మిహగతః, తస్మి న్నామే, సంశయం ప్రాణసంశయ మాపన్నే సతి, ఇహోఽశ్రమపదే, తిష్ఠంత్యా మయా, కిం కార్యం? న కిమపీత్యర్థః.

(అవధ్య ఇతి.) ఏవం ఉక్తప్రకారం పరుషభాషణం, రాఘవం వినా స్థితాం త్వా మిత్యన్వయః.

౧౫౪

(అనివార్య మితి.) సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః, సేశ్వరైః సేంద్రైః.

౧౫౪

(లక్ష్మణసంప్రేషణాయ సితాయ యత్నః)

హృదయం నిర్వృతః తేఽస్తు సంతాప స్త్యజ్యతా మయం.

ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమం,

౧౫౪

న చ తస్య స్వరో వ్యుత్తం మాయయా కేనచి త్కృతః.

గంధర్వనగరప్రఖ్యా మాయా సా తస్య ిక్షునః,

౧౬౪

న్యాసభూతాఽసి వైదేహి న్యస్తా మయి మహాత్మనా.

రామేణ త్వం వరారోహే న త్వాం త్యక్తు మిహోత్సహే,

౧౭౪

కృతవైరాశ్చ వైదేహి వయ మేతై ర్నిశాచరైః.

ఖరస్య నిధనాదేవ జనస్థానవధం ప్రతి,

౧౮౪

(హృదయ మితి.) నిర్వృతం నిర్దుఃఖం.

౧౫౪

(న చేతి.) తస్య రామస్య, నాయం స్వరః. అపితు, కేనచి దన్యేన

నిచిత్ర

శత్ర్యై కృతః. వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం మాయే త్యాహ(గంధర్వేతి.) తస్య రక్షునః మృగీభూతస్య రక్షునః, సా స్వరః, మాయాపేక్షయా స్త్రీత్వం. గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా, మాయా. గంధర్వా, సా మృగహుం. గంధర్వనగరం నామ మేఘదా వారోపితం ప్రాసాదవనాదికం. తత్కదాచి ధ్యశ్యతే. తద్యథా న్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపా పరన్యామోహజనికా కాచి చ్చక్తి ర్మాయా. సా తస్య రక్షునః మారీచస్యాఽస్తి, యయా ముహ్యసిత్యర్థః. 'గంధర్వనగరం ప్రోక్తమింద్రజాలం మనీషిభి' రిత్యప్యాయః.

౧౬౪

(న్యాసేతి.) న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి. కేన నిక్షిప్తే త్వత అహ (రామేణ మయి న్యస్తేతి.)

౧౭౪

(కృతవైరాశ్చ ఇతి.) ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యః తం ప్రతి వయ మేతై ర్నిశాచరైః కృతవైరాః, ఏతే అస్మాను వైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః.

౧౮౪

రాక్షసా వివిధా వాచో విసృజంతి మహావనే
హింసావిహారా వైదేహీ న చింతయితు మర్హసి, ౧౯౫

లక్ష్మణేనైవ ముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా.
అబ్రవీ త్పురుషం వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవాదినం, ౨౦౪

అనార్యాఽకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన.
ఆహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్, ౨౦౫

రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా తేనైతాని ప్రభాషసే. ౨౧

నైత చ్చిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ య దృవేత్,
త్వద్విధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు. ౨౨

సుదుష్ట స్త్వం వనే రామ మేక మేకోఽనుగచ్ఛసి.
మమ హేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భరతేన వా. ౨౩

కిం తతః? ఇత్యత్రాహ (రాక్షసా ఇతి.) వాచో విసృజంతి, అస్మిన్నేహనార్థ మితి-
శేషః.

(అనార్యేతి.) అనార్య దుశ్శీల, అకరుణారంభ దయాప్రసక్తిరహిత. తత్ర యుక్తి-
మూహ(రామస్యేతి.)తేన అనార్యత్వాచికారణేన, రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా ఏతాని పూర్వోక్తవచనాని
ప్రకాశసే. ౨౨

(నైత దితి.) ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు సపత్నేషు పాపం భవే దితి యత్, ఏత-
న్న చిత్రం. నృశంసత్వాదిక మత్ర హేతుత్వేనోపాత్తం. ౨౩

(సుదుష్ట ఇతి) ప్రయుక్తః ప్రేషితః. ౨౪

(అక్షరసంఖ్య సితాయా యత్నః)

త న్న సిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్య వా,

కథ మిందీవరశ్యామం పద్మపత్రనిభేక్షణం.

ఉపసంక్రిత్య భర్తారం కాం పృథగ్జనం,

౨౫౪

తవ సౌమిత్రే ప్రాణాం ప్ర్యక్ష్యే న సంశయః.

రామం వినా క్షణ మపి న హి జీవామి భూతలే,

౨౬౪

ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సితయా రోమహర్షణం.

అబ్రవీ ల్లక్షుణ స్సితాం ప్రాంజలి ర్విజితేంద్రియః,

౨౭౪

ఉత్తరం నోత్సహే వత్సం దైవతం భవతి మమ.

వాక్య మప్రతిరూపం తు న చిత్రం స్త్రీమ మైథిలి,

౨౮౪

స్వభావ స్వేష నారీణా మేవం లోకేషు దృశ్యతే.

విముక్తధర్మా శ్చపలా స్తిజ్ఞా భేదకరా స్త్రిన్యయః,

౨౯౪

న సహే హీదృశం వాక్యం వైదేహ జనకాత్మజే.

శ్రోత్రయో రుభయో ర్మేఽద్య తప్తనారావసన్నిభం,

౩౦౪

(త న్న సిధ్యతి.) పృథగ్జనం క్షుద్రపురుషం.

(ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్య మితి.) అప్రధానే దుహాదీనా మితి కర్మ జ్యప్రధానే చ్యుతియా. సితాపారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయతి (విజితేంద్రియ ఇతి.) ౩౧౪

(ఉత్తర మితి.) అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం, విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తవినయాది ధర్మాః, చపలాః చంచలచిత్తాః, తిజ్ఞాః క్రూరహృదయాః, భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్య విచ్ఛేదకరాః.

ఉపశృణ్వంతు మే సర్వే సాక్షిభూతా వనేచరాః.
న్యాయవాదీ యథాఽన్యాయ ముక్తైహం పరుషం త్వయా, 904

ధి క్త్వా మధ్య ప్రణశ్య త్వం య న్మా మేవం విశంకసే.
ప్రీత్యం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితం, 905

గమిష్యే యత్ర కాకుత్స్థ స్వస్తి తేఽస్తు వరాననే.
రక్షంతు త్వాం విశాలాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః, 906

నిమిత్తాని హి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే.
అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పున రాగతః, 907

(నవేత్యేత న్న జానామి వైదేహి జనకాత్మజే)
లక్ష్మణే నైవ ముక్తా సా రుదంతి జనకాత్మజా.
ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా, 908

గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ.
909

అబంధిష్యేఽథవా త్యక్ష్మ్యే విషమే దేహ మాత్మనః.
ఏభా మృహం విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం.
న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాపి పురుషం స్పృశే, 910

(ఉపశృణ్వంత్యితి.) మే సాక్షిభూతాః వనేచరాః, న్యాయవాదీ అహం, త్వయా,
అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః, తథా ఉపశృణ్వంతు. 911

(ధి క్త్వామితి.) ఉభవర్వతపో రిత్వాదినా ధిగ్యోగే ద్వితియా.

(గోదావరీ మిత్యాది.) ఉద్బంధనం కరిష్యామి, విషమే భృగ్వాదివిషమ-
వృత్తే, పాతేనేతి శిషః. స్పృశే స్పృశామి. 912

అరణ్యకాండే - పంచవత్సారింశ స్సర్గః :

313

(రావణస్య సీతయా వంశాచారం)

ఇతి లక్ష్మణ మాక్రశ్య సీతా దుఃఖసమన్వితా.

పాణిభ్యాం రుదతి దుఃఖా దుధరం ప్రజఘాస హ,

౩౦౪

తా మార్తరూపాం విమనా రుదంతీం సౌమిత్రి రాలోక్య విశాలనేత్రాం

అశ్వాసయామాస న చైవ భర్తు స్తం భ్రాతరం కించి దువాచ సీతా.

౩౦౫

తతస్తు సీతా మభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః కించి దభిప్రణమ్య చ,

అస్మిక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య సమీప మాత్మనా.

౩౦౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచవత్సారింశ స్సర్గః.

(ఇతితి.) అక్రశ్య వినిద్య. (తా మితి.) (భర్తృభ్రాతరం న కించి దువాచేతి.)
అశ్వాసనన్యాజేన గమనవిళంబం కరోతితి కోపేనేతి శేషః.

(తత స్త్వతి.) (కించి దితి.) కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః. (బహుశోఽస్మిక్షమాణః
ఇతి.) కథ మేనా మేకాకినిం త్యక్త్వా గమిష్యామి త్యనుశయేన బహుశోఽస్మిక్షమాణం. అత్మనా
దైర్యవాన్, అస్మిన్ సర్గే సార్వచత్వారింశచ్ఛేపాః.

౪౦౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, రత్నావళి, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచవత్సారింశ స్సర్గః.

అథ షట్పత్వారింశ స్సర్గః

తయా పరుష ముక్తస్తు కుపితో రాఘవానుజః,
న వికాంక్షా భృశం రామం ప్రతస్థే నచిరాదివ.

౧

త దాసాద్య దశగ్రీవః ఊప్ర మంతర మాస్థితః,
అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్.

౨

శ్శక్తుకాపాయసంవీతః శిభీ ఛత్రి ఉపానహీ,
వామే చాంసేవనజ్యౌఽథ శుభే యష్టికమండలూ.

౩

అథ షట్పత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవి భాషణఫలం దర్శయన్ భాదశభి స్సరైః రావణ
ప్రలోభనమాహ షట్పత్వారింశే (తయా పరుష మిత్యాది.) వికాంక్షా అనిచ్ఛన్నేన. రామ
ముద్దిశ్య ప్రతస్థే. నచిరాదివ అవిభంబిత మేన. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకార ఇతి వా. యద్వా,
నచిరాదివ. సీతా త్యాగానహిష్టుతయా పాదౌ పశ్చా దాకర్షణః, రామ ప్రాప్తిస్త్వరా ం పురతః
కర్షణి తివశబ్దానాం భావః.

౪

(త దితి.) అస్థితః అనకాశం ప్రతిక్షమాణ స్థితో దశగ్రీవః, శదేవ అంతరం అనకాశం,
ఆసాద్య. వైదేహీం, అభిచక్రామ అభిముఖే పరివ్రాజకో భిక్షుః, తస్య రూపం లింగం
ధారయతితి పరివ్రాజకరూపవృత్.

౫

పరివ్రాజకలింగా న్యాహ (శ్శక్తేతి.) శిభీ. అదంతత్వాభావేన నిహ్యదిత్వా దినిః.
ఛత్రిత్యత్ర వాక్యసంధే రనిత్యత్వేన యజ్ఞభావః. ఉపానహీత్యత్ర ఇని రార్షః యష్టిః త్రిదండం,
త్యనేన సాహచర్యాత్. అత్ర ధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యా స్సీతాయాః విశ్వాసాయ
ధృః త్యాదిష్ట మేన యతిలింగ మితాదర్శితం. తథాఽఽహంగిరాః 'యతే ల్లింగం ప్రవక్ష్యామి
యేనాసౌ లక్ష్మణే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్తుం జంతునివారణం. శిక్యం పాత్రం
బ్రహ్మ చైవ కౌపినం కటివేష్టనం. యస్యైత ద్విద్యతే లింగం న యతి ర్నేతరో యతి' రితి. పరివ్రాజక

(రావణస్య సీతాసమిపాగమనం)

పరివ్రాజకరూపేణ వైదేహిం సముపాగమత్, ౩౪

తా వ తిబలో బ్రాతృభ్యాం రహితా వనే.
రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యా మివ మహ త్రమః. ౩౫

తా మపశ్య తతో బాలాం రామపత్నిం యశస్వినిం,
రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవ ద్భృశదారుణః, ౩౬

త ముగ్రతేజఃకర్మాణం జనస్థానరుహో ద్రుమాః.
సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః, ౩౭

శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనం.
ప్రిమితం గంతు మారేభే భయా ధ్గ్ధావరీ నదీ, ౩౮

రూపేణ త్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదిక ముక్తం. సముపాగమ దీతి ప్రతిపాద్యార్థభేదాత్ పునఃపునః
క్రియావచనప్రయోగః. ౩౯

(తా మితి.) బ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, మహత్రమ ఇత్యభూతోపమా
సంధ్యాయాం మహత స్తమసోఽనంభవాః. ౪౦

(తా మితి.) గ్రహః అంగారకః, శనైశ్చరోవా. స రోహిణీ మివ భృశదారుణో రావణ
స్తా మపశ్యత్. యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవిక్షణం లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావిక్షణ
మితి భావః. ౪౧

దారుణత్వం ప్రకటయతి (త ముగ్ర మితి.) ౪౨

(శీఘ్రస్రోతా ఇతి.) శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహః, వీక్షంతం వీక్షమాణం. ప్రిమిత మితి
క్రియావిషణ్. ౪౩

రామస్య త్వంతరప్రేక్షుర్దశగ్రీవ ప్రదంతరే.

ఉపతస్థే చ భిక్షురూపేణ రావణః,

౮౬

అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తార మనుశోచతి.

అభ్యవర్తత వైదేహిం చిత్రా మివ శనైశ్చరః,

౯౪

స పాపా భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవాఽఽవృతః.

అతిష్ఠ త్రైక్ష్యం వైదేహిం రామపత్నిం యశస్వినిం,

౧౦౪

శుఖం రుచిరదంతోష్ఠిం పూర్ణచంద్రనిఖాననాం.

ఆసీనాం సర్లశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితాం.

౧౧౪

స తాం పద్మం పీతకేశేయవాసినిం.

అభ్యగచ్ఛత వైదేహిం దుష్టచేతా నిశాచరః,

౧౨౪

స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోష ముదీరయన్.

అబ్రవీ త్రప్రశితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః,

౧౩౪

(రామస్యేతి.) రామస్యాంతరప్రేక్షుః విశ్లేషాఽన్వేషి, తదంతరే తస్మి న్నవకాశే, ప్రథమం సీతా ముద్దేశ్య గమనం, అథాఽఽశ్రమ సమీపగమనం, తత స్సీతాదర్శనం, తత స్సన్ని కర్షగమన మితి క్రమః.

౮౪

అథాఽభిముఖగమన మాహ (అభవ్య ఇతి.) అభవ్యః దుర్జనః, భవ్యరూపేణ సుజన రూపేణ, (అనుశోచతి మితి.) అగమశాసనస్యాఽనిత్యత్వా న్నుమభావః.

౯౪

(స ఇతి.) పాపః అంతఃపాపాత్మా, భవ్యరూపేణ బాహ్యకారేణోపలక్షితః.

౧౦౪

(శుఖ మిత్యాది.) బాష్పశోకాభిపీడితాం రామాఽఽర్తస్వరశ్రవణేన బాహ్యభ్యంతరా స్వాప్యవతిం, పీతకేశేయం చస్త్ర ఇతి పీతకేశేయవాసినిం, చిన్మంతాత్ జీప్ అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మా దపి నన్నికర్షం ప్రాప్తః.

౧౧౪

(స ఇతి.) బ్రహ్మఘోషం 'ఉపనిషద మావర్తయే' దిత్కుక్త పరివాజకోచిత వేదఘోషం, ప్రశ్నితం వినయాన్వితం, రహితే ఽజనప్రదేశే.

౧౩౪

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

తా ముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియం.

విభ్రాజమానాం వపుషౌ రావణః ప్రశశంస హ,

౧౪౪

కా త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసినీ.

కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మసీవ హి బిభ్రతి,

౧౪౫

హీః కీర్తి శ్శి శ్శుభా లక్ష్మీ రవ్వరా వా శుభాననే.

భూతి ర్వా త్వం వరారోహి రతిర్వా స్వైరచారిణీ,

౧౪౬

సమా శ్శిఖరిణ స్స్నిగ్ధాః పౌడురా దశనాస్తవ.

విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే,

విశాలం జఘనం పీన మూరూ కరికరోపమా.

౧౪౭

(తా మితి.) లోకే ఉత్తమాం స్త్రియ మిత్యన్వయః. ప్రశశంస వాక్య మబ్రవీ ది త్యసైవ వివరణం (ప్రశశంసేతి.)

౧౪౪

(కా త్వ మితి.) కాంచనవర్ణాభే కాంచనకుల్యవర్ణే, కమలానాం మాలాం బిభ్రతి పద్మినీవ స్త్రితా, పద్మకుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వా దితి భావః.

౧౪౫

(హీ రితి.) హీః విష్ణువత్స మితి, 'హీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా ఏ'తి శ్రుతేః. శ్రిః కమలా, లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠారదేవతా, రతిః మన్మథస్త్రి, స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా.

౧౪౬

(సమా ఇతి.) సమాః వైషమ్యరహితాః, శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతతి శిఖరిణః, ప్రశంసాయా మితి. కుండమట్టులవత్ ప్రశస్తాఽగ్రా ఇత్యర్థః స్నిగ్ధాః మన్మథాః, రక్తాంతే రక్త రేఖాయుక్తాంతే, జఘనం కటిపురోభాగః. 'పశ్చాన్నితంబః స్త్రికబ్ధ్యాః క్లిబేకు జఘనం పురో ఇత్యమరః.

౧౪౭

ఏ - పుపచి వృత్తే సంహతే సంప్రవర్ణితే,
 పీనోన్న ముఖే కాంతే స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమౌ.
 మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ,

౧౦౪

చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని.
 మనో హరసి మే కాంతే నదీ కూల మివాంభసా,

౧౦౫

కరాంతమిత మధ్యాసి సుకేశీ సంహత స్తనీ.

౧౦౬

నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ,
 నైవం రూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహితలే.

౧౦౭

(ఏతా వితి.) ఉపచి - ఉన్నత, వృత్తే వర్ణిత, సంహత అన్యోన్యసంశ్లిష్టా, సమ్యక్ ప్రకృష్టం, వర్ణితం చలనం యయో స్తా సంప్రవర్ణిత, గురుత్వాన్నత్యాభ్యాం కించిచ్ఛలంతా ఏవ స్థితా విత్యర్థః పీనోన్నతముఖ - క్వచిత్ ప్రసయోః పీనత్వే స్యగ్రే బాన్వత్వం పీనత్వం చ స ప్రః. తథా న భవత ఇమౌ, కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయో స్తా, కాంతౌ కామ్యమానౌ, మణిప్రవేకాభరణౌ - మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః. 'ప్రవేకానుత్రమోత్రమా' ఇత్యమరః. తే మాలాత్మకాః ఆభరణం యయో స్తా, రుచిరౌ శోభమానౌ, సూక్ష్మతరకాశేయోత్తరీయచలన వశేన హతా దృష్టః ప్రకారో దురాత్మనా వర్ణితే.

౧౦౮

(చారుస్మిత ఇతి.) చారవో దంతా యస్యా స్సా చారుదతి, అర్థో దంతస్య దత్రాదేశః. ఛందోవద్భావేన ఛందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య దత్రాదేశో వా. ఉగితస్మితి జీవ. సమా ఇత్యాదినా పూర్వోక్తన, సామాన్యోక్తి రియం చారుస్మితత్వనిర్వాహయ. విలాసోఽంభస్థానియం, అతో న న్యూనోపమా.

౧౦౯

(కరాంతేతి.) కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశవిచక్రమానేన, మితం పరిచ్ఛిన్నం, మధ్యం యస్యా స్సా, (సంహాః స్తనీతి.) పూర్వం సంహతా విక్యుక్తకల్పేచి వునరుక్తిః దుర్లభ లక్షణ్యవిస్మయేన.

౧౧౦

(నైవేతి.) ఏవంరూపా, దేవీ దేవస్త్రి, దేవలోకే న దృష్టా, ఏవ ముత్తవత్రాపి యోజ్యం. నారీ మనుష్యస్త్రి.

౧౧౧

(రావణవ్యసితయా సంవాసః)

రూప మగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే,
ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్త మున్మాదయంతి మే. ౨౩

సా ప్రతిక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తు మిహార్హసి,
రాక్షసానా మయం వాసో ఘోరాజాం కామరూపిణాం. ౨౪

ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ,
సంపన్నాని సుగంధీని యక్తా న్యాచరితుం త్వయా. ౨౫

వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే,
భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్త మసితేక్షణే. ౨౬

కా త్వం భవసి రుద్రాజాం మరుతాం వా వరాననే,
వసూనాం వా వరారోహి దేవతా ప్రతిభాసి మే. ౨౭

(రూప మితి.) లోకే స్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం. రూపం లావణ్యం. రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి. పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్. కి మత్ర తవాఽగమన మితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతి తర్హః. ౨౩

(సేతి.) ప్రతిక్రామ ప్రతినివర్తస్య, నిలయ మితి శేషః, వస్తుం స్థాతుం. ౨౪

(ప్రాసాదాగ్రాణితి.) సంపన్నాని సమృద్ధాని, అచరితుం సంవరితుం. ౨౫

(వరమితి.) వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది, త్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం, మన్యే, నకు యాదృశ తాదృశం. ఏవ ముత్తరత్రాపి. యద్వా, మాల్యాదికం. త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్, వరం ప్రశస్తం. భవతీతి మన్యే. ౨౬

(కా త్వ మితి.) త్వం మే, దేవతా దేవస్త్రితి, ప్రతిభాసి, తత్ర కా త్వం? కిం సంబంధిని? ఉత మరుతాం? ఆహోస్వి ద్వసూనాం సంబంధిని? వాకార స్సముచ్చయార్థః. తేన కి మాదిత్యాదీనా మిత్యపి సిద్ధ్యతి. ౨౭

నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః,
రాక్షసానా మయం వాసః కథం ను త్వ మిహాఽఽగతా. ౨౮

ఇహ శాఖామృగా స్సంహా ౧ ద్వీపివ్యాఘ్రమృగా స్తథా,
ఋక్షా స్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న విభ్యసి. ౨౯

మదాన్వితానాం ఘోరాజాం కుంజరాజాం తరస్వినాం,
కథ మేకా మహారణ్యే న విభేషి వరాననే. ౩౦

కాఽసి కన్య కుతశ్చి త్వం కిన్నిమిత్రం చ దండకాఽ,
ఏకా చరసి కల్కాటి ఘోరాఽ రాక్షససేవితాఽ. ౩౧

ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన దురాత్మనా,
ద్విజాతివేషేణ హితం దృష్ట్వా రావణ మాగతం.
సర్వై రతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ. ౩౨౪

తత్రాపి సంశయనివృత్తి మాహ (నేహితి.) ౩౩

భయహేత్వంతర మాహ (ఇహితి.) శాఖామృగాః వానరాః, ద్వీపం చర్మ, తద్వ్యాగాత్
ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః, వ్యాజ్ఞిఘంటితి వ్యాఘ్రాః, ద్వీప్యపేక్షయా కించిన్నహంతోఽమి.
తరక్షవో మృగాదనాః మహావ్యాఘ్రాః, న విభ్యసి న విభేషి, కంకాః భయంకరాకృతయః
సక్షివిశేషాః. ౩౪

(మదేతి.) పంచమ్యర్థే షష్ఠీ తరస్వినాం బలవతాం. ౩౫

(కాఽసీతి) కాఽసి కిన్నామధేయాఽసి? కన్య సంబంధినీ? కుతః కస్మా ద్దేశా
దాగతాఽసి? ౩౬

(ఇతితి.) ద్వీజాతివేషేణ, సన్యాసివేషేణ, హితం సహితం, సత్కారయతే విభి రితి
సత్కారాః, పూజా ద్రవ్యాణి, తైః. ౩౭

౧ ద్వీపినో బిందువ్యాఘ్రాః

(రావణస్య సీతయా సంవాదం)

ఉపనీయాఽఽనః పూర్వం పాద్యేనాఽభినిమంత్ర్య చ.

అబ్రవీ త్సిద్ధ మిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనం,

౩౩౪

ద్విజాతవేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాతకుసుంభధారిణం,
అశక్య ముద్దేష్టు మపాయదర్శనం న్యమంత్రయ ద్రాహ్మణవ త్రదాంగనా.

ఇయం బ్రహ్మ బ్రహ్మణ కామ మాస్యతా మిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతా మితి,
ఇదం చ సిద్ధం వనజాత ముత్తమం త్వదర్థ మవ్యగ్ర మిహోపభుజ్యతాం. ౩౩౫

నిమంత్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేంద్రపత్నిం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీం,
ప్రసహ్య తస్యా హరణే ధృతం మన స్సమర్పయ త్స్వాత్మవధాయ రావణః. ౩౩౬

ఉక్తం వివృణోతి (ఉపనీయేతి.) పాద్యేన పాదోదకేన, అభినిమంత్ర్య సత్కృత్య,
తదా పాద్యవదానానంతరం, సిద్ధ మిత్యేవాబ్రవీత్ పశ్యాన్నం సిద్ధ మిత్యబ్రవీత్. ౩౩౪

ఉక్త మర్థం సర్గాంతరే కాఖ్యాం వివృణోతి (ద్విజాతీత్యాది.) ద్వీజాతవేషేణ సమాగతం.
పాతం భృతి ప్రికం, కుసుంభం మహారజనాఖ్యారంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్తుం.
తేన రక మితి ప్రాప్తస్యాణో లోప ఆర్జః, యద్యా. కుసుంభః కమండలుః, 'స్యాన్నహారాణవే
క్షిణం కుసుంభం కరకే వుమా' నిత్యమరః, తదుభయధారిణం, అపాయే అపహరణే అనర్థ
కరణే వా, దర్శనం బుద్ధి ర్యస్య తం. అత ఏవ ఉద్దేష్టు భోజయికు మశక్యం. తం సమీక్ష్య,
మైథిలీ. బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా, న్యమంత్రయత్ బ్రాహ్మణాతిథిస
న్నిమంత్రితవతి త్యర్థః. యద్యా, బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్థం, తదర్హమితి వతి. యద్యా, మైథిలీ
జనకకులజాతతయా తద్వ్యవహరపరిపాటి విజ్ఞాతకవటవేషాని సన్యాసివేషధారణమాత్రేణ,
ఉద్దేష్టుం ద్వేషం కర్తుం, అశక్యం తం న్యమంత్రయత్ 'కాషాయదండమాత్రేణ యతః పూజ్యో
న సంశయ' ఇతి వచనాదితి భావః. ౩౩౫

సత్కారప్రకార మాహ (ఇయ మితి.) ఇయం బ్రహ్మ మునీనా మానసం, అన్యతాం,
త్వదర్థం సిద్ధం పశ్యం. ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం, ఇహ స్థలే, అవ్యగ్ర ముప
భుజ్యతాం, ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేఽన్వయః, (నిమంత్ర్యమాణ ఇతి.) ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం
సర్వం సంపన్నమి త్యతిథయే వక్తవ్యం వచనం భాషమాణం, ధృతం ధీరం యథా తథా,
మనోవిషణ్ణం వా. తస్యా హరణే, మన స్సమర్పయత్ ని

“ తత స్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతిక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా,
 ‘జా హరితం దదర్శ త నృహ ద్వనం వైష తు రామలక్ష్మణౌ’ ౩౭౪
 ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్పత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అష్టశ్చ

రావణేన తు వైదేహీ శథా పృష్టా జిహీర్షతా,
 పర్రివాజకలింగేన శశంసాఽఽత్మాన మంగనా. ౧

బ్రాహ్మణ శ్చాఽతిథిశ్చాఽయ మనుక్తో హి శపేత మాం,
 ఇతి ధ్యత్వా ముహూర్తం తు సీతా వచన మబ్రవీ . ౨

(తత ఇతి.) సువేషం శోభనాకారం, మృగయాగతం మృగయార్థం గతం, పతిం
 ప్రతిక్షమాణా ప్రతి పతి, హరితం యత్ర గతౌ తౌ తాం దిశం. ౨ వివిధం
 పశ్యంతి, మహ ద్వనమేవ దదర్శ, రామలక్ష్మణౌ తు న దదర్శ. ౩౭౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న ధ్వజే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
 షట్పత్వారింశ స్సర్గః

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ మైథిలీ అర్జవేన స్వస్వరూప ముక్త్యా రావణాఽనార్జవదర్శనేన స్వపాతివత్సాను
 రూపం త ముపాలభత (రావణేన త్విత్వాది.) జిహీర్షతా హర్తు మిచ్ఛతా, తేన కాపట్యేన పృష్టాపి
 యతివిహ్నం పురస్కృత్య న్యయాథాత్మ్య ముక్తవతి త్యత్రాహ (బ్రాహ్మణ శ్చేతి.) ౧

యతివేషం ప్రత్యాత్మవంశం సా కిమర్థ ముక్తవతి త్యత్రాహ (బ్రాహ్మణ శ్చేతి.) ౨

“ (తత ఇతి.) సువేషం శోభనాకారం, ప్రతిక్షమాణా ప్రతిపాలయంతి, వివి
 మాణా వివిధ మిక్షమాణా, హరితం శ్యామం ఇతి రామానుజీయం.

(సీతయా అత్మవృత్తాంత కథనం)

దుహితా జనకస్యాఽహం సీతా మహాత్మనః,
సీతా నామ్నాఽస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజోత్తమః. ౧

ఉపిత్యా ద్వాదశ సమా ఇత్వాకూడాం నివేశనే,
భుంజానా మానుషాః భోగాః సర్వకామసమృద్ధిః. ౨

తతః ప్రయోదశే వర్తే రాజాఽమంత్రయత ప్రభుః,
అపేచయితుం రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః. ౩

తస్మిన్ సంభ్రయమాజే తు రామవస్యాఽభిషేచనే,
కైకేయా నామ భర్తార మార్యా సా యాచతే వరం. ౪

కాలీ త్యస్యోత్తర మాహ (దుహితేతి.) కస్యే త్యస్యోత్తర మాహ (రామేతి) ౫

కుతశ్చి దిత్వాదే రుత్తరమాహ (ఉపిత్యేత్వాదినా) వివాహాంతరం. ఇత్వాకూడాం నివేశనే అయోధ్యాయాం, ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరా నుపిత్యా, తతః సర్వ ద్విని- కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణ ప్రకృందనాదీని, తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః. భావే నిష్ఠా- తద్వృత్తిసతి, మానుషాః భోగాః రతిక్రీడాః, అగ్రామ్యత్వాయ మానుషా నిత్యుక్తం, వస్తుత స్వయం దివ్యభోగపరతయా మానుషా నిత్యవశ ముక్తవతి. యద్వా, మానుషాః మనుష్యత్వే నాఽవతీర్ణ రామకృతాః భోగాః. అమానుషానితి వా చ్ఛేదః. మనుష్యదుర్లభాః దివ్యాః భోగా నిత్యర్థః. అభవ మితి శేషః. సర్వః ద్విని ఇతి సప్తమ్యంతపాతే - సర్వకామ సమృద్ధిని, ఇత్వాకూడాం ఇత్వాకువంశస్య రామస్య, పూజాయాం బహువచనం. వ్రీడయా భర్తృనామా గ్రహణం. నివేశనే గృహే, ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరాః. అత్యంతసంయోగే ద్వితియా. అమానుషాః భోగాః, అనుభవంతి సతి, ఉపిత్యా ఉపితవ త్యస్మి. వ్యత్యయేన త్యాప్రత్యయః.

(తత ఇతి.) రాజా దశరథః, అమంత్రయత అకథయత్. రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః, మంత్రిశ్రేష్ఠై రితి యావత్. రాజదంతాదిత్యాత్ పరనిపాతః. ౬

(తస్మి నితి.) తస్మిన్ రామభిషేచనే, సంభ్రయమాజే సతి, ఆర్యా పూజ్యా, మమ శ్వశూ రిత్యర్థః. సా ప్రసిద్ధా, కైకేయా, వరం, యాచతే అయాచత.

ప్రతిగృహ్య తు కైకేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే,
మమ ప్రవాజనం భర్తృ ర్భరతస్యాఽభిషేచనం.
ద్వా వయావత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమం.

౭౪

సాఽద్య భోత్యై నవ స్వప్నై న పాస్యే చ కథంవన.
ఏష మే జీవితస్యాంఽతో రామో యద్యభిషిచ్యతే.

౮౫

ఇతి బ్రువాణాం కైకేయాం శ్వశురో మే స మానదః.
అయాచతాఽర్థై రన్యర్థై ర్న చ యాచ్ఛాం చకార సా,

౯౪

మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశతః.

కం వరం క మయావతే త్యతాహ (ప్రతిగృహ్యేతి.) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. కైకేయీ, మే శ్వశురం స్వస్య భర్తారం, సత్యసంధం సత్యవతిజ్ఞం, నృపోత్తమం దశరథం, సుకృతేన ప్రతిగృహ్య ధర్మేణ, యద్వా, సుకృతేనాపకారేణ, ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య, స్వకృత ప్రాణైః, రన్యరథేన రాజానం వశీకృత్యే త్యర్థః. మమ భర్తా ప్రవాజనం భరతస్యాభిషేచన మిత్యేవంబూపా ద్వా వరా వయావత.

౭౫

(నాఽద్యేతి.) పాన్య ఇత్యాత్మనెపద మార్షం. ఏషః అభిషేకః.

౮౫

(ఇతితి.) మానదః బహుమానప్రదః, అన్యర్థైః అర్థానుగతైః. నై రితి యావత్. ఉపభోగక్షమై రిత్కర్తృః. ఆర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః, కైకేయీ మయాచత. పరద్యయ ప్రతినిధిత్వే నై తా సర్థాః ప్రతిగృహణేతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. సా, తాం యాచ్ఛాం, న చకార వాంగిచకార.

౯౪

వస్తుతో మమ భర్తా ప్రగల్భః, బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చే త్యాహ (మమ భర్తేతి.) పంచోత్తరా వింశతిః పంచవింశతిః, వయసా పంచవింశతివర్షా ఇర్ధ్వతీతి పంచవింశతః. వింశతిత్రింశద్భ్యాం ద్విపదసంజ్ఞాయామి త్యార్థీయో ద్విప్రత్యయః. క్వపదానాం తదంత

శ్చ న నివదానీ మేవ రామః పంచవింశతివర్షః, దేవీ చాష్టాదశవర్షేతి కిం న గృహ్యత? ఇతి చో. తదానీంతనవృత్తాంత స్యేదానీ మువ్యమానత్వా దిదానీ మష్టత్రింశద్వర్ష త్యా ద్వేవ్యా

ఆరణ్యకాండ - సప్తచత్వారింశ స్ఫుర్తః

౩౬౩

(సీ. య అత్మవృత్తాంతకథనం)

అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే,

౧౦౫

రామేతి ప్రథితో లోకే గుణవాక్ సత్యవాక్ శుచిః.

వికలాక్షో వ సస్పర్శభూతహితే రతః,

౧౦౬

గ్రహణ మితి తదంతవిధిః. పంచవింశతివర్ష ఇన్యర్థః. వయఃపరిమాణం వననిర్గమనకాలికం. మమ జన్మని సతి వర్షాణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే. రామస్య జన్మారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రాగమనం, తదంతరం వైదేహ్య సహ నగరే ద్వాదశవర్షాణి వాసం కృతవాక్, తతః పరం ప్రయోదశే వర్షే యోపరాజ్ఞాభిషేకారంభః, తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివర్షార్థః. తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ వత్సరాః, పంచవట్ట్యాం త్రయః, పనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతా హరణం. సీతాయాశ్చ భుగర్భా దావిర్భావానంతరం మిథిలాయాం షట్ సంవత్సరాః, తతో వివాహనంతర మయోధ్యాయాం ద్వాదశ, ఇత్యేవ మష్టాదశవర్షా గతా పనవాసారంభ ఇన్యక్తం, విస్తరేణాపయ మర్థ ఉపసౌదశవర్షే మ ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది. ఇదానిం తు రామః అష్టత్రింశద్వర్షః. మమ త్వేకత్రింశద్వర్షా గతాః. ఇదానిం తు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే. అస్మిన్ క్షేత్రే మమ భ రైత్యత్ర భుకారో గాయత్ర్యాః నవమాక్షరం. అష్టనహస్రశ్లేకా గతాః.

౧౦౭

ఏవం వ గగ్గం వయ ఇత్కుక్త్వా గుణవత్తయా నర్హం మాహ
(రామేతి.) గుణవాక్ సౌశిల్యవాక్.

౧౦౮

త్రింశద్వర్షత్వాన్ పంచవింశతకల్పస్య న ముఖ్యార్థస్వీకార స్సాన్యత్. తయో ర్వయోగణనాక్రమ స్య త్రయోదశే వర్షే సీతాహరణగ్రహణం, తదారభ్యామయోధ్యాయం ద్వాదశసంవత్సర ర్యంతం వాసః, తతః పంచవింశే పనవాసారంభః, తథా సంవతస తస్య మునీనా మాశ్రమేషు వై, రమత శ్చానుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరా దశే త్యుక్తత్వా స్మిన్నాశ్రమేషు దశ. పంచవట్ట్యాం త్రయః. తథా చేదానిం రామస్యాష్టత్రింశద్వర్షాణి నిర్ధం. తస్మిన్నేవ వర్షే సీతావియోగశ్చ. త త్వేకొనవత్వారింశే పట్టాభిషేక ఇతి గమ్యతే. దేవ్యాస్తు షష్ఠే పాణిగ్రహణం, సప్తమే అయోధ్యాప్రవేశః, తదారభ్యామయోధ్యాయం ద్వాదశసంవత్సరపర్యంతం వాసః, తత త్వేకొన వింశే పనవాసారంభః, తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ. పంచవట్ట్యాం త్రయః, ఇత్యేకత్రింశో. ద్వాత్రింశే రామవియోగో లంకాప్రవేశశ్చ. తత స్త్రయస్త్రింశే రామేణ సహ క ఇతి వివేకః. ఇతి కావన టికా.

మాస్త్రు మహతేజాః పితా దశరథ స్వయం.

కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం తం రామం నాభ్యషేచయత్.

౧౨౪.

అభిషేకాయ తు పితౄ స్సమీపం రామ మాగతం.

కైకేయీ మమ భర్తార మిత్యువాచ ధృతం వచః,

౧౨౫.

తవ పిత్ర సమాజ్ఞాప్తం మమేదం శృణు రాఘవ.

భరతాయ ప్రదాతవ్య మిదం రాజ్య మకంటకం,

౧౨౬.

త్వయా హి ఖలు వస్తవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ.

వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయాన్మతాత్,

౧౨౭.

తథే త్యక్త్వా చ తాం రామః కైకేయీ మకుతోభయః.

చకార తద్వచ స్తస్యాః మమ భర్తా దృఢవ్రతః,

౧౨౮.

వివంభాతస్య ప్రవ్రాజనం దశరథదోషకృత మిత్యాహ (కామార్త ఇతి.) నాభ్యషేచయత్, కైకేయీ సమ్మతిం వివేది శేషః. తత్ర హేతుః (కైకేయీ ప్రియకరణకామాయ. ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీప్రియకరణ నిర్వాహయేత్యర్థః. తవ ప్రియం కరిష్యామితి ప్రథమప్రతిజ్ఞాకథనే హేతుః (కామార్త ఇతి.) కామార్తతయా ప్రథమం తవ యత్ ప్రియం తత్కరిష్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ, పశ్చాద్ రామప్రవ్రాజనే తయా వృతే ప్రతిజ్ఞాభంగం కర్తు మక్షమో నాభ్యషేచయదిత్యర్థః.

౧౨౪.

(కైకేయీ ఇతి.) సామాన్యత అహ్వనే నాభిషేకాయ భవితు మర్హతి మదాహ్వన మిత్యాగత మిత్యర్థః. ధృతం ధైర్యయుక్త మితి క్రియావిశేషణం.

౧౨౫.

(తవేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. త్వద్విషయే పిత్ర సమాజ్ఞాప్తం సమాజ్ఞాపనం, మమ మత్తః, శృణు, ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం, తద్దర్శం త్వయా, నవ పంచ చ వర్షాణి చక్రుద్దేశవర్షాణి త్యర్థః. వనే వస్తవ్యం. తద్దర్శం ప్రవ్రజ, అన్మతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగం సాధయతి.

౪-

(తథేతితి.) అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాం భయరహితః.

౧౨౬.

(సీతయా అత్మవృత్తాంతకథనం)

* దద్యాన్న ప్రతిగృహ్ణీయా తృత్యం బ్రూయాన్న చాన్యతం.

వితద్భాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రత మనుత్తమం,

౧౪

తస్య బ్రాతా తు ధైర్వమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్.

రామస్య పురుషవాక్రమ స్సహాయ స్సమరేఽరిహ,

౧౫

స బ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారి దృఢవ్రతః.

అన్యగచ్ఛద్దనుష్ఠాణిః ప్రవ్రజంతం మయా సహ,

౧౬

జటి తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః.

ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః,

౧౭

దృఢవ్రతః ఇత్యుక్త ముపపాదయతి (దద్యా దితి) ధ్రువం నిశ్చలం, అనుత్తమం
అవశ్యపరిపాలనీయం.

౧౮

(తస్యేతి.) ద్వయో రాత్రౌ రపత్యం పుమాన్ ధైర్వమాత్రః, అన్ ప్రత్యయః. మాతు
రుత్సంఖ్యేన్యదాదేశాభావ ఆర్హః. గుర్యక్షరం చ ఛాందసం. (అరిహేతి.) ఛందోవద్భావాత్ బహుళం
ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మదిభిన్నేవ్యుపపదే క్తిప్. యద్వా, అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇత్యుక్త
దృశ్యగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగహర్థత్వా ద్వా క్తిప్.

౧౯

(స ఇతి.) మయా సహ అన్యగచ్ఛ దిత్యన్వయః.

౨౦

(జటితి.) తాపసరూపస్యాన్యేకతాపత్వా జ్ఞటితి విశేషయతి.

౨౧

* తనిశ్లోకీ. (దద్యా దిత్యనేన) అర్థినాం యవ దపేక్షితం దానం నివక్షితం. స
ప్రతిగృహ్ణీయా దిత్యనేనాన్వాప్తసమప్రకామత్వం వ్యజ్యతే.

౧ ధైర్వమాత్రః ద్వయో రాత్రౌ రపత్యం, సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యా త్కైకేయాస్తు కృతే త్రయః.

విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీర మోజసా,

౨౦౪

సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తు మిహ త్వయా.

ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్య మాదాయ పుష్కలమ్,

౨౦౫

(యరూఁ గోఢాఁ వరాహాంశ్చ హత్వాదాయామిషాఁ బహూఁ)

స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చ తత్త్వతః.

వికశ్చ దండకారణ్యే కి మర్థం చరసి ద్విజ,

౨౦౬

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః,

ప్రత్యువాచోత్తరంతివ్రం రావణో రాక్షసాధిపః,

౨౦౭

యేన విప్ర సీతా లోకా స్సదేవాసురపన్నగాః

అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షగణేశ్వరః,

౨౦౮

(తే వయ మితి.) కృతే త్రయ క్రియతే సంపాద్యతి ఇతి కృత్, సంపదా దిత్వాః క్రిప్, గంభీరం దుష్పుణేశం, ఓజసా బలేన, 'ఓజో దీప్తా బల' ఇత్యమరః. ౨౦౪

(సమాశ్వసేతి.) సమాశ్వస సమాశ్వసిహి. విశ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః. వస్తుం స్థాతుం, శక్యం, పవిత్రదేశత్వా దితి భావః. పుష్కలం సమగ్రం. ౨౦౫

(స త్వ మితి.) స త్వం ఏవం సమాశ్వస్త స్త్యం, కులం గృహం, 'కుల మన్వయ సంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్యపి' తి నిఘంటుః. నను, సన్న్యాసినం ప్రతి కులగోత్రప్రశ్నోఽనుప పన్నః. ఏకాకిః యాఽరణ్యే సంచరశ్చ యతే ర్థరవివ. అతోఽసంగత ఇవ ప్రతిభాతితి చేత్. ఉచ్యతే. పూర్వాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోఽయం. 'భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశే' దితి శ్రుత్యా భిక్షో గ్రామసమీపారణ్యే వస్తవ్యం, నతు గ్రామప్రసంగరహితేఽరణ్య ఇతి, కథం భవాఁ భిక్షాప్రద జనరహిత శ్చరసి? తి ప్రశ్న ఉపపద్యతే. ౨౦౬

(ఏవ మితి.) అత్తనై భవ ప్రకటనావసరప్రతిక్షకతయా త్రివం ఝటితిత్యుక్తం. ౨౦౭

(యేనేతి.) లోకాః జనాః.

౨౦౮

అరణ్యకాండ - సప్త చత్వారింశ స్సర్గః :

121

(రావణ ఆత్మప్రభావకథనపూర్వకం దుర్భావప్రభావనమ్)

త్వాం తు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీం.

రతిం స్వకేమ దారేమ నాఽధిగచ్ఛా మ్యనిందితే,

౨౬౪

బహ్వీనా ముత్తమస్త్రిణా మాహృతానా మితప్రతః.

సర్వాసా మేవ భద్రం తే మమాఽగ్రమహిషీ భవ.

౨౬౫

లంకా నామ సముద్రస్య మధ్యే మమ మహాపురీ,

సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని,

౨౬౬

తత్ర సీతే మయా సార్థం వనేషు విహరిష్యసి.

న చాఽస్యాఽరణ్యవాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని,

౨౬౭

పంచ దాస్య స్సహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః.

సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవసి మే యది,

౨౬౮

(త్వామితి.) కాంచనవర్ణాం స్వర్ణవర్ణం లక్ష్మికాంతం.

౨౬౯

(బహ్వీనా మితి.) ఉత్తమస్త్రిణా మితి నిర్ధారణే పక్షి.

౨౭౦

(లంకేతి.) సముద్రమధ్యే వర్తమానే, నగమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే, నివిష్టా కృతనివేశా.

సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, పరిక్షిప్తా పరివృతా, పురీ మమ, అస్తితి శేషః.

౨౭౧

(తత్రేతి.) వనేషు ఉద్యానేషు. అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే పక్షి.

౨౭౨

(పంచేతి.) పంచసహస్రాణి దాస్య స్త్వాం పరిచరిష్యంతి.

౨౭౩

4 (త్వాం) మమేష్టదేవతా మిత్యర్థః. దృష్ట్వా, స్వకేమ పుత్రమితాదిమ దారేమ చ, రతి మిచ్ఛాం, నాఽధిగచ్ఛామి. మమేష్టదేవతాయా ప్రవ దర్శనేనాఽఽనందపూర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణే నైవ ముక్తా తు కుపితా జనకాత్మజా.

ప్రత్యువాచానవద్యాంగీ త మనాదృత్య రాక్షసం, ౩౧౪

మహాగిరి మివాకంవ్యం మహేంద్రసదృశం పతిం.

మహోదధి మివాకౌభ్య మహం రామ మనువ్రతా, ౩౨౪

సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలం.

మహాభంగ మహం రామ మనువ్రతా, ౩౩౪

మహారస్కం సింహవిక్రాంతగామినం.

న్యసింహం సింహసంకాశ మహం రామ మనువ్రతా, ౩౪౪

(రావణేనేతి.) తుశభైర వూర్వోక్తపచారవచనవిలక్షణవచనా.

౩౧౪

(మహాగిరి మితి) మహేంద్రసదృశం పతిం పతిత్వే స్వామిత్వే మహేంద్రతుల్య

మిశ్కర్థః. అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యా స్వా, రామ ముద్దిశ్యానువ్రతా. ౩౨౪

(సర్వేతి) న్యగ్రోధపరిమండలం వటవృక్ష మివ మహాపరిణాహం, యద్వా, న్యగ్రో

ధవత్ స్రోమం, తద్వత్ సర్వసమ్మతయజ్ఞీయ మితి వా. యద్వా, 'కూపోదకం

వటచ్చాయా యువతినాం స్తనద్వయం, శీతకాలే భవ త్యుష్ణ ముష్ణకాలే చ శీతల' మిత్యుక్తరీత్యా

సర్వకాలేషి సర్వజనానుకూల మిత్యర్థః. ౩౩౪

(మితి.) సింహవ ద్విక్రాంతం పరాక్రమయుక్తం, సగర్వ మితి యావత్.

తథా గచ్ఛతి సింహవిక్రాంతగామినం, సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహతుల్యం, న్యసింహం

పురుషశ్రేష్ఠం. ౩౪౪

41 (రావణేనేతి.) రావణేన పుత్రసదృశే నేతి శేషః. ఏవం ప్రార్థనారూపేణోక్తాపి అతితామస

భక్తౌ రావణః శ్రీ రామవియోగం సంపాదయతితి కుపితా జనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ఇతి

తత్త్వదీపికా.

(సీతయా రావ)

పూర్ణచంద్రానసం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియం.

పృథుకీర్తిం మహాత్మాన మహం రామ మనువ్రతా,

౩౫౪

త్వం పున ర్దంబుక స్సింహీం మా మిచ్ఛసి సుదుర్లభాం.

నాఽహం శక్యా త్వయా స్నఘ్నమాదిత్యస్య ప్రభా యథా,

౩౫౫

పాదపాకా కాంచనా స్నానం బహుళా పశ్యసి మందభాక్

రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం య వ్రస్య మిచ్ఛసి రావణ,

౩౫౬

క్షుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రో వ్రరస్యినః.

అశీవిషస్య వదనా ధ్వంసో మాదాతు మిచ్ఛసి,

౩౫౭

మందరం పర్వతశ్రేష్ఠం పాణినా హర్తు మిచ్ఛసి.

కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాక గంతు మిచ్ఛసి,

౩౫౮

(పూర్ణేతి.) రాజవత్సం రాజకుమారం.

౩౫౯

ఏవం స్వభర్తు రతిశయ ముక్త్వా తస్య హిసత్వ మాహ (త్వ మిత్యాదినా,) త్వం తు. జంబుః గోమాయుః, నిగిర్యాధ్యవసానం. తథా సింహీ మిత్యత్రాపి. ఆదిత్యస్య ప్రభేన రామస్యాఽవినాభూతాఽహం త్వయా స్నఘ్నం న శక్యేత్కర్థః.

౩౬౦

(పాదపా నితి.) అపన్నమరణాః పృక్షా స్వర్ణమయాకా పశ్యంతితి ప్రసిద్ధిః. మందభాక్ మందభాగ్యః. యద్వా, మందం క్షీణం ఆయురాదికం భజతీతి మందభాక్, మదభిలాషయుక్త వ్రస్యం నద్యో మరిష్యసీతి భావః.

౩౬౧

(క్షుధితస్యేతి.) పర్వాత్మనా అదానస్యాఽశక్యత్వజ్ఞాననాయ విశేషణాని. అశీవిషస్య సర్పస్య, చకారో ద్రష్టవ్యః, క్షుధితస్య తరస్యిన ఇతి చాఽఽశీవిషస్యాపి విషణం. అత్ర సదృశయో ర్వాక్యార్థయో రైక్యారోపాన్నిదర్శనాలంకారః.

౩౬౨

(మందర మితి.) అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం య వ్రస్య మిచ్ఛసి త్యనుషజ్యతే స్వస్తి మాక ను త ఇత్యర్థః.

౩౬౩

అక్షి సూచ్య ప్రమృజసి జిహ్వయా లేక్షి వ త్సురం.

రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి, ౪౦౪

అవసజ్య శిలాం కంఠే సముద్రం తర్తు మిచ్ఛసి.

సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తు మిచ్ఛసి.

యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రథర్షయితు మిచ్ఛసి, ౪౧

అగ్నిం ప్రజ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేజాఽహర్తు మిచ్ఛసి,

కల్యాణవృత్తాం రామస్య యో భార్యాం హర్తు మిచ్ఛసి ౪౨

అయోముఖానాం శూలానా మగ్రే చరితు మిచ్ఛసి,

రామస్య సదృశీం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి ౪౩

యదంతరం సింహస్మగాలయో ర్వనే యదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః,

(అక్షితి.) స్వాక్షి ప్రమృజసి ప్రకర్షణ మార్జనం కరోషి. లేక్షి లేహనం కరోషి. లిహ
అస్వాదన జత్యస్మా ల్లుగ్నికరణస్థౌ ధాతో ర్లటి మధ్యమపురుషైకవచనం. త్సురం తిక్ష్ణధారం
ప్రసృం, అ. గంతుం ప్రాప్తుం. ౪౦౪

(అవసజ్యతి) సార్వజ్ఞిక వికాన్వయః. అవసజ్య బద్ధ్యా. ౪౧

(అగ్ని మితి.) కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం. ౪౨

(మితి.) అయో ముఖానాం, శూలానా మగ్రే
శూలాగ్రవత్క్రీడు. సంచరితు మిచ్ఛసి త్యర్థః. ౪౩

ఉక్తం రామోత్కృష్టత్వం రావణవికృష్టత్వం చ సదృష్టాంత మాహ (య దంతర
మిత్యాదినా.) సింహ స్మగాలయోః. 'స్మగాలో' వంశకః క్రోష్టి' త్యమరః. యత్, అంతరం భేదః,
తారతమ్య మితియావత్. 'అంతర మవకాశావధి పరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్య, చిద్రూపయవినాబహ
రవసర మధ్యేంతరాత్మాని చే' త్యమరః, వనే జలే విషయే, 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః.

(సీతయా రావణదూషణం)

సు రాగ్ర్యసౌవీరకయో ర్యదంతరం తదంతరం వై తవ రాఘవస్య చ ౪౫

యదంతరం కాంచనసీసలోహయో ర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః,
యదంతరం హస్తీబిడాలయో ర్వనే తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ. ౪౬

యదంతరం వాయసవైనతేయయో ర్యదంతరం యో రయో రపి,
యదంతరం సారసగృధ్రయో ర్వనే తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ. ౪౭

తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కాయుకబాణపాదౌ,
హృతాఽపి తేఽహం న జరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయాఽవగీర్ణం. ౪౮

ఇతివ త ద్వాక్య మదుష్టభావా సుధృష్ట ముక్త్యా రజనీవరం తం,
గాత్రప్రకంపవ్యధితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదలీవ తస్మి ౪౯

స్యందినికా-స్యందితుం ప్రసనితుం శీల మస్యా అస్తీతి స్యందినికా. తాచ్చిల్లే జినిః, అల్పార్థే
కప్రత్యయః. కేణ ఇతి ప్రాప్త్యః. క్షుద్రనదీ స్యందినికా, సురాగ్ర్యం శ్రీమద్యం, సౌవీరకం
కాంక్షకం. 'అరః' - కసౌవీరకుల్యాపాభిమతాని చ, అవంతి సౌమధన్యాన్లుకుంజలని చ కాంజిక'
మిత్యమరః. ౪౫

(యదితి.) కాంచనసీసలోహయో రిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే. కాంచన
స్యాపి నవలోహేషు పరిగణనాత్. చందనవారి చందనపంకః. బిడాలో మార్దారః. ౪౬

(యదంతర మితి.) మధ్యః జలవాయసః, సారసో హంసవిశేషః. ౪౭

(తస్మిన్ని.) తస్మిన్ రామే స్థితే నతి, జరాం జీర్ణతాం, మక్షికయా, అవగీర్ణం గ్రస్తం,
వజ్రం హీరరత్నం, మక్షికయా త ద్రాక్షాంత్యా గ్రస్తం హీరరత్న మిత్యర్థః. యథా
న జీర్ణం భవతి. యద్వా, మక్షికయా సహఽవగీర్ణం భుక్తం, వజ్రం అజ్యం, 'వజ్రో వా అజ్య' మితి
ప్రత్యయః. యథా న జీర్ణం భవతి త్యర్థః. తథా అహం త్వయా హృతాపి తే జీర్ణతాం, న గమిష్యే
న గమిష్యామి, ప్రత్యయ తవైవ మరణం ప్రతిమిత్యర్థః. ౪౮

(ఇతితి.) ఇతివ ఉత్తప్రకారసదృశం, త ద్వాక్యం సుధృష్టం యథా తథా ఉక్త్యా సా
పితా, వాతోద్ధతా వాతాహతా, కదలీవ, గాత్రప్రకంపవ్యధితా శరీరకంపేన వీడితా, బభూవ. ౪౯

తాం వేపమానా ముపలక్ష్య సీతాం స రావణో మృత్యుసమప్రభవః,
కులం బలం నామ చ కర్మ చ స్వం సమాచవత్సే భయకారజార్థం. ౫౦
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, సప్తవత్సారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టవత్సారింశ స్సర్గః

అష్టాదశః

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం సంరబ్ధః పరుషం వచః,
లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచ హ. ౧

భ్రాతా వైశ్రవణస్యాఽహం సాపత్నీ వరవర్ణిని,
రావణో నామ భద్రం తే దశగ్రీవః. ౨

యస్య దేవా స్సగంధర్వాః పిశాచపతంగరగాః,
విద్రవంతి భయా ద్భీతా మృత్యో రివ సదా ప్రజాః. ౩

(తా మితి.) వేపమానాం కంపమానాం, ఉపలక్ష్య తత్కంపేన తద్భయ ముపలక్ష్య,
భూయో భయజననేన ఏషా స్వవశీకర్తుం శక్యేతి మత్వా; భయకారజార్థం భయోత్పాదనార్థం,
స్వం స్వకీయం, కులాదిక మాచవత్సే, కర్మ పారుషం. ౫౦

ఇతి గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ణే, రత్న యనే, ఆరణ్య ఖ్యానే,
సప్తవత్సారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టవత్సారింశ స్సర్గః

ఏవం బ్రువంతిం సీతాం రావణో భర్తృయతి (ఏవ మిత్యాదినా.) సంరబ్ధః కుపితః,
సంభ్రమావిష్టో వా. ౧

(భ్రాతేతి.) వైశ్రవణస్య, సపత్నీ మాతు రపత్యం వుమా సాపత్నీ, సాపత్నీ ఏవ
సాపత్నీః. స్వార్థే ప్యజ్ఞో. (యస్యేతి) యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః, మృత్యో ర్భీతాః
ప్రజాః ఇవ విద్రవంతి. ౨-౩

(రావణన సీతాయః భీషణం).

యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రః కారణాంతరే,
ద్వంద్వ మాసాదితః క్రోధా ద్రజీ విక్రమ్య నిర్జితః.

౪

యద్భయార్తః పరిత్యజ్య స్వ మధిష్ఠాన మృద్ధిమః,
కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠ మధ్యాస్తే నరవాహనః.

౫

యస్య త త్సుష్మకం నామ విమానం కామగం శుభం,
వీర్యాదేవాఽఽర్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసం.

౬

మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి,
విద్రవంతి పరిత్రస్తా స్సురా శ్శక్రపురోగమాః.

౭

యత్ర తిష్ఠా మ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః,
తీవ్రాంశు శ్శిశిరాంశుశ్చ భయా త్సంపద్యతే రవిః.

౮

(యేనేతి.) ద్వయో రాత్రి రపత్యంతైః మాత్రః. నపత్ని మాతృపుత్ర ఇత్యర్థః. కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే, ద్వంద్వం యుద్ధం, 'ద్వంద్వం కలహయుగ్మయోరిత్యమరః.

౪

(యదితి.) స్వ మధిష్ఠానం స్వాం పురీం, కైలాస మధ్యాస్తే వస్తంభార్థ మితి భావః. అధిశిజ్ఞస్థానం కర్మ త్యధికరణస్య కర్మసంజ్ఞా. నరవాహనః కుబేరః.

౫

(యస్యేతి.) తత్ ప్రసిద్ధం, కామేన గచ్ఛతితి కామగం, అధిష్ఠాతృకామానురూపం గచ్ఛతి త్యర్థః. యేన పుష్పకేన, విహాయసం ఆకాశం, వీతాదృశవిశేషణ విశిష్టో యో రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః, సోఽహ మితి పూర్వేణాన్వయః.

౬

(మమేతి.) విద్రవంతి విద్రవేయుః.

౭

(యత్రేతి.) యత్ర దేశే, తీవ్రాంశుశ్చ తీక్ష్ణాంశు రపి రవిః, మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శితలాంశు స్సంపద్యతే.

౮

నిష్కంపవ్రతః స్రవణో నద్యశ్చ స్తిమితదకాః,
భవంతి యత్ర యత్రాహం తిష్ఠామి విచరామి చ.

మమ పారే సముద్రస్య లంకా నామ పురీ శుభా,
సంపూర్ణా రాక్షసై ర్దోరై ర్యథేంద్రస్యామరావతీ.

ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజతా,
హేమకణ్ఠ్యా పురీ రమ్యా వైడూర్యమయతేరజా.

హస్త్యశ్వరథసంబాధా తూర్యనాదవినాదితా,
సర్వకాలఫలై ర్యృత్నై స్సంకులోద్భాసశోభితా.

“ తత్ర త్వం వసతి సీతే రాజపుత్రి మయా సహ,
న స్మరిష్యసి నారీణాం మానుషీణాం మనస్విని.

(నిష్కంపేతి.) వ్రతాణ్యపి న చలంత్యర్థః.

(మమేతి.) పారే పారసదృశే త్రికూటే. సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వ ముత్తరాత్,
యథేంద్రస్యామరావతీ తథా మమ లంకాపురీ అసాధారణే త్యర్థః. అస్తీతి శేషః.

లంకాం వర్ణయతి. (ప్రాకారేణేతి.) రజతమయత్వా పాండురేణ, హేమమయ్యః
కణ్ఠ్యః హర్మ్యాంగజాదయో యస్యా స్యా. ‘కణ్ఠ్యప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం వర్ణభజంధన’
ఇత్యమరః. ‘రణో బహిర్వారం, సంబాధా సంకులా. తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన. వినాదితా,
సర్వః కాలో’ ని సర్వకాలాని, సర్వకాలసంభవానీ త్యర్థః. తాదృశాని ఫలాని యేషాం
సర్వకాలఫలైః, సంకులోద్భావైః వ్యాప్తోద్భావైః. శోభితా, ఏతాదృశే సా పురీ రమ్య
త్యన్వయః.

(తత్రేతి.) వసతి వసంతి. అసత్య మాగమశాసన మితి మమభావః. (నారీణాం గుణి.)
అధిగర్హేతి వస్తీ. మనస్విని తత్సమాసకై త్యర్థః.

“ (తత్రేతి.) తత్ర లంకాయాం, వసతి త్వం మయా భృత్యేన, సమర్పితా నితి శేషః.
మానుషా దివ్యాంశ్చ భోగా, సహ ఏకదైవ, సతి, మానుషీణాం నారీణా మితి ద్వితి.
యార్థే వస్తీ. న స్మరిష్యసి. కించ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతిర్జన్య, గతాయుషః గతం
ప్రాప్త మంగీకృత మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య, భగవతః శ్రీమన్నారాయణస్య,
సంబంధిన ఇతి శేషః. సః అస్మాక, స్మరిష్యసి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రామసేన సీతాయః భేషణం)

భుంజానా మానుషాః భోగాః దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని,

న స్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్య గతాయుషః,

౧౬

* స్థాపయిత్వా ప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేన యః,

మందవీర్య స్సుతో జ్యేష్ఠ తతః ప్రస్థాపితో హ్యయం.

౧౭

* తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా,

కరిష్యసి విశాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా.

౧౮

(భుంజానేతి.) మానుషాః మానుష్యలోకసంభవాః, దివ్యాః స్వర్గసంభవాః, గతాయుషః గతప్రాయాయుషః. అల్పాయుష ఇత్యర్థః. అనేన 'భుంజానా మానుషాః భోగా' నితి పూర్వం సీతా తస్య పరిహార ఉక్తః.

౧౪

అథ రామసః స్థాపితాయ ఉక్త మతిశయం ప్రతిపత్తి (స్థాపయిత్వాత్వాదినా.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యేష్ఠ, తతో రాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితః. జ్యేష్ఠాపి మందవీర్యత్వం నిర్ధ మిత్యాహ (తేనేతి.) తేన మందవీర్యేణ, గతచేతసా కర్తవ్యకర్తవ్య మూఢమనసా, తాపసేన 'భగ్నాః కృషే ర్భాగవతా భవంతీతి' న్యాయేన అశూరేణ. తపస్వినా శోచ్యేన 'తపస్వి తాపస శుభ్య' ఇతి విశ్వః. అనేన ఇతఃపరం రాజ్యం సాధయిష్యతి త్యాశా న కర్తవ్య త్యుక్తం.

౧౫-౧౬

౧ (స్థాపయిత్వాత్వాది.) యః మందవీర్యః త మప్రియ మపి పుత్రం భరతం, అంతర్యామి ప్రేరితేన రాజ్యేష్ఠ, రాజ్య ఇతి శేషః. తత ప్రేరితేన రాజ్ఞా. జ్యేష్ఠః శ్రీమన్నారాయణః శ్రీరామః, 'జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతి' రితి సహస్రనామోక్తేః. సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* (తేనేతి.) భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్ట మరీణాం రాజ్యం యేన తేన. గతచేతసా మాయోపాధికేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావా ద్ధతచేతస్కత్వం. 'న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత' ఇతి శ్రుతే. తాపసేన తపస్వినా, తాపసానా మిన ప్రాపసేన, న చాసౌ తపస్వి చ, తేన శ్రీరామేణ సహ, కరిష్యసి కిం? అయ మన్మదీయ ఇతి విజ్ఞాపనా మితి శేషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* సర్వరాక్షసభరారం కామా త్వయ మిహ౭౭గతం,
న మన్మథశరావిష్టా ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వ మర్హసి.

౧౭

‡ ప్రత్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి,
చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవస ముర్వశి.

౧౮

(సర్వేతి.) సర్వరాక్షసభరారం, త్వయా ప్రార్థనీయ మిత్యర్థః. స్వయం కామాః
అర్థితయా ఇహగతం, ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం. స్వయ మాగమనే హేతు (ర్మన్మథేతి.) ౧౭

ప్రత్యాఖ్యానఫల మాహ (ప్రత్యాఖ్యాయేతి.) భీరు ఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యాన
మూల మితి మమ మన ఇతి వ్యజ్యతే. పరితాపం పశ్చాత్తాపం, పురూరవసం రాజానం, చరణేనా
భిహత్య, ఉర్వశీన - ఉర్వా మహతో వశికరోతి త్యుర్వశీ, వశ కాంతౌ. పృష్ఠోదరాదిత్వా
దుకారలోపః. గౌరాదిత్వాత్ జీష్. ఏవం హ్రస్వాది ప్రాంత్యాంతశ్చ. తథాచ మాఘయమకం-
'దధ త్యురోజద్వయ ము ర్వశీతలం భువో గతేవ స్వయ ము ర్వశీతల'మితి. నారాయణస్య ఊరౌ
వసతితి వ్యుత్పత్తావపి పృష్ఠోదరాదిత్వా ద్వర్జలోపాదినా హ్రస్వాది క్త ఏవ చ యుక్తః.
ఉర్వశీ కిల ప్రార్థనంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య పశ్చాత్తాపేన పునః ప్రమాగ
తేతి పారాజికి కథా. ౧౮

‡ (సర్వేతి.) సర్వరాక్షసభరారం, ప్రతిశబ్ద ఇవార్థే. కామా త్వవ భృత్యో భవిష్యామితి
మనోరథా, దాగతిం మాం, మన్మథశరావిష్టం జస మివ, స్వయం మమేష్టదేవతా త్వ, మేవ
మాఖ్యాతుం వక్త్రం నార్హసిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

‡ (ప్రత్యాఖ్యాయేతి.) కాముకం పురూరవస ముర్వశి చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాప
మగమ దితి యత్ తద్యుక్తం. అకాముకం భృత్యం మాం మమ మాత్మరూపా త్వం, చరణేనాభి
హత్య తిరస్కృత్యే త్యర్థః. పరితాపం గమిష్యసి త్యేత దయుక్త మిత్యర్థః. ఉర్వశీ పురూరవసం
చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపం గతేతి యథా పురాణేషు ప్రసిద్ధం తథా పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి.
ఇతి తత్త్వదీపికా

(పితయా రావణదూషణః)

* అంగుళ్యా న సమో రామో మమ యుద్ధే స మానుషః,
తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్జిని.

౧౯

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా,
అబ్రవీ త్పురుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపం.

౨౦

కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతం,
భ్రాతరం వ్యవదిశ్య త్వ మశుభం కర్తు మిచ్ఛసి.

౨౧

అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః,
యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేంద్రియః.

౨౨

అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్య మింద్రస్య జీవితం,
న చ రామస్య భార్యాం మా మపనీయాన్తి జీవితం.

౨౩

(అంగుళ్యేతి.) అంగుళ్యా అంగు 'బలేన, న సమః న సంప్రాప్తం, మామితి శేషః.

(ఏవ మితి.) సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే. రహితే నిర్జనే వనే, 'రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ణయంతి' రీతి రాగజననాచిత్యేపి పరుష మబ్రవీత్ హంత సీతాయాః పాతివ్రత్య మేత దితి ఋషి ర్విస్తయతే.

(కథ మితి.) పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సక కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తస? ఇత్యర్థః.

(అవశ్య మితి.) కర్కశః క్రూరః.

(అపహృత్యేతి.) అపనీయ స్థితస్య, తవేతి శేషః.

* రామం వినా లంకాం ప్రత్యాగంతు మనిచ్ఛంతిం ప్రత్యాహ (అంగుళ్యేతి) యుద్ధే యస్యాం గుళ్యా సమః కోపి నాస్తి, కుతః? య స్స రామః శ్రీమన్నారాయణ ఏవ, మానుషః మనుష్య రూపేణానవతీర్థః. తం మమ భాగ్యేన తత్త్రైవ సంప్రాప్తం, తవ సతి మితి శేషః. భజస్వేతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

జీవే చ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తా చ్చుచిం ప్రథమ్యైః ప్రతిరూపరూపాం,
న మాదృశిం రాక్షస దూషయిత్వా పితామృతస్యాఽపి తవాఽస్తి మోక్షః. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, అష్టవత్సారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనవంశా స్సర్గః

శత్రుహ

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః |
హస్తే హస్తం నమాహత్య చకార సుమహా ద్వపుః. ౧

క్రోధాతిశయేన క్ర మేవ పున రాహు (జీవే దితి.) అప్రతిరూపం : రూపం
యస్యా స్తాం, మాదృశిం, అశ్చిలత్వపరిహరాయ న మా మిత్యనుక్తిః. మోక్షః, మరణా దితి శేషః
అమృత మపి న త్యదక్షణసమర్థ మిత్యర్థః. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా జే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టవత్సారింశ స్సర్గః

అథ ఏకోనవంశా స్సర్గః

యశ్చింతనియ స్సతత మాపత్సు పరమాసు చ,
నాఽన్యోస్తి చింతనియ స్తం సీతాపతి ముపాస్మహే.

(సీతాయా ఇత్యాది.) హస్తే హస్తం నమాహత్య సంయోజ్య, ఆయం చ కోపాకృతి విశేషః.

శ్రీ మహిషాదయః ప్రయైవ హతా స్తథా కదాచి దేషా హరణసమయే క్రౌర్యం కుర్యా
దితి శంకయా క్రూరస్వీయమహరూపాంగికారః. యద్వా, కపటేనాపి శాంతిస్వభావ యతివేష
ధారణా త్రద్వేషస్యాభావ్యేన హరణే స్వర్య ప్రతిబద్ధతాం దృష్ట్వా స్వరూపగ్రహణం. మమ
రావణస్యాపి ఆయం వేషః క్రౌర్యప్రతిబంధక ఇత్యతశ్చ హస్తే హస్తాఘాత ఇత్యతశ్చ బోధ్యం.
ఇతి తిలకం.

(రావణసీతాపహరణం)

స మైథిలీం పునర్వాక్యం బభాషే చ తతో భృశం,
నోన్మత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ వీర్యపరాక్రమౌ.

౨

ఉద్యహేయం భుజాభ్యాం తు మేదిసి మంబరే స్థితః,
అపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః.

౩

అర్కం రుంధ్యాం శరైః స్తీఢ్మైః విభింద్యాం హి మహీతలం,
కామరూపిణ మున్మత్తే పశ్య మాం కామదం పతిం.

ఏవ ముక్తవత స్తస్య సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే,
క్రుద్ధస్య హరిపర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః.

౪

(స ఇత్యాది.) క్షోకత్రయ మేకాన్వయం. తతః రూపకరణానంతరం, ఉన్మత్తయా, త్వయేతి శేషః. వీర్యపరాక్రమౌ, పూర్వోక్తా వితి శేషః. ఉద్యహేయం ఉద్ధరేయం. విభింద్యాం విచారయేయం. మహద్భవు రిత్కుక్తం దర్శయతి (కామేతి.)

౨-౪

అథ సీతాపహరణయోగిరూపాంతర పరిగ్రహ మాహ (ఏవ మిత్యాదినా.) (సూర్య కల్పే శిఖిప్రభే ఇతి.) తేజస్యాష్టే చోపమాద్యయం. హరిపర్యంతం పింగళవర్ణపర్యంతే. 'యమానితేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిమ, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్యి' త్యమరః.

౫

౪ వీర్యపరాక్రమౌ - వీర్యం సమరే అభిరుత్సవం, పరాక్రమః పరాభిభవనసామర్థ్యం. ఉన్మత్తయా - మత్తజనా నుగ్గతా ఉన్మత్తభిన్నా, తాదృశయాపి, న శ్రుతౌ. యోఽహ మేతాదృశ విశేషణ విశిష్టః, తం, కామరూపిణం కామవం పతిం, రక్షసా మితి శేషః. మాం పశ్యేతి బభూవ ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

సద్య స్సౌమ్యం పరిత్యజ్య భిక్షురూపం స రావణః,
స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వైశ్రవణానుజః.

౬

సంరక్తనయన శ్శ్రీమాం స్తప్తకాంచనకుండలః,
క్రోధేన మహతా నీలజీమూతసన్నిభః.
దశాస్యః కార్ముకీ బాణీ బభూవ త్క్షణదాచరః,

౬౫.

స పరివ్రాజకచ్ఛద్మ మహాకాయో విహాయ తత్.
ప్రతిపద్య స్వకం రూపం రావణో రాక్షసాధిపః,

౬౫.

సంరక్తనయనః క్రోధా జ్జీమూతనిచయప్రభః.
రక్తాంబరధర స్తస్మా ప్రీరత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్,

౬౫.

స తా మసితకేశాంతాం భాస్కరస్య ప్రభా మివ.
వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణోబ్రవీత్,

౧౦౫.

(సద్య ఇతి.) స్వం స్వాసాధారణం, కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం, వైశ్రవణానుజ-
ఇత్యనేన జన్మకారణే తుల్యేపి హంతాన్యతరస్య క్రూర్య మిత్యుచ్యతే.

౬

(సంరక్తేతి.) సార్ధక్షోక వికాన్వయః. శ్రీమా విచిత్రశక్తిసంపన్నః, త్క్షణదాచరః,
సంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టో బభూవ.

౬౫.

ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రూరాంతర మహా ద్వాభ్యాం (స ఇత్యాది.) పరివ్రాజకచ్ఛద్మ
రూపం, పరివ్రాజకరూపేణ పరివృతం మాం ప్రేక్ష్య తస్మా. కి మేవంరూపం దృష్ట్వాపి
మాం భజిష్యతితి ప్రత్యాశయేతి భావః.

(స ఇతి.) అసితకేశాంతాం నీలకేశాంతాం, కేశాగ్రే పైంగళ్యం దుర్లక్షణం. భాస్కరస్య.
ప్రభా మిత్యనేన దుష్ప్రసహత్వ ముచ్యతే. వసనేత్వాదీనా దుష్టజత్వ ముచ్యతే.

౧౦౫.

(రావణేన సీతాపహరణం)

“ త్రిమ లోకేషు విఖ్యాతం యది భర్తార మిచ్ఛసి.

మా మాశ్రయ వరారోహ తవాఽహం సదృశః పతిః,

౧౦౪

మాం భజస్య చిరాయ త్వ మహం క్లాఘ్యః ప్రియ ప్రవ.

నైవ చాఽహం క్వచి ద్భద్రే కరిష్యే తవ విప్రియం,

౧౦౫

(త్రిమితి.) వరారోహ వరజఘనే.

౧౦౬

పున ప్రాగ్గళంకా మాకార్షి రిత్యాహ (మా మితి.) క్వచి , క్వాపిత్యర్థః.

౧౦౭

◆ భర్తారం - శుశ్రూషాదినా స్వామినం బిభర్షీతి భర్తా, భృత్య ఇత్యర్థః. పతిః, రక్షసా మితి శేషః. యద్యహం రక్షసాంపతిః, తథాపి తవ సదృశః, అనురూపః కిం. భృత్య ఇతి శేషః. అనురూపో భృత్యో న భవామి, తథాపి భృత్య మిచ్ఛసి యది, త్రిమ లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా, మా మాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు. కుతః? చిరాయ చిరకాలా దారభ్య, తవ క్లాఘ్యః ప్రియః. ప్రియతి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి ప్రియో భృత్యః, జయన్యైవ రావణరూపేణో త్పన్నత్వా. అతో మాం భృత్య ఇతి భజన్య జానిహిత్యర్థః. అత ఏవ, (నైవాహ మితి) మానుషే భావ స్త్యజ్యతాం, మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయ స్త్యజ్యతా మిత్యర్థః. కింతు ప్రాచీనకృపయా, మూఢే పండితమానిన్యసి రాక్షసే భృత్యే మయి భావః ప్రణీయతాం. ఆయ మపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతా మిత్యర్థః. కించ రాజ్యా చ్యుతం తుచ్ఛికృత్య రాజ్యభోగ మిత్యర్థః. కుతః? ఆసిద్ధార్థం అశ్వాసౌ సిద్ధార్థశ్చ ఆసిద్ధార్థ ప్రం ఆవాప్తసమప్తకామం, విష్ణు మిత్యర్థః. పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మిత మల్ప మాయు ర్యేవ తం, అపరిమితాయుష మిత్యర్థః. కించ కై ర్గుణై రవిర్వచనీయై ర్గుణై రసంతకల్యాణగుణై రిత్యర్థః. యుక్త మిత శేషః. అనురక్తాని. కుత ఏవం? దుర్మతిః దుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రహికా యస్య సః. అత ఏవ హి స్త్రీయా వచనా త్పుహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ వనే వసతి. తాదృశం త్వ మనురక్తాని యతః, అత స్సర్వోత్తమా లక్ష్మీ స్త్యం. అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వీతి తాత్పర్యం ఇతి తత్త్వదీపికా.

త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రజీయతాం.

రాజ్యా చ్ఛ్యుత మసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయషం,

౧౩౬.

కై ర్గుణై రనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని.

య ప్ర్యుయా వచనా ద్రాజ్యం విహాయ స సుహృజ్ఞనం,

అస్మృత్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః.

౧౩౭.

ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్థాం † ప్రియవాదినీం,

అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః.

† జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివ,

౧౩౮.

(త్యజ్యతా మితి.) సార్వజ్ఞకద్యయ మేకాన్వయం. మానుషః మనుష్యరామవిషయః. భావః
స్నేహబంధః (య ఇతి.) వ్యాళాః హింసాః, త మితి పూర్వేణాన్వయః.

(ఇతిత్యాది) సార్వజ్ఞక ఏకాన్వయః. ప్రియార్థత్వేహేతుః ప్రియవాదినీ మితి. అత్ర
త్తం తిష్ఠ భూయ స్సత్కరిష్యామితి ప్రియభాషిణీం, మైథిలీం, ఇత్యుక్త్వా ఏవం పరుష
ముక్త్యా, తత్ర హేతు (స్సదుష్టాత్మేతి.) బుధః ఖే రోహిణీ మివే త్యభూతోపమా. బుధః,
స్వపితృపత్నిత్వేన మాతరం, ఖే అకాశే, సుఖేన సంచరంతిం రోహిణీం యది గృహ్ణీయాః
తత్తుల్య మిదం పాప మిత్యర్థః.

౧౩౯

† ప్రియవాదినీం, రావణా దన్యత్రేతి శేషః, సీతయా సద్యోమరణపర్యవసాయి
శాపాదానం తు కనన్య వేదవన్యంశేన ప్రతిజ్ఞాతన్య ఋషిజాం దేవానా మగ్రే రామ
ప్రతిజ్ఞాతన్య చ నిర్వాహయ. (వామేనేతి.) మూర్ధజేమకరేణ - మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః, ఇషవః,
యస్మిన్ తేన, కరేణ దక్షిణేన వామేన చ, ఊర్ధ్వః పాదయోః, పరిజగ్రాహ పాదౌ గృహీత్వా
లంకాం ప్రత్యాగంతన్య మితి ప్రార్థితవా నితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† రావణః అన్యః సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి, తథా ప్యత్ర న తథా,
అత ఏవ బుధః రోహిణీ మివ జగ్రాహ బుధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణాతి, తథా
రావణోప సీతాం జగ్రాహ. స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితు మేవేత్యర్థః. ఇతి
తత్త్వదీపికా. † జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివేతి - నన్వత్ర, నళకూబర

అథ పంచాశ స్సర్గః

శబ్ద మనుప్రస్తు రథ శుశువే,
నిరీయ రావణం ఊహ్రం వైదేహిం చ దదర్శ సః. ౧

తతః పర్వతకూటాభ దః ఖగోత్తమః,
వనస్పతిగత శ్రీమాన్ వ్యాజహర శుఖం గిరం. ౨

శగ్రీవస్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః,
జటాయు ర్నామ నామ్నా హం గృధ్రరాజో మహాబలః. ౩

రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః,
లోకానాం ఛ హితే యుక్త రామో దశరథాత్మజః. ౪

అథ పంచాశ స్సర్గః

అథ స్వామివిషయే దాసేన యోవచ్చత్తి శేషవృత్తి రవశ్యం కర్తవ్యే త్యము మర్థం లోకే
ప్రవర్తయితుం జటాయు వృత్తాంత ముపక్షిపతి హర్షద్యయేన. అత్రప్రథమం జటాయు స్సాంత్యన
భర్తృనాభాం రావణ మనుకూలయితు మిచ్చతి. (తం శబ్ద మిత్యాది.) అవనుప్రః ఈషత్సుప్రో
జటాయుః. అథ సీతావచనానంతరం. తం శబ్దం శుశువే. అత్మనేపద మార్థం. తతః
మహాశరీరతయా రావణం నిరీక్ష్య సః వైదేహిం దదర్శ. ౧

(తత ఇతి.) తిక్ష్ణతుండః తిక్ష్ణముఖః. 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ' మిత్యమరః. శ్రీమాన్
కైంకర్యశ్రీనమ్నద్ధః. శుఖం రావణస్య భనావహం. ౨

(దశగ్రీవేతి.) పురాణే సనాతనే, ధర్మే, దాస్యవృత్తా విత్యర్థః. స్థితః తదేకపరాయణః.
సత్యం 'సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ' త్యుక్తః పరమాత్మా, సంశ్రయః అలంబనం యస్య సః.
గవ నిష్ఠ ఇత్యర్థః. నామ్నా ర్నామ జటాయు రీతి ప్రసిద్ధః. తథా చ మయి
దాసే స్థితే తవ సీతాపహరణం న యుక్త మితి భావః. ౩

స్వస్వరూప ముక్త్యా స్వామిస్వరూప మాహ (రాజేతి.) మహేంద్రవరుణోపమత్వ
మేకదేశసామ్యాత్. సర్వలోకస, రాజా స్వామి, భవతోపి స్వామి త్యర్థః. ౪

(జటాయోః రావణం ప్రతి ధృక్తయః)

తస్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్ని యశస్విని,
సీతా నామ పరారోహ యాం త్వ హర్తు మిహేచ్ఛసి.

కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్ పరామృశేత్,
రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహబలి.

నివర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనా,
న త త్సమాచరే ధీరో య త్పరోఽన్య విగర్హయే.

యథాఽఽన్యన ప్రథాఽన్యేషాం దారా రక్ష్యా విపశ్చితా,

అర్థం వా యది వా కామం శిష్టా శ్శాస్త్రే ష్యనాగతం.

తథా చ పహరో న యుక్త ఇత్యాహ (తస్యేతి.) పహధర్మచారిణితి ధర్మపత్ని
జ్ఞార్థః.

మా మా త్వం రామే స్వామిత్యబుద్ధిః, మనుష్యమాత్రబుద్ధిం వా కృత్వా సీతాం
పహరేత్కాహ (కథ మితి.) రాజా, భవానితి శేషః.

రాజత్వబుద్ధి స్తన రామే మా భూః, తథాపి పరదారాభిమర్శవం న కార్య మిత్యాహ
(నివర్తయేతి.) పరదారాభిమర్శనా నృతిం నివర్తయ. తద్విషయమిం న కుర్విత్యర్థః. నివత్స
మేవాహ (నేతి.) ధీరః ధీమాః, త్కర్మ వ సమాచరేత్. అన్య ధీరన్య, యః కర్మ, పరో,
విగర్హయే. నివేతి.

(యథాత్మర్థ) మేకం వాక్యం, విపశ్చితా వివేకినా.

(అర్థ మితి) శిషాః సంతః రాజానః, శాస్త్రే ష్యనాగత మనుపదిష్టం, ధర్మ మర్థం వా.

అ (అర్థ మర్థం వా కామం చ.) శిష్టాః రాజ్ఞోఽన్యే జనాః, రాజానమను రాజాన

వ్యవస్యంతి న రాజానో ధర్మం పాలప్ర్యనందన,

౮౪

† రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ ద్రవ్యాణాం చోత్తమో నిధిః.

ధర్మ శుభం చాపాపం చ రాజమూలం ప్రవర్తతే,

౯౪.

పాపస్వభావశ్చపలః కథం త్వం రక్షసాం వర,

ఐశ్వర్య మభినంప్రాప్తో విమాన మివ దుష్కృతః,

౧౦౫.

యది చా కామం కామం చా, న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి త్యర్థః. లోకే యథా తథా చా భవతు
రాజ్ఞః ప్రస నుతరాం నేద ముచితమితి భావః. ౮౪.

న్తకేవలం స్వార్థం, లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్య మిత్యాహ (రాజేతి.) అత్ర
ధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రవర్తకపరః. ద్రవ్యాణా మర్థానా ముత్తమో నిధి రాశ్రయః యస్మా దేవం
తస్మాత్, ధర్మః ధర్మాదిః, రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే. శుభం శుభాచారః, పాపం చా.
రాజమూలం ప్రవర్తతే. రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిమ ప్రవర్తంతే. అతో రాజ్ఞా పాపం
విహాయ ధర్మాదిక మేవ కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౯౪.

వరదారాభిమర్శన మైశ్వర్యాత్ భంశకం చేత్వాహ (పాపస్వభావ ఇతి.) పాపం స్వభావ
స్వహజధర్మో యస్య న పాపస్వభావః. అతఏవ చపలః విషయప్రవణః, త్వం, దుష్కృతః,
విమానం దేవార్థం విమాన మివ, ఐశ్వర్యమభి ఐశ్వర్యం ప్రతి, కథం, సంప్రాప్తః యోగ్యః?
ఏవం విషయచపలశ్చే దైవర్యా భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః. ౧౦౫.

మనుస్మత్య, వ్యవస్యంతి కుర్వంతి. రాజ్ఞః మోక్షధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజాన-
మనుస్మత్య భూషోపదిష్టధర్మాదికం శాస్త్రే సమ్యగమ్. ఆచరంతితి భావః. తస్మా-
ద్ధర్మోపదేశపరస్య రాజ్ఞస్త్యధర్మ ప్రవృత్తి రనుచితేతి తాత్పర్యం. ఉపసంహరతి (ధర్మ ఇతి.)
‘హే పాలప్ర్యనందన, అస్మా ద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇత్య పేక్షిత రేణ యోజనా’ ధర్మ-
మర్థం చ కామం చ శిష్టా శ్శాస్త్రే’ ప్సనాగతం, వ్యవస్యం త్వమరాజానం ధర్మః పాలప్ర్యనందనేతి.
పాతః. ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టా శ్శాస్త్రే’ ప్సనాగతం, న వ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మః
పాలప్ర్యనందనేతి పాతే త్వయ మర్థః. శిష్టాః సవ్యవృత్తయో రాజానః, శాస్త్రే ప్సనాగతం
అప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి. శాస్త్రవిరుద్ధధర్మార్థకామాదికం నేచ్ఛంతి త్యర్థః.
తస్మాద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† రాజా ధర్మస్య కామస్య ఇతి. పా.

(రావణీన సీతాపహరణం)

వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేమ కరేణ సః.

ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా,

౧౮౪

తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదృష్ట్యం మహాభుజమ్.

ప్రాద్రవన్ గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః,

౧౮౫

స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః,

ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః.

౧౮౬

తత స్తాం పరుషై ర్వాక్యై ర్భర్తృయన్ స మహాస్వనః.

అంకేనాఽఽదాయ త్తద రథ మారోపయ త్తదా,

౨౦౪

సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణీన యశస్విని.

రామేతి సీతా దుఃఖార్తా రామం దూరగతం వనే,

౨౦౫

(వామేనేతి.) శాపకృతదోషో భవిష్యతితి మూర్ధజే మారోశ్చ గ్రహణం.

౧౮౪

(త మితి.) గృహ్ణంత మిత్యర్థః.

౧౮౫

(స చేతి.) సః పూర్వం గుప్తః, మాయామయః అంతర్దానాద్యర్హతయా అశ్చర్యమయః, ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః, హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః, చక్రం హి రథాంగ మిత్యుచ్యతే.

(తత ఇతి.) అంకేన ఊరభాగేన.

౨౦౪

(సేతి.) వనే దూరగతం రామ ముద్దిశ్య రామేతి విచుక్రోశ, క్రుశ అహ్యసే రోదనే చ.

౨౦౫

వేదవత్సాదిశాపా ద్భూతా త్కథం పరదారస్పృహ ఇతి చేత్ సత్యం. రావణ స్త్రీతాం పాక్షాన్మ జగ్రాహ స స్పృష్టవాః. పరంతు, జానుకేశాదిచ్చాయామేవ జగ్రాహ, య చాయాగ్రాహిత్వా. తదుక్తం స్కాందే చాయాగ్రాహిత్వ మప్యప్రి సర్వవిద్యావిశారదే, కేశచ్చాయాం పరామృశ్య జానుచ్చాయాం తథైవ చ, గృహీత్వా జానకిం హ్యయ త్స రావణః ఇతి తత్త్వదీపికా.

తా మకామాం స కామార్తః పన్నగేంద్రవధూ మివ.

వివేక్షమానా మాదాయ ఉత్తపాతాఽథ రావణః, ౨౨౪

తత స్స రాక్షసేంద్రేణ హియమాణా విహాయసా.

భృశం చుక్రోశ య మత్తేవ బ్రాంతచిత్త యథాఽఽహరా,   ౨౩౫

హా లక్ష్మణ మ.   .   గురుచిత్తప్రసాదక.

హ్రయమాణాం న జానీషే రక్షసా మా మమర్షిణా. ౨౪౪

జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజ .

హయమాణా మధర్మేణ మాం రాఘవ న వశ్యసి, ౨౫౫

నను నామాఽవిసీతానాం విసేతాఽసి పరంః ప.

కథ మేవంవిధం పాపం న త్యం శాసి హి రావణం, ౨౭౫

(తా మితి) అకామాం విరాగిణీం, వివేక్షమానాం రథోపరిష్ఠలే బుతంతీం, ఆదాయ వున
రంకే య, ఉత్పాత, రథేన సహిత ఇతి శేషః. ౨౨౪

చంకె   య, ఉత్పాత, రథేన సహిత ఇతి శేషః.

(తత ఇతి.) ఆత్మ సా, మత్తేన మదయుక్తేన, భ్రాంతచిత్తా యథా భ్రాంతచిత్తేన చ,
మత్తాశః. ౨౩౪

చు. కోశ.

(హేతి.) అమర్చిణా ఖరవధక్యతామర్చనతా.

၁၄၂

(జీవిత మితి.) ధర్మపాతాః అశ్రితసంరక్షణరూపధర్మపాతాః, జీవితం సుఖ మద్ధాంశ్చ
పరిత్యజా జీవితాదిపరిత్యాగశీలః.

పరిత్యజా జీవితాదిపరిత్యాగశీలః.

(నవ్యతి.) నను, నామేతి ప్రసిద్ధా. అవివితానాం దుష్టనానాం, వివేతా శిక్షకః, పాపం పాపిష్ఠం, థం, న కాపి న శిక్షయసి.

పాపిష్టం, ిథం, న కాని న శిక్షయని.

❖ ఆత్మైవయథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం నాట్యత్వం సూచితం. ఇతి-తిలకం.

(అ. కో. శా.)

నను సద్ధ్యోఽవినితస్య యశ్యతే కర్మణః ఫలం.

కాలో వ్యంగీభవ త్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే,

౨౬౪

స కర్మ కృతవా నేత త్కాలోపహతచేతనః.

జీవింతకరం ఘోరం రామా ద్వ్యసన మాపుహి,

౨౮౪

హంతేదాసేం సకామాస్తు కైకేయా సహ బాంధవైః.

హ్రీయే య ధర్మకామస్య ధర్మపత్ని యశస్వినః,

౨౯౪

అమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికారాశ్చ సుపుష్పితాశ్చ.

ఒప్రం రామాయ శంసద్వం సీతా హరతి రావణః,

౩౦౪

అశాసనే స్వయమేవ హేతు మున్నయతి (నన్వితి.) అవినితస్య దుర్జనస్య, కర్మణః
పాపస్య, సద్యః ఫలం న దృశ్యం - కుతః? అత్ర ఫలదర్శనే, కాలో వ్యంగీభవతి సహకారి
కారణం వతి. అభూతతద్భావే చ్ఛిః, పక్తయే సాకాయ. ౨౬౪

(న ఇతి.) సః స్వ మిత్యర్థః. వ్యసనం భ్రంశం 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమర. ౨౮౪

వనే రాక్షసాదిభిర్న్యతా భవే దితి సూర కైకేయా వనం ప్రేషితవతితి వైదేహ్య
హృదయే సర్వదా స్థితం. త దిదాసిం 'సుప్తసమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానగ దృష్ట' మి
న్యాయే (హంతేతి.) అత్ర హేతు మాహ (హ్రీయే య దితి.) ౨౯౪

అథ చిత్రవిభ్రమాదిరేకా దచేతనా నపి రా యతే త్యర్థయతే (అమంత్రయ
ఇత్యాదిభి) స్పష్టకైః. అమంత్రయే సంబోధయామి. జనస్థానే, స్థితానితి శేషః. కర్ణికారాశ్చ
పరి పూర్ణా వుష్పన్మణా. రావణ స్సీతాం హరతితి యత్ ఏత, వృంసద్వం కథయత.
వ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. ౩౦౪

మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రసవణం గిరిం.	
క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః,	౩౧౪
హంసకారండవాకిర్ణాం వందే గోదావరీం నదీం.	
క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః,	౩౧౫
దైవతాని చ యా న్యస్మిన్ వనే వివిధపాదపే.	
నమస్కరో మ్యహం తేభ్యో భర్తు శ్శంసత మాం హృతాం,	౩౧౬
యానికానిచిద వ్యత్ర సత్త్వాని నివసం త్యుత.	
సర్వాణి శరణం యామి మృగపక్షిగణానపి,	౩౧౭
హ్రయమాణాం ప్రియాం భర్తుః ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం.	
విపశాఽపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత,	౩౧౮
విదిత్వా మాం మహాబాహు రముత్రాపి మహాబలః.	
ఆనేష్యతి పరాక్రమ్య వైవస్వతహృతా మపి,	౩౧౯

(మాల్యవంత మితి) మాల్యవంతం వృష్ణవంతం, శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం. ప్రసవణం ప్రసవణాఖ్యం. ౩౧౪

(హంసేతి.) సంఘుష్టాః హంసా స్పృశసాశ్చ యస్యాం సా హంససారససంఘుష్టా. కర్తరి క్తః. హంసకారండవాకిర్ణా మి శుద్ధః పాతః. ౩౧౫

(దైవతానీతి.) తేభ్యో, యుష్మభ్య మితి శేషః. ౩౧౬

(యానిత్యాని) క్షోకద్వయ మేకాన్వయం. సత్త్వాని జంతవః. ఉతేతి సంబోధనే, సముచ్చయే వా. (హ్రయమాణా మితి.) హ్రయమాణాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం ప్రియాం మాం, సీతా రావణేన హృతి భర్తు శ్శంసత, రావణా న్న భేతవ్యం, తత్త్వం కథయతేతి భావః. ౩౧౭

కథనే కిం తత్రాహ (విదిత్యేతి.) భవదుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా, అముత్ర స్వర్గలోకే, గతా మపి, వైవస్వతహృతా మపి, మాం, పరాక్రమ్యనేష్యతి. తస్మా దవశ్యం శంసతేతి భావః. ౩౧౮

(జటాయనా రావణనిరోధనం)

కామం స్వభావ యో యస్య న శక్యః పరిమార్జితమ్.

న హి దుష్టాత్మనా మార్య మావస త్యాలయే చిరం,

౧: 4

విషయే వా పురే వా తే యదా రామో మహాబలః

నాఽపరాధ్యతి ధర్మాత్మా కథం తస్మాఽపరాధ్యసి.

౧౨౫

యది శూన్యభావేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః.

అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా,

౧౨౬

ఏనం బహుసాంత్యనేపి సీతావిసర్జనాకరణాత్ భవాదృశే ఉపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ (కామ మితి.) యో యస్య స్వభావః ఔత్పత్తికః స ధర్మః, కామం అత్యంతం, పరిమార్జితం న శక్యః ఉపదేశేన నివర్తయితుం న శక్య ఇత్యర్థః. తథాహి-అర్యం సదుపదేశః, దుష్టాత్మనాం, అయే హృదయే, చిరం నాఽపరాధ్యతి న తిష్ఠతి

౧౨౭

శత్రుభార్యాపహరణం మమ స్వభావ ఇత్యాశంక్య శాత్రవస్తనక్తిరత్ర నాస్తీత్యాహ (విషయే వేతి.) విషయే రాజ్యే, యదా నాఽపరాధ్యతి తదా తస్య కథ మపరాధ్యసి?

౧౨౮

ఖరనధ ఏన మహాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ ద్వాభ్యాం (యదీతా, ది) వృత్తం మర్యాదా మతి క్లాంతోఽతివృత్తః.

౧౨౯

౪ నను దుష్టః సమీచినో వా స్వభావో దురతిక్రమః, తత్ర దుష్టస్వభావానా మపి ప్రాప్త మైశ్వర్యం దుర్నివారమేవేత్యత అహ. (కామస్వభావ ఇతి.) స్వభావో దురతిక్రమోఽస్తు, దుష్టాత్మనా మాలయే గృహే, అర్య మైశ్వర్యం, చిరం చిరకాలం, నావసతి న తిష్ఠతి. అయం కామః-సుకృతో న త్యైశ్వర్యప్రాప్తి, సుకృతం చ దుష్టాత్మనా క్రియమాణం ప్రాయేణ నిష్ఫలం భవతి. తనై త త్సంభావితం, యద్వా, యస్య పురుషస్య యః కామస్వభావ స్తస్య స స్వకామః. సమాప్తిః స శక్యః, కుతః? (సహితి.) హి యస్మా ద్దుష్టాత్మనా మాలయే చిత్రే, అర్యం పూజ్యం పూజ్య మితి యావత్. చిరం చిరాయ, నాఽపరాధ్యతి, తస్మాత్. ధర్మేణ పాప మపనుదతితి శ్రుత్యా కామాదిస్వభావనివృత్తికారణత్వేన బోధితస్య ధర్మస్య పాపి వ్యభావా త్పాపస్వభావో న శక్యమాద్యనః కేనాపి త్యర్థః, ఇతి తత్త్వదివికా.

అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః.

యస్య త్వం లోకనాథస్య భార్యం హృత్వాగ్గమిష్యసి, ౧౦౪

క్షిప్రం పిసృజ ౭౬ ౦ మా త్వా ఘోరేణ

దహే ద్దహనభూతేన వృత్రమింద్రాశని ర్యథా. ౧౦౫

సర్ప మాశీవీషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతే నావబుధ్యసే.

గ్రీవాయాం ప్రతిముక్తం చ కాలిపాశం న పశ్యసి, ౧౦౬

స ఖ ర స్సౌమ్య భర్తవ్యో యో నరం నావసాదయేత్.

త దన్న మపి భోక్తవ్యం జీర్యతే య దనామయం, ౧౦౭

య త్కృత్వా న భవేద్దర్శో న కీర్తి ర్న యశో భువి.

శరీరస్య భవే త్తేదః క స్త త్కర్మ సమావరేత్. ౧౦౮

(అత్ర) హననవిషయే. (యస్మితి.) తస్మితి పూర్వశః. ౧౦౯

ప్రకృత ముపసంహరతి (క్షిప్రమితి) అత్ర రామ ఇత్యధ్యాహర్యం. చక్షుషేత్యనేన దర్శన మాత్రేణ వధో లక్ష్యతే. అశనిః వజ్రం. ౧౧౦

సీతాగ్రహణ మవశ్యం మృత్యుకర మిత్యాహ (సర్ప మిత్యాది.) అశీవిషం అశీవిషాఖ్యం, ప్రతిముక్తం అముక్త పశ్చునద్ధ స్పర్శోపవశ్యం నాశయతి తద్వ ద్ధియం సీతా గృహీతా త్వాం నాశయిష్యతితి భావః. వ్యాజస్తుతి రలంకారః. ౧౧౧

(స భార ఇతి.) భారః భారద్రవ్యం, నావసాదయేత్ న పీడయే, తనామయం వ్యాధిః సుత్పాదకం. అత్రాపి పూర్వవ ద్వ్యాజస్తుతిః. ౧౧౨

(యదితి.) య త్కార్యం కృత్వా స్థితస్య న ధర్మో భవే, కీర్తిః ఐశ్వర్యాధిజనితా ప్రథా వా న భవేత్, యశః భోగిత్యకృతప్రథా వా న భవేత్, ప్రత్యుత శరీరదుఃఖమేవ భవేత్. తత్కర్మ క స్పమావరేతీ? మూఢ ఏవావచరేత్. తథావిధకర్మకరణా ద్భవా న్మూఢ ఏవేతి భావః. ౧౧౩

(జటాయునా రావణనిరోధం)

షష్ఠి ర్వర్షసహస్రా మమ జాతన్య రావణ.

ఏత్యుత్తైతామహం రాజ్యం యథావ దనుత్పత్తతః,

౧౯౪

వృద్ధోఽహం త్వం యువా ధన్వీ సశరః కవచీ రథీ.

తథా ప్యాదాయ వైదేహిం కుశలీ న గమిష్యసి,

౨౦౪

న శ క్త స్త్వం బలా ధ్ధర్మం మమ పశ్యతః.

హేతుభి ర్న్యాయసంయుక్తై ర్ధ్రువాం వేదశ్రుతి మివ,

౨౧౪

యుధ్యన్య యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ.

శయిష్యసే హత భూమౌ యథాపూర్వం ఖం ప్రథా.

౨౨౪

మయి వృద్ధత్వేనానవమతిం మా కృథా ఇత్యాశయేనాహ ద్వాభ్యాం (షష్ఠిరిత్యాది.) షష్ఠి ర్వర్షసహస్రా, గతానితి శేషః. జాతస్యే త్యనేన వయసా జీర్ణత్వ ముచ్యతే. రాజ్యం యథా వత్, అనుత్పత్తతః పాలయత ఇత్యనేన కర్మణా జీర్ణత్వ ముక్తం. అహం ధనురామ్యుపకరణ రహితః. ఏతదేవ దృష్టాంతముఖేన ద్రధయతి (న శ క్త ఇతి.) మమ పశ్యతః మయి పశ్యతి సతి. సీ ధ్ధర్మం, న శ క్తః న సమర్థః, కథ మివ? న్యాయసంయుక్తైః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః, హేతుభిః అనుమానైః, ధ్రువాం నిశ్చలాం, అవిచాల్యప్రామాణ్యా మితి యావత్. వేదశ్రుతి మివ వేదశ్రుతి మివ, దీర్ఘ అర్హః, వేదశ్రుతితి వేదః. స్వతః శ్రుతాం శ్రుతి మిత్త్యర్థః. యథా వేదవిదగ్రేసరే పశ్యతి సతి, హేతుకైః న్యాయసిద్ధై ర్హేతుభిః, శ్రుతిః, అన్యథా అన్యపరా, నేతుం న క్త్యతే, తద్వదితి భావః. అన్యపరార్థవాదాదిన్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః. యథా తా మన్యథా కుర్వణ స్వయమేవ వినశ్యతి. న వేదశ్రుతేః కాపి హానిః, ఏవం సీతా మపహరం స్త్వ మేవ నశిష్యసి, నతు సీతాయః కాపి హాని రిత్యాకూతం. యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతి మన్యథా (కుర్వంతం కల) యథా త దనహమానో యావచ్చక్తి నివర్తయతి తథాఽహమపి త్వయా బలా స్త్రియమానామపి సీతాం యావచ్చక్తి నివర్తయిషామి త్యర్థః.

౨౦౪

(యుధ్యస్యేతి.) యది శూరోఽసి, ముహూర్తం తిష్ఠ మా పలాయన్య, మయా యుధ్యన్య, యుద్ధే మయా హత స్త్వం పూర్వం రామేణ హతః ఖర ఇవ భూమౌ శయిష్యసే. యద్వా, యది శూరోఽసి తదా మయా యుధ్యన్య, అథవా, రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ. శేన హత శ్శయిష్యస ఇతి. యద్వా, యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ. స్థిత్యా తేన యుధ్యన్య. ౨౨౪

అనకృ త్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదానవాః.

నచిరా చ్చిరవాసా స్త్వాం రామో యుధివధిష్యతి, ౨౩౪

కిన్న శక్యం మయా కర్తుం గతౌ దూరం నృపాశ్మజౌ.

క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయో ర్భీతో న సంశయః, ౨౪౪

నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభా మిమాం.

సీతాం కమలపత్రాక్షీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం, ౨౫౪

అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య మహాత్మనః.

జీవితేనాఽపి రామస్య తథా దశరథస్య చ, ౨౬౪

తిష్ఠ తిష్ఠ దశగ్రీవ ముహూర్తం పశ్య రావణ.

యుద్ధాతిథ్యం ప్రదాస్యామి యావత్ప్రాణం నిశాచర, ౨౭౪

వృంతా దివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, పంచాశ స్సర్గః.

న కేవలం స్వాపరాధప్రతికారః, కింతు నవ్వానాం చ సామాన్య మధిదైవత మిత్యుక్తిస్య రామస్య స్వకీయాపరాధప్రతికారోపి భవిష్యతి త్యాహ (అనకృ దితి.) ౨౩౪

ఏవ ముక్తేషు పునః పలాయమానం ప్రత్యాహ (కిం స్వీతి.) కింను శక్యం కిం వా శక్యం, నశ్యసే అదర్శనం ప్రాప్నోషి. తయోః తాభ్యాం. ౨౪౪

తథాపి త్వాం నాఽహం గ యహా (నపి తి.) జీవమానస్య జీవతః, మయి జీవ తిత్కర్త. ౨౫౪

త్వయా కిం కర్తుం శక్యం? మిత్యత్రాహ (అవశ్య మితి.) జీవి నాపి జీవితవ్యయేనాపి. ౨౬౪

(తిష్ఠ తిష్ఠేతి.) యథాప్రాణం ౨౭౪

(వృంతా) దిత్కర్థ మేకాన్వయం. 'వృంతం ప్రసవబంధన' మిత్యమరః. ౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాషణే, రత్న ష్టినే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకవంశ శస్త్రార్థ :

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయుః,
క్రుద్ధస్యాఽగ్నినిభా స్సర్వా రేజు ర్వింశతిదృష్టయః.

౧

సంరక్తనయనః కోపా త్రప్తకాంపనకుండలః,
రాక్షసేంద్రోఽభిదుద్రావ పతగేంద్ర మమర్షజః.

స సంప్రహర స్తుముల స్తయో స్తస్మి న్మహావనే,
బభూవ వాతేద్ధతయో ర్మేఘయో గగనే యథా.

౨

త ద్బభూవాఽద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయో స్తదా,
సపక్షయో ర్మాల్యవతో ర్మహాపర్వతయో రివ.

౩

అథ ఏకవంశ శస్త్రార్థ :

శ్లోకము

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగ మకరో జటాయు రిత్యాహ (ఇతిత్యాది.)

౧

(సంరక్తనయన ఇతి.) అమర్షజః అసహసః.

౨

(స ఇతి.) నః యుధ్యస్యేతి పూర్వం ప్రవర్తితః, సంప్రహరః యుద్ధం, వాతాభ్యాం
పతికూలవాయుభ్యాం, ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః, మేఘపక్షే సంప్రహరః సంఘట్టనమాత్రం.

౩

(తదితి.) సపక్షయోః పక్షసహితయోః, మాల్యవతోః - మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ,
ఏకో దండకారణ్యే పూర్వము క్తః 'మాల్యవంతం శిఖరిణ' మితి, అన్యః కిష్కింధానమిపే పక్ష్యతి
చర్షావర్ణనే.

తతో నాకనరాచై స్తీక్షణ్యైశ్చ వికర్ణిభిః,
అభ్యవప్స న్మహాఘోరై ర్గృధ్రరాజం మహాబలః.

స తాని శరణాలాఙ్ఘ్యగృధ్రః పత్రరథేశ్వరః,
జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే.

తస్య తీక్షణ్యభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః,
చకార బహుధా గాత్రే ప్రణా నృతగసత్తమః.

అథ క్రోధా ద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశ మార్గజాః,
మృత్యుః ండనిభాః ఘోరాః శత్రుమర్దనకాంక్షయా.

స తై ర్భ్రాతై ర్మహావీర్యైః పూర్ణముక్తై రజిహ్మగైః,
విభేదనిశితై స్తీక్షణ్యై ర్గృధ్రం ఘోరై శ్శిలీముఖైః.

(తత ఇతి.) నా కైః నాళమాతశరైః, నారాచైః ఆయనశరైః, వికర్ణిభిః అంకశా
గ్రీవైః.

(స ఇతి.) పత్ర రథేశ్వరః పక్షిశ్వరః, ప్రతిజగ్రాహ సేహే, రావణాస్త్రాణి రావణ
స్త్రాణి.

(తస్యేతి.) తస్య రావణస్య, గాత్రే.

(అథేతి.) మార్గజాః బాణాః.

(స తై రితి) పూర్ణం అకర్ణాకృష్టం యథా తథా. ముక్తైః అజిహ్మగైః
విశితైః శాణ్డీదైః, అత ఏవ తీక్షణ్యైః, ఘోరైః భయంకరైః. శిలీముఖైః-శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం
పైః బాణైః, గృధ్రం విభేద.

4 బాణాజిహ్మగళభౌ గుణవచనా - 3 రోషయంతి శత్రు మితి బాణాః,
అజిహ్మగా ఋజుగామినః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతాయాః జటాయుదర్శనం)

సా తదా కరుణా వాచో విలిపంతి సుదుఃఖితా.
వసస్పృగతం గృధ్రం దదర్శా తలోచనా, ౩౭౪

సా త ముద్వీక్ష్య సుశ్రోజీ రావణస్య వశం గతా.
సమాక్రంద దృయపరా దుఃఖోపహతయా గిరా, ౩౮౪

జటాయో షశ్య మా మార్య హ్రీయమాణా మనాథవతే.
అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా, ౩౯౪

నైష వారయితుం శక్య స్తవ క్రూరో నిశాచరః,
సత్త్వవాః జితకాశి చ సాయుధ శైవు చ దుర్మతిః. ౪౦౪

రామాయ తు యథాతత్త్వం జటాయో హరణం మమ,
లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వ మాఖ్యాతవ్య మశేషతః. ౪౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

(సేతి.) కరుణాః దీనాః, తాత్కాలికహర్షం సూచయతి (అయతలోచనేతి.) ౩౭౪

(సా త మితి.) సమాక్రందత్, క్రది అహ్వనే రోదనే చ. దుఃఖోపహతయా దుఃఖ
గర్భదయా. ౩౮౪

(జటాయో ఇతి.) అర్జేతి శ్వశురవః సంబోధనం. కరుణం యథా తథా
హ్రీయమాణాం. ౩౯౪

(నేతి.) అశక్యత్వే హేతు స్సత్త్వవా నిత్యాదికం. జితకాశి జయావహః, దుర్మతిః
కూటయోధి. ౪౦౪

తర్హి మయా కిం కర్తవ్యం? తత్రాగా (రామాయ త్వితి.) తత్ అస్య దుర్జయత్యా
దేవ హేతోః. ౪౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

(రావన్న దుష్టం)

స రాక్షసరథే పశ్యతా జానకిం బాష్పలోచనాం,
అచింతయిత్వా తా న్నాభాః రాక్షసం సమభిద్రవః. ౧౦

తతోఽన్య సశరం చాపం ముక్తా పితం,
చరణాభ్యాం మహాతేజా బభృజు పక్షశర్వరః. ౧౧

తతోఽన్య ధ్ధను రాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః,
వపర్ష శరవర్షాణి శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౨

శరై రావారిత ప్రస్య సంయుగే పతగేశ్వరః,
కులాయ ముపసంప్రాప్తః పక్షివ ప్రబభౌ లదా. ౧౩

స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయ చ,
చరణాభ్యాం మహాతేజా బభృజు మహాధనుః. ౧౪

త చ్చాగ్ని సదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరం,
పక్షాభ్యాం స మహాపిర్యో వ్యాధునో తృతగేశ్వరః. ౧౫

(స ఇతి.) సమభిద్రవః సమభ్యుద్రవః. ౧౦

(తత ఇతి.) సశరం సంహతశరం. ౧౧

(తత ఇతి.) క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః. (శరై రితి.) అవారితః అ సమంతా
ద్వ్యాప్తః, కులాయం వీడం, ప్రాప్తః పక్షివ బభౌ. ౧౨-౧౩

(స ఇతి.) తాని చ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధను ర్బభృజు చేత్యన్వయః. ౧౪

(చేతి.) శరావరం కవచం, పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన, వ్యాధునో ప్రవ్యావయత్. ౧౫

4. 'శరాసన' మితి పాఠే శరప్రక్షేపకారణం, తచ్చ ద్విత్వీయం ధనుశ్చ; బభంజే
త్యన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

కాంచనరశ్మదాకాదివ్యాఘ్రం చ ఖరాకా, శ్చాంచలస్య జవసంపన్నాకా జఘాన సమరే బలీ.	౧౬
వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్పిషం, మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథం.	౧౭
పూర్ణచంద్రప్రతికాశం చత్రం చ వ్యజనై స్సహ, పాతయామాస వేగేన గ్రాహి రాక్షసై స్స.	
సారథే శ్చాంచలస్య వేగేన తుండేనైవ మహా చ్చిరః, పున ర్వ్యపాహర చ్ఛ్రీమాకాపక్షిగాజో మహాబలః	౧౯
స భగ్నధన్వా విరథో హాశ్వో హతసారిధిః, అంకేనాచలదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః.	౨౦
దృష్ట్వా నివర్తితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనం, సాధు సాధ్వీని భూతాని గృధ్రరాజ మపూజయత్.	౨౧

(కాంచనేతి.) కాంచనరశ్మదాకా స్వర్ణమయకవచయుక్తాకా 'ఉరశ్చదః కంకటకో
జాగరః కవచోఽప్రియా' మిత్యమరః, బలీ జటాయుః

(వర మితి.) త్రివేణుః యుగంధః, కామం యథేచ్ఛం గచ్ఛతి కామగం.

(పూర్ణేతి.) గ్రాహిః - త్ర గ్రాహకైః, నందిగ్రహిత్యాదినా జినిః.

(సారథే రితి.) వ్యపాహరత్ ఖండితవాకా, పున రిత్యనేన చత్రాదిఖండనం తుండేనేతి
సూచ్యం.

(స ఇతి.) భగ్నధన్వా, ధనుష చ త్యనజ్ఞో.

(దృష్టేతి.) మనపేతి శేషః.

(రావణేన జటాయో ర్యుద్ధం)

పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జవయా పక్షియాథపం,
ఉత్సపాత పున ర్ద్వష్టో మైథిలీం గృహ్యా రావణః ౨౨

తం ప్రహృష్టం నిధాయాఽంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజాం,
గృహ్రరాజ సముత్పత్య సమభిద్రుత్య రావణం.
సమావార్య మహాతేజా జటాయు రిద మబ్రవీత్, ౨౩

వజ్రసంస్పర్శబాణస్య భార్యాం రామస్య రావణ.
అల్పబుద్ధే హర స్యేనాం వధాయ ఖలు రక్షసాం, ౨౪

సమిత్రబంధు స్సామాత్య స్సబల స్సపరిచ్ఛదః.
ఏషపానం ఏబ స్యేత త్విపాసిత ఇవోదకం, ౨౫

అనుబంధ మజానంతః కర్మణా మవిచక్షణాః.
శీఘ్రమేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి, ౨౬

(పరిశ్రాంతం గృహ్య గృహీత్వా. ౨౨)

(సమిశ్రితం) సార్వజ్ఞిక ఏకాన్వయః. సముత్పత్య ఉర్ధ్వం గత్వా, సమభిద్రుత్య
అభిముఖం గత్వా, సమావార్య సమ్యగవరుద్ధ్య. ౨౩

(సక్రతేః) వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య. ౨౪

(సమిశ్రితం) ఏయత ఇతి పానం, పానకరపాది. విషయుక్తం పాన మితి మధ్యమ.
పదలోపనమానః. యద్యా, విషస్య పానం విషపానం, ఏత త్ప్రతాపరణరూపం విషపానం.
విషసి కరోషి. ఓదనపాకం పచతితిసత్ ప్రకృతేః ప్రత్యయోపసానమాత్రం ప్రయోజనం. ౨౫

(అనుబంధ మితి.) అనుబద్ధత ఇత్యనుబంధః, ఫలం. అవిచక్షణాః అసమర్థాః,
కర్మణాం ఉత్పన్నాక్రియమాణానాం ఫల మజానంతః శీఘ్రం వినశ్యంతి త్వోదాహరణం భవా
నిత్యాహ (యథేతి.) ౨౬

బద్ధ స్త్ర్యం కాలపాశేన క్వ గత స్తస్య మోక్ష్యసే.

వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా, ౨౭౪

నసా జాతు దురాధరౌ కాకుత్స్థా తవ రావణ.

ధర్మజం చాశ్రమస్యాశ్రమ్య త్సుమిష్యేతే తు రాఘవో, ౨౮౪

యథా త్వయా కృతం కర్మ భరుణా లోకగర్హితం.

తస్కరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః, ౨౯౪

యుద్ధ్యస్య యది శూరోఽసి మహూర్తం తిష్ఠ రావణ.

శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖరస్తథా, ౩౦౪

పరేతకాలే పురుషో య త్కర్మ ప్రతిపద్యతే.

వినాశాయాశ్రమేనోధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్మ తత్, ౩౧౪

(బద్ధ జతి.) కాలపాశేన బద్ధ స్త్ర్యం, క్వ దేశే, గతస్య, తస్య తస్మా త్కాలపాశా న్మోక్ష్యసే? సహనువర్తమానా దృంధా త్కంఠం తే ముక్తి ర్భవిష్యతి త్యర్థః. సామిషం మాంససహితం. బడిశం మత్స్యబంధనం, 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. అమిష లోభేన, గృహ్య గృహీత్వా, జలజో మత్స్యో యథా దేశాంతరం గతోపి న జీవతి, బడిశామోక్షణాత్. తద్యత్.

(సహితి.) ఆశ్రమకర్మకం త్వత్కర్మకం ధర్మజం పరిభవం. ఆశ్రమశబ్దేన ఆశ్రమస్థా సితోచ్యతే, మంచాః క్రోశంతితివ.

(యథేతి.) లోకగర్హితం కర్మ. భరుణా త్వయా యథా కృతం, తథా, తస్కరాచరితో మార్గః తస్కరకృత్యతుల్యం త్వత్కృత్య మిత్యర్థః. తస్మా దేష మార్గః, వీరనిషేవితో న భవ తిత్యర్థః.

(యుద్ధ్యస్తేతి.) పూర్వసర్గాంతే వ్యాఖ్యాతోఽయం.

(పరేతేతి.) పరేతకాలే మృత్యుకాల ఇత్యర్థః. య త్కర్మ యదృశం కర్మ, పురుషః అత్మవినాశాయ, ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి, అధర్మ్యం అధర్మా దనపేతం, త త్కర్మ సీతాపరణ రూపం. ప్రతిపన్నోఽసి, వీతాదృశకర్మకరణా దవశ్య మవసరితం మృత్యుం ప్రాప్నో మీత్యర్థః.

(రావణస జటాయుః పాతనం)

పాపాసటంధో వై యస్య కర్మణః కర్మ కో ను తత్.

కుర్వీత లోకాధిపతి స్వయంభూ ర్భగవానపి,

౩౨౪

ఏవ ముక్త్యా శుభం చాక్యం జటాయు ప్రస్య రక్షసః.

నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాక్,

౩౨౫

తం గృహీత్వా నఖైః ప్రీత్యై ర్విరరాద సమంతతః.

అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యా ద్దుష్టవారణం,

౩౨౬

విరరాద నఖై రస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్,

కేశం శ్చోచ్చాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః,

౩౨౭

స తథా గృహీతాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః.

అమర్షస్ఫురితోష్ఠ స్సన్ ప్రాకంపత స రావణః,

౩౨౮

(పాపేతి.) యస్య కర్మణః,

ధః పాపఫలసంబంధో భవతి, తత్కర్మ.

లోకాధిపతిత్వాదివిశిష్టోపి కో ను కుర్వీతి?

౩౨౪

(ఏవ మితి) పృష్ఠ ఇత్యనేన జటాయుష మనాదృత్య రావణస్య పలాయనానత్యం గమ్యతే.

౩౨౫

(౪ మితి.) గృహీత్వా బలాన్నివర్త్యాధిరూఢస్సన్ జటాయుః, గజారోహో యంతా, దుష్టవారణం పలాయితం. అంకురై ర్నిరుధ్య యథా విదారయతి తథా నఖైః విదదార. స్యాదితి సంభావనాయాం.

౩౨౬

(విరరాదేతి.) నఖపక్షముఖాయుధో గృహీతః, అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖైః సమర్పయన్, సమర్పయన్ వ్యాపారయన్ సన్, విరరాద వ్యదారయ దిత్కర్తవ్యః. కేశం శ్చోచ్చాటయామాస.

౩౨౭

(స జతి.) అమర్షేణ క్రోధేన, స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః, ప్రాకంపత ప్రహార్యం ప్రదక్షిణం ప్రాచల దిత్కర్తవ్యః.

౩౨౮

స పరిష్కంజ్య వైదేహీం వామేనాఽంకేన రావణః.

తలేనాఽభిజఘానాఽఽ శు జటాయం క్రోధమూర్ఛితః,

324

జటాయు న్న మభిక్రమ్య తుండేనాఽస్య ఖగాధిపః.

వామ దశ తదా వ్యపాహర దరిందమః,

325

సంఛిన్నబాహో స్సద్వైవ బాహవ స్సహసాఽభవన్.

విషజ్వాలావళీయుక్తాః వల్మీకా దివ షన్నగాః,

326

తతః కోద్రా ద్దశగ్రీవ స్సీతా ముత్సృజ్య రావణః.

ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్రరాజ మపోథయత్,

327

తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాఽతులవీర్యయోః.

రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ,

328

(స ఇతి.) అంకేన ఊరుభాగేన,

జటాయు రిత్కుకారాంతో వ్యప్తి.

329

(జటాయురితి.) అభిక్రమ్య అభితో గత్వా, అవసరం ప్రతిక్షేప్త్యర్థః. అస్య వామ బాహుశ్చ, యై స్సీతా పరిష్కంజ్య తా నిత్యర్థః. వ్యపాహరత్ అచ్చినత్.

330

(సంఛిన్నబాహో రితి.) సంఛిన్నబాహోః, చరణా దితి శేషః. సద్వైవ త్యాదౌ సలోపే వృద్ధిః. అభవన్ ప్రాదురభవన్, విషజ్వాలే త్యుపమానవిశేషణ సాయుధత్వం గమ్యతే.

331

(తత ఇతి) అపోథయ దతాదయత్.

332

(తత ఇతి.) సంగ్రామో యుద్ధం.

333

(రావణేన జటాయోః పాః సం)

తస్య వ్యాయచ్చమానస్య రామస్యాఽర్థే న రావణః.

పక్షై పార్శ్వైః చ పాదౌ చ ఖడ్గ ముద్భృత్య సోఽచ్చినత్,

౪౨౪

స చ్చిన్నపక్షు స్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా.

నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవితః,

౪౨౫

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ తుతజార్ద్రం జటాయుషం.

అభ్యుధావత వైదేహీ స్వబంధు మివ దుఃఖితా,

౪౨౬

తం నీలజీమాతస్సకాశకల్పం సుపాండురోరస్క ముదారపీర్వం,

చదర్శం లంకాధిపతః పృథివ్యాం జటాయుషం శాంత మివాగ్నిదావం.

౪౨౭

తతస్తు తం ప్రతరథం మహితలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితం,

పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద సీతా జనకాత్మజా తదా.

౪౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకపంచాశ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) వ్యాయచ్చమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః, అచో యమహన ఇత్యాత్మనేపః .
'శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఉచ్యత' ఇతి వాగ్బటః. యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః.
పార్శ్వైః పక్షిములే. ౪౨౪

(స హతి.) అల్పజీవిః, చిత్రితః, చిత్రపాద ఇత్యర్థః. ౪౨౫

(త మితి.) క్షతజం శోచితం. ౪౨౬

(స మితి.) నీ 'రా' కల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం, అగ్నిదావం
దావాగ్నిం. ౪౨౭

(తత ఇతి.) పరిష్వజ్య, చామభ్యా మితి సేషః. ౪౨౮

ఇతి శ్రీరామాయణవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నానామ, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకపంచాశ స్సర్గః.

పాదము

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

అథ ద్విపంచాశ సర్గః

మల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః,
దదర్శ భూమౌ పతితం సమీపే రాఘవాశ్రమామ్.

౧

సా తు తారా రావణేన సమీక్ష్య తం,
గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా.

౨

ఆలింగ్య గృధ్రం విహతం రావణేన బలీయసా,
విలలాప సుదుఃఖితః శశినిభాననా.

౩

నిమిత్తం లక్షణజ్ఞానం శకునిస్వరదర్శనం,
అవశ్యం సుఖదుఃఖము నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే.

౪

అథ ద్విపంచాశ సర్గః

జటా విస్మయాయా స్సీతాయాః పున రపి రావణేన హరణప్రకార మాహ
(తమిత్వాది.) రాఘవాశ్రమా దిత్యవధిత్వా త్పంచమి.

౧

(సా త్వతి.) రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యే త్యన్వయః.

౨

విశేషాంతరం వక్తుం పున రనువదతి (ఆలింగ్యేతి.) కరాభ్యాం సంస్పృశ్యే త్యర్థః.
(నిమిత్త మితి.) లక్షణాని అక్షిప్తందనాదీని, తేషాం జ్ఞానం, శకునిచాం పింగళ్యాదీనాం,
స్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం, నరాణాం సుఖదుఃఖము, నిమిత్తం జ్ఞాపకం, ప్రతిదృశ్యతే.

౩-౪

(రావణ-పీతాయా నయనం).

నూనం రామ న జానాసి మహా ద్వ్యసన మాత్మనః,
ధావంతి నూనం కాకుత్స్థం మదర్థం మృగపక్షిణః.

4

అయం హి పాపచారేణ మాం త్రాతు మభిసంగతః,
శేతే వినిహతో భూమౌ మమాభ్యాగ్యా ద్విహంగమః.

5

త్రాహి మా మద్య కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా,
సుసంత్రస్తా సమాక్రంద చ్ఛృణ్వతాం తు యథాంతికే.

6

తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతి మనాథవః,
అభ్యధావత రావణో రాక్షసాధిపః.

7

తాం లతామివ వేష్టంతి మాలింగంతి మృహద్రుమాః,
ముంచ ముంచేతి బహుశః ప్రవద న్నాక్షిసాధిపః.

8

తతః కి మిత్థత్రాహ(నూన మితి) హి రామ, అత్మనే మహా ద్వ్యసనం న జానాసి కి మితి కాకుః, జానాస్యేవ. యస్మా న్మదర్థం మదసహరణసూచనప్రయోజన ముద్దిశ్య, మృగపక్షిణః. కాకుత్స్థం త్వా మభిధావంతి నూనం. సంత్రస్తి మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థ మభిధావంతి. తేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం జానాస్యేవే త్యర్థః.

9

వ్యసన మేవాహ (అయం ఎ తి.) అయం విహంగమః, పాపచారేణ రావణేన, వినిహత శ్చేతే.

10

(త్రాహితి.) శృణ్వతా మంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ. దూరస్థితం, రామం లక్ష్మణం చ రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆ కంఠవత్.

11

(తా మితి.) క్లిష్టమాల్యాభరణాం మృదితమాల్యాభరణాం, క్షణం విక్రాంతః, అభ్యధావత అభ్యధావత్.

12

(తా మిత్యాది) ద్వా వేదాన్వయౌ. లతామివ భూతలే, వేష్టంతిం వేష్టమానాం.

13-14

క్రోశంతిం రామ రామేతి రామేణ రహితాం వనే,
జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రహాంతకసన్నిభః. ౧౦

ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సచరాచరం,
జగ త్సర్వ మమర్యాదం తమసాఽంధేన సంవృతం. ౧౧

న వాతి మారుత స్తత్ర నిష్ప్రభోఽభూ ద్ధివాకరః,
౧౧౫

దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన
కృతం కార్య మితి శ్రీమాన్ వ్యాజహర పితామహః, ౧౧౫

ప్రహృష్టా వ్యథితా శ్చాఽఽసన్ సర్వే తే పరమర్షయః.
దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః.
రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా, ౧౧౬

స తు తాం రామ రామేతి రుదంతిం లక్ష్మణేతి చ,
జగమాఽఽదాయ చాఽఽకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః. ౧౧౭

(ప్రధర్షితాయా మితి.) అమర్యాదం భిన్ననత్వప్రకృతికం. అంధేన గాఢేన, తమసా-
జ్ఞా ఫకారేణ, తదా జగ త్సర్వం, సంవృతం విమూఢం చాఽఽసీ దిత్యర్థః. ౧౧

(న వాతిత్యర్థ) మేకం వాక్యం. (దృష్టేతి.) పరామృష్టాం అవహృతాం. దివ్యేన
చక్షుషా జ్ఞానేన, దృష్ట్వా జ్ఞాత్యా. కార్యం విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం, కృత మితి వ్యాజహర,
ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరావన్నిధానే వ్యుదాహరణ్. ౧౧౫.

(ప్రహృష్టా ఇతి.) రావణవధస్య నిర్ద్రప్రాయత్వేన హర్షః. తాదాత్మికసీతాదశావలోక-
నేన వ్యథా, సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా, యదృచ్ఛయా దైవగత్యా, రావణస్య. ప్రాప్తం సన్ని-
హితం. వినాశం చ బుద్ధ్వా, వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాఽఽసన్ నిత్యన్వయః. ౧౧౬

(స తితి.) తు శబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యాన్యతి. ౧౧౭

(రాజేన సీతాయా నయనం)

తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ,
రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యు త్సదామిసీ యథా, ౧౬

ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేజ తస్యా: పీతేన రావణ:,
అధికం ప్రతిబ్రభౌజ గిరి ర్దీప్త ఇవాఽగ్నినా. ౧౭

తస్యా: పరమ-ల్యాఞ్ఞా స్తామ్రాణి సురభీణి చ,
పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యుకిర్యంత రావణం. ౧౮

తస్యా: కౌశేయ ముద్ధూత మాకాశే కనకప్రభం,
బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్ర ముభ మివాతపే. ౧౯

తస్యా ప్ర త్సునసం వక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం,
న రరాజ వినా రామం వినాశ మివ పంకజం. ౨౦

(తప్తేతి,) తప్తాభరణం తప్తం కాంచనాభరణం, తత్తుల్యవర్ణాంగీ. విద్యు ద్విశేషేణ ద్యోతమానా, సదామిసీ తటిక్, అనేన తటి ద్యథా మేఘ క్షణం తిష్ఠతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం. ౧౬

(ఉద్ధూతేనేతి,) అత్రాపి సీతాగహణేన రావణస్య సంతాపా భవిష్యతి త్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. ౧౭

(తస్యా ఇతి,) రావణ మభ్యుకిర్యంత కే పతితానీ త్యర్థః. అత్ర రావణైశ్వర్యం క్షణా ద్విశిష్టం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః. ౧౮

(తస్యా ఇతి,) అః పే మధ్యాహ్నా. అదిత్యరాగేణ, తామ్రం అరుణ, ముభ మివ బభౌ, అనేన రావణవినాశపిశునేత్పాత సూచితః. ౧౯

(తస్యా ప్ర దీతి) ఉపసర్గా చ్చేతి నాసికాశబ్దాంతా ద్భూమిప్రసే రచ్ సమాసాంతః, నాసికాశబ్దస్య ససాదేశశ్చ. అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణత్వక్యా ఫేదాతిశయ ఉచ్యతే. ౨౦

బభూవ జలదం నీలం భిత్వా చంద్ర ఇవోదితః,
సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభ మవ్రజం. ౨౦

శుక్తై స్సువిమలై ర్దంతైః ప్రభావద్భి రలంకృతం,
తస్యై స్త ద్విమలం వక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం. ౨౧

రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవ త్ప్రియవర్జనం,
సునాసం చారుతామ్రాష్ట్ర మాకాశే హృతకప్రభం. ౨౨

రాక్షసేన సమాధూతం తస్యై స్తద్వదనం శుభం,
శుశుభే న వినా రామం దివా చంద్ర ఇవోదితః. ౨౩

సా హేమవద్ధా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపం,
శుశుభే కాంచనీ కాంచీ నీలం మణి మివాఽఽశ్రితా. ౨౪

అథ త్వరితగమన మాహ (బభూవేతి.) అత్ర, ముఖ మితి శేషః. జలదం భిత్వా ఉదితః ప్రకాశమాన శృంగర ఇవ, మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శన రూపాత్పాత స్సూచ్యతే. పద్మగర్భాభం వికసితపద్మాభ మిత్యర్థః. అవ్రజం నిర్దోషం. ౨౦

(శుక్తై రితి.) న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. రావణాంకగం వత్ న శుశుభే, అననురూపత్వాదితి భావః. ౨౧

(రుదిత మితి.) రుదితం రోదరపత్, అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం, హృతకప్రభం హిరణ్యప్రభం. 'హిరణ్యం హేమ హృతక' మిత్యమరః. పూర్వం మనోజ్ఞం ముఖం ఇదాపి రుదితాదిమత్త్వా న్న శుశుభ ఇతి భావః. ౨౨

(రాక్షసేనేతి.) రాక్షసేన నిమిత్తేన, సమాధూతం భయకంపితం. ౨౩

(సేతి.) రాక్షసాధిప మాశ్రితా సా నీతా, నీలం మణి మాశ్రితా, కాంచనీ కాంచనమయీ, కాంచీ మేఖలేన. శుశుభే, రజత మేవ నీలరత్నస్య పరభాగకర మితి ప్రసిద్ధిః. తేన కాంచనస్య నీలమశోభాతిరస్కారకత్వాత్, శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా వ శుశుభ ఇత్యర్థః. నేత్యనుషంగో వా. ౨౪

(రావణేన సీతాయా నయనం)

సా పద్మగౌరీ హేమాఖా రావణం జనకాత్మజా,
విద్యుద్ధన మివాఽఽవిశ్య శుశుభే తప్తభూషణా. ౨౬

తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రాక్షసేశ్వరం,
ప్రాశోభయత వైదేహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ. ౨౭

తస్యా భూషణఘోషేణ వైదేహ్యో రాక్షసాధిపః,
బభౌ నవపలో సీల స్సఘోష ఇవ తోయదః. ౨౮

ఉత్తమాంగా చ్యుతా తస్యాః పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సీతాయా హ్రాయమాణాయాః పపాత ధరణీతలే. ౨౯

(సీతి,) పద్మగౌరీ పద్మవ త్పితవర్ణా, అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా. హేమాఖే త్యనేన స్థిరవర్ణతోక్తా. తప్తభూషణా తపనీయభూషణా, విద్యుదివ సీతా తస్మిన్ క్షణం స్థితావి సౌహృదం క్షతే త్యర్థః. ౨౬

(తర్వతి.) తరువిశేషప్రవాళవత్, రక్తా పీతవర్ణా, తేన రక్తం రాగా దిత్కృత రాగ శబ్దో హి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః. (కక్ష్యేవేతి.) కక్ష్యా ఇభబంధని యథా కక్ష్యా గజగతా గజం యంతు ర్నిగ్రాహ్యం కరోతి తోయం రావణం ప్రావ్య రామనిగ్రాహ్య మకరో దితి భావః. ౨౭

(తస్యా ఇతి.) నవపలః నవిద్యుత్, యథా సగర్జితో మేఘ అశు నిస్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః. ౨౮

(ఉత్తమేతి.) ఉత్తమాంగా చ్చిరసః ౨౯

• (ఉత్తమాంగా దితి.) మాత స్త్రయ సంపాదితోఽశ్మన్మనోరథ ఇతి హర్షా ద్వేష్యై క్రియమాణా పుష్పవృష్టి స్తదుత్తమాంగా చ్యుతా తత్కాలే భూమా పపాతేతి కతకః, వస్తుతో రావణ సన్నిధౌ దేవానాం తథావీర్యాసంభవాత్ ఉత్తమాంగే ధృతపుష్పాణాం తద్వేగేన తత శ్చుతోత్తమాంగా చ్యుతిః క్లుప్తం. అత ఏవాఽగ్రే భూమా పుష్పయుతం మార్గం దృష్ట్యా రామో నక్ష్యః. 'అభిజానామి పుష్పాణి తా నీమా నీమా లక్ష్మణ, అపినద్ధాని వైదేహ్య మయా దత్తాని కాననో' ఇతి. ఇతి తిలకం.

సా తు రావణవేగేన పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాఽభ్యవర్తత. ౩౦

అభ్యవర్తత పుష్పాజాం ధారా వైశ్రవణానుజం,
నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగ మివోన్నతం. ౩౧

చరణా న్నూ పురం భ్రష్టం వైదేహ్యో రత్న భూషితం,
విద్యున్మండలసంకాశం పపాత మధురస్వనం. ౩౨

తాం మహాలక్ష్మ మివాఽఽకాశే దీప్యమానాం స్వతేజసా,
జహరాఽఽకాశ మావిశ్య సీతాం వైశ్రవణానుజః. ౩౩

తస్యా స్తా న్యగ్నివర్ణాని భూషణాని మహితలే,
సహోషా బిభృషకీర్యంత క్షీణా స్తారా శవాఽంబరాత్. ౩౪

తస్యా ప్రసాంతరా ద్రుష్టో హర స్తారాధిపద్యుతిః,
వైదేహ్యో నిపత న్భూతి గంగేవ గగనా చ్ఛ్మతా. ౩౫

(సా త్వితి.) సా పుష్పవృష్టిః, రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన, సమాధూతా, పున
ర్దశగ్రీవ మేవ, అభ్యవర్తత అభితః ప్రావర్తిష్ట, అనేన రావణస్య త్వరితగమన ముక్తం. ౩౦

ఉక్తం పుష్పవృష్టిం సర్వయతి (అభ్యవర్తతేతి,) ధారా పక్షిః. ౩౧

(చరణా దితి.) వామచరణా దిత్యర్థః. భ్రష్టం శిథిలం, పపాత. ౩౨

(తా మితి.) ఉత్పాతసూచిక తారా మహాలక్ష్మ. ౩౩

(. స్యా ఇతి.) భూషణాని ఉపాత్రనూపురాదిభిన్నాని. ౩౪

(ఽస్యా ఇతి.) భూతి భూతి స్మ. ౩౫

(రావణేన సీతాయా నయనం)

ఉ (త్పాత) త్వన్న వాతాభిహతా నానాద్విజగదా యుతాః,
మా ఖై రితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రు రివ పాదపాః.

౩౬

నశిన్యే ధ్వస్తకమలా స్త్రుస్తమీనజలేచరాః,
సఖీ మివ గతోచ్ఛ్వాసా మన్వశోచంత మైథిలీమ్.

౩౭

సమంతా దభిసంపత్య సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః,
అన్వధావం ప్రదా రోషా త్సితాం ఛాయానుగామినః.

౩౮

జలప్రపాతానముఖా శృంగై రుచ్చితబాహుభిః,
సీతాయాం హ్రయమాణాయాం విక్రోశంతివ పర్వతాః.

౩౯

హ్రయమాణాం తు దృష్ట్వా దీనో దివాకరః,
ప్రతిధ్వస్తప్రభ శ్రీమా నాసీ త్పాండరమండలః.

౪౦

(ఉత్పన్నేతి.) రావణవేగోత్పన్నేత్యర్థః. వాతకంపితాగ్రత్యాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ
విధూతాగ్రాః బ్యాసనాయ చరితశిరస స్సంతః, మా ఖై రితి వ్యాజహ్రు రివ.

౩౬

(నలిన్య ఇతి.) గతోచ్ఛ్వాసాం గతప్రాణాం. మూర్ఛితా మితి యావత్. తాదృశీం సఖీ
మివ మైథిలీం, అను ఉద్దిశ్య. అశోచంత అశోచ, ధ్వస్తకమలాః కాంతిహీనా ఇత్యర్థః. త్రస్తాః
భీతాః, మినాః మత్స్యాః, జలేచరాః నక్రాదయశ్చ యాను తాః. త్రస్తేత్యాదివా అకులనేత్ర
త్యాదిక ముచ్యతే.

౩౭

(సమంతా దితి.) తదా వ్యాఘ్రాదయ స్సమంతా న్నానాదేశాత్, అభిసంపత్య అగత్య,
రావణే రోషా చ్ఛాయానుసార్థిణ స్సంతోఽన్వధావతః.

౩౮

(జలేతి.) జలప్రపాతరూపా ణ్యస్రాణి ముఖే యేషాం తే, ఉచ్చితబాహువః ఉన్నత
బాహువః, విక్రోశంతివ వ్యాక్రోశన్నివ.

౩౯

(హ్రయమాణాం త్వితి.) శ్రీమాణ-ప్రాప్తవిషయశోక వివ శ్రీః.

౪౦

నాస్తి ధర్మః కుత స్సత్యం నాఽఽర్థవం నాఽన్యశంసతా.

యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావణః.

ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః పర్యదేవయజ్ఞా,

౪: ౪

విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదు ర్మృగపోతకాః.

ఉద్వి ట్కోద్విత్త్య నయనై రాసపాతావిలేక్షణాః.

౪: ౫

సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవు ర్వనదేవతాః.

విక్రోశంతిం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథా గతామ్,

౪: ౬

తాం తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతిం మధురస్వరమ్.

అవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్,

౪: ౭

స తా మాకుల

విప్రమృష్టవిశేషకామ్.

జహరాఽఽత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినిమ్,

౪: ౮

(నాస్తితి.) సార్థక్యక వికాన్వయః. అన్యశంసతా దయా, యత్ర యస్మాక్, గణశః సంఘశః, పర్యదేవయజ్ఞా వ్యలపజ్ఞా.

౪: ౯

(విత్రస్తకా ఇతి.) స్వార్థే కః. మృగపోతకాః మృగశాబాః, అవిలం కలుషం.

౪: ౧౦

(సుప్రవేపిత్యాది) క్షోకద్వయ మేకాన్వయం. తథా వాచా మగోచరం, దుఃఖం, ధరణీ తలం, బహుశోఽవేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః.

౪: ౧౧

(స ఇతి.) విప్రమృష్టం విలుళితం, విశేషకం తిలకం యస్యా స్రాం. 'తమాలపత్రతీలక చిత్రకాణి విశేషక' మిత్యమరః. మనస్వినిం దృఢమనస్కాం, పతివ్రతా మిత్యర్థః.

౪: ౧౨

అరణ్యకాండే - త్రిపంచాశ స్సర్గః

౧౭౩

(సీతాయా రావణనిందనం)

తతస్తు సా చారువతీ శుచిస్మితా వినా కృతా బంధుజననేన మైథిలీ,
అపశ్యత్తి రాఘవలక్ష్మణా వుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా

౧౬౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వీపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

ఖ ముత్పతంతం తం దృష్త్వా మైథిలీ జనకాత్మజా,
దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ

౧

రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపం,
రుదంతి కరుణం సీతా హ్రయమాజేద మబ్రవీత్.

౨

(తత ఇతి) శుచిస్మితేతి భూతపూర్వాఖిప్రాయేణ. స్వాభావికహసితత్వా ద్వా.
వివర్ణవక్త్రా, బభూవేతి శేషః.

౪౬౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమూషణే, రత్న
శ్రీనే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వీపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతా రావణ్యు చార్యవృత్త్యాదికం బహుశో నిందతి (ఖ మిత్యాదినా.) దుఃఖితా,
బభూవేతి శేషః. పరమోద్విగ్నా కంపితా, ఓ విజీ భయవలనయో రిత్యస్మాన్నిష్ఠా వర్తినీ
వర్తమానా.

౧

(రోషేతి.) రోషనద్రోదన మపి రక్తిమహేతుః

౨

న వ్యవత్రపసే నీచ కర్మణానన రావణ,
జ్ఞాత్వా విరహితాం య న్మాం చోరయిత్వా పరాయసే. ౨

త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మః భీరుణా హర్తుమిచ్ఛతా,
మమాపవాహితో భర్తా మృగరూపేణ మాయయా. ౩

యో హి మా ముద్యత స్త్రోతుం సో వ్యయం వినిపాతితః,
గృధ్రరాజః పురాణోఽసౌ శ్వశురస్య సఖా మమ. ౪

పరమం ఖలు తే వీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ,
విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నాఽస్మి జితా త్వయా. ౫

ఈదృశం గర్హితం కర్మ కథం కృత్వా న లజ్జసే,
ప్రియాశ్చ హరణం నీచ రహితే తు పరస్య చ. ౬

(నేతి.) ఏతేతి సంధనం. న వ్యవత్రపసే న లజ్జసే విరహితాం, రామలక్ష్మణాభ్యాం
మితి శేషః. ౭

(త్వయైవేతి.) హర్తుం మా మితి శేషః. అపవాహితః అపనీతః. మృగరూపేణ మాయయా
మాయారూపమృగేణ త్యర్థః. ౮

(య ఇతి.) పురాణో వృద్ధ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః. అతివృద్ధం హత్వా శూరోఽహ మితి మన్యస
ఇతి భావః. ౯

(పరమ మితి.) పరమ మితి సోల్లాంతనం వచనం. అతినీచ మిత్యర్థః. త్రత హేతు
మాహ (విశ్రావ్యేతి.) హి గుప్తా, త్వనామధేయం విశ్రావ్య అహం రావణోస్మితి స్వనామ.
ప్రఖ్యాప్య, యుద్ధే నాఽన్యహం జితేతి వ్యతిరేకోక్తిః. యద్వా, తే పరమం, అవీర్యం క్షీణత్వం,
హి యస్మా, ద్యుద్ధే న తాఽస్మి. ౧౦

(ఈదృశ మితి.) రహితే స్వామిరహితప్రదేశే, పరస్య ప్రియాః మిత్రం, మిత్రం,
గర్హితం నిందితం. కర్మ, కృత్వా కథం న లజ్జసే? ౧౧

(సీతాయా రావణనిందనం)

కథయిష్యంతి లోకేషు పురుషాః కర్మ కుత్సితం,
సున్మతంస మధర్మిష్ఠం తవ శౌండిర్యమానినః.

౮

ధి క్తే శౌర్యం చ సత్త్వం చ య త్వం కథితవాంస్తదా,
కులాక్రోశకరం లోకే ధి క్తే చారిత్ర మీదృశం.

౯

కిం కర్తుం శక్య మేవం హి య జ్ఞవేనైవ ధావసి,
ముహూర్త మపి తిష్ఠస్య న జీవన్ ప్రతియాస్యసి.

౧౦

నహి చక్షుష్పథం ప్రాప్య తయోః పార్థివపుత్రయోః,
సనైన్యోఽపి సమర్థ స్త్వం ముహూర్త మపి జీవితుం.

౧౧

న త్వం తయో శ్శరస్పర్శం సోధుం శక్తః కథంచన,
వనే ప్రజ్వలితస్యైవ స్పర్శ మగ్నే ర్విహుగమః.

౧౨

(కథయిష్యంతి.) శౌండిర్యమానినః తవ కర్మ కుత్సితం సున్మతంసం అధర్మిష్ఠం చ కథయిష్యంతి త్వన్వయః.

౮

(ధి గతి.) తదా హరణకాలే, య చ్ఛౌర్యం, సత్త్వం బలం చ, కథితవానసి, త ద్ధిక్. 'ఉద్యహేయం భుజాన్యాం తు మేదినీ మంబరే స్థిత' ఇత్యాది త్వదుక్త మన్మతప్రలపన మిత్కర్థః. కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం.

౯

(కి మితి.) యత్ యదా, ఏవం జవేనైవ ధావసి, తదా, రామేణ త్వయి కిం కర్తుం శక్యం? తర్హి కదా శక్య? మిత్కత అహ (ముహూర్త మితి.) ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ. తిష్ఠస్య తిష్ఠ, తదా జీవన్ న న ప్రతియాస్యసి, మృతో భవిష్యసి త్యర్థః.

౧౦

ఉ క్త ముపపాదయతి (న హితి.)

౧౧

దర్శనప్రాప్తిమాత్రేణ కథం జీవితు మశక్యత్వం? తత్రాహ (న త్వ మితి.)

౧౨

సాధు కుర్వాఽఽత్మనః పథ్యం సాధు మాం ముంచ రావణ, ౧౭౪

మత్ప్రధర్షణరుష్టో హి భ్రాత్రా సహ పతి ర్మమ
విధాన్యతి వినాశాయ త్వం మాం యది న ముంచసి, ౧౭౫

యేన త్వం వ్యవసాయేన బలా న్మాం హర్తు మిచ్ఛసి.
వ్యవసాయ స్స తే నీచ భవిష్యతి నిరర్థకః, ౧౭౬

న హ్యహం త మపశ్యంతి భర్తారం విబుధోపమం.
ఉత్సహే శత్రువశగా ప్రాజాః ధారయితుం చిరం, ౧౭౭

న నూనం చాఽఽత్మనః శ్రేయః పథ్యం వా సమవేక్షసే.
మృత్యుకాలే యథా మర్త్యే విపరీతాని సేవతే, ౧౭౮

అథ కర్తవ్య ముపదిశతి (సాధ్యతి.) అర్హణ్ణోక ఏకాన్యయః. ఆత్మనః, పథ్యం హితం. సాధు, కృత్వా చివార్య. కృతిర్హి నానార్థో ధాతువృత్తికృతోక్తః - యథా 'ఉరసి కృత్వా మవసి కృత్వే' తి. మాం, సాధు సమక్ అర్థవహార్యకం, ముంచ. ౧౭౪

అమోచనే బాధక మాహ (మదితి.) త్వం మాం యది న ముంచసి, తదా, మమ పతిః, మత్ప్రధర్షణేన మత్పుంభవేన, రుష్టస్సౌ భ్రాత్రా సహ త్వద్వినాశాయ యత్నం విధాన్యతి ౧౭౫

అహమపి సఫలయత్నో భవిష్యామి త్యాశంక్యాహ (యేనేతి.) వ్యవసాయేన, భోగ వ్యవసాయేనే త్యగ్రామ్యోక్తిః. ౧౭౬

నైరర్థక్య మేవాహ (న హీతి.) ఇదానీం కథం ధారయసి త్యక్త పరిహార శ్చిర మితి. ౧౭౭

(నేతి.) కించ, త్వ మాత్మనః, శ్రేయః ప్రియం. పథ్యం హిం వా, న సమవేక్షసే న పర్యాయయసి. కింతు, మృత్యుకాలే మర్త్యే యథా విపరీతాని సేవతే తథా త్వమపి విపరీతాని సేవస ఇత్యర్థః. ౧౭౮

(సీతాయా రావణనిందనం)

ముమూర్షాణాం హి సర్వేషాం య తృప్త్యం త న్న రోచతే.

పశ్యా మ్యద్య హి కంఠే త్వా - వపాశితమ్, ౧౭౪

యథా చాఽస్మిన్ భయస్థానే న బిభేషి దశానన.

వ్యక్తం హిరణ్మయాన్ హి త్వం సంపశ్యసి మహీరుహాన్, ౧౮౪

నదీం వైతరణీం ఘోరాం రుధిరౌఘనివాహినీం.

అసిపత్రవనం చైవ భీమం పశ్యస్ రావణ, ౧౯౪

తప్తకాంచనపుష్పాం చ వైడూర్యప్రపరచ్ఛదాం.

ద్రక్ష్యసే శాల్యలిం తీక్ష్ణ మాయసైః కంటకై శ్చితాం, ౨౦౪

(ముమూర్షాణా మితి.) త్వం కంఠే, వపాశితం కాలపాశేన బద్ధం, పశ్యామి. ౧౭౪

(యథేతి.) తిలక, యేన ప్రకారేణ న బిభేషి తేన ప్రకారేణ మహీరుహా హిరణ్మయాన్ సంపశ్యసితి మన్య ఇతి యోజనా. ౧౮౪

(నదీ మితి.) రుధిరౌఘైః రక్తౌఘైః స్పృహ, నివహతి ప్రవహతి యథా, అసిపత్రవనం అసిపత్రముక్తవన మితి నరకవిశేషస్య నామ. పశ్యసితి వర్తమానపామిష్యే వర్తమాననిర్దేశః. ౧౯౪

పారదారికస్యాఽసాధాః జనరకానుభవం దర్శయతి (తప్తేతి.) తప్తాని సద్యోఽగ్నినిష్ట ప్రాని, కాంచనమయాని పుష్పాణి యస్యాస్తాం, స్వర్ణస్య తప్తత్వేఽతివాన్త్యం భవతి. వైడూర్య ప్రవరాః వైడూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాః, చదాః పర్వాని, యస్యాస్తాం, అత్రాపి తప్తేతి విశేషణం బోధ్యం. శాల్యలిం పారదారికాలింగ్యత్వేన యమలోకోత్పన్నాం శాల్యలివృక్షకారస్థాణాం ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి, అలింగితు మితి శేషః. ౨౦౪

సహి త్వ మీదృశం కృత్వా తస్మాఽభీకం మహాత్మనః.

ధరితుం శక్యసి చిరం విషం పీత్యేష నిర్వుణః, ౨౦౪

బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ.

క్వ గతో లప్స్యసే శర్మ భర్తు ర్మమ మహాత్మనః, ౨౦౫

నిమేషాంతరమాశ్రేణ వినా బ్రాత్రా మహావనే.

రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ, ౨౦౬

స కథం రామవో వీర స్పర్వాస్త్రకుశలో బలీ.

న త్వాం హన్యా చ్చురై స్తీక్ష్ణై రిష్టభ ర్రిజం, ౨౦౭

వితచ్ఛాఽన్య చ్చ పరుషం వైదేహీ రావణాంకగా.

భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాప హ, ౨౦౮

భవ త్వేనం కాలాంతరే. సద్యో లబ్ధం హి ముఖ మిత్యత్రాహ (న హేతి.) తస్య అభీక
ప్రసయం, కృత్వా. 'అ'కం త్వప్రియేఽన్యత' ఇత్యమరః. ధరితుం జీవితుం. ౨౦౪

త్వా దేశాంతరం గమిష్యామి, తదా స మే రా త్రాహ (బద్ధ ఇతి.)
భర్తు రితి హేతౌ పంచమి. తస్మా ద్దేహో, క్వ గతస్య శర్మ లప్స్యసే? న క్వచిదపి త్యర్థః. ౨౦౫

కథం తస్య తాదృశీ శక్తి? రిత్యత్రాహ వ్యాఖ్యాం (నిమేషేతి.) నిమేషాంతరమాశ్రేణ
నిమేషానకాశమాశ్రేణ, బ్రాత్రా వినా ఏకాకీనే త్యర్థః. ౨౦౬

(వీః దితి.) ఏత చ్ఛాఽన్యచ్ఛ పరుషం, కరుణం పరుషం చ యథా భవతి తథా, విలలాప
పరిదేవన మకరోఽః. ౨౦౮

(సీతయా సుగ్రీవాది సన్నిధౌ స్వాభరణ ప్రక్షేపణం)

తథా భృశార్ద్రాం బహు చైవ భాషణీం విలాపపూర్వం కరుణం చ భామినీం,
జహార పాపః కరుణం వివేక్షతీం నృపాత్మజా మాగతగాత్రవేపఘం. ౨౬౫

ఇతి శ్రీ ఆరణ్యకాండే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃషడ్పాశ స్సర్గః

హ్రీయమాణా తు వైదేహీ కంచీ స్నాథ మపశ్యతి,
దదర్శ గిరిశృంగస్థా పంచ వానరపుంగవాన్. ౧

తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయం కనకప్రభం,
ఉత్తరీయం షరారోహ శుభా న్యాభరణాని చ.
ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి మైథిలీ, ౨౫

సీతోక్తం సర్వం పాపిష్ఠస్య తస్య సముదఘోషతుల్య మాసి దిత్వాహ (తథేతి.) తథేతి
వాచామగోచరత్వోక్తిః. విలాపపూర్వం కరుణం చ యథా తథా భాషణీం, కరుణం యథా తథా,
వివేక్షతీం వివేక్షమానాం. ఆగతగాత్రవేపఘం ఉత్పన్నశరీరకంపం. ౨౬౫.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న స్మితే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతాయా అశోకవనికాయాం స్థాపన మాహ (హ్రీయమాణా త్యిత్వాది.) నాథం
చక్షకం.

(తేషా మిత్యాది) సార్వజ్ఞోక ఏకాన్యయః. ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతం కాశేయం,
అభరణాని కాశేయే బద్ధ్యా ముమోచేత్యర్థః. కిమర్థం ముమోచే త్యిత్వాహ (యది రామాయ
శంసేయు రితి.) యదృచ్ఛయా దృష్టాయ రామాయ స్వస్య రావణాపహరణం కథయేయు రితి
ప్రత్యాశయే త్యర్థః. ఆశంసావచనే లిజతి లిజ్. ౨౬౫

వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే నహభూషణం.

సంభ్రమాత్ దశగ్రీవ స్తత్కర్మ న స బుద్ధవాన్.

34

పింగాక్షా స్తాం విశాలాక్షీం నేత్రై రనిమిషై రివ.

విక్రోశంతిం తథా సీతాం దదృశు ర్వానరర్షభాః,

44

స చ పంపా మతిక్రమ్య లంకా మభిముఖః పురీం.

జగామ రుదతీం గృహ్య - రాక్షసేశ్వరః,

54

తాం జహార య సుసంహృష్టో రావణో మృత్యు మాత్మనః.

ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తిష్ఠంతీం మహావిషాం,

64

(వస్త్ర మితి.) నహభూషణం భూషణాంతరికం, వస్త్రం, ఉత్సృజ్య ఉన్ముచ్య-
తన్మధ్యే సీతయా నిక్షిప్త మితి య త్తత్కర్మ. సంభ్రమా త్స్థితాపహరణనితక్షణాత్,
న . యది బుద్ధ్యేత గృహీయా దేవేతి భావః.

34

(పింగాక్షా ఇతి.) పింగాక్షాః వానరాః, స కేవలం వానరాః, అపితు వానరర్షభాః వానర
ప్రస్థాః, అనిమిషై రివ నిమిషరహితై రివ. తథా విక్రోశంతిం రామ రామేతి విక్రోశంతి
మిత్యర్థః.

44

(స చేతి.) పంపాం పంపాపర్యాకాశం. లంకా ముముఖ ఇత్యనేన వీతావత్సర్వంతం
రామాశ్రమదత్తదృష్టి ర్గః, స్వచ్ఛందం గతవా నితి గమ్యతే. అత ఏన సుసంహృష్ట
ఇతి వక్ష్యం.

54

(తా మితి.) ఉత్సంగేనే తస్య ఉభయత్రాప్యస్యయః. మృత్యుం మృత్యు
హేతుభూతాం.

64

1 సుసంహృష్టః మృత్యో వ్రతే . కే. కేచిత్తు- లబ్ధం - స్మృత్యుద్వార
మితి సంహృష్టః, ఏనా చోత్కటం పాపం పుణ్యక్షయాభావేన స మృత్యు స్సన్నిహిత స్సాన్తి దితి
మోగుణావృతస్సౌ మాతర్యపి విరుద్ధశబ్దవ్యవహారం కృతవా నితి వదంతి. తేషా మేతత్సర్గాంతే
వక్ష్యమాణం 'బభూవ మోహా న్ముదిత' ఇత్యసంగతం స్యాత్. తథా 'అత్మానం బుద్ధివైక్లబ్ధా
కృత్ కృత్య మమర్యతే' త్యుత్తరసర్గా చ్ఛేత్త మసంగతం స్యాత్ ఇతి తిలకం.

అరణ్యకాండే - చతుఃపంచాశ స్సర్గః

౩౬౩

(సీతయా సహ రావణస్య అంశః పురప్రవేశః)

వనాని సరిత శైలాన్తా నరాంసి చ విహాయసా.

సక్షిప్తం సమతీయాయ శర శ్చాపాదివ చ్యుతః,

౭౪

తిమిసక్రనికేతం తు వరుణాలయ

సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ సాగరం,

౮౪

సంభ్రమా త్పరివృత్తోర్మి రుద్ధమీనమహారగః.

వైదేహ్యం హ్రాయమాజాయాం బభూవ వరుణాలయః,

౯౪

అంతరిక్షగతా వాచ స్సస్పృజు శ్చార్ణవా నదా.

వితదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధా నదాఽబ్రువన్,

౧౦౪

స తు సీతాం వివేష్టంతి మంకేనాఽఽదాయ రావణః.

ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యు మాత్మనః,

౧౧౪

(వనానితి.) విహాయసా అకాశమార్గేణ.

౭౪

(తిమితి.) తిమయో మత్స్యవికేషాః, నక్రాః గ్రాహాః, తేషాం వికేతం వానస్థానం, వరుణస్య ఆలయం వానః, శరణం ప్రాప్యం, గత్వా ప్రాప్య, క్రమేణ సాగరం సమతీయాయ. ౮౪

(సంభ్రమా వితి.) సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్, పరివృత్తోర్మిః, రుద్ధమీన మహారగః బహిష్సంచారహితమత్స్యసర్పః. ౯౪

(అంతరిక్షేతి.) అంతరిక్షగతా శ్చార్ణవాః, దశగ్రీవాః, వితదంతః వితత్పితాపహరణా వసాన ఇతి, వాచ స్సస్పృజుః, ఊచు రిత్కర్తృః. అంతరిక్షగతా సిద్ధాశ్చ వితదంతో దశగ్రీవా ఇన్ద్రబ్రువన్. ౧౦౪

(స తితి.) ఆత్మనః, రూపిణీం రూపవతిం, మృత్యు మితి సీతావిశేషణం.

౧౧౪

సోఽభిగమ్య పురిం లంకాం సువిభక్తమహాపథాం.

సంయాధకఞ్శ్లాబమశం స్వ మంతఃపుర మావిశత్,

౧౨౪

తత్ర తా మసితాప్రాంగం శోకవే యజాం.

నిదధే రావణ స్సీతాం మయో మాయా మివ ప్రయం,

౧౨౫

అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశాచీ ద్వీరదర్శనాః.

యథా నేమాం పుమాన్ ప్రీ వా సీతాం పశ్య త్యసమ్మతః,

౧౨౬

ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రా బ్యాభరణాని చ.

యద్య దిచ్ఛే తదేవాఽస్యా దేయం మచ్ఛందతో యథా,

౧౨౭

(స ఇతి.) పంరూథాః జనాకిర్ణాః, కక్ష్యః ద్వారప్రకోష్ఠాః, తాభిః, బహుళం నిబిడం. ౧౨౪.

(తత్రేతి.) తత్ర అంతఃపురే, శోకమోహపరాయణా శోకమోహపరతంత్రాం, నిదధే స్థాపితవాన్, మయ ప్రాప్తరాధిపతిః, మాయాం మాయామయీం, అశ్పర్యశక్తియుక్తా మిత్యర్థః. ప్రయం స్వయంప్రభాం, విలే యథా నిదధే తథేత్యర్థః. ౧౨౫.

(అబ్రవీ దితి.) పిశాచిః పిశాచ్యాకారాః రాక్షసీః. యథేమాం ప్రీ వా పుమాన్వా, అసమ్మతః అననుజ్ఞాతః. న పశ్యతి, తథాఽబ్రవీ ఏనా మన్యో న పశ్యేది త్యబ్రవీ దిత్వార్థః. ౧౨౬.

(ముక్తేతి.) ఏషా యద్య దిచ్ఛేత్తత్ర దేయం. యథా మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ, యథా మహ్యం దీయతే తద్య దేయ మిత్యర్థః. ౧౨౭.

ఈ మాయామివాఽఽసురీ మిత్యనేన మాయామివైవైషా సీతా, యా లంకా మాగతిః ధ్వనితం. తా త్వగ్నిం ప్రవిష్టేతి పుర్య మేన ధ్వనితం, అత ఏవ రావణస్య వహనీయైషా జాతా. మాయాత్వాదేవ రావణస్య తదజ్ఞానం. ఇతి తిలకం.

అం బ్య కా థే వృత్తుః పంచాశచ్ఛర్గః

385

(జనస్థానే ప్రేషణం)

యా చ వత్సత్వే వైదేహీం వశనం కించిద్ర

అజ్ఞానా ద్యధి వాజ్ఞానా న్న తస్మా జీవితం ప్రియం.

౧౬౪

తథోక్త్వా రాక్షసీ స్తాస్తు రాక్షసేంద్రః

నిష్క్రమ్యాంతఃపురా తస్మా త్క్రిం కృత్య మితి చింతయన్,

దదర్శాఽఘ్నై మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ విశితాశనాన్.

౧౮

స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదానేన మోహితః,

ఉవా చైతా నిదం యాకర్ణ్య ప్రశస్య బలవీర్యతః.

౧౯

నానాప్రహరణాః క్షిప్ర మితో గచ్ఛత సత్వరాః,

జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం ఖరాలయం.

౨౦

తత్రో ప్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే,

పౌరుషం బల మాశ్రిత్య త్రాస ముత్సృజ్య దూరతః.

౨౧

(యా చేతి.) వితం న ప్రియం, మారయేయ మిత్యర్థః.

౧౬౪

(తథో.) చింతయన్, మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్, దదర్శ అవశ్యత్.

(స ఇతి.) వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన, తా నేతా నిత్యన్వయః.

౧౯

(నానేతి.) తు ప్రహరణ మిత్యమరః. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం,

భూతపూర్వం పూర్వం మిత్యర్థః. భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశా

త్సమానః.

౨౦

(తేతి.) పౌరుషం బలం, న కేవలం నీతిబల మిత్యర్థః.

౨౧

బలం హి సుమహా ద్య న్మ జనస్థానే నివేశితం,
సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః. ౨౨

తత్ర క్రోధో మమామర్షా దైర్య స్తోపరి వర్తతే,
వైరం చ సుమహా జ్ఞాతం రామం ప్రతి సుదారుణం. ౨౩

నిర్యాతయితు మిచ్ఛామి తచ్చ వైర మహం రిపోః,
నహి లప్స్యో మ్యహం నిద్రా మహత్వా సంయుగే రిపుం. ౨౪

తం త్వదాసీ మహం హత్వా ఖరదూషణభూతినం,
రామం శర్మోపలప్స్యోమి ధనం లభ్యేవ నిర్దనః. ౨౫

జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భీ రామ మాశ్రితా,
ప్రవృత్తి రుపనేతవ్యా కిం కరోతి తత్త్వతః. ౨౬

అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః,
కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి. ౨౭

పౌరుషబలాశ్రయణే హితు మాహ (బలం హితి.) య బలం సైన్యం, నివేశితం తద్దత
మిత్యన్వయః. ౨౮

(తత్రేతి.) తత్ర వదనిమిత్రం, అమర్షాత్ అనహనాత్. ౨౯

(నిర్యాతయితు మితి.) నిర్యాతయితుం అవసీతుం. ౩౦

(తం త్వది.) శర్మ సుఖం, వ్యమి ప్రాప్స్యోమి. ౩౧

(జనేతి.) ప్రవృత్తి ర్వారా. రామః కిం కరోతి తత్త్వతో వారా మత్సకాశ ముపనేతవ్యే
త్యర్థః. ౩౨

(అప్రమాదా దితి.) అవధానా దిత్యర్థః. ౩౩

(జనస్థానే ప్రవేశం)

యుష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని.

అత శ్చాఽస్మిన్ జనస్థానే మయా యూయం నిమోజితాః.

౨౮

తతః ప్రియం వాక్య ముపేత్య రాక్షసా మహర్థ మస్థా వఖివాద్య రావణం,

విహాయ లంకాం సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థాన మలక్ష్మ్యదర్శనాః

౨౯

తతస్తు సీతా ముపలభ్య రావణ ' సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథీలీం,

ప్రసజ్య రామేణ చ వైర ముత్తమం బభూవ మోహ స్మృదిత స్స రాక్షసః.

౩౦

ఇతి శ్రీమద్భగవద్గీతా, అరణ్యకాండ, చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థానం శక్యం? తత్రాహ (యుష్మాకం చేతి)

౨౮

(౨౮ శ్లో.) మహా న్యూఽభిధేయో యన్య తం మహర్థం, ప్రియం శ్లాఘాదూపం, వాక్యం, ఉపేత్య లక్ష్మ్యా, రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః. యతో యత్ర, జనస్థానం, తద్వన ముద్దేశ్య ప్రస్థానం. అలక్ష్మ్యదర్శనాః సేగాతిశయేన దుష్ప్రిక్షస్వరూపాః.

౨౯

సర్గార్థం సంగృహ్య ర్థయతి (తతః ప్రియం) దృష్ట్యా, సుసంప్రహృష్టః కామవికారవాహ, పరిగృహ్య గృహీత్వా, రామేణ వైరం, ప్రసజ్య రామేహ స్మృదితో బభూవ. అత్ర త్రింశద్శ్లోకాః.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవింశతి శ్లోకై రత్వ జ్యేష్ఠే, అరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే, చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

౪ రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం లోకదృష్ట్యా అనర్థవ త్ప్రతియమానమపి సీతా హరణద్వారా శ్రీరామహస్తా త్వచధ సేష్టతమత్వా ద్రామేణ వైరం ప్రాప్య మముద ఇతి భావః. ఇం త్వదిదికా.

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

సందిశ్య రాక్షసాః ఘోరాః రావణోఽష్టై మహాబలాః,
అత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యా తక్రౌతకృత్య మమన్యత.

౧

స చింతయానో య కామబాణసమర్పితః,
ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టు మభిత్వరతః.

౨

స ప్రవిశ్య తు త ద్వైశ్చ రావణో రాక్షసాధిపః,
అపశ్య ద్రా సీతాం శోకపరాయణాం.

౩

అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం శోకభారాభిపీడితాం,
వాయువేగై రివాఽఽ మజ్జంతీం నావ మర్ణవే.

౪

మృగయాథపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వఖి రివాఽఽవృతామ్,
అధోముఖముఖీం సీతా మభ్యేత్య చ నిశాచరః.

౫

తాం తు శోకపదాం దీనా మవశాం రాక్షసాధిపః,
స బలా ధ్వర్షయామాస గృహం దేవగృహజీవసం.

౬

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

పూర్వం స్వప్రభావకథనముభేన ప్రలోభనం కృతవాః, అథ భోగోపకరణ ప్రదర్శన
ముభేన రావణ స్వీతాం ప్రలోభయతి పంచపంచాశే. (సందిశ్యత్వాది) బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బ
ల్యాః, అకృతబుద్ధిత్వా దిత్వర్థః.

౦

(స ఇతి.) సమర్పితః పీడిత ఇత్యర్థః. అభిత్వరతః అభిత్వరమాణః.

౧

(స ప్రవిశ్యేతి.) వేశ్మ అంతఃపురం. (అశ్రిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అధో
ముఖ మవనతం ముఖం యస్యా స్తాం. 'స్యా దవాణి పృథోముఖ' ఇత్యమరః. శోకభారాభిపీ తా
మభ్యేత్య దర్శయామాస ఇతి క్రియాభేదా వపునసక్తిః అవశాం దర్శన మనిచ్ఛం

౦

-౬

చరణ్యకాండే-వంచవంచాశస్సర్గః

319

(రావణస్య సేతావ్రతోభవప్రయత్నః)

హర్యుప్రాసాదసంబాధం ప్రిసహస్రనిషేవితం,
నానాపక్షిగజైర్లుష్టం నానారత్నసమన్వితం.

౭

కాంచనైస్తాపనీయైశ్చ స్పృటికై రాజతై రప,
వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్తంభైర్దృష్టిమనోహరైః.

౮

దివ్యదుందుభినిర్ద్వాదశం తప్తకాంచనతోరణం,
సోపానం కాంచనం చిత్ర మారురోహ తయా సహ.

౯

దాంతికా రాజతా శైవ గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః,
హేమజాలావృతా శ్చ తత్ర ప్రాసాదపక్ష్మయః.

౧౦

సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః,
దశగ్రీవ స్వభవనే ప్రాదర్శయత మైథిలీం.

౧౧

గృహం వర్ణయతి ద్వాభ్యాం (హర్యుత్పాది.) హర్యైః హస్తవిమానైః, ప్రాసాదైః
ఉన్నః విమానైశ్చ, సంబాధం సవిదం, కాంచనైః స్వర్ణమయైః, తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః,
స్తంభై రుపలక్షితం

౭-౮

(దివ్యేతి.) దివ్యదుందుభినిర్ద్వాదశం నిర్ద్వాదశం, అర్భుద్యుత్. యద్యా, దివ్య
వ నిర్ద్వాద శ్చబ్దో యస్య తత్. ఆరో దుందుభివత్ ద్వనతితి భావః. తోరణో బహి
ర్ద్వారం, చిత్రం అశ్చర్యభూతం. 'అలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్ర' మిత్యమరః. తయా సహృదరోహ
తా మాదాయాఽఽరురోహే ష్యర్థః.

౯

వక్ష్యమాణభూభాగవర్ణనసాధనా వ్యాహ (దాంతికా ఇతి.) దాంతికాః దంతవికృతాః,
చిత్ర సోపానమార్గే, గవాక్షా అనన్త, తదుపరి హే జాలైః జాలకైః, అవృతాః ప్రాసాద
పంక్తయ శ్చౌఽఽనన్త.

౧౦

(సుధేతి.) సుధావలేపనేన మణిభిశ్చ విచిత్రాణి. భూమిభాగానీతి క్షిబత్వ మార్దం.
ప్రాదర్శయత ప్రదర్శయమాస. తై గ్గవాక్షై రితి శేషః.

౧౧

దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః,
రావణో ధర్మయామాస సీతాం శోకపరాయణాం.

౧౨

దర్శయిత్వా తు వైదేహ్యః కృత్స్నం త దృవనోత్తమం,
ఉవాచ వాక్యం స్మి తాం లోభితు మిచ్ఛయా

౧౩

దశ రాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతి రథాఽపరాః,
తేషాం ప్రభు రహం సీతే సర్వేషాం భీమకర్మణాం.

౧౪

వర్షయిత్వా జరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చ రజనీచరాన్,
సహస్ర మేక మకస్య మమ కార్యపురస్సరం.

౧౫

య దిదం రాజతంత్రం మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం,
ఓవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాజ్ఞై ర్గరియసీ.

౧౬

(దీర్ఘికా ఇతి.) దీర్ఘికాః వాహ్యః, పుష్కరం జల మేషా మస్తీతి పుష్కరిణ్యః, ద్వితియార్థే ప్రథమా. పుష్కరాదిభ్యో శ ఇతి ఇనిప్రత్యయః. శోకపరాయణా మిత్యనేన తస్యా అసహ్యత్వం య్యత్యం.

౧౭

(దర్శయిత్వతి.) లోభితుం లోభయితుం, అంతర్భావితజ్యర్థోఽయం.

౧౮

(ద .) దశ ద్వావింశతి త్రి ద్వా తింశ్శతయః. షాం ద్వా తింశ్శతౌ టి రాక్షసానాం, గుణభూతానా మపి రాక్షసానాం తచ్చజ్ఞేన పరామర్శః.

౧౯

“అథ శబ్దానుశాసనం, షాం శబ్దానా” మిత్యాది శ్రుగంధప్రక్రియయా బాలవృత్త సంఖ్యాబాహుల్యే సత్యపి కిం ప్రయోజన? మిత్యతాహ (వర్షయిత్వేతి.) బాలవృద్ధాన్ వివాక్యైః పురస్సరతితి పురస్సరం పరిచారకజాతం, ఏకసహస్ర మస్త్రీ.

౨౦

(య దిద మితి.) మమ య దిదం, రాజతంత్రం రాజపరికరః, త త్వర్వం, త్వయి ప్రతిష్ఠితం స్వదధీనం, మమ జీవితం చ, త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం, త్వం, మే మమ, ప్రాజ్ఞైః ప్రాజ్ఞభిః, గరియసీ.

౨౧

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయః)

బ   ప్రసహస్రాణాం మమ యోఽసౌ పరిగ్రహః,
తాసాం త్వ   మీశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రయే.   ౧౭

నాథు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా రోచయస్య వచో మమ,
† భజన్య మాఽభితప్తస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి.   ౧౮

పరిక్షిప్తా సహస్రేణ లంకేయం * శతయోజనా,
నేయం ధర్షయితుం శక్యా సేంద్రై రపి సురాసురైః.   ౧౯

(బహునా మితి) అంతఃపురచారిణాం ప్రసహస్రాణాం మధ్యే, యోఽసౌ మమ పరిగ్రహః యా భార్యా ఇత్యర్థః. 'పరిగ్రహః కంఠస్యా' దితి శాశ్వతః. నియతవుల్లింగః. జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం. తాసాం మిత్యత్ర ప్రజా మిత్యభిప్రాయేణ ప్రేరింగనిర్దేశః. మమ భార్యా నః, తాసాం మీశ్వరా స్వామిని, భవ. స్థేకభావవికసో వరజితి వరన్. తత స్త్వాన్. ౧౭

(సాధ్యితి) మమ వచో రోచయస్య మదుక్తం స్వీకురు, ఇదం సాధు నమీచినం. తే అన్యయా బుద్ధ్యా కిం? రామవిషయా బుద్ధి ర్మా భూ దిత్యర్థః. తస్మాత్, మా మాం, భజన్య. అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య, మే ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, అర్హసి కిం? నాస్తి సీ త్యపి ధ్వనిః. ౧౮

రామాః మనప్రసక్తిరేవ నాస్తి త్యాశయేనాఽఽహ(పరిక్షిప్తేతి.) 'శతం సహస్ర మయుతం శర్య మానంత్యవాచక' మితి వచనా, సహస్రేణ అనేకరాక్షసైః, పరిక్షిప్తా పరివృతా, ఇయం లంకా, శతయోజనా శతయోజనపరిమితా. తస్మా న్నేయం ధర్షయితుం శక్యా. ౧౯

¶ అభవప్రయే ఇతి చ్ఛేదః. మోక్షప్రయే భార్యేత్యత్ర భా అర్యేతి చ్ఛేదః. భా విద్రా మణి, అర్యా శ్రేష్ఠా, త్వం మమ తాసాం చ ఈశ్వరా భవేతి యోజనా. ఇతి తత్ప్రదీపికా.

† భజ కామాభితప్తస్య ఇతి. సా.

* భూమే రితి శేషః. ఇతి తిలకం.

న దేవేమ న   వ తంధర్వేమ పక్షిమ,
అహం పశ్యామి లోకేమ యో మే వీర్యసమో భవేత్.   ౨౦.

రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతాయుషా,
కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాల్పతేజసా.   ౨౧.

భజన్య సీతే మామేవ భర్తాహం సద్భుత ప్రవ,
యోవనం హ్యుద్రవం భీరు రమస్వేహ మయా సహ.   ౨౨.

మా భూ త్పురస్య దుర్దర్శకా, మమ వున ద్వీర్ధం శృణ్వత్యాహ(న దేవే స్వీతి) మే వీర్యే
య స్సమో భవేత్ తం దేవేమ న పశ్యామి, గంధర్వేమ న పశ్యామి. పక్షిమ చ న పశ్యామి.   ౨౦.

(రాజ్యేతి.) గతాయుషా అల్పాయుషేత్యర్థః.   ౨౧.

(భజస్వేతి.) ఇహ భవనే.   ౨౨.

* రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యా ద్భ్రష్టా రిపవో యస్మా త్తేన, దీనేనతాపసేనగతాయుషే
త్యం మేక   మిన   మిన, దీనేన శ్చాల్పసా తాపసేనశ్చ దీనేనతాపసేన,
తాదృశ స్సకా. గతం ప్రాప్త మాయు రేకాదశసహస్రవత్పురపరిమితం యేన తేన, దీన
తా.   చ రక్షణార్థ మవతిర్దేవే త్యర్థః. మానుషేణ మానుష్యరూపేణాల్పతేజసా
అల్ప మితరేషాం తేజో యస్మాత్తేన 'తమేవ భాంత మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వ మిదం
విభాతి' తి శ్రుతే. రామేణ కిం వీతాదృశం పరమపురుష ముద్దిశ్య కిమర్థం విలాపః క్రియతా?
ఇతి భావః. (భజస్వేతి.) మా మే అవేతి చ్ఛేదః. యోవనం-యోవనశబ్దేన సర్వా అవస్థా లక్ష్యంతే.
తా. సర్వ మాయు ర్లక్ష్యతే. తథా చ యతః, మే మమ, త్వత్సేవానుకూలం సర్వమాయు
రద్రవం, భర్తా-బిభర్తి శ్రుతాపదినా స్వామిన మితి భర్తా భృత్యః. సద్భుతః అనురూపః,
యః ప్రవాహ మనురూపో భృత్యః, అత్ మా మాం, భజన్య భృత్యత్వేనాంగీకురు, అమ
రక్ష చ, తదర్థ మిహ లంకా   సహ రాజ్యలక్ష్మణ సహ. రమస్య ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఆ రణ్య కాం డే - సం వ పం చా శ స్స ర్గ :

393

(రావణస్య సీతాసరోభనప్రయత్నః।

❖ దర్శనే మా కృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే,
కాఽస్య శక్తి రిహఽఽగంతు మపి సీల మనోరథైః.

౨౩

న శక్యో వాయు రాకాశే పాశై ర్బద్ధం మహాజవః,
దీప్యమానస్య వా ప్యగ్నే ర్గృహీతుం విమలాం శిఖాం.

౨౪

త్రయాణా మపి లోకానాం న తం పశ్యామి శోభనే,
విక్రమేణ నయే ద్య స్త్వాం మద్భాహుపరిపాలితాం.

౨౫

(దర్శన ఇతి.) రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మా కృథా, తద్దర్శనం చ దుర్లభ మిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (కాఽస్యేతి.) అత్ర అగంతుం మానసికవ్యాపారోపి న శక్యః, ంవునః కాయిక? ఇత్యర్థః.

౨౬

అశక్యత్వే దృష్టాంత మాహ (న శక్య ఇతి.) విమలాం నిర్ధూమాం, శిఖాం జ్వాలాం.

౨౭

(త్రయాణా మితి.) లోకానా మితి నిర్ధారణే వ్రష్టి

౨౮

❖ (దర్శన ఇతి.) యథా వాయు ర్బద్ధం న శక్యతే. అగ్నే శిఖా గృహీతుం యథా న శక్యతే, ఏనం మనోరథై రపి ఇహ లంకాం ప్రత్యాగంతుం కస్య శక్తిః? న తస్యాపి, రామం వినేతి .వః, తథా మద్భాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్, తం న పశ్యామి, రామం వినేతి శవః. శ్రీరామశ్చ దాగంతుం శక్నుయాత్, త్వా మాహర్తుం చ శక్నుయాత్. అత స్స ఏవాఽఽగత్వ ప్రాప్సుతి. త్వం తు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామి త్యుత్కంఠాం మా కుర్సి త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

- ‘ లంకాయాం సుమహా ద్రాజ్య మిదం త్వ మనుపాలయ,
త్వత్ప్రేష్టా మద్విధా శ్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః. ౨౬
- అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమయస్య మాం,
దుష్కృతం య త్పురా కర్మ వనవాసేన త గ్ధః. ౨౬౪
- యశ్చ తే సుకృతో ధర్మ స్తస్యేహ ఫల మాఘ్నహి,
ఇహ మాల్వాని సర్వాణి దివ్యగంధాని మైథిలి. ౨౬౫
- భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్య చ మయా సహ,
పుష్పకం నామ సుశ్రోణీ భ్రాతు రైవశ్రవణస్య మే. ౨౬౬
- విమానం సూర్యసంకాశం తరసా నిర్జితం మయా, ౨౬౭

(లంకాయా మితి.) త్వత్ప్రేష్టాః క్రితృచారకాః, భవిష్యంతితి శేషః. ౨౬

(అభిషేకోద్ధృత) మేకం చాకృతం. అభిషేకోదకేన పట్టమహిషిత్యేనాభిషేకోదకేన. ౨౬౪

(దుష్కృత మితి.) పురా పూర్వజన్మని, య ద్దుష్కృతం కర్మాపి తత్, వనవాసేన వనవాసక్లేశేన, దత్తఫలత్వాత్. గతం నష్టం. ౨౬౫

(ఇహేతి) భూషణాని చ ముఖ్యాని, సేవస్య ధారయే త్యర్థః. ౨౬౬

(పుష్పక మిత్యాది) తరసా విలేప. ౨౬౭

శ్రీ కులదేవతాయై దేవ్యై రావణ స్వాత్మాత్మీయసమర్పణం కరోతి (మిత్యాది) : సుద్విధా ఇత్యనేన ఆత్మసమర్పణం, లంకాయాం రాజ్య మనుపాలయే త్యనేన ఆత్మీయసమర్పణ మితి జ్ఞేయం. సుకృతఫల మపి సమర్పయతి (దుష్కృత మితి.) వనవాసేన - వనం జలం, సలంకాద్విపవాసినా, మయేతి శేషః. పురా య ద్దుష్కృతం కర్మ, కృత మితి శేషః. త గ్ధతం నష్టం, మదిష్టదేవతాయా వ్రత దర్శనమత్రేణేతి శేషః. పురా మయా సుకృతో యో ధర్మః తస్య ఫలం, తే తుభ్యం, నివేదయామి, అస్తుహి గృహణే త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

విశాలం ర త ద్విమాన మనుత్తమం.
తత్ర సీతే మయా సార్థం విహరన్మ యథాసుఖం, 304
వదనం పద్మసంకాశం విమలం చారుదర్శనం.
శోకార్తం తు వర్తరోహేన భ్రాజతి వరాననే, 305
ఏవం వదతి తస్మిన్ సౌ వస్త్రాంతేన వరాంగనా.
ఏథా యేందునిభం సీతా ముఖ మశ్రూ జ్యవర్తయత్, 306
ధ్యాయంతీం తా మివాఽన్వస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభాం.
ఉవాచ పవనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః, 307

* అలం ప్రీడేన వైడేహి ధర్మలోపకృతేన చ.

(విశాల మితి.) విశాలం వేశనయోగ్యం, వేశ్యాలచ్చంకటచా విత్యనేన శాలచ ప్రత్యయః.
అనంకోచన్యాయా ద్యావదుపవేష్ట్యసంభావన ముపవేశార్హ మిత్యర్థః. 304

(వదన మితి.) న భ్రాజతి న భావతే. 305

(ఏవ మితి.) వదః తి సతిసప్తమి. ఏథాయ అచ్చాద్య. 306

(ధ్యాయంతీ మితి.) ఇవశబ్దోఽవధారణే. యద్వా, అన్వస్థా మివ భూతాఽఽవిష్టా మివే
త్యర్థః. 307

(అల మితి.) హి వైడేహి, ధర్మలోపకృతేన ప్రీడా మా భూ దిత్యర్థః. కుత? ఇత్యత్రాహ (అర్థ ఇతి.) యో దైవనిష్కంధః దైవకృత స్సంబంధః, త్వా మభిగమిష్యతి, అయం సంబంధః, అర్హః ఋషిప్రోక్తః న త్వధర్మ్య ఇత్యర్థః. అత్ర నారదః - 'పరపూర్వః ప్రాయ స్త్వన్యా స్పృష్ట ప్రోక్తా స్స్వి , వుసర్భా ప్రైవిధా తాసాః ప్రైరిణీ తు చతుర్విధా,

* (అలం ప్రీడేనేతి.) భృత్యరక్షణవిషయే ప్రీడా నేచితే త్యర్థః. కుతో వా? ధర్మలోపా భవిష్యతి. కుతః? యః దైవనిష్కంధః అవయో దైవేన సంపాదితదాసదాస్యవద్భావః, అయం సంబంధః, అర్హః అనాదినిద్దః. న ఏవ త్వా మభిగమిష్యతి. నతు నవినః. అతో ప్రీడా మా భూ దిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* అర్దోఽయం య దైవసిష్యంధో య స్వా మభిగమిష్యతి,

౩౪౪

ఏతే పాదౌ మయా స్నిగ్ధౌ శిరోభిః పరిపీడితౌ.

ప్రసాదం కురు మే త్ప్రపంచవశ్యో దాసోఽహ మస్మి తే,

౩౪౫

ఇమా శూన్యా మయా వాచ శుష్యమాణేన ..

న చాపి రావణః కాంచి న్మూర్ధ్నా స్త్రిం ప్రణమేత హ,

౩౪౬

కన్యావాక్షతయోనిర్యాపాణిగ్రహే పునర్భూః ప్రథమాప్రోక్తా పునస్సంస్కార
కర్మణా. దేశధర్మా నపేక్ష్య స్త్రి గురుభిర్యాప్రదీయతే. ఉత్పన్నసాహసాఽన్యస్మై పా
ద్వితియాప్రకీర్త్యతే. మృ. భర్తరీతుప్రాప్తా దేవరాదీనపానయా, ఉపగచ్ఛే త్వరం కామా
త్సాంధ్యతియాప్రకీర్తితా. ప్రాప్తా దేశాద్ధన్వక్రితా క్షుత్పిపాసాకురాచయా, తవాఽహ మిత్య
పితా సాచతుర్థిప్రకీర్తితేతి.

౩౪౭

(ఏతా మితి.) తవేతి శేషః.

౩౪౮

(ఇమా మితి.) శుష్యమాణేన అనంగేన తప్యమానేన, మయా, ఇమాః శూన్యాః నివాః,
వాచో భాషితాః, కుతః? యస్మాద్రావణః స్త్రిం, న ప్రణమేత న ప్రణమేత్, అదృష్టపూర్వత్వాః
స్వస్యాపి నీచోక్తి ర్విన్నయావహ జాతేతి భావః.

౩౪౯

* (అర్ద ఇతి.) హే దేవి, త్వా మభి త్వా ముద్దిశ్య, మయా క్రియమాణో నిష్క్యందః
స్నేహబంధః ప్రార్థనారూపః, య 'శ్చాఽగే భవిష్యతి, సోఽయ మార్హః ఋషిదృష్ట ఏవ,
క్షత్రియాణా ముచితత్వేన వేదోక్త ఏవ. 'బలాత్కారేణ రాక్షస' ఇతి వినాహేషు స్మృత్యా గణనాత్.
ఏవ ముక్తిరపి తమోగుహప్రాధావ్యేనైవ. కన్యాయా బలాత్కారేణ గ్రహణస్యైవ రాక్షసవివాహ
పదార్థత్వా దితి బోధ్యం, ఇతి తిలకం.

దేవి నిష్క్యంద ఇతి పాఠాంతరం.

(రావణం ప్రతి సీతాయాః వ 'ని)

వివ ముక్త్యా దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజాం.
కృతాంతవశ మాపన్నో మమేయ మితి మన్యతే.

౩౭౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

సా తథోక్తా తు నైదేహా నిర్భయా శోకకర్షితా.
తృణ మంతరతః కృత్వా రావణం ప్రత్యభాషత.

౧

రాజా దశరథో నామ ధర్మసేతు రివాఽచలః,
సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యశ్య పుత్ర స్స రాఘవః.

౨

(ఏవ మితి.) మన్యః అమన్యత.

౩ ౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న ధ్వజే, అరణ్యకాండే, షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

తతైత చ్చూత్వా పరుషం భాషమాణాయా స్సీతాయాః పున రశోకవనికానయనం
షట్పంచాశే. (సా తథోక్త్యాది.) అంతరతో మధ్యే, పతివ్రతాయాః పరపురుషం ప్ర త్యభిముఖతయా

౧

(రాజేతి.) ధర్మసేతుః ధర్మస్య సేతు రివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః. అచలః ఘోరః,
పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః, కథ మేతద్భాషకులం ప్రాప్తౌఽతివరే దితి భావః.

౨

రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిమ లోకేషు విశ్రుతః,
దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్షీ దైవతం హి పతి ర్మమ.

౩

ఇక్ష్వాకూజాం కులే జాః స్నిహస్కంధో మహాద్యుతిః,
లక్ష్మణేన సహ బ్రాత్రా య స్తే హరిష్యతి.

౪

ప్రత్యక్షం య ద్యహం తస్య త్వయాఽస్యాం ధర్మితా బలాత్,
శయితా త్వం హత స్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః.

౫

య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః,
రాఘవే నిర్విషా స్సర్వే సుపర్ణే పన్న గా యథా.

౬

తస్య జ్యోతిప్రముక్తా స్తే శరాః కాంచనభూషణాః,
శరీరం విధమిష్యంతి గంగా కూల మివోర్మయః.

౭

ఋశురైర్వా సురైర్వా త్వం య ద్యవధ్యోఽసి రావణ,
ఉత్పాద్య సుమహ ద్వైరం జీవం ప్రస్య న మోక్ష్యసే.

౮

(రామ ఇతి.) సః దశరథపుత్రః, దైవతం, సర్వలోకానా మితి శేషః. య ఏవం
భూత స్స మే పతి రితి యోజనా. కథ మేవంభూతభర్తృకాఽతిచరే దితి భావః.

౯

(ఇక్ష్వాకూజా మితి.) త్వద్వధార్థ మేవ బ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులేఽనతిర్థ ఇతి భావః.
తథా చ న మే త్వతో భయ మితి భావః. తర్హి కథ మిదానిం న తూష్టిం స్థితః? ఇత్యాశంక్యాహ
(ప్రత్యక్ష మితి.) ప్రత్యక్షం యథా తథా, యది ధర్మితా స్యాం తదా త్వం హతి స్సృజ యుద్ధే
శయితా. మియేథా ఇత్యర్థః.

౧౦

(య దితి.) నిర్విషాః. నిర్విర్యా ఇతి రాక్షసపక్షే.

౧౧

(తస్యేతి.) విధమిష్యంతి ధ్వాన్యంతి, నిపాతయిష్యంతి త్యర్థః. గంగే త్యవిభక్తిక నిర్దేశః
గంగాయా ఊర్మయ ఇత్యర్థః. (ఋశురై రితి.) త్వం సురాసురై ర్యద్య ప్యవధ్యః, తథాపి తస్య
రామస్య, సుమహ ద్వైరం కోన ముత్పాద్య స్థిత ప్రస్యం, జీవం సృజ, తచ్చరపాతా న్న మోక్ష్యసే
న ముక్తో భవిష్యసి త్యర్థః.

౧౨-౧౩

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

స తే జీవితశేషస్య రాఘవోఽంతకరో బు,
పశో ర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభం. ౯

యది పశ్యే త్స రామ స్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా,
రక్ష స్త్య మద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛే స్సద్యః పరాభవం. ౧౦

య శ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయే న్నాశయేత వా,
సాగరం శోషయే ద్వాపి స సీతాం మోచయే దిహ. ౧౧

గతాయ స్త్యం గత శ్రీకో గతసత్త్వే గతేంద్రియః,
లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్క్రూతేన భవిష్యతి. ౧౨

స తే పాప మిదం కర్మ సుఖోదర్శం భవిష్యతి,
యాఽహం సీతా వినాభావం పతిపార్శ్వా త్వయా వనే. ౧౩

(స ఇతి.) స రాఘవః, తే జీవితశేషస్య, అంతకరః నాశం కర్తుం సమర్థః. తస్మాత్
యూపగతస్య పశో రిప రామాపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభం. ౯

(యదీతి.) హే రక్షః, స రామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం
నిర్దగ్ధ స్సౌ నవ్యః పరాభవం గచ్ఛే. నిర్దగ్ధశబ్దేనాఽతివ పీడితత్వ ముచ్యతే. ౧౦

(య ఇతి.) నభసః అకాశాత్, పాతయే, నాశయేత వా అదర్శనం ప్రాపయే ద్వా,
సాగర మపి శోషయేత్, సః సీతాం మోచయే దితి కిముత? ౧౧

(గతాయ రితి.) త్వత్క్రూతేన పరదారాభిమర్శనరూపపాపేన, త్వం అయురాదిహినో
భవిష్యసి, లంకా చ వైధవ్యం అనాథత్వయుక్తా భవిష్యతి, 'అయు ర్పలం యశో లక్ష్మీః
పరదారాభిమర్శనాత్, సద్య ఏవ వినశ్యంతి' తి స్మృతే. ౧౨

(స త ఇతి.) యాఽహం వనే పతిపార్శ్వాత్, వినాభావం వియోగం, సీతా, తస్యాం మయి,
ఇదం పాపం కర్మ, సుఖోదర్శం న భవిష్యతి, కింతు దుఃఖోదర్శ మేన భవిష్యతి
శ్రీర్థః. ౧౩

స హి . దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః,
నిర్భయో వీర్య మాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే.

స తే దర్పం బలం వీర్య ముత్సేకం చ తథావిధం,
అవనేష్యతి గాత్రేభ్య శ్శరవర్షేణ సంయుగే.

౧౫

యదా వినాశో భి దృశ్యతే కాలచోదితః,
తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః.

౧౬

మాం ప్రధృష్య స తే కాలః ప్రాప్తోఽయం రాక్షసాధమ,
అత్మనో రాక్షసానాం చ వధాయాఽంతఃపురస్య చ.

౧౭

స శక్యా యజ్ఞమచ్యస్తా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా,
ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనాఽవమర్దితుం

౧౮

(స మితి) దైవతసంయుక్తః దైవబలసంయుక్తః, దీన ప్రాపసో రామో మాం కిం-
కరిష్యతితి పూర్వం రావణేన క్తస్య పరిహరోఽయం. (స త ఇతి.) దర్పం మదం, ఉత్సేకం
ఉల్లంఘ్య కార్యకారిత్యం, గాత్రే భ్య ఇత్యుక్తి ర్దర్పాదీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్. ౧౫

లోకన్యాయ మాహ (యదేతి.) కాలచోదితో దైవకృతః, వినాశో యదా దృశ్యతే,
సన్నిహతో భవతిత్యర్థః. తదా, కార్యే కృత్యే, ప్రమాద్యంతి వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతి. ౧౬

ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (మా మితి) మాం ప్రధృష్య ఫితస్య తవ,
కాలో ప్యయ మేవ వర్తమాన ఏవ, నతు చిరాయేత్యర్థః. అత్మనో రాక్షసానా మంతఃపురస్య
చ వధాయ ప్రాప్తః. ౧౭

(స శక్యాహ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం, యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః, తన్నద్యస్తా
గర్హస్థ్యాహవనియమధ్యగతా, వేదిః బష్టకీ మహావేదిః, స్రుగ్భాండమండితా

శ్రీ దేవరసంయుక్త ఇన్ద్రసి పాతః. దేవరసంయుక్తో లక్ష్మణసంయుక్తః, ఇతి తిలకం.

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

తథాఽహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్ని పతివ్రతా,
త్వయా స్పృష్టుం న శక్యాఽస్మి రాక్షసాధమ పాపినా. ౧౯

క్రీడంతి రాజహంసేన పద్మపండేషు నిత్యదా,
హంసీ సా తృణషండస్థం కథం పశ్యేత ౨౦

ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం బంధ వా బాదయస్య వా,
నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాఽపి రాక్షస. ౨౧

న తు శత్రోః మృత్యుప్రకోశం పృథివ్యాం దాతు మాత్మనః, ౨౧౪

ఏవ ముక్త్యా తు వైదేహీ క్రోధా త్వపరుషం వచః.
రావణం మైథిలీ తత్ర పున ర్నో వాచ కించన, ౨౨౪

ప్రసూద్యుపరకణాలంకృతా. ద్విజాతిమంత్రైః ఉద్ధవనాదిమంత్రైః, పూతా శుద్ధా, యథా చందాతే.
నాఽవమర్దితుం పాదేనాఽక్రమితుం, న శక్యా నాఽర్హా. తథాఽహం ధర్మనిత్యస్య నిత్య
ధర్మస్య, యజ్ఞస్థానీయస్య, ధర్మపత్ని పతివ్రతా, త్వయా స్పృష్టుం న శక్యా. ౧౯

(క్రీడంతి.) నిత్యదా నిత్యం, నిత్యశబ్దస్య పర్యేకాది ష్యపాతే ప్యార్హో దాపత్యయః.
సా ప్రసిద్ధా, తృణషండస్థం జలజనదాదితృణకదంబమవ్యస్థం. మద్గుకం జలకాకం. ౨౦

(ఇద మితి.) నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం. బంధ బధాన, బాదయస్య భక్షయ. ౨౧

(న త్యిన్యర్థ) మేకం వాక్యం. ఆత్మనః, ఉపక్రొశ మపవాదం, పృథివ్యాం దాతుం.
న శక్యామి. ౨౧౪.

(ఏవ ముక్త్యేతి.) తత్ర తద్విషయే, క్రియాభేదాత్ పున ర్నైథిలీశబ్ద ప్రయోగః. ౨౨౪.

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణం.

ప్రత్యువాచ తత స్సీతాం భయసందర్శనం వచః,

234

శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాః † ద్వాదశ భామిని.

కాలేనానైన నాభ్యేషి యది మాం చారుహసిని,

తత స్తావం ప్రాతరాశార్థం సూదా శ్చేత్స్యంతి లేశశః.

235

ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణ శ్శత్రురావణః,

రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్.

236

(సీతాయా ఇతి) రోమహర్షణం ప్రాధానమాత్వా దోషాంచకరం. భయసందర్శనం భయోత్పాదకం.

234

(శృణుత్వాది) సార్థజ్ఞేక వికాన్వయః. ద్వాదశమాసా నిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితియా. ప్రతిక్ష ఇతి శేషః. ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భుక్షణార్థం, సూదాః పాచకాః. 'సూదా బదనికా గుణా' ఇత్యమరః. అత్ర సీతాహరణం చైత్రమాస ఇత్యవగంతవ్యం. సంవత్సరాంతే రావణవధకరణాత్. తేన త్రిణ వర్షాణాం పంచవత్సరం రామః స్థిః ఇతి గమ్యతే. హేమంతవర్షం తు రామతపో విశేషజ్ఞాపనాయ, న శూర్పణఖాగమనజ్ఞాపనాయ.

235

(ఇత్యుక్తేతి.) శత్రూణాం రావణయతి క్రోశయత్థితి శత్రురావణః.

236

† సీతావైదేహి, మే వాక్యం శృణు. త త్కొంతి? ద్వాదశ మాసాః ద్వాదశమాసపర్యంతం, ప్రతిక్ష ఇతి శేషః. అనేన కాలేన నాభ్యేషి ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యానుగ్రహార్థం అత్ర స్థాతుం నాంగీకరోషి యదీత్యర్థః. తత స్త్రావ ముద్దిశ్య. ప్రాతరాశార్థం-ప్రాతః ప్రాతరేవ, అశార్థం అశాను స్థితగృహద్యర్థం, సూదాః మాం చేత్స్యంతి, మదాజ్ఞయైవేతి శేషః. దేవి, మాం భృత్య త్వేన నాంగీకరోషి యది, అహ మితఃపరం జీవితుం నేచ్ఛామి, మాం శస్త్రే భృత్యా కాకగృహ ద్యర్థం ప్రయచ్ఛతేతి మమాజ్ఞయైవ సూదా స్తథా కరిష్యంతితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† ద్వాదశ ప్రతిక్ష ఇతి శేషః. యత్తు సాదృశ్యే 'దశమాసా త్పతం సీతే యది మాం న భజిష్యసి, తదా హన్మి' త్యుక్తం త త్పునస్సీతాసవిధగమనకాలికం వచ ఇతి న విరోధః. నాభ్యేషి స్వారస్యేనేతి శేషః. ఇతి తిలకం.

(సీతాపాదము: అశోకవనికా ప్రాసం)

శ్రీమ మేవ హి శ్రీ రాక్షసో వికృతా ఘోరదర్శనా,
దర్శ మస్యా వినేష్యధ్వం మాంసశోణితభోజనాః.

౨౭

వచనా దేవ తా స్రస్య సుఖో రాక్షసిగణాః,
కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్.

౨౮

స తాః ప్రోవాచ రాజా తు రావణో ఘోరదర్శనః,
ప్రచాల్య చరణోత్కరై ర్దారయన్నివ మేదినీం.

౨౯

అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ సీయతా మియం,
తత్రేయం రక్ష్యతాం గూఢం యుష్మాభిః పరివారితా.

౩౦

తత్రైవాం తర్జనై ర్దోరైః పున స్సాంత్యైశ్చ మైథిలీం,
అనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూ మివ.

౩౧

(శ్రీమ మితి.) వినేష్యధ్వం వినయధ్వం. వ్యత్యయేన స్వాదేశః.

౩౨

(వచనా దితి) కృత్వా రావణవాక్యాంగికారే కృతప్రకృ

౩౩

(స ఇతి.) చరణోత్కరైః చరణాఘాతైః, మేదినీం భువం. దారయన్నివ భింద
న్నివ, ప్రచాల్య గత్వా, ఉత్థాయ వా. తాః ప్రోవాచ.

౩౪

(అశోకేతి.) యుష్మాభిః పరివారితా, యుష్మాభిః రక్ష్యతాం.

౩౫

(తత్రేయేతి.) అత్యంతభయేన ప్రాణవియోగో మా భూ దితి పున స్సాంత్యైశ్చ వ్యక్తం. ౩౬

౧) హి రాక్షసః, మాంసశోణితభోజనాః ఘోరదర్శనాశ్చ యూయం, శ్రీమ మవికృతా
అవిరూపా భూత్వా, దర్శం వినా అస్యా స్పృహిషే, ఇష్యధ్వం, సేవార్థం స్థాకు మిచ్చతేత్యర్థః.
చాదేశాభావాది రార్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇతి ప్రతిసమావిష్టా రాక్షసోఽరావణేన తాః,
అశోకవనికాం జగ్ము ర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు. ౩౨

సర్వకాలఫలై ర్వృక్షై ర్నానాశుషుఫలై ర్వృతాం,
సర్వకాలమదై శ్చాపి ద్విజై స్సముపసేవితాం. ౩౩

సా తు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా,
రాక్షసీ పశ మాపన్నా వ్యాఘ్రజాం హరిణీ యథా. ౩౪

శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకాత్మజా,
న శర్మ లభతే భీరుః పాశబద్ధా మృగీ యథా. ౩౫

న విందతే తత్ర తు శర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభి రతివ శర్జితా,

(ఇతితి.) ప్రతిగృహ్య ఆదాయ, (నర్వేతి.) సర్వస్మి న్నుపి కాలే ఫలాని యేషాం తే
సర్వకాలఫలాః, తైః. ఏవ ముత్తరతాపి. జగ్ము ర్మైథిలీం పూర్వేణాన్వయః. ౩౨

(సా త్వితి.) రాక్షసీ త్యుచిత క్రికనిర్దేశః, రాక్షసీనా మిత్యర్థః. ౩౪

(శోకేనేతి.) లభతే అలభత. ౩౫

(న విందత ఇతి) తత్ర అశోకవనికాయాం, దయితం ప్రాణవల్లభం. నను సీతా లక్ష్మణ
అవతార ఇతి నిర్దం. వక్ష్యతి హి 'సీతా లక్ష్మణ ర్భవాన్ విష్ణు' రితి. విష్ణుపురాణే చోక్తం 'రాఘవత్వే
లభవ త్పితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ' తి. ఏనంచూతాం సీతాం సమరసీమని జనితమూర్ఖాలక్షణం
లక్ష్మణమ వృద్ధర్తు మనమర్థో రావణః కథం బలాత్కరోతి స్మ? వక్ష్యతి హి 'హిమవాన్ మందరో
మేరుః త్రైలోక్యం వా నహిమరైః, శక్యం ముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజ' ఇతి. ఉచ్యతే-
వేదవతిరూపపూర్వజన్మని దేవి తథా సంకల్పితవతి. ఉక్తం హ్యుత్తరకాండే 'యస్మాత్తు ధర్మితా
త్వయా పాపాత్మనా వనే, తస్మా త్తవ వధాన్తం నై ఉత్పత్స్యేఽహం మహితల' ఇతి.
దేవకార్యనిర్వాహయ చ స్వయమేవ స్వధర్షణ మంగీవకార. ప్రజాయాం కూపపతితాయాం
యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన. తథా రావణబంధీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయ
స్వయం తత్ర స్వగమన మనుమతవతి. వక్ష్యతి మందరకాండే 'నాఽపహర్తు మహం శక్యా

ఆరణ్యకాండే - సప్త పంచాశ స్సర్గః

405

(పతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ అశుభనిమిత్తదర్శనం)

పతిం స్మరంతి దయితం చ దైవతం విచేతనా భూ దృఢయశోకపీడితా.

౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామా ఆరణ్యకాండే, షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

రాక్షసం మృగరూపేణ చరంతం కామరూపిణం,
నిహత్య రామో మారీచం తూర్ణం పథి నివర్తతే.

౧

తస్య సంత్యరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీం,
క్రూరస్వనోఽథ గోమాయు ర్వివనాదాఽస్య పృష్ఠతః.

౨

తస్య రామస్య ధీమతః, విధి వ్రవ వధార్థాయ విహితోనాఽత్రసంశయ' ఇతి. తర్హి సీతా ప్రలాపా
దికం కిమర్థం కృతవలతి చేత్, శృణు. పతివిరహే పత్నినతయైవం వర్తితవ్య మితి లోకహిత
ప్రవర్తనాయ ప్రలాపాదిక మకరో దితి.

౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాషజే, రత్న నే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

ఏవ మియతా గ్రంథసందర్శేణ సీతాహరణవృత్తాంత ముపవర్ణ్య అథ రామస్య మృగా
నుసరణకథాశేపం దర్శయితు మారభతే (రాక్షస మిత్యాది.) నివర్తతే స్యవర్తత.

౪

(తస్మైతి.) ద్రష్టుకామస్య తదర్థం త్వరమాణస్మైతి సంబంధః. గోమాయుః క్రోష్టా,
ఏకస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్త మితి భావః.

౫

స తస్య స్వర మాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణం,
చింతయామాస గోమాయో స్వరేణ పరిశంకితః.

౨

అశుభం బల మన్యేహం గోమాయో రావశ్యతే యథా.
స్వస్తి స్యా దపి వైదేహ్య రాక్షసై ర్భక్షణం వినా.

౩

మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వర మాలంబ్య మామకం,
విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణ శృణుయూ ద్యది.

౪

స సౌమిత్రి స్వరం శ్రుత్వా తాం చ హిత్యా చ మైథిలీం,
తయైవ ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశ మిహైష్యతి.

౫

రాక్షసై స్సహితై ర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః,
కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపనీయాఽఽశ్రమాత్తు మాం.

౬

(స : స్మృతి.) భయంకరత్వేన రోమహర్షణ మిక్యవ్యతే. పూర్వమేన మారీచవ్యరేణ,
పరిశంకితః సంజాః శంకః, చ రామః, తస్య గోమాయో స్వరం, అజ్ఞాయ శ్రుత్వా.

చింతా మేవాహ (అశుభ మిత్యాదినా.) గోమాయుః, యథా యేన ప్రకారేణ, వాశ్యతే.
శబ్దాయః, సేన ప్రకారేణాఽఽభం మన్యే. అపి స్పృహవ

౭

(మారీచేనాత్మాది) క్షోద్యయ మేకాన్వయం. మృగరూపేణ మారీచేన, మామకం
స్వరం విజ్ఞాయ, మామకం స్వరం. అలంబ్య అనుసృత్య, విక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణః.
త్యాహ్యనేవేద్వోషితం, స్వరం, లక్ష్మణ శృణుయూ ద్యది తదా స సౌమిత్రి, రామకం స్వరం
శ్రుత్వా, తం స్వరం శ్రుత్వా తయా సీతయా చ ప్రేషిత స్సకా, ఇహ దేశే, మత్సకాశం
మత్సమివం, విష్యతి.

౮-౯

(రాక్షసై) రిత్యాది క్షోద్యయ మేకాన్వయం. య ద్యస్మా న్మారీచః, కాంచనః మృగో
భూత్వా మా మాశ్రమా ద్వ్యపనీయ దూరం సీత్యా, మయా హతస్సకా రాక్షసోఽభూత్.

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ లక్ష్మ జనరసం)

దూరం నీత్వా తు మారీచో రాక్షసోఽభూ చ్చరాహతః,
హ లక్ష్మణ హతోఽస్మితి యః?ద్వాక్యం వ్యాజహర చ.

౮

అపి స్వస్తి భవే యథ్యాం రహితాభ్యా మ్మహావనే,
జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోఽస్మి రాక్షసైః.

౯

నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేఽద్య బహూని చ,
కత్వేవం చింతయన్ రామః శ్రుత్వా గోమాయునిస్వనం,

౧౦

అత్మన శ్చాఽవనయనా నృగరూపేణ రక్షసా,
అజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః.

౧౧

తం దీనమనసో దీన మాసేదు ర్మృగపక్షిణః,
సవ్యం కృత్వా మహాత్మానం ఘోరాంశ్చ సస్పృశ స్వరాక్ష.

౧౨

తాని దృష్ట్యా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి రాఘవః,
నృపర్తతాఽథ త్వరితో జవేనాఽశ్రమ మాత్మనః.

౧౩

లక్ష్మణ హతోఽస్మితి వాక్యం వ్యాజహర చ. తస్మాత్ క్వచి త్పహితైః రాక్షసైః స్పృతాయా వదః
ఈప్సితః. నూనం.

౧౪

(అపి ౩.) జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాసనిమిత్తేన, నిమిత్తకారణహేతునాం
సర్వాసా మిష్టః.

౧౫

(నిమిత్తానిత్వాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గోమాయునిస్వనం శ్రుత్వా మృగరూపేణ
రక్షసా అత్మనః, అవనయనాత్ అశ్రమా దవకర్షణా చ్చ. పరిశంకిత స్స రాక్షసా జనస్థానం

౧౬

(౧ మితి.) సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా. అసేదుః.

౧౭

(తానితి.) త్వరితః మానసికత్వరాసహితః, జవేన కాయకత్వరమ.

౧౮

స తు సీతాం వరారోహం లక్ష్మణం చ మహాబలం.

అజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః.

౧౪

తతో లక్ష్మణ మాయాంతం దదర్శ విగతప్రభం,

౧౫

తతోఽవిదూరే రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః.

విషణ్ణ స్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా,

౧౬

సంజగర్తైః తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణ మాగతం.

విహాయ సీతాం విజనే వనే రా తే,

౧౭

గృహీత్వా చ కరం సవ్యం లక్ష్మణం రఘునందనః.

ఉవాచ ' మధురోదర్శ మిదం పరుష మార్తిమత్,

౧౮

అహో లక్ష్మణ గర్హ్యం తే కృతం య స్త్యం విహాయ తాం.

సీతా మిహగత స్సౌమ్య కచ్చి త్వస్విప్తి భవే దిహ,

౧౯

(స త్వితి.) సీతాం లక్ష్మణం చ చింతయన్నేవా

౨౦

(తత ఇత్యర్థ) మేకం వాక్యం.

౨౧

(తత ఇతి.) తతో దర్శనాంతరం, అవిదూరే సమిపే, సమియాయ సంగతః, దుఃఖభాగినో త్యక్త సంపూచాదిసూతేణ ఘనున్ ప్రత్యయః.

౨౨

(సంజగర్త ఇతి.) విజనే స్వజనరహితే.

౨౩

(గృహీత్వేతి.) సవ్యం కరం గృహీత్వా లక్ష్మణ మువాచ. కథం? పరుషం, అథ మధురోదర్శం మధురోత్తరం. అర్తిమః అర్తియుక్తం. సర్వ మిదం క్రియావిశేషణం. అహో ఇత్యాది పరుషం, లక్ష్మణేత్యాది (అహో ఇతి.) తే త్వయా, ఇత్యువాచే త్యన్వయః. ౨౪.

' మధురోదర్శం శబ్దతో మధురోత్తరం. అర్థతః పరుష మిదం వక్ష్యమాణం, అర్థవ దార్ద్ర మువాచ. యద్వా, మధురోదర్శం తాత్పర్యతో మధురం. అపాతతః పరుషం... ఇతి తిలకం.

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ అశుభనిమిత్తదర్శనం)

న మేఽస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్మజా,
వినష్టా భక్షితా వాపి రాక్షసై ర్వనచారిభిః,
అశుఖాన్యేవ భూయిష్టం యథా ప్రాదుర్భవంశి మే.

౨౦

అపి లక్ష్మణ సీతాయా స్సామగ్ర్యం ప్రాప్నుయావహే,
జీవంత్యాః పురుషవ్యాఘ్ర సుతాయా జనకస్య వై.

౨౧

యథా వై మృగసంఘా శ్చ గోమాయు శ్చైవ ఖైరవం,
వాశ్యంతే శకునా శ్చాపి ప్రదీప్తా మభితో దిశం.

౨౨

అపి స్యస్తి భవే త్రస్యాః రాజపుత్ర్యా మహాబల,

౨౩

ఇదం హి రక్షో మృగసన్నికాశం ప్రలోభ్య మాం దూర మనుప్రయాంతం,
హతిం కథంచి న్మహతా శ్రమేణ స రాక్షసోఽ భూ నిమియమాం వివ.

౨౪

(నేతి.) కేనాపి హేతునా, వినష్టా వా రాక్షసై ర్భక్షితా వా? ఉక్తార్థే హేతు మాహ
(అశుఖాని త్యర్థేన.) భూయిష్టం బహుళం యథా. (అపీతి.) అపిః ప్రశ్నై. సామగ్ర్యం అక్షతత్వం,
క్షేమ మితి యావత్. హే లక్ష్మణేతి సంబంధః. సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయే కారణ మాహ (యథేతి).
ప్రదీప్తాం దిశం, సూర్యాధిష్ఠితా తత్సర్వద్యయదిశా చ ప్రదీప్తా. తా వాశ్యంతే
నదంతి, తేన వాయుసాదిపక్షిణాం సృగాలాదీనాం కృష్ణసారాదిమృగాణాం చ సూర్యాధిష్ఠితదిశ
కూజనం దుఃఖనూచక మిత్యుక్తం.

౨౫

చింతాతిశయేన పునర ప్యాహ (అపి స్వప్రీతి.) అర్థ మేకాన్వయం.

౨౬

లక్ష్మణాయ దర్శయతి (ఇద మితి.) మృగపన్నికాశం పూర్వం మృగపద్మాంతం.
ఇదం రక్షః, మహతా శ్రమేణ ఉపలక్షితం, మాం ప్రలోభ్య కథంచి ద్దతం. కథంచి దిత్వనేన
విరం లక్ష్మణప్రాప్తి ర్ద్యోత్యతే. మృగత్వం కుతో గత? మిత్యత్రాహ (స ఇతి.) సః మ్రియమాణ
స్స రాక్షస దిత్వార్థః.

౨౭

మన శ్చ దీన మిహ ప్రహృష్టం చక్షు శ్చ సవ్యం కురుతే వికారం,
అసంశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౨౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆర సప్తపంచాశ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

స దృష్ట్యా లక్ష్మణం దీనం శూన్యే దశరథాత్మజః,
పర్యపృచ్ఛత ధర్మాత్మా వైదేహీ మాగతం వినా. ౧

ప్రస్థితం దండకారణ్యం యా మా మనుజగామ హ,
క్వ సా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వ మిహ ప్రగతః. ౨

రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకాఽ పరిధావతః,
క్వ సా దుఃఖసహయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౩

నిమిత్తాంతరేణాపి సీతాహని మనుమితేతి (మఃశ్చేతి.) ఇహ సీతావియోగవిషయే,
అప్రహృష్టం, వికారం స్ఫురణం (నాస్తితి) ఆశ్రమ ఇతి శేషః. ౨౪౪

ఇతి గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న సే. ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
౨౪౪ శ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతాసాప్రసందేహకృతకోకప్రలాపాఽష్టపంచాశే. (స దృష్ట్యేత్యాది.) శూన్యే
వనే, వైదేహీం వినా అగతం వైదేహీం విస్మయాగతం, లక్ష్మణం, పర్యపృచ్ఛత పర్యపృచ్ఛత్. ౧

ప్రశ్నస్వరూప మాహ (ప్రస్థిత మిత్యాదినా.) దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితం, ౨
(రాజ్యేతి.) దుఃఖసహయా సమానదుఃఖేత్యర్థః. ౩

(శిరామన్య సీతాక్షేమే సందేహః)

యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్త మపి జీవితుం
క్య సా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా.

౪

పతిత్వ మమరాజాం వా పృథివ్యా శ్చాపి లక్ష్యజ,
తాం వినా తపసీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజాం

౫

కచ్చి జ్ఞీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రయతరా మమ,
కచ్చి త్రువ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి.

౬

సీతానిమిత్తం సౌమిత్ర మృతే మయి గతే త్వయి,
కచ్చి త్సకామా సుఖితా కైకేయా సా భవిష్యతి.

సపుత్రరాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్రా తపస్విని,
ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చి త్సేమ్య న కైకయాం

౭

(యా మితి.) సురసుతా సురస్త్రి.

౪

(పతిత్వ మితి.) తపనీయం స్వర్గం, ఇచ్ఛేయం ఇచ్ఛామి.

౫

(కచ్చి దితి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః, మిథ్యా అసత్యం,
న భవిష్యతి కచ్చత్, చతుర్దశవర్షానమాప్రావేద సీతావియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామి
త్వర్గః.

౬

(సీతేతి.) సీతానిమిత్తం, సీతావివాశనిమిత్తం. త్వయి గతే. అయోధ్యా మితి శేషః.
సకామేత్యనేన రామస్య హృదయే కైకేయా స్వవివాశార్థ మేవ వనం ప్రేషితవతితి సదా వర్తతే.
త దిదాసిం 'సుప్రసముత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట్వ' మితి న్యాయేన వ్యక్తికృతం.

౭

(సపుత్రేతి.) తపస్విని చ్యా.

౮

యది జీవతి వైదేహీ గమిష్యా మ్యాఽఽశ్రమం పునః,
సువృత్తా యది వృత్తా సా ప్రాణాం స్త్యక్త్యామి లక్ష్మణ.

౯

యది మా మాశ్రమగతం వైదేహీ నాఽభిషత్తే,
పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ.

౧౦

బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా,
త్వయి ప్రమత్తే రక్షీభి ర్భక్షితా వా తపస్వినీ.

౧౧

సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చాఽదుఃఖదర్శినీ,
మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః.

౧౨

సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్మీన సుదురాత్మనా,
పదతా లక్ష్మణే త్యుచ్చైః ప్రవాఽపి జనితం భయం.

౧౩

శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా స స్వర స్పదృశో మమ,
త్రస్తయా ప్రేషిత స్త్వం చ ద్రష్టుం మాం శీఘ్ర మాగతః.

౧౪

(యదీతి.) వృత్తా పరేతా. సువృత్తా స్వాచారా.

౯

(యది మా మితి.) ప్రహసితా ప్రహసించుట.

౧౦

(బ్రూహీతి.) యది జీవతి తవా, బ్రూహి పద, వైదేహీ జీవతి వా న వా? న వేత్యన్య
వివరణం (త్వయీతి.) ప్రమత్తే అనవహితే.

౧౧

(సుకుమారీతి.) దుఃఖం పశ్యతితి దుఃఖదర్శినీ సా న భవతి త్యదుఃఖదర్శినీ, శోచతి
అశోచః, వనవాస ఇతి శేషః. దుర్మనాః చింతాకులేతి యావత్.

౧౨

(సర్వథేతి.) జిహ్మీన కపటేన, తవాపి అతిశూరస్యాపి.

౧౩

(శ్రుత స్త్వయీతి.) మమ స్వరేణ. యస్మా దాగతః తస్మాత్ సః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః.
త్రస్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి శంక ఇతి యోజనా.

౧౪

(శ్రీరామస్య సీతాక్షేమే పండహః)

సర్వధా తు కృతం కష్టం సీతా ముత్సృజతా వనే,
ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రాక్షసాం దత్త మంతరం.

౧౫

దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పశితాశనాః,
తై స్సీతా నిహతా ఘోరై ర్భవిష్యతి న సంశయః.

౧౬

అహోఽస్మి న్యస్యసనే మగ్న స్సర్వధా శత్రుసూదన,
ఽన్విదాసీం కరిష్యమి శంకే ప్రాప్తవ్య మీదృశం.

౧౭

ఇతి సీతాం వరారోహం చింతయన్నేవ రాఘవః,
అజగామ జనస్థానం త్వరయా సహబిక్షుః.

౧౮

విగర్హమాణోఽనుజ మార్తరూపం తుదా శ్రమాచ్చైవ పిపాసయా చ.

వినిశ్చ్యసకా శుష్కముఖో వివర్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యం.

౧౯

(సర్వధేతి.) కష్ట మేవాహ (ప్రతితి.) ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యవకారం కర్తుం,
అంతరం అవకాశో, దత్తః.

౧౫

ప్రతికార మేవాహ (దుఃఖితా ఇతి.) పశితాశనత్వం నిహననే హేతుః.

౧౬

(అహోఽస్మిన్నితి) సాధి రార్హః. ఈదృశం వ్యసనమజ్ఞానం ప్రాప్తవ్య మితి శంకే.

౧౭

(ఇతితి.) వరారోహ మితి చింతాహేతుసాందర్యాతిశయోక్తిః.

౧౮

(విగర్హమాణ ఇత్యాది) శ్లోకవ్యయ మేకావ్యయం. వక్ష్యమాణానేకసగ్ధర్థసంగ్రహరూపం.
ప్రమాణ బహుదూరధావనాత్, ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం, శూన్యం సీతారహితం, ప్రతిశ్రయ
మిత్యనుషజ్యతే.

౧౯

స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య పీఠో విహరదేశా ననుసృత్య కాంశ్చిత్,
 విత త్ర దిత్యేవ నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ.

౨౦

ఇతి శ్రీమద్భామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టపంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః

అష్టాష్టకం

అథాఽఽశ్రమా దుపావృత్త మంతరా రఘునందనః,
 పరిపప్రచ్చ సౌమిత్రిం రామో దుఃఖార్దితం పునః.

౨౧

త మువాచ కిమర్థం త్వ మాగతోఽపాస్య మైథిలీం,
 యదా సా తవ విశ్వాసా ద్వనే విరహితా మయా.

౨౨

అనంః రం స్వాశ్రమం, సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య, త మహి శూన్యం సమీక్ష్యైతి శేషః.
 తదను, సీతాయాః కాంక్ష ద్విహరదేశా ననుసృత్య, విచిత్య, తా నపి శూన్యాః సమీక్ష్య,
 తత్రత్యని క్రిడాస్థానే, (తదేత దితి.) తాదృశ మేతాదృశ మితి విహరవిశేషం
 స్మృత్యా ప్రహృష్టరోమా నా శేన వ్యథితో బభూవ.

౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీ భామాయణే, రత్న మృతే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
 అష్టాష్టకం స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః

అష్టాష్టకం

ఏవం సంగ్రహేణోక్త మర్థం పున ర్విస్తరేణ వత్తు ముపక్రమతే (అథేత్యాది.) అంతరా
 మధ్యే మార్గం, దుఃఖార్దిత మితి క్రియావిశేషణం. మారీచపథస్థావాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛ మాధ్యే
 పప్రచ్చ త్యర్థః.

౨౪

(త మితి.) తం సౌమిత్రి మువాచ. తత్ర ప్రశ్నప్రకార మాహ (కిమర్థ మితి.) యదా తు
 త్వయా రక్షితాయాః కా హని రితి విశ్వాసాత్ మయా విరహితా కృతా, తదా తా మపాస్య విహాయ,
 కిమర్థ మాగతిః?

౨౫

(లక్ష్మణేన స్వాగమనకారణవివేదనం)

దృష్ట్యైవాఽభ్యగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ,
శంకమానం మహ త్పాపం య తస్య త్యం వ్యథితం మనః.

౩

స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహు శ్చ హృదయం చ మే,
దృష్ట్యా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి.

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణ శ్శుభలక్ష్మణః,
భూయో దుఃఖసమావిష్టో రాసు మబ్రవీత్.

౪

న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాఽహ మిహోఽఽగతః,
ప్రవోగిత స్తయైవోగ్రై స్త్యతస్య కాశ మిహోఽఽగతః.

౫

ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హ సీతే లక్ష్మణేతి చ,
పరిత్రాహీతి య ద్వాక్యం మైథిల్యా స్త చ్చుతిం గతం.

౬

ఉవాచే త్యుక్తార్థ మాహ (దృష్ట్యైతి.) త్వాం దృష్ట్యా పాపం సీతాఽనిష్టరూపం,
శంకమానం, మే మమ, మనః వ్యథిత మితి యత్ తత్సత్యం.

౩

ఏతచ్ఛ కథం నిశ్చయత? ఇత్యుక్తాహ (స్ఫురత ఇతి.) బాహుః, సవ్య ఇత్యనుషజ్జతే.
హృదయం వక్ష్యమామ్యం.

౪

(ఏవ మితి.) భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన, సమావిష్టః, పూర్వం సీతావచనా
ద్దుఃఖాక్రాంతః, సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృత మి త్యువ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖ
సమావిష్టత్వం.

౫

(న స్వయం మితి.) కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన, స్వయ మిత్యన్య వివరణ మిదం.
ఉగ్రైః. వచోభి రిత్యర్థసిద్ధం.

౬

(ఆర్యేణేతి.) హ సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ య ద్వాక్యం, ఆర్యేణేవ భవతేన, కేనచిత్
పరాక్రుష్టం అహ్వనపురస్సరం ఘోషితం, తా మైథిల్యా చ్చుతిం గతం.

౭

సౌ త మార్తస్వరం శ్రుం తవ స్నేహేన మైథిలీ,
గచ్ఛ గచ్ఛేతి మా మాహ రుదంతి భయవిహ్వలా.

౮

ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశ స్తయా,
ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్య మిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితం.

౯

న త తృశ్యా మ్యహం రక్షీ య దస్య భయ మావహేత్,
నిర్వృతా భవ నాస్త్యేత త్కేనా ప్యేవ ముదాహృతం.

౧౦

విగర్హితం చ నీచం చ కథ మార్యోఽభిధాన్యతి,
త్రాహితి వచనం సీతే య స్త్రాయే త్రిదశానపి.

౧౧

కిన్నిమిత్రం తు కేనాపి భ్రాతు రాలంబ్య మే స్వరం,
రాక్షసే నేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహితి శోభనే.

౧౨

(సా మితి.) తవ స్నేహేన త్వయి స్నేహేన.

౮

(ప్రచోద్యమానేనతి.) త్వత్ప్రత్యయాన్వితం - త్వయి ప్రత్యయః దురాధర్షత్వ దైన్య
రాహిత్యవిషయా విశ్వాసః, తేనాన్వితం, ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం, మైథిలీ ప్రత్యుక్తా.

(న త దితి.) నిర్వృతా సుఖితా, భవ, నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన య చ్ఛంకితం.
ఏత రామవాక్యం న భవతి.

౧౦

రామవచనత్వేననుపపత్తి మాహ (విగర్హిత మితి.) విగర్హితం దైన్యావహత్వా నృహ
కులప్రసూః స్య నిందితం, నీచం అపత్కారే ప్రీతమాహ్వానస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం,
వచనం, కథ మభిధాన్యతి? య త్రిదశానపి త్రాయేత్. కథం సః సీతే త్రాహితి వచన
తి?

౧౧

(కి మితి.) కిన్నిమిత్రం కిమపి ప్రయోజన ముద్దిశ్య, కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన, మే
భ్రాతుః, స్వరం స్వరవదృశం స్వరం, అలంబ్య అవలంబ్య, త్రాహి త్రాహితి వాక్యం, తురితం.
ఉక్తం, శోభనే ఇతి సీతా సంబోధనం.

౧౨

(లక్ష్మణేన స్వాగమనకారణనివేదనం)

విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహ మా మితి,
న భవత్యా వ్యథా-కార్యా కునారీజనసేవితా.

౧౩

అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా,
న సోఽస్తి త్రిమ లోకేషు పుమా న్యై రాఘవం రణే.
జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః

౧౪౨

న జయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవై శ్శక్రపురోగమైః.

౧౪౩

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా,
ఉవాచాఽశ్రూయ ముంచంతి దారుణం మా మిదం వచః.

౧౪౪

భావో మయి తవాఽత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః,
వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తం న చ త్వం మా మవాప్స్యసి.

౧౪౫

(విస్వర మితి.) స్వరప్రకాశ విశేషశోధనేపి నాఽయం రామస్వర ఇత్యర్థః.

౧౪౬

(అల మితి.) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. వైక్లబ్యం ఏక్లబ్యత్వం 'విక్లబ్య' విహ్వల-
స్తభ' తి హలాయుధః. నిరుత్సుకా మత్స్యకా, నిర్గురహితా. భవ. వాస్తవిక విద్యుత్.

౧౪౭

(నే త్యర్థ) మేకం వాక్యం. పూర్వ మేకైకేనాఽజయ్యత్వ ముక్తం. సంప్రతి మిలితై-
.తి విశేషః.

౧౪౮

(ఏవ మితి.) పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః.

౧౪౯

(భావ ఇతి.) భ్రాతరి వినష్టే సతి, మాం ప్రాప్తం, పాపః కుత్సితః, భావః, మయి, తవ
త్వయా, నివేశిత ఏవ, త్వం ప మాం నాఽవాప్స్యసి.

౧౫౦

సంకేతా ద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి,
క్రోశంతం హి యథాఽత్యర్థం నైవ మభ్యవపద్యసే. ౧౮

రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థ మనుగచ్ఛసి,
రాఘవస్యాఽంతరప్రేక్షు స్తత్రైవం నాఽభిపద్యసే. ౧౯

ఏవ ముక్తో హి వైదేహ్య సంతర్భో ర క్తలోచనః,
క్రోధా త్రస్సురమాణోష్ఠ అశ్రమా దభినిర్గతః. ౨౦

ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం రామ స్సంతాపమోహితః,
అబ్రవీ ధ్దుష్కృతం సౌమ్య తాం వినా య త్వ మాగతః. ౨౧

జానన్నపి సమర్థం మాం రక్షసాం వినివారణే,
అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాత్. ౨౨

(సంకేతా దితి.) భరతేన కృతా త్వంకే తాత్ కుః వి దవకాశే రామ మవశ్యం హని
ప్యామి త్యేనం రూపాత్, రామం సమనుగచ్ఛసి, న తు రామభక్త్యా. అత హేతు మాహ
(క్రోశంః మితి.) క్రోశంత మేనం. యథా నాఽభ్యవపద్యసే న ప్రాప్నోమి, తేన ప్రకారేణ సంకేతా
దనుగచ్ఛసి త్యన్వయః. ౧౮

(రిపు రితి.) అంతరప్రేక్షుః రంధ్రాన్వేషి, యేన ప్రకారేణ ఏవ మనుగచ్ఛసి తథా
నాఽభిపద్యసే ఇత్యన్వయః. ౧౯

(ఏవ మితి.) క్రోధా దితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాఽన్వేతి. ౨౦

(ఏవ మితి.) తాం వినా త్వ మాగత ఇతి యత్త. ధుష్కృతం అకృత్యం. ౨౧

ఉక్తం వివృణోతి (జాన న్నపీతి) ౨౨

(శ్రీరామేణ లక్ష్మణాకోశః)

న హి తే పరితుష్ట్యామి త్యక్త్వా య ద్యాసి మైథిలీం,
క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా ప్రాయశ్చ త్వ మిహోఽఽగతః. ౨౩

సర్వధా త్వపసీతం తే సీతయా య త్రచోదితః.
కోధస్య వశ మావన్నో నాఽకరో శ్శాసనం మమ. ౨౪

అసౌ హి రాక్షస శ్శేతే శరేణాఽభిహతో మయా,
మృగరూపేణ యేనాఽహ మాశ్రమా దపవాహతః. ౨౫

వికృష్య చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ తాడితో మయా,
మార్గీం తనుం త్యజ్య సవిక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధర స్స రాక్షసః. ౨౬

అనేనేత్యుక్తం విశదయతి (న హితి.) ప్రాయా ఇత్యవివేకసంభావనానూచకం. (ప్రస్వపి
విశేష (క్రుద్ధాయా ఇతి.) య స్త్వం క్రుద్ధాయాః ప్రాయాః పరుషం శ్రుత్వా ఇహోఽగతః.
తస్య తే. మైథిలీం త్యక్త్వా త్రియ త్త త్కర్మ, న పరితుష్ట్యామి. ౨౩

(సర్వధేతి.) నాఽకరో శ్శాసనం త్ర త్వర్వధా. తే, అసనీశం అపవయః, క్రుద్ధయా
ప్రాయా యత్కించి త్వరుష ముక్తం చే త్ర త్పీఠవ్యం. కథంచిదనహనే బహి రాగత్యాఽంతర్నితో
బాత్వా, తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం కేవల మాగమనం తవాఽపనీతి రేవేతి భావః. ౨౪

అసనీతి మేవోపపాదయితుం స్వరాన్యథాభావం దర్శయతి (అసౌ విత్కాది)
శ్లోకత్రయేణ. ౨౫

(వికృష్యేతి.) పరిధాయ సలీలబాణేన లీలార్థబాణేన, మార్గీం మృగ
సంబధినిం, త్యజ్య త్యక్త్వా, సవిక్లబస్వరః సదీనస్వరః, కేయూరధరః అంగదధరః, అసి
దిత్యనేన దూరాంతతత్వం గమ్యతే. ౨౬

శరాహతేనైవ తదాఽఽర్తయా గిరా స్వరం మమాఽఽలంబ్య సుదూరసంశ్రవం,
ఉదాహృతిం త ద్వచనం సుదారుణం త్వ మాగతో యేన విహయ మైథిలీం. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాపణే, రత్న కృతే, ఆరణ్యకాండే, ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠితమ స్సర్గః.

భృశ మావ్రజమానస్య తస్మాఽథోవామలోచనం,
ప్రాస్ఫుర చ్చాఽస్థల ద్రామో వేపథు శ్చా ప్యజాయత. ౨౮

ఉపాలత్య నిమిత్తాని సోఽశుభాని ముహూర్ముహూః,
అపి త్సేషం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహర చ. ౨౯

(శరేతి.) : దేతి ఛేదః. సుదూరే సంశ్రవః శ్రవణం యస్య తం, మమ స్వరం మత్స్వర
సదృశం స్వరం, ఆలంబ్య ఆశ్రిత్య. అర్తయా గిరా దీనయా వాచా, శరాహతేన తేనైవ, తదా
ఽస్మిన్ కాలే. త ద్వచనం పతనం, యేన వచనేన శ్రుతేన మైథిలీం విహయ
అగతోఽని. అస్మిన్ సర్గే సప్తవింశతిశ్లోకాః. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాపణే, రత్న కృతే, ఆరణ్యకాండవ్యాసే,
ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠితమ స్సర్గః.

ఏన మియతా ప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్ణితః. అథ విప్రలంభశృంగార మానువే
లారోహణా ద్వర్ణయితు మారభతే. తవంగత్వేన రసాంతరాజి దర్శితాని. 'సంయుక్తయోస్తు
సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి లక్షణాత్. తత్ర 'అభిలాషమరస్సంగో సంకల్పో
(గుణ)సంస్తుతిః ప్రవిద్యేషః, తాపాభిమతిత్యాగా వున్మాదో మూర్ఛనా చ మృతి' రిత్యుక్త విప్ర
లంభావస్థా స్యష్టమిం దశా మాహ సర్గతయేణ (భృశమిత్యాది.) అవ్రజమానస్య అగచ్ఛతః, అథో
వామలోచనం వామనేత్రస్యాహఃపక్ష్య, ప్రాస్ఫురత్ 'అథోవామదృశస్ఫూర్తై బహ్వనిష్టో భవేత్
పుమా' నితి లక్షణాత్. స్వయ మష్టమిత్ ప్రయాణకాలే స్థలనం కరోతిష్టస్య భంజన మి ప్రసిద్ధిః.
వేపథుః కంపః, (ఉపాలక్ష్యేతి.) అశుభాని అశుభసూచకాని. ౩౧

(శ్రీరామః దుఃఖాలాపః)

త్వరమాణో జగమాఽథ సీతాదర్శనలాలసః,
శూన్య మావసథం దృష్ట్వా బభూ వోచ్ఛ్వగ్నమానసః.

౩

ఉద్రుమన్నివ వేగేన విక్షిప్త ప్రభునందనః,
తత్ర తత్రోటజస్థాన మఖివీక్ష్య సమంతతః.

దదర్శ పర్ణశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా,
శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ.

౪

రుదంత మివ వృక్షైశ్చ హ్లానపుష్పమృగద్విజం,
శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంశ్లక్త వనదేవతం.

విప్రకీర్ణాజినకుశం విప్రవిడ్మ
దృష్ట్వా శూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునఃపునః.

౫

(త్వరమాణ ఇతి.) లాలసః సాఖిలాషః, అవసథం గృహం. 'స్థానావసథవాస్తుచే' శ్యమరః.

(ఉద్రుమన్నితి) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. వేగేన, ఉద్రుమన్నివ ఉత్పతన్నివ. విక్షిప్త హస్తాదీ నవయవా నితంతః క్షిప్తః.

౪-౫

(రుదంత మితి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వృక్షైః రుదంత మివ స్థితం. హీనస్వర భృంగవత్త్వాదితిభావః. పుష్పాణి సీతయా పూర్వ మపచితాని, ద్విజాః పక్షిణాః, హ్లానాః పుష్పమృగ ద్విజాః యన్మిత్ర తత్ తథోక్తం. శ్రియా కాంత్యా, విహీనం, విధ్వస్తం విశిష్టం, రావణసన్న్యాసినే దత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః అయథాస్థానస్థితాః, అజినకుశాః యన్మిత్ర తత్ తథా. గ్రహణకాలే సీతయా అవలంబితత్వేన విప్రవిడ్మబ్రసీకటం విపర్యస్తమున్యాసనాస్తరణం. శూన్యం సీతారహితం, విలలాప పర్యవేషయత్.

౬-౭

హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షితా వా భవిష్యతి,
నిలనా వ్యథవా భీరు రథవా వన మాశ్రితా.

౮

గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపి చ వా పునః,
అథవా పద్మనీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా.

౯

యత్నా నృగయమాణస్తు నాఽఽససాద పనే ప్రియాం,

శోకరక్తేక్షణ శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే.

౧౦

విలాప మాహ ద్వాభ్యాం. (హృతేత్యాది.) హృతా అపహృతా, నష్టా యదృచ్ఛికమదర్శనం
గతా, నిలనా వినోదాయ వ్యవహితా. అథవా నిర్జనతయా భీరు స్పృతి గూఢం వన మాగతా,
పద్మనీం యాతా, స్నానార్థ మితి శేషః. నదీం గతే త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮-౯

యత్నా దితి.) శోకా ద్ధేతోః ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. అలక్ష్యతే త్యర్థః.

౧౦

౧౧ (శోకేతి.) శోకరక్తేక్షణః శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవ.
శబ్దోఽన్విక శ్లోకే సర్వత్ర సంబంధవియః. శోకరక్తేక్షణ ఇవ శోకా దున్మత్త ఇవ, శోకా తృధావ
న్నివ, విలపన్నివ, శోకార్జవపరిష్కృత ఇవ లక్ష్యత ఇతి సంబంధః. వస్తుశస్తు న తాదృశః శ్రీరామ
ఇత్యర్థః. అత ఏవ సీతాదీ ప్రతి విలాపాదికం. సీతాన్వేషణసమయే సీతా ముద్దిశ్య వృక్ష
మృగాదీ ప్రతి ప్రశ్నాదికం పర్యం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థం నటనం కృత మితి ప్రదర్శయితు
మేవ సర్వజ్ఞేన భగవతా శ్రీవాల్మీకినా ఉద్భ్రామిన్నివ ఉన్మత్త ఇవేత్యాదౌ తత్ర తత్ర ఇవ
శబ్దః ప్రయుక్తః. అత ఏవ శ్రీశుకో ప్యాహ 'రక్షోదమేన వృకవ ద్విపినే సమక్షం వై దేహరాజ
దుహిత ర్యపయాపితాయామ్, భ్రాత్రా వనే కృపణవ త్ప్రియయా వియుక్తః ప్రీసంగినాం గతి
మితి ప్రథయం శ్చివార. మర్త్యావతార ప్రిహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోపధాయై న కేవలం విభోః,
కుతోఽన్యథా మ్యూ రమత స్వ ఆత్మ సీతాకృతాని వ్యవనా వీశ్వరస్య. స వై న ఆత్మాత్మవతా
మధీశ్వర స్సక్త ప్రైలోక్యాం భగవా వాసుదేవః, స ప్రీకృతం కశ్చల మశ్నువీత స లక్ష్యణం
చాపి విహతు మిచ్ఛతి' తి. తథా చ స్కాందే ఉమా దేవా ప్రతి విష్ణువచనం.
'అహం దారశశి ర్భూత్వా హన్ని రావణ మాహవే, శ్రీమద్రామాసతారేఽన్విక అజ్ఞివ త్క్రియతే
మయా. తత్ర శంకా వ కర్తవ్యా సర్వజ్ఞేనాపి మాయయా, మన్మాయామోహితం రక్షో మనుష్యం

(శ్రీరామస్య)

వృక్షాద్వృక్షం ప్రధావక్ స గిరే శ్చాద్రిం నదా స్న దీం,
బభూవ విలప న్రామ శ్శోకపంకార్థవాప్లుతః.

౧౧

అపి కాచి త్వయా దృష్టా సా కదంబప్రియా ప్రియా,
కదంబ యది జానీషే శంస సితాం బభాననాం.

౧౨

స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా పీతకౌశేయవాసినీ,
శంసస్వ యది వా దృష్టా బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ.

౧౩

(వృక్ష దితి.) నదాత్ పశ్చిమప్రవాహః, శోకపంకార్థవాప్లుతో బభూవ.

౧౧

అథ శోకమోహాతిరేకజాచేతనేషు చేతనబుద్ధ్యా తా ప్రతి భావతే (అపీత్యాదినా.) కదం
బాని కదంబపుష్పాణి ప్రియాణి యస్యా సా కద ప్రియా మత్కాంతా, అపి ప్రశ్నే.
ఏవం ప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదాన మనాదరకృత మితి మత్వాఽఽహ (కదంబేతి.) శుభాననా మితి
చిన్తకీర్తనం. కదంబప్రియే త్యనేన దర్శనసంభావనోచ్యతే.

౧౨

(స్నిగ్ధేతి.) స్నిగ్ధపల్లవసంకాశే త్యనేన కౌమలాంగీత్య ముక్తం. బిల్వోపమస్తనీ త్యనేన
పద్మినిజాతి రుక్తా. తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినిలక్షణే - 'స్తనయుగ మపి యస్యా శ్శీఘ్రం
'శీవిదంబీ'తి.

౧౩

మా మచేక్ష్యతి, అన్యథా తస్య సామానం స భవే ద్యత్రకుత్రచి' దితి. కింఞ, బహువిధ దుఃఖప్రలా
పస్య దేహా వాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వా త్తద్బుద్ధే రజ్ఞానమూలకత్వాత్ స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారా
స్వలోకానాం ముక్తిప్రదానాయ. నృపరూపేణావతిర్జ్యో సచ్చిదానందఘన విగ్రహస్య
పరమాత్మన శ్శీరామస్య, మాయాధిష్ఠాతుః పరమేశ్వరస్య భృగుశాపాదినా పృజ్ఞానగంధో ప్యస్తీతి
వక్తు మశక్యత్వా దేతద్విధవివాసాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థ మేవ కృత మితి
వేదితవ్యం. అన్యత్రా ప్యేతాదృశస్థలే ష్వేవ మేవాఽర్థోఽరుసంధేయః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథవాఽర్జున శంస త్వం ప్రియాం తా మర్జునప్రియాం,
జనకస్య సుతా ఛరు ర్యది యతి వా న వా.

౧౪

కకుభః కకుభోరూప తాం వ్యక్తం జానాతి మైథిలీం,
యథా వల్లవపుష్పాఢ్యో భాతి హ్యేష వనస్పతిః.

౧౫

భ్రమరై రుపగీతశ్చ యథా ద్రుమవరో హ్యయం,
విష వ్యక్తం విజానాతి తిలక స్త్రీలకప్రియాం.

౧౬

౧) అశోక శోకాపనుద తచేతనం,
త్వన్నామానం కురు ఊషం ప్రియాసంధర్శనేన మాం.

౧౭

(అథ వేతి.) విల్వేనాఽనుక్తై అయం మత్పరాన్న కథయతి త్యర్జునవృక్షం పృచ్ఛతి, యది
జ్ఞాతం యదీత్యర్థః.

౧౪

ప్రతి నే న జానాతితి మత్పా వృక్షాంతరే తద్జ్ఞానం సంభావయతి.
(కకుభ ఇతి.) కకుభోఽర్జునవిశేషః. సవ ప్ర్రుణా మూకుశుల్యో భవతి. అత ఏనై వ, మువ్యతే
కకుభోరు మితి. కేచిత్కరభోరు మితి వదంతి. త త్ప్రకృతశ్చై లీవిరుద్ధం. కదంబ క
బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ త్యేవం హ్యుచ్యతే. జ్ఞానే హేతు మాహ(యథేతి.) అనేవ పరిచయనం గావనోక్తా.
జానాతి, కథం న కథయతి త్యర్థసిద్ధం. ఏవ ముత్తరత్రాపి శ్లోకే ద్రష్టవ్యం.

౧౫

(భ్రమరై రితి.) ఉప సమీపే, గీతః, కృతవేదహోష ఇతి ధ్వన్యతే యథా యేన
ప్రకారేణ, విపంభుతో ద్రుమవరోఽయం, తేన ప్రకారేణ మన్యే ఏష జానాతి తిలకప్రియాం.

౧౬

(అశోకేతి.) స్వవచనకరణాయ స్థాతి (శోకాపనుదేతి.) పచాద్యచ్ఛ, గుణాభావ ఆర్హః.
త్వన్నామానం కురు అశోకం కురు. సందర్శనేన జ్ఞాపనేన శోకవివృత్త్యర్థం ప్రియాం సందర్శన
యేత్యర్థః.

౧౭

౨) తవిశ్లోకీ. శోకో యస్మా న్నుభవతి సః అశోక ఇతి వ్యుత్పత్తి మభిప్రేత్య శోకాపను
దేత్యుక్తిః, త్వన్నామానం శోకరహిత మిత్యర్థః.

(శ్రీరామస్య)

యది తాల త్వయా దృష్టా పక్వతాలఫలస్తనీ,
 వ్యవరారోహం కారుణ్యం యది తే మయి. ౧౮

యది దృష్టా త్వయా సీతా జంబు జంబూఫలోపమాం,
 ప్రియాం యది విజానీషే నిశ్శంకం కథయస్వ మే ౧౯

అహో త్వం కర్ణికారాఽద్య సుపుష్పై శ్శీభసే భృశం,
 కర్ణికారప్రియా సాధ్యే శంస దృష్టా ప్రియా యది ౨౦

మాణసిపమహాసాలాః పనసాః కురవాః ధవాః,
 దాడిమా నసనాః గత్వా దృష్ట్యా రామో మహాయశాః. ౨౧

మల్లికా మాధవీశ్చైవ చ కేతకీ స్తథా,
 పృచ్ఛ న్రామో వనే భ్రాంత ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్మణే. ౨౨

(యది తాలేతి.) పక్వతాలేతి సంబంధోక్తిః. (యదీతి.) జంబు, అంబార్ధనద్యో ర్హస్త్య ఇతి హస్త్యత్వం. విజ్ఞో హస్త్యా త్సంబుద్ధే రితి సులోపః. స్నిగ్ధత్వాకారేణ జంబూఫలోపమ్యం. విజానీషే, చిహ్నుత ఇతి శేషః.

(అహో ఇతి.) సుపుష్పై రితి ధార్మికత్వోక్తిః ౨౦

(మాతేతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రియాభేదా ద్రామపదద్వయం. నీపః కదంబః, కురవాః కురవకాః. రామః మాతాదీః గత్వా దృష్ట్యా పృచ్ఛకా, ఆధావనేన సర్వత్ర భ్రాంతః కృతభ్రమణః. రామః, ఉన్మత్తః చిత్తవిభ్రమవా నివ, లక్ష్మణే అలక్ష్మణత. ౨౧-౨౨

౧) (మాతేతి.) దాడిమా న్రామః, వస్త్రచ్ఛేది శేషః. అన్యథా ఉత్తరత్ర రామశబ్దోఽతిరిచ్ఛేత. యద్వా, మాతేత్వాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తత్రైకో రామశబ్దో యోగికః. అన్యస్తు రూఢః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథవా మృగశాఖాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీం,
మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభి స్సహితా భవేత్. ౨౩

గజ సా గజనాసోరూ ర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్,
తాం మన్యే విదితాం తుభ్య మాఖ్యాహి వరవారణ. ౨౪

శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిభాననా,
మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్య న తే భయమ్, ౨౫

కిం ధావసి ప్రియే దూరం దృష్టాసి కమలేక్షణీ,
వృక్షే జాచాద్య చాఽఽత్మానం కిం మాం స ప్రతిభాషసే. ౨౬

తిష్ఠ తిష్ఠ వరారోహి న తేఽస్తి కరుణా మయి,
నాఽత్యర్థం హాస్యశీలాఽసి కిమర్థం మా ముపేక్షసే. ౨౭

ఇతి పృజ్ఞా పృష్ట్యా మృగాః పృచ్ఛతి (అథేతి.) పృజ్ఞా మా కథయంతు. త్వం తు
కథయేత్యాశయేనాఽథవాశబ్దః ప్రయోగః. మృగశాఖస్య మృగబాలస్యాఽక్షిణీ ఇవాఽక్షిణీ యస్యా
స్తాం. మృగస్య సీతాక్షణీయోగ్యతా మాహ (మృగేతి.) మృగవ ద్వివిధం ప్రేక్షత ఇతి
మృగవిప్రేక్షణీ, సహితా భవే దితి సంభావనాయాం లిజ్. ౨౩

(గజేతి) గజనాసోరూః కరికరోరూః, వరవారణ వారణశ్రేష్ఠ, హి గజ, తాం సీతాం,
తుభ్యం తవ, విదితాం, మన్యే శంకే, గజనాసోరూః సా త్వయా యది దృష్టా భవే
త్త్యహి. ౨౪

(శార్దూలేతి.) అత్ర తుల్యగతిత్వరూప స్సంబంధో బోధ్యః. న తే భయం కురస్య తవ
భయం నాస్తి, ఏతేన పూర్వోక్తై స్సర్వై భిత్వా స ప్రత్యూచు రితి రామస్యాఽఽశయః. ౨౫

పున రవస్థావిశేషం దర్శయతి (కిం ధావసీతి) ప్రియే కిమర్థం ధావసి? ధావంతి
దృష్టా మానం, అథాఽదర్శనా దాహ (వృక్షేణేతి.) ఇదం చ పూర్వాపేక్షయాఽతిరిక్తం
దర్శనాంతరం. ౨౬-౨౭

(శ్రీరామస్య)

పీతకాశేయకేనాఽసి సూచితా వరవర్ణిని,
ధావంత్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ యద్యప్తి సౌహృదమ్. ౨౮

నైవ సా నూన మథవా హింసితా చారుహాసినీ,
కృచ్ఛం ప్రాప్తం న మాం నూనం యథోపేక్షితు మర్హతి. ౨౯

వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పితౄశనైః.
విభజ్యాఽంగాని సర్వాణి మయా విరహితా ప్రియా. ౩౦

నూనం త చ్చుభదంతోష్ఠం సునానం చారుకుండలం,
పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాంగతం. ౩౧

సా హి చంపకవర్ణాభా గ్రివా గ్రైవేయకోభితా,
కోమలా విలపంత్యా స్తు కాం యా భక్షితా శుభా. ౩౨

(పీతేతి.) అంతర్హితాపి పీతకాశేయేన సూచితాపి. ఇద మపి ప్రత్యయాంతరం. పున రపి ప్రత్యయాంతర మాహ (ధావంత్యపీతి.) ౩౮

అథ సర్వాత్మనా దర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతర ముత్పేక్షతే (నైవేతి.) అథవా, సాఽత్ర నైవ విద్యతే, తింతు హింసితా. అత్ర హేతు మాహ (కృచ్ఛం మితి.) కృచ్ఛం దుఃఖం ప్రాప్తం, మాం, యథా యేన ప్రకారేణ. ఉపేక్షితుం నాఽర్హతి. నూనం తేన ప్రకారేణ హింసితైవ నూనం. ౩౯

ఏః దేవ ద్రథయతి (వ్యక్త మితి.) ౩౦

వక్ష్యమాణదశా మనుసంధాయ ప్రలిపతి (నూన మితి.) పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం. రామగ్రస్తం పూర్ణచంద్ర మివ స్థిత మిత్యర్థః. ఏవంభూతం ముఖం నిష్ప్రభతాంగతం. నూన మిన్యన్వయః. ౩౧

(సా పితి.) గ్రైవేయకం కంఠభూషణం, యా ఉత్పేక్షేషణా గ్రివా, సా భక్షితా భవే దిత్యన్వయః. ౩౨

నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ,
భక్షితౌ వేపమానాగ్రౌ సహస్రాభరణాంగదౌ.

౩౩

మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై.
సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా.

౩౪

హౌ లక్ష్మణ మ పశ్యసి త్వం ప్రియాం క్వచిత్,
హౌ ప్రియే క్వ గతా భద్రే హౌ సీతతి పునః పునః.

౩౫

ఇత్యేవం విలప న్రామః పరిధావ న్వనా ద్వనం,
క్వచి దుద్రుమతే వేగా తక్వచి ద్విభ్రమతే బలాత్.
క్వచి న్మత్ర ఇవాఽఽభాతి కాంతాన్వేషణతత్పరః,

౩౬౪

స వనాని నదీ శైలాన్ గిరిప్రసవణాని చ.
కాననాని చ వేగేన భ్రమ త్యపరిసంస్థితః,

౩౬౫

(నూన మితి) హస్తాభరణం కటకం.

౩౬

(మయేతి) భక్షణాయ విరహితాఽఽసీ దితి పూర్వార్థేఽన్వయః. సార్థేన పథిక

౩౭

లక్ష్మణ మామంత్ర్య పృచ్ఛతి (హౌ లక్ష్మణేతి.) పశ్యసి ప్రియాం కిం? హౌ సీత ఇతితి
వక్తవ్యే హౌ సీతేతితి సంధి రార్హః. ఇతికరణస్య సర్గారంభస్థేన విలలాపే త్యనేనాఽన్వయః. ౩౫

(ఇత్యేవ మితి) సార్థణోక వికాన్వయః. ప్రథమార్థం పూర్వానువాదరూపం, క్వచి దధిష్ఠాన
సాదృశ్యాభావేన, వేగాత్ శోకవేగాదేవ, ఉద్యమతే సీతాపతితిరూపం భ్రమం ప్రాప్నోతి,
క్వచి ల్లతాదౌ, బలా త్సాదృశ్యబలాత్. విభ్రమతే తత్పుటితి భ్రమం లభతే. మత్ర
మత్రవ త్పరిభ్రమతి త్యర్థః.

౩౬౬

(స ఇతి.) సుగమ్యాని వనాని, దుర్గమాణి కాననాని, గిరీ రుద్యుతాని ప్రప్రవణాని
గిరిప్రవణాని. 'ఉత్పః ప్రప్రవణం వారి' త్యమరః. అపరిసంస్థితః అప్రతిష్ఠితః.

౩౬౭

అరణ్యకాండే - వికషష్టితమ స్సర్గః

26

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణం)

తథా స గత్వా విపులం మహా ద్వనం పరీత్య సర్వం త్వథ మైథిలీం ప్రతి,
అనిష్ఠితాశ స్స చకార మార్గజే పునః ప్రియాయాః పరమం పరిశ్రమం. ౩౮౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షష్టితమ స్సర్గః.

అథ వికషష్టితమ స్సర్గః

దృష్ట్వాఽఽశ్రమపదం శూన్యం రామో దశరథాత్మజః,
రహితాం పల్లశాలాం చ విధ్వస్తా న్యాసనాని చ. ౧

అదృష్ట్వా తత్ర వైదేహీం సంనిరీక్ష్య చ సర్వశః,
ఉవాచ రామః ప్రాక్రుశ్య ప్రగృహ్య రుచిరౌ భుజౌ. ౨

(తథేతి) స రామః, తథా క్వచి దుద్భ్రమత ఇత్యాదిరీత్యా, విపులం విశాలం, మహత్
విరింతరం, వనం గత్వా, సర్వం వనస్య సర్వప్రదేశం, పరీత్య పునఃపున శ్చరీత్యా, అథ మైథిలీం
ప్రతి మైథిలీలాభం ప్రతి, అనిష్ఠితాశః అనిష్టన్నాశ స్సృజ, పున రపి ప్రియాయా మార్గజే పరమం
పరిశ్రమం చకార. ౩౮౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా యోగే, రత్న యోగే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షష్టితమ స్సర్గః.

అథ వికషష్టితమ స్సర్గః

అథ రామస్య నవమి మవస్తాం దర్శయ త్యేకషష్టితమే సర్గే. (దృష్ట్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. శూన్యం సీతారహితం. రహితాం, సీతయేతి శేషః. విధ్వస్తాని, రావణాకాంతత్వా
దితి భావః. సర్వశః సర్వత్ర, తత్ర వనప్రదేశే, వైదేహీం సంనిరీక్ష్య విచిత్త్య, తత్రాఽదృష్ట్వా,
పున రపి రామగ్రహణం క్రియాభేదాత్. ప్రాక్రుశ్య సీతా ముచ్చై రామాయ, ఉవాచ. భుజ
గ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః. ప్రగృహ్య ఉత్తిప్య. ౧-౨

క్వో ను లక్ష్మణ వైదేహీ కం వా దేశ మితో గతా,
కేనాఽఽహృతా వా సౌమిత్రే భక్షితా కేన వా ప్రయా. ౨

వృక్షేణాఽఽచ్ఛాద్య యది మాం సీతే హసితు మిచ్ఛసి,
అలం తే హసితేనాఽద్య మాం భజస్వ సుదుఃఖితం. ౪

యై స్సహ క్రిడసే సీతే విశ్వపై ర్మృగపోతకైః,
ఏతే హీనా స్త్వయా సౌమ్యే ధ్యాయం త్యాసావిలేక్షణాః. ౫

సీతాయా రహితోఽహం వై న హి జీవామి లక్ష్మణ,
౫౪.

మృతం శోకేన మహతా సీతాహరణజేన మాం.
పరలోకే మహారాజో నూనం ద్రక్ష్యతి మే ఏతా, ౬౪

కథం ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య మయా త్వ మభియోజితః.
అపూరయిత్వా తం కాలం మత్సకాశ మిహాఽఽగతః, ౭౪

(క్వేతి.) క్వోను అత్ర వనే కుత్ర ప్రదేశే, వర్తతే? కం వా దేశాంతరం గతా? ౩-

(వృక్షేణేతి.) అచ్ఛాద్య, స్వ మితి శేషః. హసితుం అంతర్హితం మాం జ్ఞాతుం
మనమర్థోఽసీ త్యేవం పరిహసితుం, అద్య శోకకాలే. ౪-

(యై రితి.) క్రిడసే క్రిడసి. విశ్వపైః చిరోపలాలనేన విశ్వానం ప్రాప్తైః, మృగపోతకైః
బాలమృగైః. 'పోతః పాకోఽర్భకో దంభ' ఇత్యమరః. ధ్యాయంతి, త్యా మితి శేషః, కి మపి
ధ్యాయంతితి వా. ౫-

(సీతయేతి.) ఇద మర్థ మేకం వాక్యం. ౫౪

(మృత మితి.) పరలోకే స్వర్గే. ౬౪-

(కథ మితి.) కథద్యయ మేకాన్వయం. ప్రతిజ్ఞాం చతుర్థశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞాం,
సంశ్రుత్య అంగీకృత్య, మయా అభియోజితః నియుక్త వ్ర్తం. తం కాల మపూరయిత్వా కథ
మాగతః? ౭౪-

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతావ్యవహారం)

కామవృత్త మనార్యం మాం మృషావాదిన మేవ చ.
 ధి క్త్వా మితి పరే లోకే వ్యక్తం వక్ష్యసి మే పితా, ౮౪
 వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నుమనోరథం.
 మా మిహోత్సృజ్య కరుణం కీర్తి ర్నర మివాన్మజుం, ౯౪
 క్వ గచ్ఛసి వరారోహ మా నోత్సృజ సుమధ్యమే,
 త్వయా విరహిత శ్చాన్మహం మోక్ష్యే జీవిత మాత్మనః. ౧౦౪
 ఇతీవ విలప న్నామ స్సీతాదర్శనలాలసః.
 న దదర్శ సుదుఃఖార్తే రాఘవో జనకాత్మజాం, ౧౧౪
 అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజం,
 పంక మాస్య్య విపులం సీదంత మివ కుంజరం,
 లక్ష్మణో రామ మత్యర్థ మువాచ హితకామ్యయా. ౧౨౩

(కామవృత్తం) ౧౦, అనార్యం దుర్జ్జనం. మాం, ధిక్ త్వా మితి వక్ష్యతి.
 అహ ముపాలంభయోగ్య ఏవ. కామవృత్తత్వాదితి భావః. ౮౪

(వివశ మిత్యాది) శ్లోకద్వయం, వివశం అస్వాధీనం, త్వత్పరతంత్ర మిత్యర్థః. కరుణం
 యథాభవతి తథా ఉత్సృజ్య. త్యాగకాలేపి తవ దయాన్వేషేతి భావః. అన్మజుం కపటాచారం,
 మాం, నోత్సృజ, సుమధ్యమే, ఇదం మదుత్పర్జనం త్వల్లిక్షణస్యాన్మహాననురూప మితి భావః.
 ఉత్పర్జనే కో దోష? ఇత్స్వతాహ (త్వయేతి.)

(ఇతివేతి.) ఏవం ప్రకారేణే త్యర్థః. లాలసః సాభిలాషః. ౧౧౪

(అనాసాదయమాన మిత్యాది) సార్వశ్లోక ఏకాన్వయః. అప్రాప్తవంత మిత్యర్థః.
 ఉత్పర్జం హితకామ్యయే త్యన్వయః. ౧౨౩

మా విషదం మః , కురు యత్నం మయా సహ,
ఇదం చ హి వనం శూర బహుకందరశోభితం.

౧౪

ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ,
సా వనం వా ప్రవిష్టా స్యా న్నశినీం వా సుపుష్పితాం.

౧౫

సరితం వాపి సంప్రాప్తా మీనవంజుళసేవితాం,
స్నాతుకామా నిలీనా స్యా ద్దాసకామా వనే క్వచిత్.

౧౬

విత్రాసయితుకామా వా లీనా స్యా త్కాననే క్వచిత్,
జిజ్ఞాసమానా వైదేహీ త్వాం మాం చ పురుషర్షభ.

౧౭

తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమన్ ఊప్రమేవ యతావహై

౧౮

(మా విషద మిత్యాది.) విషదం మా కురు, అన్వేషణే యత్నం కుర్వి త్యుభయత్రా
స్వయః అన్వేషణయోగ్యతా మాహ (ఇదం హితి.) బహుకందరైః కందరతుల్యలతాగృహైః,
శోభితం.

: ౪

(ప్రియేతి.) ప్రియః కాననసంచారో యస్యా స్సా, వనోన్మత్తా చ - వనం జలం. 'జీవనం
భువనం వన' మిత్యమరః. వనేన వనదర్శనేన, ఉన్మాదవతి, ఆత్మసియసలిలేత్యర్థః.
యథాక్రమం తత్కార్య మాహ (సేతి.)

౧౫

(సరిత మితి.) వంజుళో వేతసః, సరితం స్నాతుకామా సంప్రాప్తా స్యాత్, హాసకామా
పరిహాసకామా, క్వచి ద్వనే నిలీనా స్యా ద్వా.

౧౬

(విత్రాసయితుకామేతి.) పూర్వం హాసార్థం గూఢేతి శంకా, అత్ర విత్రాసనార్థ మితి
బిదా. మాం త్వాం చ జిజ్ఞాసమానా అవయో రన్వేషణాపిసామర్థ్యం జిజ్ఞాసమానే త్యర్థః.

౧౭

(తస్యా) ఇత్యర్థం పృథక్. శ్రీమన్ భార్యావియోగలక్షణం తే నాస్తితి భావః.

౧౮

(అ.వి.)	క్షుణ్ణయోః సీతాన్వేషణమ్	104
వనం సర్వం విచిన్యోయత్ర సా జనకాత్మజాః		
మన్యసే యథి కౌతుక్స్థ మా స్మ శోకే మనః కృథాః		104
ఎవ ముక్తస్తు లక్ష్యజేన సమాహితః		
సహ సౌమిత్రిణా రామో విచేతు ముప్రవక్రమే		104
తా వనాని గిరిం శ్రైవ సరితశ్చ సరాంసి చ		
నిఖలేన విచిన్వానో సీతాం దశరథాత్మజాః		104
తస్య శైలస్య సానూని గుహశ్చ శిఖరాణి చ		
నిఖలేన విచిన్వానో నైవ తా మభిజగ్ముతుః		104

(వన మి.) యది మన్యసే యదీష్టుని, తదా విచిన్యసః, త్వం శోకే మనో మా కృథాః. 104

(వివ మితి) లక్ష్యజేనైవ ముక్తః, అత ఏవ సమాహితః కృతచిత్తసమాధానః, చేతుం అన్వేష్యం. 104

(తా వితి.) సనాని స్వల్పాని మహంతి చ, పుష్పాపవయవ్యగ్రాత్ర సన్నిహితా భవే దితి, గిరిణా విచిత్రధాతుసంగ్రహసక్తాత్ర భవే దితి, సరితః హంసకారం వాదిలలితపునీతయా తదవలోకనకుతుకిని భవే దితి, సరాంసి చ పుష్ప సమండితతయా తద్విహారపరాత్ర వేదేదితి, నిఖలేన భావప్రధానై నిర్దేశః, కార్త్యేన, విచిన్వానో, సీతా న లభ్యేతి త్యక్తవ్యాపారా న భవతః, తా దశరథాత్మజాః, న దృష్టేతి తూష్టిం తిష్ఠంతౌ న భవతః, ముద్దుపక, తికత్వాత్, చైవ తా మభిజగ్ముతు రితి చక్షుమాణ మత్రా ప్యనుషణ్యతే. 104

(తస్యేతి.) తస్య శైలస్య ప్రసవణగిరీ, సానూని ప్రస్తావా, శిఖరాణి శృంగాణి. 104

- విచిత్ర సర్వత శైలం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.
నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభాం, ౨౨౪
- అతో ప్రో లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్.
వివర స్తోకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం, ౨౨౫
- ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజాం.
యథా విష్ణు ర్మ, ర్పలిం బద్ధ్వా మహీ మిమాం, ౨౨౬
- ఏవ ముక్తస్తు ల్లక్ష్మణేన స రాఘవః.
ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహృతేతనః, ౨౨౭
- వనం సర్వం సువిచితం పద్మిన్యః పుల్లపంకజాః.
గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్దురః, ౨౨౮
- న హి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసిం. ౨౨౯

(విచిత్రతే.) శైలం సర్వతః సర్వత్ర శైలే. ఉభయసర్వతసోపితి ద్విత్వీయ. అంతే ఇతి కరణం. ౨౨౪

(అత ఇతి.) దీప్తతేజస మితి వక్ష్యమాణసితాభావహేతులక్షణోక్తిః. ౨౨౫

(ప్రాప్స్యసి.) సితాహరారం బుద్ధ్వేతి శేషః. ౨౨౬

(ఏవ మితి.) దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః. ౨౨౭

(వన మితి.) పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః. సువిచిత ఇతి విభక్తి విచరిణామః ౨౨౮

(నహి) నిర్దురః. ౨౨౯

అరణ్యకాండే-వి. స్వర్గః

31

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః పితృవందనం)

వివం స వివక రామ స్సితాహరణకర్మితః,

దీన శ్శౌకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోభవత్.

౨౮

సంతప్తో హ్యవసన్నాః గో గతబుద్ధి ర్విచేతనః,

నిషసాదాఽఽతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాఽశీత మాయతం.

౨౯

బహుళం స తు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః,

హ ప్రయేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగర్ధదః.

౩౦

తం తత స్సాంత్యయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః,

బహుప్రసారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః.

౩౧

అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటా మృత్యుతం,

అవశ్యం స్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశ త్స పునఃపునః.

౩౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకపక్షతమ స్వర్గః.

(ఏవ మితి.) విహ్వలః పరవః.

౨౮

(సంతప్త ఇతి.) అవసన్నాంగః కృశాంగః, గో గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః, విచేతనః నిశ్చేష్టః, అశీతం ఉష్ణం, అయతం దీర్ఘ మితి నిశ్వాః క్రియావిషణం.

౨౯

(బహు మితి.) విచుక్రోశ ఉచ్చైస్త్వరేణాఽఽహూతవాః.

౩౦

(స మితి.) ప్రశ్రితం నవినయ మితి క్రియావిషణం. ప్రశ్రితాంజలిః ర్భద్రాంజలిః. అనాదృత్యతి.) లక్ష్మణో పుటా మృత్యుతం లక్ష్మణోక్త మిత్యర్థః. పునః ప్రాక్రోశః ఉద్ధోషణాఽఽహూతవాః. అస్మి స ద్వాక్రంతంశ్చేకాః.

౩౧-౩౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణే, అరణ్యకాండవాక్యానే.

ఏకపక్షతమ స్వర్గః.

అథ ద్విపక్షమనుగ్రంథః

సీతా మపశ్యత్ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః,
విలలాప చ రామః కమలలోచనః.

పశ్యన్ నివసతాం సీతా మపశ్యన్ మదనార్ద్రతః,
ఉవాచ రామో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచం.

తస్య మశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే,
అవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ.

అథ ద్విపక్షమనుగ్రంథః

అథ రామస్య 'దృష్టానంగనాంకల్యాణాగరః కృతాంతః, హిత్వాగోన్నాదమూర్ఛంతా ఇన్యంగదశాదశే' తుక్తా స్వవస్తావ్యకతిం నామ షష్ఠీ మవస్థాం ప్రదర్శయతి ద్విపక్షమే సర్గే. (సీతా మిత్యాది.) ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాఖ్యాం ధర్మాని స్వాఽనింద్యత్వ ముక్తం, మహాబాహు తూర్వబాహుత్వ ముచ్యతే. కమలలోచన ఇత్యనేన స్మృత్యా ద్రుశకాల్ప ముచ్యతే. కామేన సీతావిప్రల్లంభజనిన్యామోహేన, ఉపహతా అప్రకృతిస్థా, చేతనా చైతన్యం యస్య స తథా.

(పశ్యన్ని వేతి.) పురోవర్తిత్యాభావేన సీతా మపశ్యన్ నివస, మదనార్ద్రతో మదనపరవశః, తాం పశ్యన్ నివస సంబోధ్యోవాచ. తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం, గర్లదకంతత్వా ద్ధితి భావః. యద్వా, విలాపసంబంధాదస్మాభి ర్వక్తు మశోకం. అనుభదీతు మశోక మిత్యర్థః.

పశ్యన్నివే తుక్త ముపపాదయతి (సా వ్రస్త మిత్యాది) పంచభిః. త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వర్ణసదృశేభిః, స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ స అవృణోషి, కిం తేనాఽనరణేన? మయా దృశ్యా దితి భావః.

(శ్రీరాఘవ్య దుఃఖాభాసాః)

కదళీకాండనదృశౌ కదళ్యా సంవృతా వృభౌ.

ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాఽసి శక్తా నిగూహతుం.

౪

కర్ణికారవనం భద్రే హసంతి దేవి సేవసే,

అలం తే పరిహసేన మమ బాధావహేన వై

౫

పరిహసేన కిం సీతే పరిక్రాంతస్య మే ప్రియే,

అయం స పరిహసోఽపి సాధు దేవి న రోచతే.

౬

విశేషేణాఽఽశ్రమస్థానే హసోఽయం న ప్రశస్యతే,

అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహసప్రియం ప్రియే.

ఆగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి శూన్యోఽయ ముటుజ స్తవ,

౭౪

(కదళీతి.) కదళీకాండనదృశౌ కదళీదండతుల్యత్వేన కదళ్యా సంవృతా వృభౌ, తే ఊరూ పశ్యామి. తేర తౌ, నిగూహతుం అచ్ఛాదీతుం, న శక్తాసి, దృష్టస్యాచ్ఛాద దితి భావః.

(కర్ణికారేతి.) హసంతి హసార్థం కర్ణికారవనం సేవసే.

౫

(పరిహసేనేతి.) హే సీతే, పరిహసేన కిం కిం ప్రయోజనం? హి యస్మాత్, పరిక్రాంతస్య, వృభౌ మహ్యం, నః పూర్వం ప్రియః, హామః, సాధు నమ్మక్, న రోచతే.

౬

(విశేషేణేతి.) శీలం స్వభావః, పరిహసేన ప్రేణాతితి సతిహసప్రియం, ఇగుపథజ్ఞా ప్రవీరిరః క ఇతి కః.

౭

(అః చ్ఛేత్యర్థ) మేకం వాక్యం.

౭౫

సువ్యక్తం రాక్షసై స్సీః భూతాపి నా.

న హి సా విలపంతం మా మివసంప్రేతి లక్ష్మణ,

౮౪

ఏతాని మృగయాథాని స్సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ.

శంసంతివ హి వైదేహీం భక్షితాం రజనీవరైః,

౯౧

మమార్యో క్వ యాతాఽసి హి సాధ్వీ వరవర్ణిని.

హి సకామా త్వయా దేవీ కైకయా సా భవిష్యతి,

౧౦౪

సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతా ముపాగతః.

కథం నామ ప్రవేశ్యోమి శూన్య మంతఃపురం పునః,

౧౧౪

నిర్వీర్య ఇతి హి మాం నిర్దయశ్చేతి వత్సజి.

కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపసయనేన మే,

౧౨౪

నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపం.

కుశం పరివృచ్చంతం కథం శత్ర్యే నిరీక్షితుం,

౧౩౪

(సువ్యక్త మితి.) హ ర్షే తా. ఉపసంప్రేతి ఉపేక్షత ఇత్యర్థః.

౮౪

(ఏతా నితి.) శంసనప్రకార స్సాశ్రునేత్రాణి.

౯౧

(మమ

అర్యో వృజ్యే, లోకై రితి శబ్దః. సకామా సాధిష్టా,

న్యః ఇనిర్దే రితి భావః.

౧౦౪

(సీతా నితి.) సీతాం వినా గో త్వా చ్ఛూనాం.

౧౧౪

(నిర్వీర్య ఇతి.) కాతరత్వం అధీరత్వం, జని ధారణాశక్తే రితి భావః.

౧౨౪

(నివృత్తేతి.) నివృత్తవనవాస స్సమాప్తవనవాసః, 'సమాప్తా నివృత్త ఇత్యద' ఇతి

శబ్దార్థః. నివృత్తవనవృత్తం, సుతరా మితి భావః.

౧౩౪

ఆరణ్యకాణ్డే - ద్విషష్టితమ స్పర్శః

౧౩౩౯

(ప్రారంభము)

వి॥ నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా.

సుతాస్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశ మేష్యతి,

౧౪౫

అథవా న గమిష్యామి పురిం భరతపాలితాం.

స్వర్గోపి నీః యా హీన శూన్య వివ మతో మమ,

౧౪౬

మా మిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛామ్యయోచ్యం పురిం శుభాం.

న త్వహం తాం వినా నీతాం జీవేయం హి కథంచన,

౧౪౭

గాఢ మాశ్లిష్య భరతో హవ్యో మద్వచనా త్వయా.

అనుజ్ఞతోఽసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరాం,

౧౪౮

అంబా చ మమ కైకేయా సుమిత్రా చ త్వయా విభో.

కౌసల్యా చ యథాన్యాయ మభివాద్యా మమాజ్ఞయా,

౧౪౯

రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సోక్తకారిణా.

౧౫౦

(విదేహి.) తయా నీః యా.

౧౫౧

(అథవేతి.) భరతపాలితాం, సునమ్నద్వా మపి త్యర్థం.

౧౫౨

(మా మితి.) కథంచన త్వత్కృతాశ్వాసనేనాపి త్యర్థం.

౧౫౩

(గా. మితి.) పాలయే చాద్య ఇన్యన్యాయం.

౧౫౪

(అంబేతి.) ప్రథమోక్తి శ్లోకజాగహత్.

౧౫౫

(రక్షణీయే) త్యర్థం. సా కౌసల్యా.

౧౫౬

సీతయాశ్చ పినాశోఽయం మమ చాఽమిత్రకర్షణ,
విస్తరేణ జనన్యాయే పినివేద్య స్వయా భవేత్.

౨౦

ఇతి విలపతి రాఘవే సుదీనే వన ముపగమ్య తయా వినా సుకేశ్యా,
భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోపి వ్యథితమనా భృశ మాతురో బభూవ.

౨౧

ఇతి శ్రమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనః కామేన శోకేన చ పీడ్యమానః,
విషాదయః భ్రాతర మార్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేక తీవ్రం

౨౨

(సీతయా శ్చేతి.) మమ వినాశః, భావిత శిషః.

౨౩

(ఇతి.) తయా వినాశకతం వన ముపగమ్యేత్కర్తవ్యం. సుకేశ్యేతి విలాపహేతుః. భయేన
వివర్జముఖః, అతురః తప్తశరీరః.

౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నాకరే, ఆరణ్యకాండే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ తాపాభ్యాం మదనానస్తాం దర్శయతి ద్విషష్టితమే సర్గే. (స రాజపుత్ర ఇత్యాది.)
కామేన ప్రేమాన్మరణజన్యేన, శోకేన ప్రియావిరహజన్యేన, భ్రాతరం భూయో విషాదం
అర్తరూపః పీడితశరీరః, స రామః, తీవ్రం విషాదం ప్రవివేక స్వకోకలక్ష్మణకోకాభ్యాం అధిక
తః కంగత ఇత్యర్థః.

౨౫

న లక్ష్మణం శోకవశోభిషన్నం శోకే నిమగ్నో విపులే టీరావః,
ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూప ముష్ణం వినిశ్శ్వస్య రుదా సశోకం.

న మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితి వసుంధరాయాం,
శోకేన శోకో హి పరంపరాయా మామేతి భిందా హృదయం మనశ్చ.

పూర్వం మయా నూన మభీప్సితాని పాపాని కర్మాణ్యసకృత్కృతాని,
తత్రాఽయ మద్యాఽఽపతితో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం యదహం విశామి.

రాజ్యప్రణాశ స్వ్వజనై ర్వియోగః పితు ర్వివాశో జనసేవియోగః,
సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగ మాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని.

సర్వం హి దుఃఖం మమ లంఘ్యేదం శాంతం శరీరే వన మేత్య శూన్యం,
సేవియోగాత్పునర ప్యుదీర్ఘం కాష్ఠై రివాఽగ్ని స్సహసా ప్రదీప్తః.

(స ఇతి.) విపులే శోకే నిమగ్నః - లక్ష్మణశోకదర్శనజశోకేన విపులే, శోకే సీతాశోకే, నిమగ్నః, వ్యసనానురూపం లోకవ ద్దుఃఖప్రసంగోచితం, ఉష్ణం యథా తథా వినిశ్శ్వస్య రుదా సశోకం వాక్య మువాచ.

(నేతి.) ద్వితియో మద్విధో, దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ, వసుంధరాయాం నాస్తితి మన్యే. (శోకేనేతి.) న మద్విధ ఇత్యాదినోక్త మనేనాఽర్థేన స్పష్టిక్రియతే, పర పరంపరూపేనాఽఽగతః, శోకేన శోకః శోకా చ్ఛోకః, హృదయం మనశ్చ భిందా మామేతి, మనోఽప్యానం హృదయం.

ఏనం శకపారంపర్యే హేతు ముత్పేక్షతే (పూర్వ మితి.) పూర్వం పూర్వజన్మని, అస్మితాని ప్రార్థితాని, త్రతేమ పాపేషు, విపాకః కార్యాన్ముఖ్యం, అపతితః ప్రాప్తః, దుఃఖాని పరిగణయ (రాజ్యే.) రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభంగః, స్వజనైః బంధుభిః, సర్వాణి పామాన్యేన సంసకం, శోకవేగం శోకరాగం, ప్రవి స్మృతాని.

(సర్వ మితి.) శూన్యం నిష్ఠనం, వన మేత్య ప్థితవ్య మమ, శరీరే శాంతం, శరీరక్లేశన విస్మృత మిత్యర్థః, ఉదీర్ఘం ఉదీర్ఘం, ప్రదీప్తోఽగ్నిః పునః కాష్ఠై రివ.

సా నూన మార్యా మమ రాక్షసేన బలా దృతా ఖం సముపేత్య భరుః,
అవస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవ త్యభిక్షం. ౭

తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితా వుత్తమచందనస్య,
వృత్తై స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాఽభిభాతః. ౮

త చ్చక్షుస్సువ్యక్తస్ఫుడుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారం,
రక్షోవశం నూన ముపాగతాయా న భ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః. ౯

తా హరపాశస్య యా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సుప్రతాపాయాః,
రక్షౌంస నూనం పరిపితవంతి విభిద్య శూన్యే రుధిరాశనాని. ౧౦

(సేతి.) మమ సంబంధిని, అర్థా. సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలా దృతా సతి, ఖ మాకాశ, ముపేత్య భీరుతయా, సస్వరవిప్రలాపా సతి ఉచ్చైర్వనియుక్తవిప్రలాపా సతి, భయేన, అవస్వరం అవగతనివస్వరం యథా తథా, అభిక్ష మత్యర్థం, అక్రందితవతి ఉద్దోషితవతి త్యుక్తా. (తా వితి.) లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య, ఉత్తమచందనస్య 'రక్తం తు చందనం విద్యా లోహితం హరిచందన' మితి. యద్వా. కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య. సదా ఉచితౌ యోగ్యా. వృత్తై వర్తుతౌ. మమ ప్రియాయాః స్తనౌ. శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయ విశసనా దితి భావః. ఏనంభూతో సంతౌ. నాఽభిభాతః న ప్రకాశతే. వర్తమానసామిష్యే వర్తమానవ స్పృయోగః. మమ నాఽభిపాత ఇతి పాఠాంతరే, ఏవ మపి మమ దేహపాతో న జాయత ఇత్యర్థః. ౭-౮

(౩ దితి.) తత్ పూర్వ మనుభూతం, క్షణ్ణే సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః.
కృదుః ప్రలాపా యస్య త. ౯

(తా వితి.) హరపాశస్య హరమాలాయాః, సదోచితాయాః, సుప్రతాపాయాః మదన్యం స్పృష్టు మనిచ్ఛంత్యాః, మమ గ్రీవాం, శూన్యే ఏకాంతే, విభిద్య, రుధిరయాపాశి అశనాని పానాని పరిపితవంతి. నూనం. ౧౦

(రామనః)

మయా విహీనా విజనే వనే యా రక్షేభి రాహృత్య వికృష్యమాణా,
నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా ముక్తవ త్తాయతకాంతనేత్రా. ౧౧

అస్మి న్మయా సార్థ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా,
కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహసా త్వా మాహ సీతా బహు వాక్యజాతం. ౧౨

(మయేతి.) యా విజనే వనే మయా విహీనా, సా, కురరీవ క్రౌంచీన, వినాదం ముక్తవతి,
తనే త్యనేన తత్కాలే మదాగమనమార్గణ్యగ్రతోక్తా. ౧౧

'అస్మి' మయా సార్థ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా, కాంతస్మితా లక్ష్మణ
జాతహసా త్వా మాహ సీతా బహు వాక్యజాతం.' పూర్వం గోదావర్యాం సీతయా సహ సరసలీలా
విహారో యస్మి' కృత ప్రస్మి' ప్రదేశే గత్వా తద్దర్శనేన జాతపూర్వస్మరణో లక్ష్మణం
ప్రత్యాహ. (అస్మి) ఏవం శూన్యతయా స్థితే ప్రదేశే హి మయా పూర్వం నిధి ర్లబ్ధః. (మయా
సార్థం.) ప్రణయధారాయా మహం పండితమాసి. తాదృశోహమ స్యప్రధానోభవం తదీయ
విదగ్ధవ్యవహారేషు. (ఉదారశీలా.) పూర్వం నగరవాసే శ్వశ్యాదిసన్నిధానేన సంకుచితవిహారా
స్థితా, సీతయా సార్థ మితి హ్యుక్తం. సాంప్రతం తు ఏకాంతస్థలతయా సరసభోగేషు నరస్య
దానం కృతవతి. (శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా.) గోదావరీసరిలే చిరం సలిలవిహారే ప్రవృత్తి
నై రామః ప్రదేశాంతరే నిస్తరణాయోగాత్ కేశచి చ్చిలాతలమార్గేణ నిర్గంతు మాలోకితవా. సీతా తు, 'ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా,' ఇతి న్యాయేన, కాంతస్య ప్రేక్షణాతిశయ మవగమ్య తం పునః
క్లేశయితుం తచ్చిలాతలం పూర్వ మధిరూఢా ఉపోపవిష్టా. తత్ర యం యం కోణ మవలంబ్యో
క్తా తు మిచ్ఛతి తత్ర దాక్రమ్య ముఖే సలిల మభిషింపంతి స్థితా. విప్రుయైవ మవగమ్యతే. (కాంతస్మి
తా) సహజమధురహాసవతి, (జాతహసా) న్యవిజయకృతహర్షేణ సంజాతహాసా. (త్వా మాహ.)
ఇతి పూర్వం కుత్రాపి పరాజయాభావా. అధునా ప్రేతోభిన ద్రామో లజ్జానమ
నదనోభూ. తం విహయ భ్రాతరం బహుధా ప్రశంసంతం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తవతి. (బహు
వాక్యజాతం.) యువాం సంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తితవంతౌ హి. యువా మతిబలపరాక్రమశాలిన్
పురుష ధారయౌ. నయ యువాం మృగయామై శత్రుహత్యామై చాభియాతారా,
వయంగృహ దవిగ్ధచ్ఛంత్యః. యువయౌ స్పంకల్పితం సర్వం కర్తుం శక్యం యుష్మదగ్రజో
జితవా హి. ఇన్యం బ వచన మవేచకే. ౧౨

గోదావరీయం సరితాం వరిష్ఠ ప్రయా ప్రయాయా మమ నిత్యకాలం,
అవ్యత్ర గచ్ఛే దితి చింతయామి నైకాకినీ యాతి హి సా కదాచిత్. ౧౩

పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మా నివాఽఽనేతు మభిప్రయాతా,
తద వ్యయుక్తం న హి సా కదాఽపి న్మయా వినా గచ్ఛతి పంకజాని. ౧౪

కామం త్విదం పుష్పిత వృక్షపండం నానావిధైః పక్షిగజై రుపేతం,
వనం ప్రయాతా ను తద వ్యయుక్త మేకాకినీ సాఽతిభిభేతి ఛరుః. ౧౫

అదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యాన్మతకర్మసాక్షిణ,
మమ ప్రయా సా క్వ గతా హృతా వా శంసస్య మే శోకవశస్య నిత్యం. ౧౬

లోకేషు సర్వేషు చ నాస్తి కించి ద్య తేన నిత్యం విదితం భవేత్తత్,
శంసస్య వాయో కులశాలినిం తాం హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౧౭

(గోదావరీతి.) నిత్యకాలం సర్వకాలం. అత్ర గోదావర్యాం, చింతయామి. త న్నయుక్త మితి శేషః. ౧౩

(పద్మేతి.) అభిప్రయాతా, గోదావ మితి శేషః. పంకజాని త్యత్రా ప్యానేతు మి త్యనుషజః. ౧౪

(కామ మితి.) అతిభిభేతి అత్యంతం భిభేతి. ౧౫

(అదిత్యేతి.) భో ఇత్యాదిత్యస్య సంబోధనం. లోకస్య కృతాకృతే జానాతీతి తథా, సత్యాన్మతయోః పుణ్యపాపయోః కర్మణోః సాక్షిణ, 'కర్మసాక్షిణగచ్ఛక్షు' రితు్యక్తేః. మమ ప్రయా స్వగతా? అథవా, హృతా శేషచి దపహ్నుతి శంసస్య శంస. ౧౬

(లోకేషు మితి.) నిత్యం య న్ను విదితం తత్, సర్వేషు లోకేషు నాస్తి. తస్మా చ్ఛంసేతి. ౧౭

(శ్రీరామస్య దుఃఖాభిలాషః)

ఇతివ తం శోకవిధేయదేహం గామం విసంజ్ఞం విలవంత మేవం,
ఉవాచ సౌమిత్రి రదీనసత్త్వో న్యాయే స్థితః కాలయతం చ వాక్యం. ౧౮

శోకం విముంచాఽఽర్య ధృతిం భజన్వ సోత్సాహతా చాఽస్తు విమార్గజేఽస్యాః,
ఉత్సాహవంతో హి నరా న లోకే సీదంతి కర్మ స్యతిదుష్కరేషు. ౧౯

ఇతివ ^౧ సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం బ్రువంత మార్తో రఘువంశవర్ధనః,
న చింతయామాస ధృతిం విముక్తవా న్సునశ్చ దుఃఖం మహా దభ్యుపాగమ- . ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిషష్టితమ స్పర్శః.

(ఇతివేతి.) శోకవిధేయః శోకపరవశః, కాలయతం కాలోచితం. అదీః సత్వః
అదీనధృతిః, ఏవ మువాచ త్యన్వయః. ౧౮

(శోక మితి.) అస్యా స్పృతాయాః విమార్గజే అన్వేషణే. ౧౯

(ఇతివేతి.) ఉదగ్ర పౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం, ఇతివ బ్రువంతం సౌమిత్రిం న చింతయా
మాస తద్వచనం నాఽఽదృతవా నిత్యర్థః. ధృతిం చ ముక్తవాః. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమూషణే, రత్న కృతే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిషష్టితమ స్పర్శః.

౧. ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్య మనుష్యత్వ బుద్ధిదార్ఢ్యపూర్వకం
స్వవధ్యన్యసంపాదనాయేతి బోధ్యం. తదుక్తం బ్రహ్మాంశపురాణే 'ప్రీతుంమలానుషంగాత్కా
దేహో న్నాఽస్య విజయతే. కింతు నిర్దోషవైతన్యం మఖనిత్యాం స్వకాం తనుం. ప్రకాశయతి
నైవేయం జని ర్విష్టో ర్న చాఽపరా, తథా వ్యమరమోహార్థం పరేషాం చ క్వచిత్క్వచిత్. దుఃఖా
జ్ఞానశ్రమాదీంశ్చ దర్శయే చ్చుద్ధసద్గుణాః, క్వ ప్రణాది క్వచాఽజ్ఞానం స్వతంత్రాఽచింత సద్గుణే.
మోక్షభావాయ తేషాం తు దర్శయ త్తా నజో హరి' రితి. ఏతేన రావణస్యేశ్వరత్వబుద్ధిస్థ బంధేన

అథ చతుష్టైతమ స్సర్గః.

స దీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్య మబ్రవీత్,	౪
శీఘ్రం లక్ష్మణ జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీం.	
అపి గోదావరీం సీతా పద్మా న్యానయితుం గతా.	౧౫
ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా.	
నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః,	౨౫
తాం లక్ష్మణ స్తీర్థవతీం విచిత్రా రామ మబ్రవీత్.	౩
నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే,	౩౫

అథ చతుష్టైతమ స్సర్గః

అథ చిహ్నవిశేషైః సీతాహరణనిశ్చయ శృతుష్టైతమే సర్గే. (న దీన ఇత్యాది.)
లోక కల్పి దీనవి దీనాం వాచం న వ్యాహరతి. ఇద మర్థమేకం వాక్యం. ౪-౧౫

(ఏవ మితి.) లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః. ౨౫

(తా మితి.) స్థిరవతిం అవతారవతిం. ౩

(నేతి.) క్రోశతః అహ్వయతః, మే మత్తః, న శృణోతి, నేతి శేషః. ౩౫

మోక్షభావోపి శోకపరి మిత్యుక్తం. ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణ మపి తత్పుణ్యాతిశయనాశేన
పథ్యతాసంపాదనాయ. తథాచ కేదారఖండే ఉక్తైశ్చాఖ్యాయితా - మహతా తపసా లబ్ధిబలో రావణా
స్తదధికతపోబలం వినా జేతు మశక్యో, దేవాశ్చ స్వయం తదధికం తపః కర్తు మక్షమా, అతః
స్తేషాం కార్య మత్యంతానుచితసీతానురాగమోహనువృత్తిసంపాదనేన రావణసః తపోవీర్య
భ్రంశం సంపాద్య కర్తవ్య మితి లక్ష్యా సహ విచార్య తదర్థం విష్ణు స్సీతయా బ్రహ్మవిద యా
ర్థ ఇతి. తిలకం.

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

౮౦ ను సా దేశ మాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ.

న హ్యహం వేధ తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా,

౪౪

లక్ష్మణస్య వచ శ్రుత్వా దీన స్సంతాపమోహితః.

రామ స్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీం,

౫౪

స తా ముపస్థితో రామః క్వ సీతే త్యేవ మబ్రవీత్.

౬

భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్ద్రేణ హృతా మితి,

న తాం శశంసు రాక్షాయ తథా గోదావరీ నదీ.

౭

తతః ప్రవేదితా భూతై శ్శంసాన్మత్రాం ప్రయా మితి,

న తు సాన్మభ్యవద త్సితాం పృష్టా రామేణ శోచతా.

౮

రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః,

ధ్యత్వా భయాత్తు సా నదీం శశంస తాం.

౯

(కన్వియతి.) వేద జానామి.

౧౪

(లక్ష్మణస్యేతి) క్లోకః.

౧౫

(స తా) మిత్యర్థ మేకం వాక్యం.

౧౬

(భూతానీతి.) భూతాని వన్యాని సత్త్వాని. దృష్టాంతార్థ మివం. యథాచార్యం పృచ్ఛ్య మానాని భూతాని న శశంసుః. తథా గోదావరీ చ న శశంసేత్యర్థః.

౧౭

(త. ఇతి.) స్వయం న శశంస. భూతైః ప్రవేదితాని న శశంసేత్యర్థః. అన్మత్రాన్మదర్థం, పంచమి.

౧౮

అకథనే హేతు మాహ (రావణస్యేతి.

౧౯

నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయాః పుర్ణనే కృతః.

ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్మితః.

౧౦

ఏషా గోదావరీ సౌమ్య కించిన్న ప్రతిభాషతే,

కిన్న లక్ష్మణ పత్యామి సమేత్య జనకం వచః.

మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా తా మహా

౧౧౪

యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః

సర్వం వ్యవసయే చ్ఛేదకం వైదేహీ క్వ ను సా గతా,

౧౨౪

జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీ మపశ్యతః

మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః,

౧౩౪

మందాకినీం జనస్థాన మిమం ప్రసవణం గిరిం,

సర్వా జ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే,

౧౪౪

ఏతే మృగా మహావీర్యా మా మీక్షుంతే ముహుర్ముహుః.

వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితా న్యుపలక్షయే,

౧౫౪

తాం స్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రతువాచ హ.

క్వ సీతేతి నిరీక్షు నైస్స బాష్పసంరుద్ధయా దృశా

౧౬౪

(నిరాశ ఇతి.) నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః.

(యతి.) వన్యేన ఫలాదినా.

౧౭౪

(జ్ఞాతితి.) జ్ఞాతాః శ్చ పక్షా స్సహాయాశ్చ, తై ర్యహీనస్య.

(తాం స్తుతి.) బాష్పసంరుద్ధయా దృశా, నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణ స్పృశా, క్వ సీతేత్యువాచ. ౧౮౪

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

ఏవ ముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగా స్సహసోత్థితాః.

దక్షిణాభిముఖా స్సర్వే దర్శయంతో నభస్సలం,

౧౭౪

మైథిలీ హ్రాయమాణా సా దిశం యా మన్వపద్యత.

తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపం,

౧౭౫

యేన మార్గం చ భూమిం చ నిరీక్షంతే స్మ తే మృగాః.

పునశ్చ మార్గ మిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః.

౧౭౬

తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితం.

ఉవాచ లక్ష్మణో జ్యేష్ఠం ధీమాణా బ్రాతర మార్తవత్,

౧౭౭

(ఏవ మితి.) ఉక్తాః పృష్టాః. నభస్సలం దర్శయంతః అకాశవలోకనేంగితేన సీతాగమనమార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః. ఉత్థితాః ప్రస్థితాః, అకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతే త్యసూచయన్నితి భావః. అము మేవార్థం స్పష్టయతి (మైథిలీతి.) హ్రాయమాణా సా మైథిలీ, యాం దిశ మన్వపద్యత ప్రావ, తేన మార్గేణ తయా దిశా. ధావంత స్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే.

(యేనేతి.) యేన కారణేన. మార్గం అకాశమార్గం, భూమిం దక్షిణాం భూమిం చ, నిరీక్షంతే స్మ, పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం, ఇచ్ఛంతి స్మ, గంతు మితి శేషః. తేన కారణేన, మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా అసే.

౧౭౮

ఉక్త మనువద న్నాహ (తేషా మితి.) వచనసర్వస్వం తత్పద్యమింగిత మిత్యర్థః. లక్షయామాస ప్పుగచేష్టార్థం వచనోక్త మివ జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. ఉవాచ చే త్యన్వయః. అర్తవత్ అర్తమితి క్రియా విశేషణం. క్రవతుప్రత్యయః.

౧౭౯

తన్నిశ్చ. అత్ర రామాశయాభిజ్ఞై ర్మృగైః సీతాగమనదిక్కుచకచేష్టాకరణాత్ సూక్ష్మలంకారః. 'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞై తరసాకూతచేష్టిత' మితి లక్షణాత్.

- క్వ సీతతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోష్ఠిః --.
ఓర్ణయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః, ౨౧౪
- సాధు గచ్ఛావహై దేవ దిశ మేతాం హి నైర్మతిం.
యది స్యా దాగమః కచ్చి దార్యా వా సాఽథ లక్ష్మణే, ౨౨౪
- బాధ మిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం.
లక్ష్మణానుగత శ్రీమా న్విక్షమాజో వసుంధరాం, ౨౩౪
- ఏవం సంభాషమాణౌ తా వన్యోన్యం భ్రాతరా వుభౌ.
వసుంధరాయాం పతితం పుష్పమార్గ సుపశ్యతాం, ౨౪౪
- తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం పృష్ట్యా రామో మహీతలే.
ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో దుఃఖితో దుఃఖితం వచః, ౨౫౪
- అభిజానామి పుష్పాణి తానీమాసీహ లక్ష్మణ.
పిన్దాసీహ వైదేహ్య మయా దత్తాని కాననే, ౨౬౪

(కృత్యాది) క్షోకవ్యయ మేకాన్వయం. యథా యేన ప్రకారేణ దర్శయంతి. తథా గచ్ఛావహై ఇత్యన్వయః. అర్హ మాత్మనేపదం. నైర్మతిం దక్షిణసఖిమాం రాక్షసాధిష్ఠితాం, తస్యాశ్చ దక్షిణై కదేశత్వా ద్దక్షిణాం దిశ మితి వ్యపదేశః. ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః. ౨౨౪

(బాధ మితి.) శ్రీమాణ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాణ. ౨౩౪

(ఏవ మితి.) ఏవం సాధ్యత్వాద్భుక్తరీత్యా, పుష్పమార్గం పుష్పయుక్తమార్గం, స ద్య ముపదలోపిసమాసః. ౨౪౪

(తా మితి.) ఏరః దర్శనోపాయమాత్రే జ్ఞాతే తాం లబ్ధుం సమర్థః. ౨౫౪

(అభిజానామి.) తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని. వైదేహ్య కేశపాశే, పిన్దాని బద్ధాని లక్ష్మణానామి. ౨౬౪

(శ్రీరామలక్ష్మణభాగం సీతామార్గం)

మన్యో సూర్యశ్చ వాయుశ్చ మేదిసి చ యశస్విసి.

అభిరక్షంతి పుష్పాజి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియం,

౨౬౪

ఏవ ముక్త్యా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః.

ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా గిరిం ప్రస్రవణాకులం,

౨౬౫

కచ్చి క్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ.

రామా రమ్యే వనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా,

౨౬౬

క్రుద్ధోఽబ్రవీ ధ్గిరిం తత్ర సింహః తుద్రమృగం యథా.

౨౬౭

(మన్య ఇతి.) అహ్లానికరణాత్ సూర్యః, అనుక్షేపణాత్ వాయుః, ధారణాత్ భూమిశ్చ,
రక్షంతి నావః.

౨౬౮

(ఏవ మితి.) మహాబాహు మిత్యనేన బలవత్సహాయత్వం, పురుషర్షభ ఇత్యనేన
స్వతః పరాక్రమశాలిత్వ ముక్తం. తథాపి ధర్మాత్మా, సహసా గిరే రవివాశకరణాత్.

౨౬౯

(కచ్చి దితి.) రామా ప్రే.

౨౭౦

అదర్శనా దాహ (క్రుద్ధ ఇతి) ఏక మర్దం.

౨౭౧

౧) తనిక్లౌః క్షితిభృతాం నాథ పర్వతశేష్ఠ, సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశః
మయా విరహితా రామా, రమ్యే వనోద్దేశే త్వయా దృష్టా కచ్చిత్? అస్మైవ ప్రశ్నస్యాఽచ్యుత్యా
యోజనే ఇద మేవేత్తరం - క్షితిభృతాం నాథ క్షత్రియశేష్ఠ, త్వయా విరహితా మయా దృష్టేతి
కచ్చి. చ్చి త్కామప్రసేదనే. మయా దృష్టే తివమేవ మమా హ్యత్యంతాభిమత మిత్యర్థః. అత్ర
ఏకస్మైవ వాక్యస్య ప్రసేత్తరహసత్వా చ్చిత్రాలంకారధ్వనిః. 'కృతప్రశ్నోత్తరాభిన్న ముత్తరం
చిత్ర ముచ్యం' ఇతి లక్షణాత్.

తాం హేమవర్ణాం హేమాభాః సీతాం దర్శయ పర్వత,
యావ త్సానూని సర్వాణి న తే విధ్వంసయా మ్యహం.

౩౧

వివ ముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మైథిలీం ప్రతి,
శంస నిన్వివ తత సీతాం నాదర్శయత రాఘవే.

౩౨

తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్ఛయం,

౩౩౪

మమ బాణాగ్నినిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి.
అసేవ్య స్సంతతం చైవ నిస్తృణద్రుమపల్లవః,

౩౩౪

ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ.
యది నాఽఽఖ్యాతి మే సీతా మార్యాం చంద్రనిభ ననాం,

౪౪

(తా మితి.) హేమవర్ణాం హేమవ్రతమానదృశీం, హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం. ౩౧

(ఏవ మితి.) శంస నిన్వివ ప్రతిధ్వనినా కథయన్నివ. స్వపుష్టస్యైవానువాదేన
అనాదరోక్తిం రామోఽమన్య తేతి భావః. తతః అనాదరోక్త్యా, రాఘవే విషయే, సీతాం నాదర్శ
యత. చివశ్చే త్యాత్మనేపదం. ౩౨

(తత ఇతి.) దాశరథి రితి హేతుగర్భం. శిలోచ్ఛయం పర్వతం, ఇవ మర్ద మేకం. ౩౩౪

(మమేతి) శ్లోకః.

౩౩౪

(ఇమా మితి) ఇయ మపి పృష్టా చే వ్న నక్ష్యతితి మత్సేతి భావః.

౩౪౪

సంక్షేపే. శంస నిన్వివ ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివ. అత్ర ప్రతిధ్వనివ్యపదేశేన రామం
సీతాదర్శనకథనం వ్యజ్యతే. నాదర్శయతేతి రావణా ద్భయం వ్యజ్యతే.

(అపహరణవిహ్నానాం దర్శనం)

వివం స రుషితో రామో దిధక్షున్నివ
దదర్శ భూమౌ నిష్క్రాంతం రాక్షసస్య పదం మహత్, 374

త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇతస్తతః.
రాక్షసేనానువృత్తాయా మైథిల్యాశ్చ పదాన్యథ, 375

స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య చ.
భగ్నం ధనుశ్చ తూజీ చ విక్రీర్ణం బహుధా రథం,
సంభ్రాంతహృదయో రామ శ్శశంస బ్రాతరం ప్రియం. 376

పశ్య లక్ష్మణ వైదేశ్య శ్శిర్ణాః కనకబిందవః,
భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధాని చ. 377

తప్తబిందునికాశైశ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః.
అవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలం. 378

మన్యే లక్ష్మణ వైదేశీ రాక్షసైః కామరూపిభిః,
భిత్వా భిత్వా విభక్తా వా భక్షితా వా భవిష్యతి. 379

(ఏవ మితి.) నిష్క్రాంతం ప్రామహ్యం, ఇతః పూర్వ మదర్శనా దేవ ముక్తం.
త్రస్తాయాః రావణా ద్భీతాయాః, రామకాంక్షిణ్యాః రామాశ్రమం ప్రయాతు యాః. అత
ఏవ రాక్షసేనానువృత్తాయాః అనుగతాయాః, అత ఏవ ఇతస్తతో ధావంత్యాః, దదర్శ
త్యనువర్త. 380

(స సమీక్ష్యతి.) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. పరిక్రాంతం పరిక్రమం. పదన్యాస మితి
యావ. 381

(పశ్యతి.) కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని. 382

(తప్తేతి.) తప్తం స్వర్ణం. 383

(మన్యే ఇతి.) ఇతి మన్యే ఇతి 384

తస్యా నిమిత్తం వై దేహ్యో ద్వయో ర్వివదమానయోః,
బభూవ యద్దం సౌమిశ్రై ఘోరం రాక్షసయో రిహ.

౪౨

ముక్తా చేదం తపనీయవిభూషితం,
ఛరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహా ద్ధనుః.

౪౩

తరుణాదిత్యసంకాశం వైడూర్య గుళికాచితం,
విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య కాంచనం.

౪౪

చత్రం శతశలాకం చ దివ్యమాల్యోపశోభితం,
భగ్నదండ మిదం తస్య భూమౌ సమ్యజ్ని పాతితం.

౪౫

కాంచనోరశ్చదా శ్చేమే పితౄణామదనాః ఖరాః,
భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే.

౪౬

దీప్తపావకసంకాశో ద్యుతిమాన్ సమరధ్వజః,
అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః.

౪౭

(తస్యా ఇతి.) తస్యా నిమిత్తం నుండోపనుందవత్ పరిగ్రహార్థ మిత్యర్థః. వివదమానయోః వై మత్యం ప్రాప్తయోః. భా . పేత్యాదినా అత్యనేపదం.

౪౮

(ముక్తేతి.) ముక్తామణిమయం ముక్తామణిప్రచురం.

౪౯

(తరుణేతి.) వై ధూర్యగుళికాచితం వై ధూర్యమణిచితం.

౫౦

(చత్ర మితి.) సమ్యక్ శతధా భగ్నదండ మిత్యన్వయః.

౫౧

(కాంచనేతి.) కాంచనమయాః ఉరశ్చదాః తన్మత్రాణి, యేషాం , ఖరాః అశ్వతరాః, రాసా విశేషా వా.

౫౨

(దీప్తేతి.) ద్యుతిమత్త్వాదేవ దీప్తపావకసంకాశః. సమరే నాయకసూచకో ధ్వజః సమరధ్వజః. అపవిద్ధః, రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః కః సమరోచితః.

౫౩

(అపహరణ విహీనాందర్శనం)

శ్రీ రథాక్షమాత్రా విశిఖా విభూషణాః,
కస్యేమేభిహతా బాణాః ప్రకీర్తా ఘోరకర్మణః. ౪౮

శరావరో శరైః పూర్ణౌ విధ్వస్తౌ పశ్య లక్ష్మణ,
ప్రతోదాభిశుహస్తో వై కస్యాఽయం సారథి ర్హతః. ౪౯

కస్యేమౌ పురుషవ్యాఘ్ర శయాతే నిహతౌ యుధి,
చామరగ్రాహితౌ సౌమ్య సోష్ఠిషమణికుండలౌ. ౫౦

పదవీ పురుషస్యైషౌ వ్యక్తం కస్యాఽపి రక్షసః,
వైరం శతగుణం పశ్య మమేదం జీవితాంతకం. ౫౧

(రథేతి.) రథస్యాఽక్షః ఆధారదండః, స్మాత్రాః తద్వ దీర్ఘప్రమాణాః, ప్రమాణే మాత్రన్. విశిఖాః విగతశిఖాః, ఇత్యర్థః. విగతఫలభాగా ఇతి వా. అభిహతాః భగ్నాః, ప్రకీర్తాః ఇత త్తో విప్రకీర్తాః. ౪౮

(శరావరా వితి.) శరా నావృణుత ఇతి శరావరా నిషంగ, ప్రతోదః తోత్రం, అభిశవో రశ్మయః. 'అభిశుః ప్రగ్రహే రక్మా' వితి శాశ్వతః. ౪౯

(కస్యేతి.) కస్యేషః శిరోవేష్టనం. ౫౦

(పదవీతి.) ఏషా పదవీ మార్గః, పురుషస్య. జనునభాగనిమ్నత్వావ్యభావాః. తత్రాపి రక్షసః పదవీ, విషమరూపత్వాత్. ఏవం చ మమ రాక్షసై స్సహ ఇదం వైరం శతగుణం స త్రేషాం జీవిత మంతయతి వినాశయతి జీవితాంతకం సంపన్నం. పశ్య, ఏతావత్పర్యంతం రాక్షసైః ప్రవైరాకరణ తదపరాధ స్సిద్ధః, సంప్రతి తా సమూలం నాశయిష్యామితి భావః. ౫౧

శ్రీ రథాక్షమాత్రాః చతుశ్చతాంగుళపరిమితాః. తదుక్తం ల్పిసశ్నే 'అష్టాశీతిశతమిషా' యోగక్ష శ్చతుశ్చత' ఇతి. తత్తదీవికా.

సుఘోరహృదయై స్సౌమ్య రాక్షసైః కామరూపిభిః,
హృతా మృతా వా సీతా సా భక్షితా వా తపస్వినీ.

౫౨

న ధర్మ స్త్రాయతే సీతాం హియమాజ్ఞాం మహావనే,

౫౨౪.

భక్షితాయాం హి వైదేహ్యాం హృతాయా మపి లక్ష్మణ.

.

కే హి లోకేఽప్రియం కర్తుం శక్తౌ స్సౌమ్య మమేశ్వరాః,

౫౩౪.

౧ కర్తార మపి లోకానాం శూరం కరుణవేదినం.

అజ్ఞానా దవమన్యేరక సర్వభూతాని లక్ష్మణ,

౫౪౪.

మృదుం లోకహితే యుక్తం దాంతం కరుణవేదినం.

నిర్విర్య ఇతి మన్యంతే మానం మాం త్రిదశేశ్వరాః,

౫౫౪.

(సుఘోరేతి.) మృతా మారితా.

౫౬౦

అస్యా మవస్థాయా మరక్షకత్వా ద్ధర్మేపి రోషో జాత ఇత్యాహ (న ధర్మ ఇతి.) ఇద మర్థ
మేం.

౫౬౪

న కేవలం ధర్మే, తత్ఫలప్రదదేవేమ చ రోషో జాత ఇత్యాహ (భక్షితాయా మితి) కేవా
క్వరాః మమ అప్రియం కర్తుం శక్తౌ? ఇత్యన్వయః. అద్యో హిః పాదపూరణే, ద్వితియః
ప్రసిద్ధౌ.

౫౬౪

తర్హిదానిం కథ మప్రియం తైః కృత? మిత్యత్యాహ (కర్తార మితి.) లోకానాం కర్తార
మపి, శూర మపి సంహారకరణసమర్థ మపి. కరుణవేదినం కారుణ్యపరం, పురుషం, సర్వభూతాని
అజ్ఞానా దవమన్యేరక నాద్రయేరక, లోకస్వభావేయ మితి భావః.

౫౬౪

విశిష్ట గర్వితా దేవాః మాం నాద్రయేర నిత్యాహ (మృదు మితి.) లోకహితే, యుక్తం
సక్తం, అ. ఏవ మృదుం కోమలహృదయం, అత ఏవ కరుణవేదినం, దాంతం వి
రహితం. మాం నిర్విర్యం మన్యంతే అజ్ఞాత్యావిశేషా దితి భావః.

౫౬౪.

౨ తన్విశ్లేకి. అత లోకానాం కర్తార మితి జగత్సృష్టికర్తృత్వం, శూర మితి సంహార
కరణసామర్థ్యం చ వ్యజ్ఞః.

(శ్రీరామస్య కోపావేశః)

మాం ప్రాప్య హి గుణో దోష స్సంవృతః పశ్య లక్ష్మణ.

1) అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసా మభవాయ చ.

౫౬౬

* సంహృత్యైవ శశిజ్యోత్స్నాం మహాన్ సూర్య ఇవోచితః.

సంహృత్యైవ గుణాన్ సర్వాన్ మమ తేజః ప్రకాశతే,

౫౬౭

నైవ యతా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః.

కిన్నరా వా మనుష్యా వా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ.

౫౬౮

(మా మితి.) గుణః కారుణ్యాదిః, మాం ప్రాప్య. దోష స్సంవృతః అనిష్టపాదకత్వేన సంవృతః. తస్మా దస్మదవమానహేతుతయా, దోష రాపేణ గుణేన కిం ప్రయోజన? మిత్యర్థః. యద్వా, సర్వభూతానాం రక్షసాం చ, అభవాయ నాశాయ, గుణః దోష స్సంవృతః, దయాం త్యక్త్వా ప్రధం కరిష్యామి త్యర్థః.

౫౬౯

(సంహృత్యైతి.) యథా ఉదిత సూర్యః, శశిజ్యోత్స్నాం శితశచంద్రచంద్రికాం, సంహృత్యైవ ప్రకాశతే, తథా మమ తేజః, గుణాన్ మృదుత్వాదీన్. సంహృత్యైవ నిరన్యైవ, ప్రకాశతే.

౫౭౦

దేవవిషయః కోప వ్రతస్సంబంధిష్వసి ప్రపర్వతా మిత్యాహ (నైవేతి.)

౫౭౧

1) తన్నిశ్లేశీ. సర్వభూతానాం రాక్షసానుకూలతయా యాని భూతాని ప్రవర్తంతః. హింస, రక్షసాం చ, అభవాయ నాశాయ.

* తన్నిశ్లేశీ. శశిజ్యోత్స్నా మితువలక్షణం. ఉదితో మహాన్ సూర్యః అనాయాశీనః శశిజ్యోత్స్నాదీని తేజాం వ్యవహృత్య యథా ప్రకాశతే, తద్వ స్మమ తేజ వ్యవహరస్తుగుణాన్ సంహృత్యైవ ప్రకాశతే.

మమాఽస్త్రిఖాణసంపూర్ణ మాకాశం పశ్య లక్ష్మణ.
నిస్సంపాతం కరిష్యామి హ్యద్య త్రైలోక్యచారిణాం,

౫౯౪

సన్నిరుద్ధగ్రహగణ మావరితనిశాకరం.

విప్రణష్టానలమరు ద్భాస్కరద్యుతి సంవృతం,
వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్యమాణజలాశయం.

౬౦

ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రజాశితసాగరం,
త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి సంయుక్తం * కాలధర్మజా.

౬౧

న తాం కుశలినిం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వరాః,
అస్మి న్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమం:

౬౨

(మమేతి.) అస్త్రాణి బ్రహ్మప్రాదీని, పశ్య, ఉత్తరక్షణ ఇతి శేషః. త్రైలోక్యచారిణాం
నిస్సంపాతం బాణప్రచారతోఽశక్యసంచారం.

౫౯౫

(సన్నిరుద్ధేత్వాది) సార్థశ్లోకద్యయ మేకాన్వయం. సన్నిరుద్ధః. గ్రహగణః గ్రహగణ
సంచారః యస్య. అవరితః అచ్ఛాదితః, విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం, భాస్కరద్యుతి
సంవృతం సంవృతభాస్కరద్యుతి, అహితాగ్నాదీత్వా నిష్టాయాః పరనిపాతః.
ధర్మః కాలధర్మా, ఎనాశః. * న కాలధర్మజా, అని జార్జః.

౬౩

(న తా మితి.) తస్మా దస్మిన్ ముహూర్తే ఇత్యుపస్కార్యం. కుశలినిం క్షే
అక్షతా మిత్యర్థః.

౬౪

విప్రణష్టాన ద్భాస్కరసంవృతం ఇతి పాతే విప్రణష్టాః అనలజల
మరుత్ యస్మిన్ త త్తథా, భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్
భాస్కర మిత్యర్థః. విప్రణష్టాఖిలమహద్భాస్కరద్యుతిత్యపి పాతః. తస్మాఽయ మర్థః—
విప్రణష్టాః అనలమహతాం భాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్. అత ఏవ సంవృతం. అమ
సేషః. కాలధర్మజా ఎనాశేన. సంయుక్తం కరిష్యామి త్యన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* కాలధర్మజా ఇతి పా.

(రౌమన్య కపాదేశః)

నాఽఽకాశ ముత్పతిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణః,
మమ చాపగుణోన్ముక్తై ర్భాణజాలై ర్నిరంతరం. ౬౪

అర్దితం మమ నానై ర్ధ్వప్రభాంతమృగద్విజం,
సమాకుల మమర్యాదం జగ తృశ్యాఽద్య లక్ష్మణ. ౬౫

అకర్ణపూర్ణై రిమభి ర్జీవలోకం దురావరైః,
కరిష్యే మైథిలీహేతో రపశాచ మరాక్షసం. ౬౬

మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః,
ద్రక్ష్యం త్యద్య విముక్తానా మతిదూరాతిగామినాం. ౬౭

నైవ దేవా న దైతేయా న పిశాచా న రాక్షసాః,
భవిష్యంతి మమ క్రోధా త్రైలోక్యే విప్రజాశితే. ౬౮

దేవదానవయతాజాం లోకా యే రక్షసా మపి,
బహుధా న భవిష్యంతి బాణౌమై శ్శకలీకృతాః. ౬౯

(నాఽఽకాశ మితి.) గుణో మూర్త్య. ౭౦

(అర్దిత మితి.) అర్దితం హింసితం, సమాకులం సమ్యగ్యగ్రం అమర్యాదం త్యక్త
వ్యవ్రవకృత్యవస్థానం. ౭౧

(అకర్ణేతి) దురావరైః దుర్వారైః, జీవలోకం బ్రహ్మాండం. ౭౨

(మమేతి.) రోషం రోషసం మమేతి శేషః అతిదూరాతి
గామినాం అతిదూరాతిపాతినాం. ౭౩

(నైవేతి.) న భవిష్యంతి నశిష్యంతి త్యర్థః, పూర్వం దుఃఖప్రాప్తి రేవేత్త. ౭౪

(దేవే.) బహుధా కలికృతా ఇత్యన్వయః. ౭౫

నిర్మర్యాదా నిమాణ లోకాణ కరిష్యా మ్యద్య సాయతైః,
హృతాం మృతాం వా సౌమిత్రే న దాస్యంతి మమేశ్వరాః. ౬౦

తథారూపాం హి వైదేహీం యా న దాస్యంతి యది ప్రియాం,
నాశయామి జగ త్సర్వం త్రైలోక్యం సవరాచరం. ౬౧

ఇత్యుక్త్వా రోషతామ్రాక్షీ రామో నిష్పిడ్య కార్ముకం,
శర మాదాయ ఘోర మాశివిషోపమం, ౬౨

సంధాయ ధనుషి శ్రీమాణ రామః పరపురంజయః,
యుగాంతాగ్ని రివ క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౬౩

* యథా జరా యథా మృత్యు ర్యథా కాలో యథా విధిః,
నిత్యం న ప్రతిహన్యంతే సర్వభూతేషు లక్షుణ్ణ.
తథాఽహం క్రోధసంయుక్తో న నివార్యోఽస్మి సర్వథా, ౬౪

(నిర్మర్యాదా నితి.) నిర్మర్యాదాః స్వస్వస్యవస్థారహితాః, న దాస్యంతి న దాస్యంతి
యది. ౬౦

హృతాం మృతాం వేత్తత్ర సూచిత మాహ (తథారూపా నితి.) జగ త్సర్వం. సర్వం జన
మిత్యర్థః అన్యథా త్రైలోక్య మిత్యనేన పునరుక్తిః. సవరాచరమి త్యనువాదః. ౬౧

(ఇత్యుక్తైతి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్పిడ్య దృఢముష్టిబలేన గృహీత్వా. ౬౨

(యథేత్యాది) సార్వజ్ఞేకః. విధిః అవృష్టం, జరాదయో యథా న ప్రతిహన్యంతే తథాఽహం
న నివార్యః. అన్యే యథాశక్త్యాః పాదపూరణార్థాః. యద్వా, బహువచన మవినక్షితం. ప్రతిహన్యత
ఇ ప్రత్యేక మన్వయః. ౬౪

అత్ర న దాస్యంతితి పానరుక్త్యం క్రోధాతిశయా న్న దోషాయ ఇతి తిలకం.

* తనిష్లేకి. అనేన అస్రప్రహతసంకల్పత్వం పరై రనభిభవనీయత్వం చ కథితం. అత్ర
యతి పదాన్పుత్ర్యా న ప్రతిహన్యంత ఇత్యతః ప్రతిపదం క్రియాన్వరూపాన్పుత్రి. దీపకా
లంకాకావ్యం. ౬౪

(రామస్య కోపావేశః)

పురేవ మే చారుదతి మనిందితాం దిశంతి సీతాం యది నాద్య మైథిలీం,
సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగ త్సజైలం పరివర్తయా మ్యహం. ౭౫౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, చతుష్ఠైతమ స్సర్గః.

(పురేతి.) పురేవ మే (చారుదతిం) మాయామృగం ప్రతి గమనాం పూర్వం కాంతం
మాం ప్రతి ఇమం మృగం గృహీత్వా మహ్యం దేహీతి హర్షేణ యత్ స్మితం కృతవతి, తేన
సహైవ న దాస్యంతి చేత్, (మనిందితాం) తా మలబ్ధ్వా జగదుపసంహారం కరిష్యామిచే దపి,
ఇదం నిందిత మితి న కేపి వక్ష్యంతితి భావః. వక్ష్యతే హి 'యది రామ స్సము-
మేదినిం పరివర్తయేత్, అస్యా హేతో త్వీశాలాఖ్యా యుక్త మిత్యేవ మే మతి' రితి సర్వజ్ఞేన
హనుమతా. చారుదతి మిత్థత చందసీతి సూత్రేణ దంతశబ్దస్య దత్తాదేశః. అగ్రాంతేతి సూత్రస్థ
చకారేణ వా దత్తాదేశః. (సీతాం) ఆయోనిజతయా మత్తో ప్యతిశయితాం, (మైథిలీం) వీరశ్రేష్ఠజనక
చక్రవర్తిపుత్్రీన చుత్పద్యశీం. (సదేవేత్వాది.) సర్వలోకస్య సంభూతమరణ మేవ కరిష్యా
మితి భావః. పరివర్తయామి నాశయామి, అన్యధాకరిష్యామితి వా. అస్మిన్ సర్గే సార్థపంచ
న ప్రతిశ్లోకాః. ౭౫౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండే, చతుష్ఠైతమ స్సర్గః.

అథ పంచషష్ఠితమ స్సర్గః

తప్యమానం తథా రామం సీతాహరణకర్షితం,
లోకానా మభవే యుక్తం సంవర్తక మివానలం.

౧

వీక్షమాణం ధను స్సజ్యం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః,
దద్ధాకామం జగ త్సర్వం యుగాంతే తు యథా హరం.

౨

అదృష్టపూర్వం సంక్రుద్ధం దృష్ట్యా రామం తు లక్ష్మణః,
అబ్రవి త్రాంజలి ర్వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా

౩

పురా భూత్వా మృదు ర్దాంత స్సర్వభూతహితే రతః,
న క్రోధవశ మాపన్నః ప్రకృతిం హతు మర్హసి.

౪

అథ పంచషష్ఠః సు స్సర్గః

ఏవం జగదుపసంహరక్రోధకలుషం రామం లక్ష్మణ స్సంధుక్షయతి (సమాశ్వాసయతి)
పంచషష్ఠితమే. (తప్యమాన మిత్యాది) క్షోకత్రయ మేకాన్వయం. తప్యమానం తపంతం, తథా
తప్యమాన మిత్యనేన పూర్వోక్తజగదుపసంహరవాచ ప్రవృత్తకృతాః, న తు సంకల్పపూర్వా
ఇత్యుచ్యం. రామం దృష్ట్యా రామ మబ్రవి దితి క్రియాభేదా న్న పునరుక్తిదోషః. అభవే వినాశే,
యుక్తం ఉద్యుక్తం, సంవర్తకం సంహరకం, అదృష్టపూర్వ మితి క్రోధనక్రియావిశేషణం.
పరిశుష్యతా లోకవినాశభయేనేతి భావః.

౫

(పురేతి.) క్రోధవః మాపన్నస్సృజ, ప్రకృతిం మృదుత్వాదివిజర్యభావం, న హతు
మర్హః.

(లక్ష్మణేన రామసమాశ్వాసనం)

చంద్రే లక్ష్మీః ప్రభా సూర్యే గతి ర్వాయా భువి తుమా,
విశచ్చ నియతం సర్వం ట్వయి చానుత్తమం యశః.

౫

వికస్య వాపరాధేన సర్వా హంతుం త్వ మర్హసి,
న తు జానామి కస్యాపయం భగ్న స్సాంగ్రామికో రథః.
కేన వా కస్య వా హేతో స్సాయుధ సపరిచ్ఛదః,

౬౪

ఖురనేమితుత శ్చాపయం సిక్తో రుధిరబిందుభిః.
దేశో నిర్వృత్తసంగ్రామ స్సుఖోఽపార్థివాత్మజ,

౬౫

(చంద్ర ఇతి.) లక్ష్మణునిక మేకైకస్య ప్రతినియతం, త్వయి తు విత త్వర్వం చ
యశశ్చ ప్రతినియత మిత్యర్థః.

౫

మమ దాంతతయై వైతాదృశీ దశా జాతా. ఆధునాపి యది క్రోధో న స్యాత్ కో వా మమ
విత్రస్యే? కథం చ సీతాప్రాప్తి? రిత్యాశంకాహ (వికస్యేతి) ఆర్థత్రయ మేకావ్యయం. అయం
భావః - ఏకో రథో దృశ్యతే, ఏకస్యైవ పదం ప్రతియతే. తేన ఏక ఏవాపరాధీతి నిశ్చయః.
ఏకస్య వాపరాధేన సర్వా హంతుం వాఽర్హసి. తర్హికో వాపరాధీ త్వతాహ (న త్వితి.) కేన
ప్రతిపక్షిణా, కస్య హేతోః, పక్షి హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ. ప్రకృతా దన్యస్మా
ద్వా నిమిత్తా దితి న జానామి. త చ్చింతనీయ మిత్యర్థః. సపరిచ్ఛదః సపరికరః.

౬౪

(ఖురేతి.) అశ్వానాం ఖురైః, రథనేమిభిః రథాగ్రైశ్చ, క్షతః, నిర్వృత్తసంగ్రామః,
దృశ్యః ఇతి శేషః.

౬౫

౧ తనిశ్లోకే. అత్ర యశశ్చబ్దేన. 'న తస్య' కశ్చన తస్య నామ మహ ద్యశ' ఇత్యా
మ్యుక్తినిస్సహభ్యధికత్వాదిగుణాః ప్రతినియతా ఇత్యుపలక్ష్యం.

ఏకస్య ి విమర్దోఽయం న ద్వయో ర్వదతాంవర.

నహి వృత్తం హి పశ్యామి బలస్య మహతః పదం,

౮౫

నైకస్య ి కృతే లోకా నిన్వినాశయితు మర్హసి.

యుక్తదండా హి మృదవః ప్రశాంతా పసుధాదిపాః,

౯౪

సదా త్వం సర్వభూతానాం శరణ్యః పరమా గతిః.

కో ను దారప్రణాశం తే సాధు మన్యేత రాఘవ,

౧౦౪

సరిత స్సాగరా శ్చైలాః దేవగంధర్వదానవాః.

నాఽలం తే విప్రియం కర్తుం దీక్షితస్యేవ సాధవః,

౧౧౪

యేన రాజా హృతా సీతా త మన్వేషితు మర్హసి.

మద్ద్వితీయో ధనుష్పాణి స్సహాయైః పరమర్షిభిః,

౧౨౪

(ఏకస్యేతి.) విమర్దః సంప్రహరః, తత్ర హేతు మాహ (న హేతి.) వృత్తం సంక్రాంతం.

౮౫

వక్తవ్య ముక్త్యా ప్రకృత మాహ (నైకస్యేతి.) యుక్తదండాః అపరాధోచితశ్చైవవర్తకాః. విశిష్టః పాదయం ధర్మ ఇత్యాహ (నదేతి.) శరణ్యః శరణార్హః, పరమా గతిః పరమప్రాప్త్యః. దేవాదికృ పాదయ మపరాధో నేత్యాహ (కో న్వితి.)

(ి రిః ఇతి.) దీక్షితస్య ఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య, సాధవః ఋత్విజః.

౧౦౪

(యేనేతి.) పరమర్షిభిః ఏతద్వనస్తే.

౧౨౪

౪ సముద్రాదిస్థాశ్రమేషు విచయవార్థం పరమర్షిభి స్సహాయై రిత్కుక్తం ఇతి తిలకం.

అరణ్యకాండే - పంచషష్ఠితమ స్సర్గః :

465

(లక్ష్మణేన రామసమాశ్వాసనం)

సముద్రం చ విచేష్యామః పర్వతాంశ్చ వనాని చ.

గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నదీః పద్మవనాని చ,

౧౬౪

దేవగంధర్వలోకాంశ్చ విచేష్యామః స్సమాహతాః.

యావన్నాథిగమిష్యామః ప్రవ భార్యాపహరిజం,

౧౬౫

న చేత్సామ్నా ప్రదాస్యంతి పత్నీం తే త్రిదశేశ్వరాః.

కోసలేంద్ర తతః పశ్చాత్ప్రాప్తకాలం కరిష్యసి,

౧౬౬

శీలేన సామ్నా వినయేన సీతాం నయేన న ప్రాప్స్యసి చేన్నరేంద్ర,

తతస్సముత్పాదయ హేమపుంఖై ర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమై శ్వరౌఘైః.

౧౬౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

(సముద్ర మితి.) విచేష్యామః అన్వేషిష్యామహే,

౧౬౮

(దేవేతి.) స్పష్టం.

౧౬౯

(న చే దితి.) ప్రాప్త శ్చతుర్థాపాయకాలో యస్మిన్ కర్మణే తత్తథా.

౧౭౦

ఏతదేవ స్పష్టయతి (శీలేనేతి.) సముత్పాదయ, విరక్షితకార్య మితి శేషః. సముత్పాదయేతి పాతే - లోకా నితి శేషః, ఏవం లక్ష్మణప్రసాదనేన రామకోపశాంతిప్రపంచనా ద్రావణారాధితః తృప్తపాతిరుద్రసంకల్పా ద్రామకోపో భగ్న ఇతి వదన్ మూర్ఛ ఇత్యవగంతవ్యః.

౧౭౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న ధ్వజే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః.

తం తథా శోకసంతప్తం విలపంత మనాథవత్,
మోహేన మహతా పరిద్యూన మచేతనం. ౧

తత స్సౌమిత్రి రాశ్వాస్య ముహూర్తా దివ లక్ష్మణః,
రామం సంబోధయామాస చరణౌ చాభిపీడయన్. ౨

మహతా శపసా రామ మహతా చాపి కర్మణా,
రాజ్ఞా దశరథేనాసి లబ్ధోఽమృత మివామరైః. ౩

తవ చైవ గుణై ర్బద్ధ స్వద్వియోగా న్మహిపతిః,
రాజా దేవస్య మావన్నో భరతస్య యథా శ్రుతం. ౪

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

ఏనం లక్ష్మణో రామ మాశ్వాస్య వున ర్వక్తవ్యాంశం జ్ఞానయతి షట్షష్టితమే. (తం తథేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం. పరిశోచంత మిత్యర్థః. ఛ్యోశ్చ కే చే త్యూత్. దివో విజగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం. అచేతనం అస్వస్థచిత్తం, సంబోధయామాస జ్ఞాపయామాస, అభిపీడయన్ ఉపసంగృహ్ణన్. ౧-౨

(మహతేతి.) మహతా శపసా కాయక్లేశేన ప్రతాపవాసాదీనా, మహతా చాపి కర్మణా అశ్వమేధపుత్రకామేష్టప్రభృతికర్మణా. రాజ్ఞా దశరథేన, రాజా లోకస్య రంజనాత్. అనేన మంత్ర ద్రవ్య క్రియాలోపాభావేనాధికారిణా కృతత్య ముచ్యతే. అమృత మివ, తద్వ్య భోగ్యత్వం యత్న సాధ్యత్వం చోచ్యతే. అమరైః, అనేకసురకృతయత్నః ఏకేన కృత ఇతి గమ్యతే. (తవేతి.) ఏవకారేణ ఇతః పున్రవ్యావృత్తిః. తవైవ గుణై ర్బద్ధః త్వద్గుణైకపరవశః, మహిపతిః రాజా, నతు జాతి మాత్రం రాజా, దేవస్య మావన్నో. శ్రుతిం ప్రమాణం? తతాహ (భరతస్యేతి.) భరతా దిత్యర్థః. సంపమర్థే షష్టి. తవైవ మయోక్త మితి శేషః. ౩-౪

(లక్ష్మణేన కర్తవ్యజ్ఞాపనం)

యది దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం కాకుత్స్థ న సహష్యసే,
ప్రాకృత శ్చాల్యసత్త్వశ్చ ఇతరః క సహష్యతి.

౫

దుఃఖితో హి భవాన్ లోకాం ప్రేజసా యది ధక్ష్యతే,
ఆర్తాః ప్రజా నరవ్యాఘ్ర క్వ ను యాన్యంతి నిర్వృతిం.

౬

లోకస్వభావ వివైష యయాతి ర్న హుషాత్మజః,
గత శ్శక్రేణ సాలోక్య మనయ స్తం తమస్స్పృశత్.

౭

మహర్షి ర్యో వసిష్ఠస్తు యః పితు ర్నః పురోహితః,
అహ్ని పుత్రశతం జజ్ఞే తథైవాన్య పున ర్ధతం.

౮

(యదీ.) - క్షుత్కృత్యనేనాప్రాకృతత్వం మహాసత్త్వత్వం చ నిర్ధం. సహష్యతి
సహష్య.

౫

(దుఃఖితః ఇతి.) ధక్ష్య - ధక్ష్యతి.

౬

ప్రసంగా దైవికానర్థా నన్యే ప్రాప్నువంతి దృష్టాంతముఖేన ప్రతిపాద
యిమా మాహ (లోకస్వభావ ఇత్యాదినా.) విష లోకస్వభావ ఇతి వక్ష్యమాణేషు సర్వత్ర యోజ్యం.
అనయః, అనయమూలం దుఃఖ మిత్యర్థః. తమః అజ్ఞానం, స్పృశ అస్పృశత్. సహ స్వర్గగతోపి
సూయకలుషేణ భవద్రాజ్యే కో వా ప్రప్త? ఇతి స్పష్ట స్మృత్యవాదితయా హమేవ
త్యుక్తవా వింద్రేణాన్తత్కల్పే త్వం న స్వర్గార్హ ఇతి పాతిత ఇతి పురాణప్రసిద్ధిః. సహహుత్మజ
ఇ నేన సహపాన్తరపి వ్యజతే. న చ నస్తర్హిన్ స్వవాహకాః చిత్తరజేన సర్వసర్వ
త్యుక్తవా, ర్న భవే త్యగస్త్యకస్త శ్చిరం తథాభూత వ్రష్టా.

౭

(మహర్షి రితి.) అహ్ని పుత్రశతం హతం. విశ్వామిత్రకోపేన యుగవ త్పుత్రశతనాశ
మనుజుత మి ఖానః.

౮

యా వేయం జగతాం మాతా దేవీ లోకసమస్కృతా,
అస్యాశ్చ చలనం భూమే ద్భృశ్యతే సత్యసంశవ.

౯

యా ధర్మో జగతాం నేత్రో యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితం,
ఆదిత్యచంద్రౌ గ్రహణ మభ్యుపేతౌ సుహృదౌ.

౧౦

సుమహాంత్యపి భూతాని దేవాశ్చ పురుషర్షభ,
న దైవస్య ప్రముంచంతి సర్వభూతాదిదేహినః.

౧౧

శక్రాదిష్వపి దేవేషు వర్తమానౌ నయానయా,
శ్రూయేతే నరశార్దూల స త్వం శోచితు మర్హసి.

౧౨

(యా చేతి.) మాతా సర్వోపాదానత్వాత్, దేవీ దేవస్య విష్ణోః పత్ని. అత ఏవ లోక సమస్కృతా. (సత్యసంశవేతి.) త్వయైవ హి పూర్వం మహ్య మేవ ముపదిష్ట మితి భావః. ౯

(యా వితి.) ధర్మో ధర్మప్రవర్తకా, సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్. నేత్రో నేతారా, కాంపరిచ్ఛే దాదిముఖేన జగతః ప్రవర్తకా. 'నేత్రో నేతరి భేద్యవా' నితి విశ్వః. సర్వోపా మర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతా వా లింగవ్యత్యయ శ్చాందసః. యత్ర యయోః, సర్వం జగత్ ప్రతిష్ఠితం యదధీన స్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా స్సర్వే జనా ఇత్యర్థః. సూర్యస్య వర్తహేతుత్వాత్ చంద్ర స్యాషధి హేతుత్వాచ్చేతి భావః. 'ఆదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టి ప్రతోన్న మభిజాయత' ఇతి వచనాత్. గ్రహణం రాహుకేతుఖ్యాం గ్రాసం. ౧౦

కిం బహునా? సంగ్రహేణోచ్యత ఇత్యాహ (సుమహాంతి.) సుమహాంతి భూతాని సుశ్రవభృతిమహాజనా అపి, సర్వభూతాదిదేహినః సర్వభూతాని ఆదిదేహోఽస్యాస్తీతి తథా, సర్వభూతాంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. దైవస్య పరమాక్రిన్దః, పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. న ప్రముంచంతి సర్వేపి తత్సంకల్పం నాంతిక్రామంతి త్యర్థః. ౧౧

ఉపసంహరతి (శక్రాదిష్వపీతి.) నయానయా తన్మూలనుభయః, అతో న త్వం శోచితు మర్హసి త్యర్థః. ౧౨

(లక్ష్మణేన కర్తవ్యజ్ఞాపనం)

నష్టాయా మపి వైదేహ్యం హృతాయా మపి చానఘ,
శోచితుం నార్హసే వీర యథాఽన్యః ప్రాకృత ప్రథా.

౧౩

త్వద్విధా న హి శోచంతి సతతం సత్యదర్శినః,
సుమహత్స్యపి కృచ్ఛేషు రామాఽనిర్విణ్ణదర్శనాః.

౧౪

తత్త్వతో హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ,
బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాఽశుభే

౧౫

అదృష్టగుణదోషాణా మధృతానాం చ కర్మణాం,
నాఽంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫల మిష్టం ప్రవర్తతే.

౧౬

త్వ మేవ హి పురా రామ మా మేవం బహుశోఽన్యశాః,
అనుశిష్యాది కో ను త్వా మపి సాక్షా ద్భృహస్పతిః.

౧౭

ఉ క్తం వివృణోతి (నష్టాయా మపితి.) నార్హసే నార్హసి.

౧౮

(త్వద్విధా ఇతి.) సత్యదర్శినః యథార్థదర్శినః. కృచ్ఛేషు దుఃఖేషు, అనిర్విణ్ణం
అవినాశి, దర్శనం కృత్యాకృత్యవిచేకో యేషాం తే తథా

౧౯

(తత్త్వత ఇతి.) తత్త్వతో బుద్ధ్యా బాధితబుద్ధ్యా. సమనుచింతయ, శుభాశుభే ఇతి శేషః.
మహాప్రాజ్ఞాః బుద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తా స్సంతః. శుభాశుభే భావిని విజానంతి.

౨౦

ఇదానిం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః. అత స్తత శోచనీయ మిత్యాహ (అదృష్టేతి.)
అదృష్టగు ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్య గుణదోషాణాం, అధృతానాం
పురా వీచం కర్మ కృత మితి నిశ్చేతు మశక్యానాం, తేషాం ప్రసిద్ధానాం, పూర్వకృతానా మిత్యర్థః.
కర్మణాం ఇష్టం ఫలం. క్రియా మనుష్టాన మంతరేణ. న ప్రవర్తతే. పూర్వకర్మానుష్ఠానం వినా
ఇదానిం ఫలం నోత్పద్యతే. అతః పూర్వకర్మఫలే ఇదానిం ప్రవృత్తే కాత్ర పరిదేవనేతి భావః.

౨౧

(త్వ మేవేతి.) అన్యశాః అనుశాసితవా నసి.

౨౨

బుద్ధిశ్చ నే మహాప్రాజ్ఞ దేవై రపి దురన్వయా,
శోకేనాభిప్రసవం తే జ్ఞానం సంబోధయా మ్యహం.

౧౮

దివ్యం చ మానుషం చ త్వ మాత్మనశ్చ పరాక్రమం,
ఇత్వాకువృషభా వేక్ష్య యతస్య ద్విషతాం వధే

౧౯

కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ,
తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తు మర్హసి

౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

(బుద్ధి-౧౮.) దురన్వయా దుర్లభా, ప్రసవం నిమిత్తం, సంబోధయామి ఉత్తాప-
యామి.

౧౮

(౨ వ్య మితి) దివి భవం దివ్యం, (౧) దేవగంధర్వాదికం. తచ్చ సాత్త్వికం
స నర్తనం, మానుషం మనుష్యలోకోద్భవం బ్రాహ్మణాదికం, తవపి వధానర్తనం, సర్వలోక-
సంహారసమర్థం త్వం పరాక్రమం చ, అనేక్ష, విచార్య, ద్విషతా మేవ వధే, యతస్య.

౧౯

(౩ మితి.) ఉద్ధర్తుం నాశయితుం.

౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, రామా యోగే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తవష్టితమ స్సర్గః.

పూర్వజోఽప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుఖాషితం,
సారగ్రాహి మహాసారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః.

౧

సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృత్తం కోప మాత్మనః,
అవష్టభ్యః ధను శ్చిత్రం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౨

కిం కరిష్యావహే వత్స క్వ వా గచ్ఛావ లక్ష్మణ,
న పశ్యేయం సీతా మితి విచింతయ.

తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్,
ఇద మేవ జనస్థానం త్వ మన్వేషితు మర్హసి.

రాక్షసై ర్భవతుభిః కీర్ణం నానాద్రుమలతాయతం,

౪౫

అథ సప్తవష్టితమ స్సర్గః

అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిస్థాపితదై ర్యో రామో యుద్ధభూమే ర్దక్షిణతః కించి ద్దూరే గృధ
రాజం దృష్ట్వా రోదితి సప్తవష్టితమే. (పూర్వజోఽపీత్యాది.) రాఘవః పూర్వజోఽపి, లక్ష్మణేన
కనిష్ఠేన, సుఖాషితం యుక్తియుక్తతయోక్తం వాక్యం, ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్ర ఏన, జగ్రాహ
'బాలాదపి సుఖాషిత' మితి స్మృతేః. స్వయ ముపదేశ్యా కథ మన్యోక్తం జగ్రాహే త్వతాహ
'సారగ్రాహి' కథ మన్య వాక్యస్య సారవత్త్వం? త్తతాహ (మహాసార మితి.)

౦

(సన్నిగృహ్యతి.) పృష్టం.

౩

(కి మితి.) పశ్యం వ్యవ.

౩

(కి మితి) సార్వజ్ఞోక ఏకాస్వయః.

౪౬

సంతిహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నానామృగగణాకులాః,	౫౪
అవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ. తాని యుక్తో మయా సార్థం త్వ మన్వేషితు మర్హసి,	౬౪
త్యద్విధా బుద్ధిసంపన్నాః మహాత్మానో నరర్షభ. అపత్సు న ప్రకంపంతే వాయువేగై రివాఽచలాః,	౭౪
ఇత్యుక్త ప్రద్యుచః సర్వం విచచార సలక్ష్మణః. క్రుద్ధో రామ శ్శరం ఘోరం సంధాయ ధనుషి తురం,	౮౪
తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమం. దదర్శ పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషం,	౯౪
తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాఽత్ర సంచయః.	౧౦౪

(సంతితి.) ఇహ జనస్థానే. గిరిగతాని దుర్గాణి. గంతు మశక్యప్రదేశా ఇత్యర్థః. నిర్దరాః
నిదీర్ఘ , కందరాణి పాపాణసంధయః, గుహాః దేవభాతబిలాని. (అవాసా ఇతి.) యుక్తః
సన్నద్ధః.

౫౪-౬౪

(త్యద్విధా ఇతి.) న ప్రకంపం , న చంచలచిత్తా భవంతి త్యర్థః.

౭౪

(ఇతితి.) క్షురం క్షురప్రాఖ్యం, శరం. సీతాయా అదర్శనాత్ క్రోధః.

౮౪

(తత ఇతి.) కూటః శృంగం, మహాభాగం మహాభాగ్యం. స్వామ్యుక్తే త్యక్తశరీరత్వాత్.
ద్విజోత్తమం పక్షిశ్రేష్ఠం. 'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. క్షతజం రుధిరం.

౯౪

(అ మిత్యాది.) భక్షితా రు 'రార్ద్రత్వా దితి భావః.

౧౦౪

(జటాయుదర్శనం)

గృధ్రరూప మిదం రక్షి వ్యక్తం భవతి కాననే.

భక్షయిత్వా విశాలాక్షి మాస్తే సీతాం యథాసుఖం,

౧౦౪

వినం వధిష్యే దీప్తాస్యై ర్దోరై ర్భాజై రజిహ్మగైః.

౧౦౫

ఇత్యుక్త్వా భవత ధృధ్రం సంధాయ ధనుషి తురం,

క్రుద్ధో రామ స్సముద్రాంతాం కంపయన్నివ మేదిసిం.

౧౦౬

తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధిరం వమన్,

అభ్యభాషత పక్షి తు రామం దశరథాత్మజం.

౧౦౭

యా మోషధి మివాన్మన్వేషసి మహావనే,

సా దేవీ మమ చ ప్రాణా రావణేనోభయం హృతం

౧౦౮

(గృధ్రేతి.) గృధ్రసః రూప మివ రూపం యన్య తత్రథా.

౧౦౯

(ఏవ మితి) అర్థ మేకం వాక్యం. అజిహ్మం అకుంతం అవక్రం వా గచ్ఛంతి
విష్కం హ్మగాః, ౧౧౦

(ఇతితి.) అభ్యపతత్ అభిముఖం గతః. సముద్రపర్యంతం,

౧౧౧

(మితి.) దశరథాత్మజ మితి సంబంధోక్తిః.

౧౧౨

(యా మితి.) యథా మహాషధ్యన్వేషిణః ప్రతివన మన్వేషంతే, తథా యా మమ్మిన్
విస్తీర్ణే వనేన్వేషసి. ఏష-గతా ఏత్యస్మా ద్యత్యయేన పరస్మైపదం. 'నిత్యం ప్రాణసమే'
త్యుక్తా సా దేవీ మమ ప్రాణాశ్చ ఉభయం రావణేన హృతం. మమ ప్రాణా హృతప్రాయా
స్యైతా సీతాం రావణో హృవా నిత్యర్థః. ఖరవధాదీనా రామబలం జ్ఞాత్వా వ్యస్థానే భయశం
యా రామస్యా ప్రార్థయ (అయుష్మన్నితి.)

౧౧౩

త్వయా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ,
హ్రీయమాణా మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా.

౧౬

సీతా మభ్యవపన్నోఽహం రావణశ్చ రణే మయా,
విధ్వంసితరథ శ్చాత్ర పాతితో ధరణీతలే.

౧౭

ఏత దస్య ధను ర్భగ్న మేత దస్య శరావరం,
అయ మస్య రథో రామ భగ్న స్సాంగ్రామికో మయా.

౧౮

అయం తు సారథి నైస్య మత్పక్షనిహతో యుధి,

౧౮౫

పరిశ్రాంతస్య మే పక్షాః ఛిత్వా బద్ధేన రావణః.

సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విహాయసం.

౧౯౫

రక్షసా నిప తం పూర్వం న మాం హంతుం త్వ మర్హసి.

౨౦

(త్వయేతి) స్పష్టం.

౨౬౫

(సీతా మితి.) అభ్యవపన్నః అభిముఖ్యేన గతః, హ్రీయమాణాం సీతా మవలోక్య
దభిముఖ మాగత ఇత్యర్థః. రావణశ్చ విధ్వంసితరథస్సౌ అత్ర ధరణీతలే పాతితః, రథాత్
ప్రళంఛిత ఇత్యర్థః.

౨౬

(ఏత దితి) భగ్న మేత ద్ధనుః అస్య రావణస్య సంబంధి. ఏన ముత్తరత్రాపి
శరావరం వర, తూణీరం చా.

౨౮

(అయం) త్విత్కర్త మేకం.

౨౮౫

(పరిశ్రాంతస్యేతి.) వైదేహీం జనకేన్ సన్మన్యక్ ఫరిపోషితాం.

౨౯౫

(రక్షసే) త్విత్కర్త మేకం.

[౨౮౫] ౨౦

(ఇత్యుత్తరం)

రామ స్తస్య తు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖ స్తదా,
ద్విగుణీకృతతాపార్త సీతాసక్తాం ప్రియాం కథాం.

౨౦

గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహా ధ్ధనుః,
నివపాతాఽవశో భూమౌ రురోద సహలక్షుణః.

౨౧

ఏక మేకాయనే దుగ్ధే నిశ్శ్వసంతం కథంచన,
సమీక్ష్య దుఃఖితతరో రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్.

౨౨

(రామ ఇతి.) తస్య గృధ్రస్య సంబంధినిం, సీతావిషయకథాం, విజ్ఞాయ శ్రుత్వా-
ద్విగుణీకృత గృధ్రవధేన ద్వీరావర్తితేన, తాపేన, ఆర్తః పీడితః, అభూ దితి శేషః.

౨౩

(గృధ్రేతి.) అవశః మూర్ఛిత ఇత్యర్థః, రురోద, క్రమా దితి శేషః.

౨౪

(ఏకం) అసహాయం, ఏకాయనే ఏకస్య మాగ్నే. 'అయనం వర్త మాగ్నాధ్యే' త్యమరః.
ఏకపద్యా మిత్యర్థః. సహాయరహితం, దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత మిత్యర్థః. దుగ్ధే
ఇతఃపర మపి కేనచిత్ గంతు మశక్యే ఇతి దుఃఖహేత్వతిరేకోక్తిః. నిశ్శ్వసంతం, గృధ్రరాజ-
మితి షః.

౨౫

౧ రామో రురోదత్యప్యాయ మభిప్రాయః. పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య భక్త
పక్షపాతిత్వేన భక్తం మాపన్నం దృష్ట్వా, పరమప్రియాం సీతాం రావణేన హృతాం చ
శ్రుత్వా. 'వ్యసనేమ మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తే, భక్తాపదం దృష్ట్వా రురో-
దతి ద్విగుణీకృతతాపార్తః, అభూచితి శేషః. సీతాదర్శనజ స్తాపః నిజభక్త-
స్థస్య ఏవం తాపస్య ద్వీగుణిత్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

రాజ్యా ద్రుంశో వనే వాస స్సీతా నష్టా ద్విజో హతః,
ఈదృశీయం మమాఽలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం.

౨౪

సంపూర్ణ మపి చే దద్య ప్రతరేయం మహోదధిం,
సోఽపి నూనం మమాఽలక్ష్మ్యై విశుష్యే త్సరితాంపతిః.

౨౫

నా వ్యభాగ్యతరో లోకే మత్తోఽస్మిన్ సవరాచరే,
యేనేయం మహతి ప్రాప్తా మయా వ్యసనవాగురా.

౨౬

అయం పితృవయస్యో మే గృధ్రరాజో జరాన్వితః,
శేతే వినిహతో భూమౌ మమ భాగ్యవిపర్యయాత్.

౨౭

ఇత్యేవ ముక్త్యా బహుశో రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
జటాయుషం చ వస్పర్శ పితృస్నేహం విదర్శయన్.

౨౮

(రాజ్యా ది ౧.) యద్యపి 'న చాఽన్య మహతిం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి' 'వనవాసో మపి దయ' ఇతి. అభిమతతమతయా ప్రోక్తై రాజ్యనాశవనవాసౌ. అథాపి సంప్రతి సీతావిశ్లేష కారిత్యా జటాయువియోగఫలకత్వాచ్చ తావేవాఽనర్థకరా జాతా విత్యాహ (రాజ్యాత్ భంశః) హతా ల్లిఖరాజ్యన్య విమృతిః, (వనే వాసః) రాజ్యభంశేపి రాజ్యే బిక్షుకవృత్త్యాపి ప్లాతుం శక్యం, తదపి న లబ్ధం. (సీతా నష్టా) వనవాసే వ్యభిమతిజనవిశ్లేషాభావే సుఖేనాఽచస్థాతుం శక్యం, తదపి నాస్తి. (హతో ద్విజః) అభిమతజనవిశ్లేషేపి బంధుజనసన్నిధౌ శోకో నిర్వాపయింః శక్యః, న చ నివృత్తిః. (ఈదృశీ) వితాదృశదుఃఖవర్జనసాయిని, (మమ అలక్ష్మీ) దౌర్భాగ్యం, (పావక మపి నిర్దహే) త్వర్జనస్తుదాహక మపి దహేత్. సదా విశ్లేషప్రసక్తిశున్యం లక్ష్మణమపి విశ్లేషయే ది ధావః.

౨౯

(సంపూర్ణమితి.) ప్రతరేయం ప్లవేయం చే.

౩౦

(నాస్తితి.) వ్యసనం వాగురేవ వ్యసనవాగురా. 'వాగురా మృగబంధిని' త్యమరః.

౩౧

(అయ మితి.) పితృ ర్వయన్యః సఖా.

౩౨

(ఇతితి.) పిః రీవ స్నేహః పితృస్నేహః.

౩౩

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

నికృత్తపక్షం రుధిరావసక్తం స గృహరాజం పరిరభ్య రామః,
క్షణ మైథిలీ ప్రాణసమా మమేతి విముచ్య వాచం నిపపాత భూమౌ.

౨౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

రామ స్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం భువి రౌద్రేణ పాతితం,
సౌమిత్రం మిత్రసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్.

౧

మమాఽయం నూన మర్థేషు యతమానో విహంగమః,
రాక్షసేన హత స్సంఖ్యే ప్రాణాం స్త్యక్ష్యతి దుస్త్యజాన్.

౨

(నికృత్తి.) రామః, వాచం విముచ్య. ఉక్త్యేత్యర్థః. అస్మిన్ సర్గే ఏకోశ్చతంత్ర
శ్లోకాః.

౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా శ్చ, రత్న క్రమే, ఆరణ్యకాండే చాఖ్యానే,
సప్తషష్టితమ స్సర్గః

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

అథ భగవత్కార్యార్థం త్యక్తశరీరస్య గృధ్రరాజస్య మోక్షప్రదప్రాపణ కమే.
(రామ ఇత్యాది.) రౌద్రేణ రావణేన. మిత్రసంపన్నం సర్వజనమిత్ర మిత్యర్థః. యద్వా.
పరనిపాతః. సంపన్నమిత్రం, అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయముక్త మిత్యర్థః.

౩

(మమేతి.) అర్థే ష్వితి నిమిత్తసప్తమి మమ ప్రయోజనార్థ మిత్యర్థః. సంఖ్యే
యద్దే.

౪

అయ మస్య శరీరోఽస్మిక్ ప్రాణో బత్కుణ విద్యతే,
తథా హి స్వరహీనోఽయం విక్లబ స్సముద్భిక్షతే.

౨-

జటాయో యది శక్నోషి వాక్యం వ్యాహరితుం పునః,
సీతా మాఖ్యాహి భద్రం తే వధ మాఖ్యాహి చాత్మనః.

౩

కిన్నిమిత్రోఽహర త్సీతాం రావణ ప్రస్య కిం మయా,
అపరాధం తు యం దృష్ట్వా రావణేన హృతా ప్రియా.

౪-

కథం త చ్ఛంద్రసంకాశం ముఖ మాసీ న్మనోహరం,
సీతాయా కాని చోక్తాని తస్మిక్ కాలే ద్విజోత్తమ.

౫-

కథంవీర్యః కథంయాపః కింకర్మా స చ రాక్షసః,
క్వ చాఽస్య భవనం తాత బ్రూహి మే పరిపృచ్ఛతః.

౬

త ముద్వీక్ష్యైథ దీనాత్మా విలపంత మనంతరం,
వాచాఽతిసన్నయా రామం జటాయు రిద మబ్రవీత్.

౭

(అయ మితి.) అయం ప్రాణః సూక్ష్మప్రాణః, స్వరహీనః హీనస్వరః, విక్లబః విహ్వలః. ౨-

(జటాయో ఇతి.) వ్యాహర్తుం, వధం వధప్రకారం

౪

(కి మితి.) కిన్నిమిత్రః, కిం నిమిత్రం యస్మాఽసౌ కిన్నిమిత్రః, కేన హేతునా అహర త్యర్థః, కిం భోగార్థం? ఉత అపకారప్రతికారార్థం? మిత్యర్థః. చరమపక్షే తత్స్వరూపం పృచ్ఛతి (తస్యేతి.) ౪- అపరాధం.

౫-

(కథ మితి.) కథం కీదృశప్రకారం? కాని వాక్యాని?

౬-

(కథంవీర్య ఇతి.) తాత పితృతుల్య.

౭-

(త మితి.) దీనాత్మా దీనమనాః, అతిసన్నయా అతికార్యం

౮-

(జటామూక్తప్రదానం)

హృతా సా రాక్షసేంద్రజ రావణేన విహాయసా,
మాయా మాస్థాయ విపులాం వాతదుర్దినసంకులారం.

౯

పరిశ్రాంతస్య మే తాత పక్షే ఛిత్వా న రాక్షసః,
సీతా మాదాయ వైదేహిం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశం.

౧౦

ఉపరుధ్యంతి సే ప్రాజా దృష్టి ర్భ్రమతి రాఘవ,
పశ్యామి వృక్షాక సౌవర్ణా సుశీరకృతమూర్ధజాక.

౧౧

యేన యాతో ముహూర్తేన సీతా మాదాయ రావణః,
విప్రజన్తం ధనం క్షిప్రం తత్సావీమా ప్రతిపద్యతే.

౧౨

కింకర్మ త్యస్యోత్తర మాహ (హృతా సేతి.) వాతేన దుర్దినేన చ సంకులం. 'మేఘ చున్నేలైన దుర్దిన' మిత్యమరః మాయయా మహావాతం మేఘచ్ఛాదనం చోత్పద్య హృతవా విత్యర్థః.

వధ మాఖ్యాహ త్యస్యోత్తర మాహ (పరిశ్రాంతస్యేతి.) యుద్ధపరిశ్రాంతస్యే త్యర్థః. ౧౦

ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తి మాహ. (ఉపరుధ్యంతి.) ఉపరుధ్యంతి ఉప
గంతే. మరణవేదనయా వీద్యంత ఇత్యర్థః. సౌవర్ణాక, మరణకాలే తథా, ప్రతియంత ఇతి
ంత. ఉశీరైః లామజ్జకైః, కృతాః కల్పితాః. మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా. ౧౧

కేమిహ బహవోక్తేన? సర్వధా సీతా పున ర్లప్యత ఇత్యాహ (యేనేతి.) ం సో ముహూ
ర్తేన నిమిత్తభూతేన. రావణ స్సీతా యాతి స్మ, తన్ముహూర్తబలేన, స్వామి ధనస్సామి,
విప్రజన్తం ధనం, క్షిప్రం అవిరేణ, పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి.

విందో నామ ముహూర్తేయం స చ కాకుఃస్థ నాబుధత్,
త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః.
ఝషవ దృడిశం గృహ్య తీవ్రమేవ వినశ్యతి,

౧౩౪

స చ త్వయా వ్యథా కార్యా జనకస్య సుతాం ప్రతి.
వైదేహ్యా రంస్యసే తీవ్రం హత్వా తం రాక్షసం రజే,

౧౩౫

అసంమూఢస్య గృధ్రస్య రామం ప్రత్యనుభాషతః.
అస్యా త్సుప్రావ రుధిరం మ్రియమాణస్య సామిషమ్,

౧౩౬

పుత్రో విశ్రవస స్సాక్షా ద్రాతా వైశ్రవణస్య చ.
ఇత్యుక్త్వా దుర్లభాః ప్రాణాః ముమోష పతగేశ్వరః,

౧౩౭

కోఽసౌ ముహూర్తః? ఇత్యత్రాహ (వింద ఇతి.) నష్టం ధనం విందః లభః అస్మి
న్నితి విందః. స రావణస్తు, నాబుధత్ నాబుధ్యత, వికరణవ్యత్యయ శ్చాందసః. తస్మాత్
బుధిశం, గృహ్య గృహీత్వా, ఝషవత్ మత్యు ఇవ, వినశ్యతి, వర్తమానసామిష్యే వర్తమానవత్.
'బుధిశం మత్యుబంధన' మిత్యుమరః.

౧౩౮

ఫలత మాహ (న చేతి.)

౧౩౯

(అసంమూఢస్యేతి.) ఏతావత్పర్యంత మితి శేషః. అనుభాషతః ఉత్తరం భాష
మాణస్య, సామిషం మాంససహితం, రుధిరం.

౧౪౦

అథ రావణవంశం వక్తు ముపక్రమతే (పుత్ర ఇతి.) సాక్షాత్ పుత్రః జయన ఇత్యర్థః.
అస్మోత్తరార్థం 'అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో రాక్షసేశ్వర' ఇతి బోధ్యం. ఉత్తరత్ర
సంపాదించవనే ఇద మేవ పూర్వార్థ ముపాదాయ అస్మోత్తరార్థస్య కథనా దితి లోకాచార్యోక్తం.
ఇత్యుక్త్వా ఏతావన్నాత్ర ముక్త్వా, భవనాదికథనా పూర్వ మిన్యర్థః. దుర్లభాః, బ్రూహ
బ్రూహతి పృచ్ఛతే సాకలేన విజ్ఞానపర్యంతం ప్రాణా న స్థితాః హంతేతి ఋషి
శ్చవతి.

౧౪౧

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

బ్రూహి బ్రూహీతి రామస్య బ్రువాణస్య కృతాంజలేః.

త్యక్త్వా శరీరం గృధ్రస్య జగ్ముః ప్రాణా విహాయనమ్,

౧౭౪

స నిక్షిప్య శిరో భూమా ప్రసార్య చరణౌ తదా

విక్షిప్య చ శరీరం స్వం పపాత ధరణీతలే,

౧౭౫

తం గృధ్రం ప్రేక్ష్య తామ్రాక్షం గతాసు మచలోపమమ్.

రామ స్సుబహుభి ర్దుఃఖై ర్దీన స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్,

౧౭౬

బహూని రక్షసాం వాసే వర్షాణి వసతా సుఖమ్.

అనేన దండకారణ్యే విశీర్ణ మిహ పక్షిణా,

౧౭౭

(బ్రూహీతి.) బ్రువాణస్య బ్రువాణే సతి, ప్రాణాః సూక్ష్మశరీరేంద్రియైః
అత్యైత్యర్థః.

౧౭౪

(స ఇతి.) నిక్షిప్య. మరణవేదనయేతి భావః. విక్షిప్య విధూయ, పపాత త్యక్తి
రావచారి.

౧౭౫

(మితి.) తామ్రాక్షం, అధశ్శిరస్కతయా పతనజక్షిభాత్.

౧౭౬

(బహూనీతి.) రక్షసాం వాసే దండకారణ్యే, బహూని వర్షాణి నిర్భయతయా సుఖం
వసతా అనేన పక్షిణా, విశీర్ణం దేహవిశరణం ప్రాప్తం, ఇహైవ సుఖం పనిత్యా ఇహైవ మృత
మనేనేతి భావః. విశీర్ణ మితి పాతే - అత్యైవ వసతా అనేన అత్యైవ సుఖం విశీర్ణం అనుభూత
మిత్యర్థః.

౧౭౭

సను రావణహతస్య జటాయో రేతావంతం కాలం ప్రాణధారణం కథం? మితి చేత్,
తస్యా స్మృతాయా అనుగ్రహవశా దిత్యుపసంధేయం ఉక్తం చ స్కాందే 'దేవి మాం ప్రాహ
రాజేంద్ర యావ త్సంభాషణం మమ, భవత స్తావ దాస స్మే ప్రాణా ఇత్యాహ జానకీ' తి ఇతి
ప్రతిపదిక.

అనేకవార్షికో యస్తు చిరకాలసముత్థితః.

సోఽయ మద్య హత శ్శేతే కాలో హి దురతిక్రమః,

౨౦౪

పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోఽయ ముపకారీ హతశ్చ మే.

సీతా మభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా,

౨౦౫

గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృవైతామహం మహత్.

మమ హేతో రయం ప్రాణాః మమోచ పతగేశ్వరః,

౨౦౬

సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో దర్శచారిణః.

శూరా శృరణ్యా స్సామిత్రై తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి,

౨౦౭

ఏత దేవ విప్రుః (అనేకేతి) అనేకవార్షికః బహువయః ప్రాప్తః, చిరకాలసముత్థితః
చిరకాల మభ్యుదయం ప్రాప్తః.

౨౦౮

(పశ్యతి.) అనేన మోక్షప్రదానోచింతితీయసుకృతవిశేషం దర్శయతి. సీతా మభ్య
వపన్నో మే ఉపకారి సః హతః.

౨౦౯

(గృధ్రరాజ్య మితి.) గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి ప్రాప్యభాసపరిత్యాగ ఉక్తః. మహ
దితి స్వకీయైశ్వాకురాజ్యవ్యాప్యతిః, ఏకముఖత్వాం. మమేత్యాదినా ఉపాయానుష్ఠానోక్తిః.
పతగేశ్వరః-ఏతు ర్మరణాత్ ఇతఃపర మస్య పక్షా నాశిత్య సుఖం ప్రాప్యమితి ఫిలోఽహం.
అయం తాతన న్మత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః.

౨౧౦

(సర్వత్రేతి.) సర్వజాతి వ్యపీత్యర్థః. తిర్యగ్యోనిగతస్యాఽస్య కథ మేతాదృశీ బుద్ధి?
తి న మంతవ్య మితి భావః.

౨౧౧

సీతా మభ్యవపన్నః సీతాం మోచయితు మభిగతస్సః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(జటాయో ర్మృక్షప్రదానం)

సీతాహరణజం దుఃఖం న య సౌమ్య తథాఽఽగతః.

యథా వినాశే గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతప,

౨౫౪

రాజా ఓశరథ శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః.

పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాఽయం పతగేశ్వరః,

౨౬౪

సౌమిత్ర హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకం.

గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గతః,

౨౭౪

నాథం పతగలోకస్య చితా మారోప్య రాఘవ.

ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్ర హతం రౌద్రేణ రక్షసా,

౨౮౪

* యా గతి ర్యజ్జశీలానా మాహతాగ్నేశ్చ యా గతిః.

(సీత.) మత్కృతే చ మత్కృత వీవ,

శ్రీ వినాశః ప్రాప్తః, తథా సీతాహరణజం

దుఃఖం, నాగతం న ప్రాప్తం, అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్ఞం దుఃఖ ముచ్యతే.

౨౫౪

అ. సంస్కారయోగ్యతా మాహ (రాజేతి.) పూజ్యః వైశ్వకవిధినా అర్చనీయః,

మాన్యః శ్లాఘ్యః.

౨౬౪

(సౌమిత్ర ఇతి.) దిధక్షామి దగ్ధ మిచ్ఛామి, దహే స్సన్నంతాత్ ఘత్సభవేభావః. ౨౭౪

(నాథ మితి.) చితాం కాష్ఠభారం.

౨౮౪

(యా గతి రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గమ్యత ఇతి గతిః, లోకః. యజ్జ.

శీలానాం యజ్ఞా శీలం సద్వృత్తం యేషాం తే తథా, సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాజాం గృహస్థానా

మిత్యర్థః. అహితాః పరిత స్థాపితాః. అగ్ని గ్నయో యన్య న తథా, పర్యదా

తనిష్ఠః. గమ్యత ఇతి గతి ర్లోకః. తిరశ్చాం కర్మాధికారాభావేపి అకృతసంస్కా

రాం పర కాభావా త్త్వం మయా సంస్కృతస్య మదనుజ్ఞయైవ అనుత్తమా లోకా

అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం,

౨౯౪

తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః. అగ్న్యధాసస్య పూర్వేజైవ సిద్ధత్వాః. పృథక్పలాభావాచ్చ. అపరావర్తినాం 'అరణ్య మియా తతో న వున రేయా' దితుక్తానాం వన్నాసినా మిత్యర్థః. రణాద మిర్ధవర్ణనే జటాయౌ ప్రాదృశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞా తవ్యత్వాభావాత్. ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్. భూమిప్ర భూమి భోగత్వాగినాం, నైష్ఠికానా మిత్యర్థః. తా గతి రితి యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్సిద్ధం. తా గతిః 'ప్రాణాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం వన్నాసినాం స్మృత' మిత్యాద్యుక్తస్థానాని. యవ్యా, యజ్ఞదానతపస్సన్నాసినా మిత్యర్థః. తేషాం యా యా గతిః శాస్త్రవిహితా. తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ. మయా జ్ఞాతస్తు, అనుత్తమా సర్వశేష్టా లోకా 'అథ యదతః సరో దివో జ్యోతి ర్ద్వితే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే మాత్రమే' ష్విత్వాది శ్రుతిప్రసిద్ధా విష్ణులోకా, గచ్ఛ అవయవబహుత్వా ద్భూమవచనం. అన్యథా గతిశ్చైవ పాన రుక్త్యం, అనన్యయశ్చ, సమనుజ్ఞాత స్సంస్కృత శ్చేతి పదద్వయానర్థక్త్యం చ. నను మానుష భావం భావయత శ్శిరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం? తస్య పరత్వాసాధారణనిహిత్యా దితి చేత్ 'సత్యేన లోకా జయతి' త్యుక్తరీత్యా స్పార్ధితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వాఽ విరోధాత్. కేచిత్తు, మయా సంస్కృత ప్రతోచనుజ్ఞాత వ్రతం యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతయః, తా లోకా గచ్ఛ, సర్వాంతే మాం వ్రజ 'సోఽశ్నుతే సర్వా కామా సమా బ్రహ్మణా విప శ్చితే' త్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి. నవ నిర్దేశుకముక్తిప్రదానైతి వ్రతంగః, స్వకార్య ముద్దిశ్య ప్రాణత్వాగస్యైవ హేతుత్వాత్. అత ఏవ నృసింహపురాణే 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ. తస్మా న్మమ వ్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్యసి' త్యుక్తం.

తనిశ్లోకి

గచ్ఛ, అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం ముక్తానా మిత్యర్థః. 'న స పునరావర్తత' ఇతి శ్రుతేః. లోకా నితి పూజాయాం బహువచనం యవ్యా 'విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే మాత్రమే' ష్వి త్యత్ర పరమవ్యే రలోకాపేక్షయా బహువచననిరే శన దత్తాని బహువచననిర్దేశః. యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలాదిలోకమార్గే వర్తినాం, లోకం ప్రాప్నుహి త్యర్థః. తథాచ నృసింహపురాణే 'మత్కృతే మరణం యస్మా' దిత్వాది. నను భగవతా రామేణ తిరశ్చ జటాయుష స్సంస్కారకరణం కథం? మితి చేత్ 'స శూద్రా భగవద్భక్తా' ఇత్యత్ర శూద్రశ్చ క్షణార్థత్వా ద్భగవద్భక్తానాం వర్వప్రాణినాం మోక్షాధికారస్య గమ్యమానత్వాచ్చ యుక్త మేవేద మితి జ్ఞేయం. నన్వేవం సతి 'మోక్షప్రదత్వా ద్రామస్య పరమాత్మత్వం

(జటాయోర్మోక్షప్రదానం)

: మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాః ననుత్తమాః.
గృధ్రరాజ మహాసత్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ,

౬౮౪

'కర్మజైవ హి సంవిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతి హి కర్మణోపి ముక్తిహేతుత్వ ముక్తం. 'నాఽన్యః పంథా' ఇతి శ్రుతిః. పరమాత్మనేఽన్యత్ర సాక్షాన్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి, తస్మైవ ప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వా దిత్యాహుః. యద్యా, హే గృధ్రరాజ మహాసత్వ, మయా సంస్కృత స్త్వం, తో భూత్వా, అనుత్తమాః లోకాః మల్లోకా నిత్యర్థః. గచ్ఛ, అనుషంగికతయా యజ్ఞశీలాదీనాం యా యా గతయ ప్రా అపి గచ్ఛ. గమ్యత ఇతి గతిః లోకః. అహితాగ్నేః గర్వపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్య, యా గతిః, 'అగ్నయో వై త్రయా విద్యా' ఇత్యారభ్య 'తస్మా దగ్నిః పరమం వదంతీ' త్యాహితాగ్నిత్వస్యాపి పృథ గృర్మత్వశ్రవణాత్. అపరావర్తనాం యుద్ధా దపరావర్త యా గతిః, దృష్టాంతార్థ మిద ముక్తం. జటాయో ప్రాద్యశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీ మదేయత్వాత్. తిరక్చం యజ్ఞాద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్. యథా అపరావర్తనాం గతిం ప్రాప్యసి, తథా యజ్ఞశీలాదీనాం లోకా నపి బ్రహ్మప్రాప్తౌ వసుత్వాదిక మివ ప్రాప్నుహిత్వర్థః. అస్మిన్ కల్పే భూ మిత్యన్య ప్రతీయమా నార్థకత్వమేవ. వ్రజ ఏవం గచ్ఛ. యద్యా, మయా ప్రథమం సంస్కృతః, 'అథ తృతీయేన

తనిశ్లోకీ

ప్రతీయతే. 'త్వం గతిః పరమా దేవే' త్యాదినా బాలకాండే, 'సహ దేవై రుదీర్ణస్యే' త్యాదినా యుద్ధకాండే, 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవాః విష్ణు' రిత్యాదినా శ్రీమద్భాగవతే చ శ్రీరామస్య పరమాత్మత్వం స్ఫుట ముక్తం. ఏవం సమస్తకళ్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్య రావణాదవధరూప లోకహితార్థం స్వయ మేవ దశరథభవనేఽవతీర్ణస్య సీతా ముద్దిశ్య విలాసః కథ? మితి చెత్, సత్యం. తథాపి న దోషః. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితః, నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధి ర్వసనాసే దృఢవ్రతా. భరతస్నేహపంతప్రా బలిశీక్రియతే వుసః, సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాఽఽగతం. యథా వినాశో గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతపే' త్యవేన

౭ 'సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గణో గృధ్రో వణిక్పథ' ఇత్యాదౌ ముక్త మధ్యపరిగణనాచ్చ.
'ముక్తిప్రాప్తి స్పిద్యే త్వవగమ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఏవ ముక్త్యా చితాం దీప్తా మారోవ్య పతగేశ్వరం.

దదాహ రామో ధర్మాత్మా ' స్వబంధు మివ దుఃఖితః,

౨౦౪.

రామోఽథ సహ సౌమిత్రి ర్వనం గత్వా స వీర్యవాక్.

హత్వా మహరోహి నను తస్తార తం ద్విజం,

౨౦౫.

రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశిక్ృత్య మహాయశాః.

శకునాయ దదౌ రామో రమే హరితశాద్వలే

౨౦౬.

జ్యోతిషా సంవిశస్యే' త్యాదిమంత్రే మయా త్వం యజ్ఞాధికారిణాం లోకా గచ్ఛ-
బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేన ప్రాప్నుహి త్యర్థః. ఇదం చ ఫలం సంస్కారోత్తరక్షణ వివాను-
తిష్ఠతి త్యుచ్యతే. (సంస్కృతో వ్రజేతి.) గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతే
తిపాకే-సంస్కృతశ్చ భవేతి వాఽర్థః.

౨౦౪-౨౦౬

(ఏవ మితి.) దీప్తాం దీ. స్వబంధు మివే త్యనేన మంత్రపూర్వకత్వం
దాహస్యోచ్యతే.

౨౦౭.

(రామ ఇతి.) మహరోహి మహామృగా, తా, ద్విజ మను జటాయు ముద్దిశ్య-
హత్వా, తస్తార పిండదానార్థం దర్పా నాస్తృతవా.

౨౦౮.

(రోహితి.) ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య, పేశిక్ృత్య పిండిక్ృత్య, హరితశాద్వలే నవినత్పణాస్తృ-
తప్రదేశే, శకునాయ పక్షిణే, దదౌ.

౨౦౯.

తవిశ్లేషి

ప్రకారేణ సర్వేశ్వరస్యా ప్యాశ్రితవత్పలత్వా ద్దుఃఖితా వాశ్రితా నాకలయ్య తద్దుఃఖేన స్వయమపి-
దుఃఖిత ఇవాభాతి, తేషాం దుఃఖ మపనయతి చేతి ఋషే రభిప్రాయ ఇతి వేదితవ్యం. శుకాదయస్త-
'మర్త్యావతార స్త్రిహ మర్త్యశిక్షణం రక్షేవదాయైవ న కేవలం విభో' రిత్యాదిప్రకారేణ శ్రీరామస్య
దుఃఖాభావమేవ వర్ణయంతి. ఏవ మన్యత్రా ప్యేవంవిధవిషయే పరిహారో ద్రష్టవ్యః.

తదుక్తం 'సంస్కార మకరో త్రస్య రామో బ్రహ్మవిధానతః, స్వపదం చ దదౌ
తత్త్వ సోఽపి రామప్రసాదతః, హరే స్సామాన్యరూపేణ ప్రయయౌ పరమం పద' మిత- జటా-
యూషం ప్రక్రమ్య పాద్యే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

య త్ర త్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః

త స్స్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జ్ఞాప హ,

౨౪౪

తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ.

ఉదకం చక్రతు ప్రస్మై గృధ్రరాజాయ తా వుభౌ,

౨౪౫

శాస్త్రదృష్టేన విధినా జలే గృధ్రాయ రాఘవౌ.

స్నాత్వా తే గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతు ప్రదా,

౨౪౬

(యత్ర దితి.) ప్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య, యత్ర ప్రసిద్ధం, మంత్రజాతం, స్వర్గగమనం స్వర్గప్రావకం వదంతి, పిత్ర్యం పితృదేవతాకం. త జ్ఞాప యమ్యసూక్తాదికం జ్ఞాపేత్యర్థః.

౨౪౭

(తత ఇతి.) చక్రతు రితి లక్షణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా. ఉదకం ఉదకదాన మితి.

౨౪౮

ఉ క్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వ విధిపూర్వకత్వ ప్రదర్శనాయ పునర ప్యాహ(శాస్త్రేతి) తదా తౌ రాఘవౌ. శాస్త్రదృష్టేన విధినా, గృధ్రాయ గృధ్ర ముద్దేశ్యః. జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజాయోదకం చక్రతు రిత్యన్వయః. అయ మత్ర క్రమః-గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా, స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్యా, గోదావరీం గత్వా, స్నాత్వా, ఉదకం దత్వా, రోహిమాంసపిండం దదా వితి. నను, నైదికోత్తమో రామః కథం హినజాతిం తిర్యంసం నైదికేన కర్మజా సంస్మృతవా? మైవం, తస్మాత్కంతభక్త్యేన జాతే రపగమాత్. 'స శూద్రా భగవచ్చక్రా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః. నర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దనే' ఇత్యుక్తేః. స చేవం వచనం 'అపశవే వా అన్యే గో అన్యభ్య' ఇతివత్ ప్రశంసాపర మితి వక్తు శక్యం, బాధకాభావాత్. బ్రాహ్మణత్వాది జాతిర్ని శాస్త్రైకసమధిగమ్యా న తు గోత్వాదిన దాకృతిగమ్యా, యేన తత్తుల్యత్వ మాశంక్యేత. అం ఏన పశ్యామిత్రస్యాపి క్షత్రియత్వజాతి రపనీతా, ఉపనీతా చ బ్రాహ్మణత్వజాతి రిత్యుప పాదిం. అయ మర్థ ఉపపాదయిష్యః. చ శ్రమణీవృత్తాంతే. ఇవం చ ద్రౌపదీవివాహా దిన దైతిహాసికవిలక్షణస్య క్రివిశేషనియో మితి చ నాంతిప్రసంగావశాత్.

౨౪౯

స గృధ్రరాజః కృతవా న్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః,
మహర్షికల్పేన చ సంస్కృతస్తదా జగామ పుణ్యాం గత మాత్మన శ్శుభాం. ౩౬౪

కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్ముతుః,
ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవా. ౩౬౫
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

కృత్వైవ ముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ,
అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్ముతు ర్దిశం. ౧

తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపౌఽసిధారిణౌ,
అవిప్రహత మైశ్వాకౌ సంధానం ప్రతిపేదతుః. ౨

(కృతోదకావతి.) పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ హృత) మ్భ్యాన్యసి త్యుక్తం-
తద్యవనం విశ్వస్యే త్యర్థః. సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్ముతుః. సురేంద్రా విష్ణువాసవా
వివ స్థితా విత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్ర మితి సూచ్యతే. అస్మిన్ సర్గే సార్వాప్రతిం
శబ్దౌకాః. ౩౬౪.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచిం, శ్రీరామా ణే, రత్న యే. అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టషష్ఠితమ స్సర్గః

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

అథౌయోముఖీవిరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శన మేకోనసప్తతితమే. (కృత్వైవ-
మిత్యాది.) అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ, పశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమా మిత్యర్థః. ౧

(తావతి.) (దక్షిణాం దిశ మితి.) దక్షిణపశ్చిమా హ్యభయధా వ్యవహర్తుం శక్యా.
అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం, బిక్ష్యాకో, దాండినాయనేత్యాది సూత్రే నిపాతితః. ప్రతిపేదతుః ప్రతి
పేదాతే. ౨

(అయోముఖ్యా విరూపణం)

గుల్మై ర్వృత్తైశ్చ బహుభి ర్లతాభిశ్చ ప్రవేషితం,
అవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనం.

౩.

వ్యతిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితం,
సుభీమం త న్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ.

౪

తతః పరం జనస్థానా త్రిక్రోశం గమ్య రాఘవౌ,
క్రౌంచారణ్యం వివిశతు ర్గహనం తౌ మహాజస్థా.

౫

నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్ట మివ సర్వతః,
నానాపక్షిగజై ర్దుష్టం వ్యాళమృగై ర్యుతం.

౬

దిదృక్షువాణౌ వైదేహీం త ద్వనం తౌ విచిక్యతుః,
తత్ర తత్రావతిష్ఠంతౌ సీతాహరణకర్షితౌ

౭

(గుల్మై రిత్కాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గుల్మైః కీచకప్రభృతిభిః, వృత్తై శ్చ,
ప్రవేష్టితం, లతాభి శ్చావృతం, దుర్గమం విషమం, గహనం దుష్ప్రవేశం, ఘోరదర్శనం.
అత ఏవ సుభీమం, తత్ మహారణ్యం, వ్యతిక్రమ్య అతిత్య, వ్యతియాతౌ గతౌ.

౪

(తతః పర మితి.) తతః పరం గమనాంతరం, జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం, గమ్య గత్వా,
క్రౌంచారణ్యాఖ్యం గహనం వనం, వివిశతుః, 'గహనం కాననం వన' మిత్యమరః.

౫

(నానేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నానామేఘఘనప్రఖ్యం నానావర్ణమేఘ
సమూహసవృశం. ప్రహృష్ట మివ పుష్పిర్గమాదిభి స్సంతుష్ట మివ. వ్యాళమృగైః సర్వైః
మృగై శ్చ, తద్వనం క్రౌంచారణ్యం. తత్ర తత్ర వృక్షమూలే విశ్రాంత్యై తిష్ఠంతౌ సంతౌ,
విచిక్యతుః మ. గయామానతుః.

౬-౭

తతః పూర్వేణ తౌ గత్వా త్రికోశం భ్రాతరో తదా,
క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య మతంగాశ్రమ మంతరే. ౮

దృష్ట్వా తు త ద్వనం ఘోరం బహుభీషమృగద్విజం,
నానాసత్త్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపం. ౯

దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథాత్మజౌ,
పాతాళసమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతాం. ౧౦

ఆసాద్య తౌ నరవ్యాఘ్రౌ దర్శ్యా ప్రస్థాఽవిదూరతః,
దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసిం వికృతాననాం. ౧౧

భయదా మల్పసత్త్వానాం బీభత్సాం రౌద్రదర్శనాం,
లంబోదరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాళాం పరుషత్వవం, ౧౨

భక్షయంతిం మృగాః ఘమాః వికటాం ముక్తమూర్ధజాం,
ప్రైక్షేతాం తౌ తత సత్ర భ్రాతరో రామలక్ష్మణౌ. ౧౩

సా సమాసాద్య తౌ వీరో వ్రజంతం భ్రాతు రగ్రతః,
విహి రంస్యావహేత్సుక్త్యా సమాలంబత లక్ష్మణం. ౧౪

(తత ఇత్యాది) క్షేత్రత్రయ మేకాన్వయం. తతః క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య, మతంగాశ్రమం పూర్వేణ మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే, వీనసా ద్వితీయేతి ద్వితీయః. త్రికోశం గత్వా, అంతరే మతంగాశ్రమక్రౌంచారణ్యయో ర్మధ్యే, తద్వనం మతంగాశ్రమసంబంధి కించి ద్వనం, దృష్ట్వా. తత్ర, దరీం దదృశాతే దదృశః, అతోపరిష్టా వృ క రరీ లి బ్యాత్మనేపద మార్థం. ౧౦

(ఆసాద్యేత్యాది.) తస్మాఽవిదూరత ఇత్యర్థ స్సంధిః. ౧౧ మహాశరీరాం. ౧౦

సామాన్యతో దర్శన ముక్త్యా విశేషతో దర్శన మాహ ద్వాభ్యాం (భయదా మిత్యాది.) ౧౩

(సేతి.) రంస్యావహేత్సుక్త్యే త్యత సంధి ర్దాక్షః సమాలంబత హస్తే గృహీతవతి. ౧౪

(విరూపణం)

ఉవాచ చైనం వచనం సౌమిత్రి ముపగూహ్య సౌ,

౧౪౫

అహం త్వయోముఖీ నామ లాభ స్తే త్వ మసి ప్రయః,
నాథ పర్వతకూటేషు నదీనాం పుళినేషు చ,
ఆయుశ్శేష మిమం వీర త్వం మయా సహ రంస్యసే.

౧౪౬

ఏవ ముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్భృత్య లక్ష్మణః,
కర్ణనాసౌ స్తనౌ చాస్మ్యో నిచకర్తారీసూదనః.

౧౪౭

కర్ణనాసే నికృత్తే తు విస్వరం సా వినద్య చ,
యథాఽఽగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసీ భీమదర్శనా.

౧౪౮

తస్యైం గతాయాం గహనం విశంతౌ వన మోజసౌ,
ఆసేదతు రమిత్రఘ్నౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.

౧౪౯

(ఉవాచే) త్వర్థం. ఉపగూహ్య ఆలింగ్య.

౧౫౦

(అహ మిత్యాది) సార్వజ్ఞేకః. ఖీ త్వస్వర్థం నామ. హయముఖిత్వని పాతః.
తే లాభః లాభభూతా, త్వ మసి మమ (నాథేతి.) ఆయుశ్శేష మిత్యత్యంత
సంయోగే ద్వితీయా.

౧౫౧

(ఏవ మితి.) కర్ణనాసౌ విత్యత ఏకవద్భావాభావ ఆర్హః. నాచాశ్చిర్య పుల్లింగతా చార్హీ.

౧౫౨

(కర్ణేతి.) ఏకవద్భావే సప్తమి.

౧౫౩

(తస్యై మితి.) గహనం దుష్ప్రవేశం, వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ. ఆసే
దతుః, వక్ష్యమాణనిమిత్తానితి శేషః.

౧౫౪

౪ కర్ణనాసప్తనం ఇతి తత్త్వదీపికాపాతః.

లక్ష్మణస్తు మహాతేజా సత్త్వవాక్ శీలవాక్ శుచిః,
అబ్రవీ త్రాంజలి ర్వాక్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం. ౨౦

స్పందతే మే దృఢం బాహు రుద్విగ్న మివ మే మనః,
ప్రాయశ శ్చా వ్యనిష్ఠాని నిమిత్తా న్యుపలక్షయే. ౨౧

తస్మా త్సజ్జీభ వాఽర్య త్వం కురుష్వ వచనం హితం,
మమైవ హి నిమిత్తాని సద్య శ్శంసంతి సంభ్రమం. ౨౨

ఏష వంచులకో నామ పక్షి పరమదారుణః,
ఐవయో ర్విజయం యద్ధే శంసన్ని వ వినర్దతి. ౨౩

తయో రన్వేషతో రేవం సర్వం తద్వన మోజసా,
సంజజ్ఞే విపుల శ్శబ్దః ప్రభంజ నివ తద్వనం. ౨౪

(లక్ష్మణ స్త్రితి.) మహాతేజా ఇత్యదీనతోక్తిః. సత్త్వవాక్ నిర్మలమనన్యః, శీలవాక్
సద్వృత్తవాక్, శుచిః కాయశుద్ధియుక్తః, ఏభి ర్విశేషణై ర్భ్రాతృభ క్తి రుక్తా. ౨౦

(స్పందత ఇతి.) బాహుః, వామ ఇతి శేషః. ఉద్విగ్నం కలపితం, అనిష్టాని అనిష్ట
సూచకాని. ౨౧

(తస్మా ఇతి.) మమ వచన మిత్యన్వయః. సంభ్రమం భయం. ౨౨

(ఏష ఇతి) వంచులకః కర్ణవాలాఖ్యః పక్షివిశేషః. 'వంచులః కర్ణవాల స్స్యా' దితి
విఘంటుః. వినర్దతి కూజతి. ౨౩

(తయో రితి.) ఏవం ఏతాదృశోక్తిపూర్వకం. అన్వేషతోః అన్వేషణయోః.
ప్రభంజా ప్రభ ౨౪

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

సంవేష్టిత మివాఽశ్వర్థం గగనం మాతరిశ్వనా,
వనస్య తస్య శబ్దోఽభూద్ధివ మాపూరయన్నివ. ౨౫

తం శబ్దం   ాణస్తు రామః కత్మే సహానుజః,
దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసం. ౨౬

అసేదతు స్తత స్తత తా వుభౌ ప్రముఖే స్థితం,
వివృద్ధ మశిరోగ్రీవం కబంధ ముదరేముఖం. ౨౭

రోమభి ర్నిచితై స్తీక్తై ర్మహాగిరి మివోచ్ఛితం,
నీలమేఘనిభం రోద్రం మేఘస్తనితనిస్సన్వనం. ౨౮

ఆగ్నిజ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీవ్యతా,
మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాఽఽయతేన చ. ౨౯

వికేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాఽఽశుదర్శినా,
మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖం. ౩౦

(సంవేష్టిత మితి.) మాతరిశ్వనా వాయునా, సంవేష్టితం పూరితం, ఆయ ముత్సాత విశేషః. శబ్దః పూర్వోక్తః, తస్య వనస్య సంబంధినిం, దివం అకాశం,   నివాఽభూత్ ౨౫

(త మితి) తం కాంక్షమాణః కి మస్యోత్పత్తిమాల? మితి జ్ఞాతు మిచ్ఛతా. గత్వేతి శేషః. కత్మే గుల్మే, దదర్శ, దూరా దితి శేషః. ౨౬

(అసేదతు రిత్యాది) సార్థషట్చక్రే. ప్రముఖే అగ్రే, వివృద్ధం ఉన్నతం, అ రోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవం, అత ఏవ కబంధం అన్యర్థకబంధనామకం, ఉదరే ముఁ, అమూర్ధమస్తత్ స్వాంగా దకామ ఇత్యుక్. రోమభి రుపలక్షితం, నిచితై ర్నిబిడైః,   జ్వాలానికాశేన తత్పద్యశేర, మహాపక్ష్మేణామహాపక్ష్మణా, అదంతత్వ మార్హం. విపులేన విస్తీర్ణేన, అయతేన దీర్ఘేణ, ఉరసి ఉరోఽంతర్గతశిరస్కత్వేన ఉరసి దృశ్యమానేనేత్యర్థః. లేలిహానం

భక్షయంతం మహాభూరాఽ ఋక్షసింహమృగద్విపాఽ,
భూరౌ భుజౌ వికుర్యాణ ముఖౌ యోజన మాయతే.

౩౦

క రాభ్యాం వివిధాఽ గృహ్య ఋషాఽ పక్షిగణాఽ మృగాఽ,
అకర్షంతం వికర్షంత మనేకాఽ మృగయాథపాఽ.
స్థిత మావృత్య పంథానం తయో ద్రాప్త్రోః ప్రసన్నయోః,

౩౧

అథ తౌ సమభిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః
మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజనంవృతం,
కబంధ మివ సంస్థానా దతిభూరప్రదర్శనం.

౩౨

శ్లో స మహాబాహు రత్కర్ణం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ,
జగ్రాహ సహితా వేప రాఘవౌ పీడయ న్మలాత్.

౩౩

పునఃపునర్ద్విహ్వయా లేహనం కుర్వంతం, మ . విపులాస్యరంధ్రం, వికుర్యాణం వ్యాపార
యంతం, యోజన మితి అధ్వనాచిత్వా దత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. అకర్షంతం అభిముఖ్యేన
కర్షంతం, వికర్షంతం విశేషేణ కర్షంతం, మృగయాథపా నితి మృగవిశేషణం. ప్రసన్నయోః
సమీపం ప్రాప్తయోః.

(అథేతి) సార్వజ్ఞోక వికాన్వయః. అథ అసాదనానంతరం, సమభిక్రమ్య స్థాన
గత్వా, క్రోశమాత్రే సమీపే, దదర్శతుః దదృశతుః, దారుణం భీమం అతిశయేన భీమం,
భుజాభ్యాం మృగాఽ సంవృణోతితి భుజనంవృతం, సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యా, కబంధ మివ సర్వదా
అశిరస్కృత్యలక్షణకబంధన స్థితం.

౩౪

(స ఇతి.) సహితా వేప. చైక మపి ముక్త్యే త్యర్థః.

౩౫

శ్లో స మహాబాహు రిత్కర్ణభ్య తత్ర మాం రామ రాజ్యస్త ఇత్యంతన్య వాస్తవాధ్యైయ
మర్థః - స కబంధ స్త్రా జగ్రాహ యవ్యపి, తథాపి, తౌ, వివశం - వివ ఇతి నిపాతౌ పాదపూర
ణార్థౌ. శం సుఖం ప్రాప్తౌ. యద్వా, వివశం, వేప పక్షిణః గరుత్మతః, వశం ప్రాప్తౌ. గరుడా
రూపా విత్యర్థః. తౌ స జగ్రాహేతి పూర్వేణ సంబంధః. తత్ర లక్ష్యకన్య మనుష్యనాట్యం దర్శ
యతి (తత్రేతి.) తు ఇవార్థే. అభివివ్యథ ఇవ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

ఖడ్గినో దృఢధన్వానో తిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ,
భ్రాతౌ వివశం ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలౌ.

౨౨

తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవో నైవ వివృథే,
ఖిల్యా దనాశ్రయత్వా చ్చ లక్ష్మణ వ్రతవివృథే,
ఉవాచ చ విషణ్ణస్సౌ రాఘవం రాఘవానుజః

౨౩౪

పశ్య మాం వీర వివశం రాక్షసస్య వశం గతం.
మయైకేన వినిర్ముక్తః పరిముంచస్వ రాఘవ,
మాం హి భూతబలిం దత్వా పలాయస్వ యథానుజం.

౨౯

అధిగంతాసి వైడేహీ మచిరేణేతి మే మతిః,

౩౦౪

ప్రతిలభ్య చ కాకుత్స్థ పితృపైతామహీం మహీం.
తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థః స్మర్తు మర్హసి సర్వదా,

౪౦౪

(ఖడ్గినా వితి.) తిగ్మం బరం, తేజో యస్య త త్రథా, తాదృశవపుర్ధరౌ, వివశం
పారవశ్యం, ప్రాప్తౌ.

౩౬

(తత్రేతి.) తత్ర తస్యా మనస్తాయాం, బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్వాత్, రామవ దప్రాధ
బుద్ధిత్వా దిత్కర్థః, అనాశ్రయత్వాత్ దై ర్ఘ్యే, అతివివృథే అత్యంతం ఖిన్నోభూత్.
ఉవాచ చ.

౩౩౪

(పశ్యేత్వాది.) రాక్షసస్య వశం గతత్వేన వివశ మితి యోజనా. వినిర్ముక్తః విముక్తః,
ఏత స్త్రైవ వివరణం మా మితి. భూతబలిం-భూతస్య కబంధస్య బలిం.

౩౯

(అధీ)త్యేకార్థం.

౩౯౪

(ప్రతిలభ్యేతి.) తత్ర మహ్యం.

౪౦౪

లక్ష్మణే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్.	
మా స్మ త్రాసం కృథా వీర న హి త్యాదృ గిష్టిదతి,	౪౦౪
ఏతస్మి న్నంతరే క్రూరో భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.	
వప్రచ్చ ఘననిర్వోషః కబంధో దానవోత్తమః,	౪ ౨౪
కౌ యువాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ.	
ఘోరం దేశ మిమం ప్రాప్తౌ మమ భణౌ వృషస్థితౌ,	౪౩౪
వదతం కార్య మిహ వాం కిమర్థం చాఽఽగతౌ యువాం.	
ఇమం దేశ మనుప్రాప్తౌ క్షుధార్త స్యేహ తిష్ఠతః,	౪౪౪
సఖాజచాపఖడ్గౌ చ తిక్షణశృంగా వివర్షభౌ.	
మమాఽఽస్య మనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పునః,	౪౫౪
తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్మనః.	
ఉవాచ లక్ష్మణం రామౌ ముఖేన పరిశుష్యతా,	౪౬౪

(లక్ష్మణేనేతి.) స్పష్టం. ౪౭౪.

(ఏతస్మిన్నితి.) ఏతస్మి న్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావసరే. ౪౮౪.

(కా వితి.) భక్షౌ ఆహారా. ౪౯౪.

(వదత మితి.) ఇహ వనే, వాం యువయోః, కార్యం వదతం, లోబ్ధధ్యమపురుష ద్వీవచనం. వా మిహ వనే, కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం? కిమర్థం కస్య (మై) ప్రయోజనాయ ఆగతౌ? న కిమ ప్యస్త్యత్ర వాం ప్రయోజనం, ప్రత్యుతాఽస్మత్ప్రయోజన మేవ నిర్ద మిత్యాహ (ఇమ మితి.) ఇహ తిష్ఠతః, మమేతి శేషః. క్షుధార్తస్య మమ సంబంధిర మిమం దేశ మను ప్రాప్తౌ విత్యనేన మమ క్షున్నిచ్చత్యర్థ మేవ వా మాగమన మితి భావః. ౪౪౪

అగమనే అవయోః కా హనిరి త్యతాహ (సఖాజేతి.) ౪౫౪.

(తస్యేతి.) ముఖేన, ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౪౬౪.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

కృచ్చా త్కృచ్చతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్రమ.

వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్తమప్రాప్య తాం ప్రియాం,

౪౭౪

కాలస్య సుమహా ద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.

త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య మోహితౌ,

౪౭౫

నాఽతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.

శూరాశ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే,

కాలాభిషన్నా స్సీదంతి యథా వాలుకసేతవః.

౪౮౦

ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహాయశా దాశరథిః ।

అవేక్ష్య సౌమితి ముదగ్రపౌరుషం స్థిరాం తదా స్వాం మతి మాత్మనాఽకరోత్.

౪౮౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనసప్రతితమ స్సర్గః.

(కృచ్చా దితి.) కృచ్చా త్కృచ్చతరం రాజ్యభంశవనవాససీతాహరణపర్యంతం, ప్రాప్యైవస్థితయాః. పునశ్చ తాం ప్రియా మప్రాప్యైవ, అవయో ర్జీ, దారుణం వ్యసనం దుఃఖం. ప్రాప్తం. ౪౭౪.

అత్ర హేతు మాహ (కాలస్యేతి.) సర్వభూతే ష్వపి కాలస్య వీర్యం. సుమహత్ అనర్గళ మిత్యర్థః. త్వాం చ మాం చ మహాబలపరాక్రమా వపి వ్యసనై ర్మోహితౌ కరోతి. పశ్య. ౪౭౫.

ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి (నాఽతితి.) పార్శ్వశ్లోక వికాన్వయః. వాలుకసేతవః సకతా ౪౮౦.

(ఇతితి.) సౌమితిం దీన మవేక్ష్య స్వాం మతిం ఆత్మనైవ స్థిరా మకరోత్. ౪౮౧
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా పుణ్యదూషణే, రత్న యనే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనసప్రతితమ స్సర్గః

అథ సప్తతితమ స్కంధః

- తౌ తు ఓత్ర స్థితౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ కబంధో వాక్యం మబ్రవీత్. ౧
- తిష్ఠతః కిన్ను మాం దృష్ట్వా క్షుధార్తం క్షత్రియర్షభౌ,
అహారార్థం తు సందిష్టౌ దైవేన గతచేతసౌ. ౨
- తచ్ఛ్రుత్వా లక్ష్మణో వాక్యం ప్రాప్తకాలం హతం తదా,
ఉవాచ౭౭ర్తిం సమాపన్నో విక్రమే కృతలక్షణః. ౩
- త్వాం చ మాం చ పురా తూర్థ మాదత్తే రాక్షసాధమః,
తస్మా దసిఖ్యా మస్యా౭౭శు బాహూ ఛిందావహౌ గురూ. ౪
- భీషణో౭యం మహాకాయౌ రాక్షసో భుజవిక్రమః,
లోకం హ్యతిజితం కృత్వా హ్యేవాం హంతు మిహేచ్ఛతి. ౫

అథ సప్తతితమ స్కంధః

అథ కబంధస్య బాహుచ్ఛేదేన పూర్వజన్మస్మృతి రుచ్యతే సప్తతితమే. (౧౦ త్విత్యాది.)
ప. క్షిప్తౌ పరివేష్టితౌ.

(తిష్ఠత ఇతి.) క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా తౌ కిం ను తిష్ఠతిః వ్యర్థ మేవ. న తు జీవితా
పత్పరిహర ఇత్యర్థః. యతో గతచేతసౌ యువాం మే దైవేన౭౭హారార్థం సందిష్టౌ. ౨

(శ్రుత్వా ఇతి.) కృతలక్షణః కృతద్యౌగః. ౩

(త్వాం చేతి.) పురా అదృత ఆదాస్యతి త్యర్థః. ౪

(భీషణ ఇతి.) భుజయో రేవ విక్రమో యస్య న తథా, లోకం జనం. అతిజితం
అత్యంత శతం. ౫

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

నిశ్చేష్టానాం వధో రాజా కుబ్జితో జగతిపతేః,
క్రతుమధ్యోపనీతానాం పశూనా మివ రాఘవ. ౬

ఏత త్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః,
విదార్యాఽఽన్యం తదా రోద్ర స్తో తు మారభత్. ౭

తత స్తో దేశకాలజ్ఞః ఖడ్గాభ్యా మేవ రాఘవో,
ఋచ్చిందతాం సుసంహృష్టౌ బాహూ తస్యాఽంసదేశతః. ౮

దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః,
చిచ్ఛేద రామో వేగేన సన్యం వీరస్తు లక్ష్మణః. ౯

స పపాత మహాబాహు శ్చిన్న బాహు ర్మహాన్యనః,
ఖం చ గాం చ దిశశ్చైవ నాదయన్ జలదో యథా. ౧౦

భుజచ్ఛేదనమాక్రం కర్తవ్యం, న తు మారణ మిత్యాహ(నిశ్చేష్టానా మితి.) నిశ్చేష్టానాం ప్రతికారశక్తానాం, జగతిపః క్షత్రియస్య, క్రతుమధ్యోపనీతానాం, నిశ్చేష్టానా మిత్యన్ని న్నర్థే ప్రయుక్తం. యద్వా, 'పర్యగ్నికృతా నారణ్యా నుత్పజం త్యహింసాయై' ఇత్యుక్త-త్వా అశ్వమేధక్రతా వుపనీతానా మారణ్యపశూనాం, వధః కుబ్జిత ఏవ. ౬

(ఏ. ౧౦.) తయో రేత సంజల్పితం శ్రుత్వా, భక్షయితు మారభః. హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః. ౭

(స త ఇతి) సుసంహృష్టౌ, కద త్ ముఖచ్ఛేదనా దితి భావః. ౮

(దక్షిణ ఇతి.) దక్షిణ స్పృమర్థః, అసక్తం అప్రతిబద్ధం యథా భవతి తథా, రామస్య దక్షిణపార్శ్వగ మనం లక్ష్మణస్య, అతః శబ్దయో ర్దక్షిణసన్యపార్శ్వ ప్రాప్తిః. ౯

(స ఇతి.) గాం భూమిం. ౧౦

స నికృతై భుజౌ దృష్ట్వా శోణితేషుపరిప్లుతః,
దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువా మితి దానవః. ౧౧

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్మనః. ౧౨

అయ మిక్ష్వాకుదాయాదౌ రామౌ నామ జనై శ్శ్రుతః,
అన్యైవాఽవరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణం. ౧౩

అస్య దేవప్రభావస్య వసతో విజనే వనే,
రక్షసాఽపహృతా పత్నీ యా మిచ్ఛంతా విహగతౌ. ౧౪

త్వం తు కో వా కిమర్థం వా కబంధనదృశో వనే,
అస్యేనోరసి దీప్తేన భగ్నజంఘో వివేష్టసే. ౧౫

ఏవ ముక్తః కబంధస్తు లక్ష్మణే నోత్తరం వచః,
ఉవాచ పరమప్రిత స్త దింద్రవచనం స్మరణా. ౧౬

(స నికృతై వితి) పూర్వ మదత్తేత్తరత్యాత్ పునః ప్రశ్నః. ౧౧

(ఇతితి.) క్రియాభేదాత్ పున న్నచ్చజ్ఞః ౧౨

(అయ మితి.) ఇక్ష్వాకుదాయావః దశరథపుత్రః, 'దాయాదౌ' సుత
సంకేతము. ౧౩

(అన్యైతి.) ఇచ్ఛంతౌ అన్యేషమాణా విత్యర్థః. ౧౪

(త్వం త్వితి.) వివేష్టసే యతసితి యన్. ౧౫

(ఏవ మితి) ప్రితః, శాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానా. త దింద్రవచనం ఉత్తరవర్గ
ప్రతిపాద్యం. ౧౬

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా వశ్యామి చావ్యహం,
దిష్ట్యా చేమా నికృతై మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ.

౧౭

విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయా ద్యథా,
త న్మే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వత శ్శంసత స్తవ.

౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏక సప్తతితమ స్సర్గః

పురా రామ మ. , మహాబలసరాక్రమ,
రూప మాసీ న్మమాఽచింత్యం త్రిమ లోకేషు విశ్రుతం.
యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః,

౧౯

(స్వాగత మితి) బాహ్య ర్బంధనం యయో స్తౌ బాహుబంధనౌ, అంసా విత్యర్థః. ౧౭

(విరూప మితి.) విరూపం విషమరూపం. యథా యేన ప్రకారేణ, ప్రాప్తం తత్కారణం, తత్త్వత స్తవ శంసతో మే సకాశా చ్ఛృణు. అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశ శ్లోకాః. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా ి శే, రత్న ినే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
సప్తతితమ స్సర్గః

అథ ఏక సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ కబంధః న్యన్మత్రాంతకథనపుర్యకం న్యేశాపమోక్షయ న్యేశరీరదహన మర్థయశే
ఏక సప్తతితమే. (పురేత్యాది) సాధ్యశ్లోక వికాన్వయః. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౧౯

సోఽహం రూప మిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్.

ఋషీ న్యనగతా న్రామ త్రాసయామి తత స్తతః,

౨౪.

తత స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా.

సంచిన్న నివిధం వన్యం రూపేణాఽనేన ధర్మితః.

౩౪.

తేనాఽహ ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా.

ఏతదేవ నృశంసం తే రూప మస్తు విగర్హితం,

౪౪.

స మయా యాచితః క్రుద్ధ శ్శాపస్యాఽంతో భవే దితి.

అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః,

౫౪.

యదా చ్చిత్వా భుజౌ రామ స్త్వాం దహే ద్విజనే వనే.

తదా త్వం ప్రాప్స్యసి రూపం స్వ మేవ విపులం శుభం,

౬౪.

శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనో స్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ

ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవం రణాజరే,

౭౪.

(సోఽహం మితి) మందరకూపోఽహం, రూపం శరీరం, లోకవిత్రాసనం క్రూరం, చిత్వా పరిగృహ్య, తత స్తతః తత్ర తత్ర, ఋషీ అత్రాసయం.

౮౪.

(తతః ఇతి.) వివిధం వన్యం సంచిన్యకా స్థూలశిరా, ధర్మితః అపహృతవన్యః, తేన కోపితః. (నేతి.) ఏనంవిధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశాపాభిధాయినా తేన ఋషిణా, సంచిన్యం గర్హితం, ఏత దేవ రూపం తే అప్రి త్యహ ముక్తః.

(న ఇతి.) అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్మణం లక్ష్మణే మద్ధర్మణకృతస్య శాపస్యాఽంతో భవే దితి స మయా, యాచితః ప్రార్థితః. ఇతి హేతోః, తేన మయైవం యాచితేన ఇదం వక్ష్యమాణం, వచో భాషితం.

౯౪.

దేవాహ (యదేతి.)

౧౦౪.

తర్హి కబంధరూప్రప్రాప్తిః కేన హేతునే త్యక్తాహ (శ్రియేతి.) మా మితి శేషః. ఏనం ఏనంవిధం, రణాః కే రణాంగణే.

౧౧౪.

(దనుకబంధ శాపమోక్షణం)

అహం హి తపసోగ్రేణ పితామహ మతోషయం.

దీర్ఘ మాయ స్స మే ప్రాదా తతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్. ౮౪

దీర్ఘ మాయ ర్మయా ప్రాప్తం కిం మే శక్రః కరిష్యతి.

ఇత్యేవం బుద్ధి మాస్థాయ రణే శక్ర మధర్షయం, ౯౪

శస్య బాహుప్రముక్షేన వజ్రేణ శతపర్వణా.

సక్తివీ చైవ మూర్ధా చ శరీరే సంప్రవేశితం, ౧౦౪

స మయా యాచ్యమాన స్స న్నాఽనయ ద్యమసాదనం.

పితామహవచ స్సత్యం త దన్వీతి మమాఽబ్రవీత్. ౧౧౪

అనాహరః కథం శక్తీ భగ్న సక్తిశిరోముఖః.

వజ్రేణాఽభిహతః కాలం సుదీర్ఘ మపి జీవీతుం, ౧౨౪

ఇంద్రేణ యోధుం తప కుత స్సామర్థ్యం? తత్రాహ (అహం హితి.) ఋషిదత్తఘోరాకార ప్రాప్త్యనంతరం ఉగ్రేణ తపసా పితామహ మ స్వకులశత్రో రింద్రస్య జయయే త్యర్థః. విభ్రమః అజ్ఞానం. ౮౪

తదేవాహ (దీర్ఘ మితి.)

౯౪

(తస్యేతి.) శతపర్వణా శతధారేణ, సక్తివీ పృష్ఠాస్థిఫలకే, శరీరే మధ్యదేహి, ఉదర భాగే సక్తిః ప్రవేశనం, ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం, సంప్రవేశిత మిత్యత్ర నవుంసక మనవుంసకేనేతి నవుంసకపరిశేషత్వం, ఏకసద్భావశ్చ. ౧౦౪

(స ఇతి.) యాచ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః, యమసాదనం నాఽనయా మృతిం చ ప్రాపితవాః. కుత? ఇత్యత్రాహ (పితామహేతి) తత్సూర్యోక్తం దీర్ఘాయు ర్విషయకం పితా మహవచ స్సత్య మన్వీతి. మమ మహ్యం, అబ్రవీ- న త్వాం మారయామి త్యబ్రవీ దిത്യర్థః. ౧౧౪

(అనాహర ఇత్యాది) ప్లకద్యయ మేకాన్వయం. అనాహర స్సృజ సుదీర్ఘం కాలం కథం వితుం శక్తీ? భగ్న సక్తిశిరోముఖత్వ మనాహర్య హేతుః. ౧౨౪

ఏవ ముక్తస్తు మే శక్రో బాహూ యోజన మాయతే.

ప్రాదా దాస్యం చ మే కఠే తీక్ష్ణదంష్ట్రౌ మకల్పయత్, ౧౩౫.

సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం సంకృష్టోఽస్మి న్వనే చరాః.

సింహద్విపమ్పగవ్యాఘాః భక్షయామి సమంతతః, ౧౩౬.

స తు మా మబ్రవీ దింద్రో యదా రామ స్సలక్ష్మణః.

ఛేత్స్యతే సమరే బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి, ౧౩౭.

అనేన వపుషౌ రామ వనేఽస్మి న్రాజసత్తమ

య ద్య త్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే, ౧౩౮.

అవశ్యం గ్రహణం రామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి

ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసకృతశ్రమః, ౧౩౯.

స త్వం రామోఽసి భద్రం తే నాఽహ మన్యేన రాఘవ.

శక్రో హంతుం యథాతత్త్వ మేవ ముక్తం మహర్షిణా, ౧౪౦.

(బాహూ) ప్రాదా, అన్య మకల్పయత్.

౧౪౧.

(సోఽహ మితి.) సంకృష్ట అకృష్ట.

౧౪౨.

(స త్వితి.) స మా మిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే.

౧౪౩.

(అనేనేతి.) అనేన వపుషౌ ఉపలక్షితోఽహం, యద్య త్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే, స త్వభక్ష్యబుద్ధ్యా కించి త్త్యజామి ిర్భో.

౧౪౪.

(అవశ్య మితి.) మహర్షివాక్యవిశ్వాసాత్. అవశ్యం రామో గ్రహణం మన్యే. ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య, దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవామి వికృతదేహత్వాగే కృతో ద్యోగో భవామి దేహత్వాగే కృతబుద్ధితయా రామోఽవశ్యం గ్రహణ ముపైష్యతి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః.

౧౪౫.

(స త్వ మితి.) రామత్వే యుక్తిమాహ (నాఽహ మితి.) ఏవం యథాతత్త్వం యథార్థ మేవ, మహర్షిణోఽంతః.

౧౪౬.

అ ర జ్య కాం డే - వి కో న స ప్ర తి త మ స్స ర్గ :

౧౧౧

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

అహం హి మతిసాచివ్యం కరిష్యామి నరర్షభ.

మిత్రం మిత్రమి యువాభ్యాం సంస్కృతోగ్నినా.

౧౯౬

వివ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా దనునా తేన రాఘవః.

ఇదం జగద వచనం లక్షణ స్తోవశృణ్వతః.

౨౦౪

రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశస్విని.

నిష్క్రాంతస్య జనస్థానా త్సహ భ్రాత్రా యథాసుఖం,

౨౦౫

నామమాత్రం తు జానామి న రూపం తస్య రక్షసః.

నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య న విద్యమే,

౨౦౬

శో మ మేవం విపరిధావతాం.

కారుణ్యం సదృశం కర్తు ముపకారే చ వర్తతాం,

౨౦౭

(అహ మితి.) మతిసాచివ్యం బుద్ధిసాహాయ్యం. కరిష్యామి, కింవ తద్విషయే మిత్రం
చేపదేక్ష్యామి, యువాభ్యా మగ్నినా సంస్కృత శ్చే దృవేయం.

౧౯౪

(వివ మితి) దనునా దనువంశ్యేన, ఔచారిక న్నద్యంశ్యే తచ్ఛ్రుణ్వతః.

౨౦౪

(రావణేన.) జనస్థానా ద్యథాసుఖం, నిష్క్రాంతస్య నిర్గతస్య మే, భార్యా
హృతా.

౨౦౫

(నామేతి.) నామమాత్రం తు జానామి, అప్రవాక్యా దితి శేషః. న విద్యమే అహం
మత్పురిజనా శ్చేత్యర్థః.

౨౦౬

(శో మితి.) ఉపకారే పరోపకారే, వర్తతాం ప్రవర్తమానానాం, అస్మాకం
విషయే కారుణ్యం కర్తం, సదృశం యుక్తం.

౨౦౭

[:]

కాష్ఠా న్యాదాయ శుష్కాణి కాలే భగ్నాని కుంజరైః.
ధత్వామ స్త్యాం వయం వీర శ్వభే మహతి కల్పితే,

౨౪౪

స త్వం సీతాం సమాచక్ష్య యేన వా యత్ర వా హృతా.
కురు కల్యాణ మత్యర్థం యది జానాసి తత్త్వతః,

౨౪౫

ఏవ ముత్తస్తు రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమం.
ప్రోవాచ కుశలో వక్తుం వక్తార మపి రాఘవం,

౨౪౬

దివ్య మస్తి న మే జ్ఞానం నాభిజానామి మైథిలీం.
య స్తాం జ్ఞాన్యతి తం వత్సే దగ్ధ స్వం రూప మాస్థితః.

౨౪౭

అదగ్ధస్య తు విజ్ఞాతుం శక్తి రస్తి న మే ప్రభో.
గాక్షునం లం మహావీర్యం సీతా యేన హృతా తవ,

౨౪౮

విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ రాఘవ.
స్వకృతేన మయా ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితం.

౨౪౯

వక్తార మేవాహ (కాష్ఠానితి.) కల్పి-సజ్జే. శ్వభే అవతే.

౨౫౦

(స త్వ మితి.) కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం.

౨౫౧

(ఏన మితి) వక్తార మపి రాఘవం, వక్తుం కుశలః.

౨౫౨

(దివ్య మితి.) మైథిలీం, తదవహరారం చేతి ద్రష్టవ్యం, తస్మిం వా మతిసాచివ్యం
కరిష్యసి త్యక్తాహ (య ఇతి.) తస్మి తం వా బ్రూహి త్యక్తాహ (దగ్ధ ఇతి.)

౨౫౩

ఇద మేవ వ్యతిరేకము క్రివాహ (అదగ్ధః ఇతి.)

౨౫౪

కుశ ఇ-త్యక్తాహ (విజ్ఞానం హితి.) విజ్ఞానం అతిద్రుయవి
పాపేనేతి శేషః.

స్వకృతేన.

౨౫౫

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

కిం యోవన్నయా శ్యస్తం సవితా శ్రాంతవాహనః.

తావన్నా మవతే ఊప్వా దహ రామయథావిధి.

౩౦౪

దగ్ధస్త్యయాహ మవతే న్యాయేన రఘునందన.

వశ్యామి త మహం వీర య స్తం జ్ఞాన్యతి రాక్షసం,

౩౦౫

తేన సఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ.

కల్పయిష్యతి తే ప్రిత స్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః,

౩౦౬

న హి తస్యాస్త్యవిజ్ఞాతం త్రిషు లోకేషు రాఘవ.

సర్వా న్పరిసృతో లోకాః పురాస్తా కారణాంతరే.

౩౦౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకసప్తతితమ స్కర్ధః

(౩౦౪ తితి.) అవతే శ్యజ్ఞే, యథావిధి యథా సమ్యక్ దగ్ధం భవతి తథేత్యర్థః

౩౦౪

(దగ్ధ ఇతి.) న్యాయేన సమ్యక్త్వేన.

౩౦౫

(సఖ్యేతి.) న్యాయవృత్తిన నితిమచ్ఛరితేణ.

౩౦౬

(స ప .) కారణాంతరే బ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే, ఆయం రావణ మేవ న జానాతి. సుగ్రీవం తు జానాతి. కింతు తన్నామ న కథితవాః. దాహ త్పుర్వం కథనే కుత్పితశరీరదహనే రామో వై మనస్యం కుర్యా దితి. అస్మిన్ సగ్ధే సార్వత్రయప్రపంచేచ్ఛికాః.

౩౦౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, రామాయణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

ఏకసప్తతితమ స్కర్ధః.

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః .

ఏవ ముక్తౌ తు తౌ వీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ,
గిరిప్రదర మసాద్య పావకం విససర్జతుః.

౧

లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభి ర్ద్వలితాభి స్సమంతతః,
చితా మాదీపయామాస సా ప్రజజ్ఞాల సర్వతః.

౨

త చ్చరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్,
మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః.

౩

స విధూయ చితా మాశు విధూమోఽగ్ని రివోత్థితః,
అరజే వాససీ బిభ్ర న్మాలాం దివ్యాం మహాబలః.

౪

తత శ్చితాయా వేగేన భాస్వరో నిర్మలాంబరః,
ఉత్పపాతాఽఽశు సంహృష్ట స్సర్వప్రత్యంగభూషణః.

౫

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః .

అథ సంస్కృతః కబంధ స్స్వరూపం ప్రత్యాపన్నౌ మిత్ర ముపదిశతి ద్విసప్తతితమే.
(ఏవ ముక్తౌ విత్వాద్) ప్రదరం శ్వభ్రం. అసాద్య ప్రాపయ్య, కబంధ మితి శేషః.

౧

(లక్ష్మణ ప్రవృత్తి.) మహోల్కాభిః నిగ్గతజ్ఞాలకాఘైః.

౨

(త దితి.) మేదసా మాంసేన, పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య, కబంధస్య శరీరం.

౩

(స ఇతి.) అరజే నిర్మలే. అదంతత్వ మార్హం.

౪

(తత ఇతి.) చితాయా ఉత్పపాత, నర్వేషు ప్రత్యంగే ష్వంగుళ్యాదిష్వపి భూషణాః
యస్య న తథా.

౫

(దనుకబంధ శాపమోక్షణం)

విమానే భాస్వరే కిష్కా హంసయుక్తే యశస్కరే,
ప్రభయా చ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్,

౬

సోఽంతరిక్షగతో రామం కబంధో వాక్య మబ్రవీత్,
శృణు రామ వ తత్త్వేన యథా సీతా మవాప్స్యసి.

౭

౧ రామ ష డ్యుక్తయో లోకే యాభి స్సర్వం విమృశ్యతే,
పరిమృష్టో దశాంతన దశాభాగేన సేవ్యతే.

౮

౯

(విమాన ఇతి.) హంసయుక్త ఇత్యనేన రామదగ్ధతమా బ్రహ్మలోకప్రాప్తి స్సూచ్యతే.
విరాజయన్, అభూ దితి శేషః.

౬

(స ఇతి.) తత్త్వేన పరమాధతః, శృణ్వతి వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః.

౭

(రామేతి.) హి రామ, లోకే షడ్యుక్తయ స్సంతి. యుక్తయః ఉపాయాః, తే చ సంధి
విగ్రహయానాననద్వైధీభావనమాశ్రయాః. యాభి ర్యుక్తిభిః. సర్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే.
తా స్సంతితి.

౮

తతః కిమి త్యపేక్షాయాం సంధివిషయం దర్శయతి (పరిమృష్ట ఇతి.) దశా నామ దౌష్ట్య
రూపావస్థా, తస్యా అంతః పరిపాకః, తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః, దశా భాగేన
దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన, సేవ్యతే సంధీయతే.

౯

౧ (షడ్యుక్తయ ఇతి.) షట్ యుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానేపమానశబ్దార్థావ
త్యభావప్రమాణాని, పార్థసారథిమిత్రైః శాస్త్రుడి క్రిశబ్జస్య ప్రమాణవరతయా వ్యాఖ్యా
తత్వాత్. అస్యార్థః - హి రామ, లోకే షడ్యుక్తయః షట్ ప్రమాణాని సంతి. యాభిః ప్రత్యక్షాదిభిః,
సర్వం వస్తు, విమృశ్యతే జ్ఞాప్యతే, అత్తి సర్వప్రమాణైః క్షీ క్షీణేన పురుషేణ సేవ్యత
ఇతి ఫలితార్థః. తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలం ప్రత్యక్షం దర్శయతి (దశాభాగ గ హి న
ప్ర మితి.) యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణ మిత్యనుమానం దర్శయతి,
అకృత్యా న హి తే సిద్ధి మహం వశ్యామి చింతయన్నిత్యార్థాపత్తిం దర్శయతి, వయస్యం తం కురు
క్షీప్ర మితో గత్వాఽద్య రామవేతి శబ్దప్రమాణం దర్శయతి. ఇతి తిలకం.

దశాభాగగతో హిన స్త్వం హి రామ సలక్షుణః,
యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణం.

౯

త దవశ్యం త్వయా కార్యం సృ సుహృ త్సుహృదా వరం,
అకృత్వా హి న తే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయన్.

౧౦

శ్రూయతాం రామ వజ్ఞ్యామి సుగ్రీవో నామ వానరః,
భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన వాలినా శక్రసూనునా,

౧౧

ఋశ్యమూకే గిరివరే పంపాపర్యంతశోభితే,
నివస త్యామ్నవాన్ వీర శ్చతుర్భి సృహ వానరైః.

౧౨

వానరేంద్రో మహావీర్య సైజోవా నమితప్రభః,
సత్యసంఘో వినితశ్చ ధృతిమా నృతిమా నృహాన్.

౧౩

దక్షః ప్రగల్భో ద్యుతిమా నృహాబలపరాక్రమః,
భ్రాత్రా వివాసితో రామ రాజ్యహేతో ర్మహాబలః

౧౪

అస్తు ప్రకృతే కి మాయాం? తత్రాహ (దశాభాగగత ఇతి.) హి రామ, సలక్షణ స్త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః, అత ఏవ హినశ్చ. కుతః? యత్కృతే యేన కారణేన, దారప్రధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం, తేన త్వం దశాభాగగతః.

౯

తతోపి కిమిత్యత్రాహ (త దితి.) దశాభాగగతేన త్వయా, సః దశాభాగగతః. కశ్చిత్సుహృత్ కార్యః. అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ (అకృత్వేతి) సుహృదం, అకృత్వా అసంపాద్యం. సిద్ధిం సీతాలాభం, చింతయ న్నపి న పశ్యామి. స వురః క? ఇత్యపేక్షయా మాహ (శ్రూయతా మితా ది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

స చ త్వత్పద్మశగుణకత్వా ద్దశాభాగగతత్వా చ్చ తే మిత్రతా మర్ష తీత్యాహ (త్రిభిః - (వానరేంద్ర ఇతి.) జోవాన్ తేజస్వి, ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్.

(కబంధేన సుగ్రీవసఖ్యసూచనం)

స తే సహయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గజే,
భవిష్యతి హి తే రామ మా చ శోకే మనః కృథాః.

౧౫

భవితవ్యం హి యచ్ఛాపి న త చ్చక్ర్య మిహౌన్యథా,
కర్తు మిత్థ్వకుశార్దూల కాలో హి దురతిక్రమః.

౧౬

గచ్ఛ శీఘ్ర మితో రామ సుగ్రీవం తం మ.
వయస్యం తం కురు క్షిప్ర మితో గత్వాఽద్య రాఘవ.
అద్రోహాయ సమాగమ్య దీప్యమానే విభావసౌ,

౧౭౪

స చ తే నాఽవమంతవ్య స్సుగ్రీవో వానరాధిపః.
కృతజ్ఞః కామరూపీ చ సహయార్థీ చ వీర్యవాక్,

౧౮౪

శక్తౌ హ్యవ్యయం వాం కర్తుం కార్యం తస్య చికిర్షితం.
కృతార్థో వాఽ కృతార్థో వా కృత్యం తవ కరిష్యతి,

౧౯౪

శోకాపనేదనాయ లోకన్యాయ మాహ (భవితవ్య మితి) శ్లోకేన.

౧౫-౧౬

(గచ్ఛేత్కాడి.) స్పార్ధశ్లోక వికాన్వయః. ఇతో గత్వే త్యనువాదః, సమాగమ సుగ్రీవేణ
సంయుజ్య, అద్రోహాయ పరస్పరద్రోహభావాయ, విభావసౌ అగ్నౌ, దీప్యమానే సతి, అగ్ని
పాక్షిక మిత్యర్థః. తం సుగ్రీవం, వయస్యం కురు.

౧౭౪

(స చేతి.) స చ సుగ్రీవః, తే త్వయా, నాఽవమంతవ్యః అయం తిర్యక్, తిమనేనేతి తస్మి
చ్ఛాఽవమతిః కార్య. తత్ర హేతు మాహ (కృతజ్ఞ ఇతి)

౧౮౪

(శక్తౌ వితి.) తస్య సుగ్రీవస్య, చికిర్షితం యువాం కర్తుం శక్తౌ, అత స్స కృతార్థః
శృతస్త్వప్రయోజనః, అకృతార్థః కరిష్యమాణస్త్వప్రయోజనో వా. తవ కృత్యం కరిష్యతి.

౧౯౪

స ఋక్షరజనః పుత్రః పంపా మఱి శంకితః,
భాస్కర స్వారసః పుత్రో వాలినా కృతకిల్బిషః. ౨౦౪

సన్నిధాయా   క్షిప్ర మృశ్యమూకాలయం కపిం.
కురు రాఘవ సత్యేన వయస్యం వనచారిణం, ౨౦౫

స హి స్థానాని సర్వాణి కార్తేన్నైవ కపికుంజరః.
నరమాంసాశినాం లోకే నైపుజ్ఞా దధిగచ్ఛతి. ౨౦౬

స తస్యాఽవిదితం లోకే కించి దస్తి హి రాఘవ,
యావ త్సూర్యః ప్రతపతి సహస్రాంశు రరిందమ, ౨౦౭

స నపీ ర్విపులా జ్ఞౌలా నిరిదుర్గాణి కందరాఙ్గా.
అన్వీక్ష్య వానరై స్సార్థం పత్నీం తేఽధిగమిష్యతి, ౨౦౮

స కస్య పుత్రః? కుత్ర తిష్ఠతి? త్యతాహ (స ఇతి) సంధి రార్హః. ఋక్షరజా-
ప్రమాతే త్యాహః. పంపా మఱి తత్తరే పర్యటతి, శంకితః, వాలినిమిత్త మితి శేషః కృత
కిల్బిషః కృతనైరః. ౨౦౪

సఖ్యం చ న కేవల మగ్నిసాక్షికం, కిం త్వాయుధ మపి సన్నిధాప్య కర్తవ్య మిత్యాహ
(సన్నిధాయేతి.) సత్యేన శపథేన. ౨౦౫

(స హితి.) నరమాంసాశినాం రాక్షసానాం, అధిగచ్ఛతి జ్ఞాన్యతి. ౨౦౬

(నేతి.) యావ త్సూర్యః ప్రతపతి, తావతి లోక ఇత్యన్వయః. ౨౦౭

(స ఇతి.) అధిగమిష్యతి జ్ఞాన్యతి. ౨౦౮

అరణ్యకాండే - త్రినైతతమ స్సర్గః

513

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

వానరాంశ్చ మహాకాయాః త్రినైత రాఘవ.
దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతిం,
న జ్ఞాన్యతి వరారోహం నిర్మలాం రావణాలయే.

౨౬

స మేరుశృంగాగ్రగతా మనిందితాం ప్రవిశ్య పాతాళతలేపి వా శ్రితాం,
ప్లవంగమానాం ప్రవర ప్రప ప్రియాం నిహత్య రక్షాంసి పునః ప్రదాన్యతి.

౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వినైతతమ స్సర్గః.

అథ త్రినైతతమ స్సర్గః

నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే,
వాక్య మన్వర్త మర్థజ్ఞః కబంధః పున రబ్రవీత్.

౧

(వానరాం చితి.) సార్థశ్లోకః. చతుః శోచతిం.

౨౮

(స ఇతి.) ప్రవిశ్య రక్షాంసి నిహత్య త్వన్వయః. అనిందితా మితి సీతాయాః పృథ్వి
త్యప్రతిజ్ఞా.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వినైతతమ స్సర్గః.

అథ త్రినైతతమ స్సర్గః

అథ కబంధ స్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రినైతతమే. (నిదర్శయి
య్యిత్వాది.) సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే సమితి. నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శయ. త్వా చ ఛందసీతి
ప్రసంగం. పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః.

౩౧

ఏష రామ శివః పంథా యత్రైతే పుష్పితాద్రుమాః,
ప్రతీచీం దిశ మాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః.

౨

జంబూప్రియాళపనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః,
అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ మాతాశ్చాన్యే చ పాదపాః.

౩

ధన్వనా నాగవృక్షాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః,
నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః.
అగ్నిముఖ్యాః అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః.

౪౪

తా నారుహ్యైథవా భూమౌ పాతయిత్వా చ తా నృలాం.
ఫలా న్యమృతకల్పాని భక్షయంతే గమిష్యథః.

౫౪

త దతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపం.
నందనప్రతిమం చాన్య క్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ,

౬౪

ఋశ్యమాకమార్గం నచిహ్నం దర్శయతి (ఏష ఇతి.) శివః శోభనః. శోభనః
మేవాహ (యత్రైతి.) ద్రుమాః విశేషయతి సార్థద్యయేన (జంబూత్కాడి.) ప్రియాళాః ధన్వనః
పటాఖ్యా వృక్షాః, ప్లక్షాః పటభేదాః. తిందుకాః స్ఫూర్ణకాఖ్యా వృక్షాః, ధన్వనాః ధవాః, నాగవృక్షాః
నాగకేసరాః, తిలకాః క్షురకవృక్షాః, నక్తమాలకాః చిరిబిల్వాఖ్యాః, కరవీరాః ప్రతిహసాఖ్యా
వృక్షాః, అగ్నిముఖ్యాః భల్లాకవృక్షాః, సురక్తాః రక్తచందనాః. పారిభద్రకాః నింబాః. ౨-౪౪

(తా వి.) పాతయిత్వా నమయిత్వా తా నారుహ్య. అథవా భూమౌ తా పాతయిత్వా
వేగ్యవ్యయః.

౭౪

(త దితి.) ద్వంద్వ మతిక్రమ్య. నందనప్రతిమ మన్య ద్వంద్వం, పశ్యత మితి శేషః.
ఈ ట్ల కురుసామ్యం సర్వకామసమృద్ధ్యై

(కబంధేన ఋశ్మమూకమార్గవివేచనం)

సర్వకామఫలా వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః.

సర్వే చ ఋతువస్త్రత వనే చైత్రరథే యథా,

౭౪

నతాస్త్రత మహావిటపధారిణః.

శోభంతే సర్వతస్త్రత మేఘపర్వతసన్నిభాః,

౮౪

తా నారుహ్యుఽథవా భూమౌ పాతయిత్వా యథా సుఖం.

ఫలా న్యమృతకల్పాని లక్ష్మణ స్తే ప్రదాస్యతి,

౯౪

చంక్రమంతౌ వరాక దేశాక శైలా చైచలం వనా ద్వనం.

తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః,

౧౦౪

అశర్కరా మవిభ్రంశాం సమస్తీర్థా మశైవలాం.

రామ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశాలినీం,

౧౧౪

తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరా శ్చైవ రాఘవ -

వల్లుస్వనాని కూజంతి పంపాసలిలగోచరాః,

౧౨౪

త ద్వనం వర్ణయతి త్రిభిః (సర్వేశ్వర్యది.) మధు వుష్పరసం స్రవంతితి మధుస్రవాః, సర్వైః కామ్యమానాని ఫలాని యేషాం తే సర్వ, ఋతువః షడృతవః, వనంశిశేషః. చైత్రరథే కుబేరోద్ధానే, తత్ర వనే, మహావిటపధారిణః. 'విస్తారో విటపోఽస్త్రియో' మిత్యమరః. పాదపా ఇత్యనుషంగః. తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః తత్ర విద్యమానాః మేఘపర్వతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః. ౭౪-౯౪

చంక్రమంతా వితి) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చంక్రమం చంక్రమమాణౌ. వునఃపున గ్గచ్ఛంతౌ. పుష్కరిణీం సరసీం. అశర్కరాం శర్కరారహితాం, అవిభ్రంశాం అశేథల. నతాస్త్రతేఽతినిమ్నత్వాత్కౌగౌధత్వరహితాం. సంజాత అపంకతయా సంహతనికతాం, దీర్ఘ ఆర్ద్రః. ౧౦౪-౧౨౪

(తత్రేతి.) ప్లవాః మంచూకాః. హంశశబ్దా-వా-కురరాః క్రౌంచభేదాః. వల్లుస్వనాః రమస్వనాః, సలిలగోచరాః సలిలచారిణాః, గోచర స్సంచారః.

నేద్విజంతే నరాః దృష్త్వా వధస్యాఽకోవిదా శ్శుభాః.

ఘృతపిండోపమాః స్థూలాం స్త్రాః ద్విజాః భక్షయిష్యథః, ౧౨౪

రోహితా న్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ.

పంపాయా మిముఖి ర్మత్స్యాం స్తత రామ వరా హతాః, ౧౨౫

నిస్త్యక్పఞ్చా నయస్తప్తా నకృశానేకకంటకాః.

తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణ స్సంప్రదాస్యతి. ౧౨౬

భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాః పంపాయాః పుష్పసంచయే,

పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీత మనామయం, ౧౨౭

ఉద్భృత్య సతతాక్షిప్తం రౌప్యస్పాటికసన్నిభం.

అసౌ పుష్కరపర్ణేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి, ౧౨౮

(నేతి.) వధస్యాఽకోవిదాః వధ ., నేద్విజంతే న బిభృతి, ద్విజా ఇ ష్యః.

తాని త్య

౧౩౪

(రోహితా నిత్యాది.) క్లోకద్వయం. రోహితాః పితృప్రియమత్స్యభేదాః, వక్రతుండాః వక్రస్థాః, నడమీనాః నదాఖ్యతృణవిశేషస్తంబసంచారశీలాః మత్స్యాః, వరాః శ్రేష్ఠాః, అయస్తప్తాః అయశ్శూలాగ్రప్రొతతయా పక్వాః, కృశాశ్చాఽనేకకంటకా శ్చ, తే న భవంతి త్యక్పశానేకకంటకాః, తాః. ౧౨౫

(భృశ మిత్యాది.) ద్వా వేకాన్వయౌ. పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే. వర్తమానం, అం వి. సుగంధి, శివం పాపాపహం, సుఖశీతం నాతిశీత మిత్యర్థః. అవ్యాధికర మిత్యర్థః. ఏవంభూతం షారి. పుష్కరపర్ణేన పద్మపత్రేణ, పంపాయా ఉద్భృత్య పాయ యిష్యతి. ౧౨౮

(కణింధేన ఋషిమూకమార్గవివేచనం)

స్థూలాః గిరిగుహశయ్యాః వరాహ స్వనచారిభః.
అపాం లోభా దుపావృతాః వృషభా నివ నర్దతః,
రూపాన్వితాశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ.

౧౯

సాయాహ్నా విచర న్రామ విటపీ న్మాల్యధారిభః,
శీరీషకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహస్యసి.

౨౦

శ్చితాం ప్రత తిలకా న్నరవ

ని చ పుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ.

౨౧

న తాని కశ్చి న్మాల్యాని తత్రాఽఽరోపయితా నరః,
న చ వై ఘోరతాం యాతి న ప శీర్యంతి రాఘవ.

౨౨

మతంగశిష్యా ప్రతాఽఽన న్నృషయ స్సునవ
తేషాం భారాభిరప్తానాం వన్య మాహరతాం గురోః.

౨౩

(స్థూలానితాది.) సార్థశ్లేక ఏకాన్వయః. గిరిగుహయాం శయ్యా యేషాం తాః,
రూపాన్వితాః పంకజాః.

౧౯

(సాయాహ్నా ఇతి) విటపీ విటపినః. ఇనిప్రత్యయస్య నలోప ఉర్దః. మాల్యధారిభః
విష్ణుదాశిభః. పుష్పవిరాస హేతుత్వా. సాయాహ్నా ఇత్యుక్తం.

౨౦

(సుమనేభి రితి.) సుమనేభిః. చితా నిరంతరాః, ఉత్పలాని ఇందీవరాణి, దృష్ట్వా
శోకం విహస్యసి త్వతా ప్యనుషజ్యతే.

౨౧

(న తా నితి) అరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా, వనవిస్తారా త్పుష్పభామల్యా వృ. తాని
ఘోరతాం న యాంతి, న శీర్యంతి న శీర్యంతే, శీర్షదళాని వ భవం త్యర్థః. మంగళిష్ఠప్రభావా
ద్యా

౨౨

అగ్రాహ్నా దే నిమిత్త మాహ (మత్తంగేతి.) సార్థశ్లేకద్వయ ఏకాన్వయం.
ఏతంగే నామ మహాప్రభావో మహర్షిః. తత్ర పంపాతిరే. సుష్టు సమాహితం సమాధి ర్యేషాం తే
తా. వన్య మాహరతాం, అత ఏవ భారాభిరప్తానాం, తా నితి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం.

౨౩

యే ప్రపేతు ర్మహిం తూర్ణం శరీరా త్వేదబిందవః,
తాని జాతాని మాల్యాని మునీనాం తపసా తదా,
స్వేదబిందుసముత్థాని న వినశ్యంతి రాఘవ.

౨౮౫.

తేషా మద్యాపి తత్రైవ దృశ్యతే పరిచారిణీ,
శ్రమణీ శబరీ నామ కాకుత్స్థ చిరజీవిని,

౨౮౬.

త్వాం తు ధర్మే స్థితా నిత్యం సర్వభూతననుస్కృతం.
దృష్ట్వా దేవోపమం రామ స్వర్గలోకం గమిష్యతి,

౨౮౭.

తత స్త ద్రామ పంపాయా స్తీర మాశ్రిత్య పశ్చిమం.
శ్రమస్థాన మతులం గుహ్యం కాకుత్స్థ పశ్యసి,

౨౮౮.

న తత్రాఽక్రమితుం నాగా శ్శక్నువంతి త మాశ్రమం.
వివిధా స్తత్ర వై నాగా వనే తస్మింశ్చ పర్వతే,
ఋషే స్తత్ర మతంగస్య విధానా త్రచ్చ కాననం.

౨౮౯.

(స్వేద స్థితి) పేతుగర్భవిశేషణం. స్వేదబిందవో వాయునా చృక్షోపధి
నితాని మాల్యాని జాతాని త్యాగయా.

౨౯౦.

(తేషా మితి) తేషాం మతంగశిష్యాణాం, పరిచారిణీ, శ్రమణీ సన్న్యాసిని, శబరీతి నామ
శబరీతి ప్రసిద్ధా.

౨౯౧.

(త్వా మితి) ధర్మే గురుపరిచరణధర్మే.

౨౯౨.

(తత ఇతి) తత్ శబర్యావాసభూతం, గుహ్యం ఇతరై రదర్శనీయం, పశ్యసి
ద్రక్ష్యసి.

౨౯౩.

(న తత్ర ఇతి) తస్మిన్ వనే, వక్ష్యమాణే ఋశ్యమూకపర్వతే చ, వివిధాః నాగాః గజాః,
నంది, తథాపి త మాశ్రమం, తత్ర ప్రదేశే, స్థితాః నాగాః నాక్రమితుం శక్నువంతి. అనాక్రమణే
పేషా మహిషా (ఋషే రితి) తస్య పూర్వోక్తస్య విధానాత్ నిర్మాణాత్, త త్కాననం, జాత-
మితి శేషః.

౨౯౪.

(కబంధిన ఋష్యమూకమార్గవివేచనం)

తస్మిన్నంవనసంకాశే దేవారణ్యోపమే వనే,
నానావిహగసంక్తిర్థే రంస్యసే రామ నిర్వృతః. ౩౦

ఋష్యమూకశ్చ పంపాయాః పురస్తా ట్పుష్పితద్రుమః,
సుదుఃఖారోహణో నామ శిశునాగాభిరక్షితః.
ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మితః. ౩౧౪

శయానః పురుషో రామ తస్య శైలస్య మూర్ధని
య తస్యైష్టే లభతే విత్తం త త్రబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి.
న త్యేనం విషమాచారః క్షుద్రోఽధిరోహతి. ౩౨

యస్తు తం విషమాచారః పాపకర్మాఽధిరోహతి,
తత్రైవ ప్రహరం త్యేనం సుప్త మాదాయ రాక్షసాః. ౩౩

(త్కన్తితి.) దేవారణ్యం చైత్రరథాది, నిర్వృతః నిసృతదుఃఖ ఇత్యర్థః. ౩౦

ఏవ మనుగ్రహర్థం శబ్ద్యాశ్రమం గత్వా పునః పంపాయాః పురస్తా దృశ్యమూకో
గంతవ్య ఇత్యాహ సార్థశ్లేకేన (ఋశ్యేతి.) ఋశ్యా మృగవిశేషాః, మూకాః నిశ్శబ్దా భవంతి
యస్మిన్ నః ఋశ్యమూకః, సుదుఃఖ మారోహణం యస్య న తథా, తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షిత
ఇతి. అన్తే నాగాః గజా ఏవ, 'వివిధా ప్రత్ర వై ౨ పూర్వ ముక్తత్యా'. ఉదారః ప్రశస్తః.
పూర్వకాలే బ్రహ్మణా, ఉదారః ప్రశస్తో, నిర్మితః కుత్రచిన్నిమితి అయం ప్రశస్తో భవత్స్య
శ్యమగృహ త ఇత్యర్థః. ౩౧౪

ప్రాశస్త్య మాహ (శయాన ఇతి.) ౩౨

అయంతర మాహ (య ప్రియేతి.) ౩౪

తత్రాపి శిశు మాక్రంద శ్శూయతే మహాః,
క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యః. ౩౫

సిక్తా రుధిరధారాభి స్సంహృత్య పరమద్విపాః,
ప్రచరంతి పృథక్పీర్ణా మేఘవర్ణా స్తరస్వినః. ౩౬

తే తత్ర పితౄణాం పానీయం విమలం శీత మవ్యయం,
నిర్వృతా స్సంవిగాహంతే వనాని వనగోచరాః. ౩౭

ఋణాంశ్చ ద్వీపిన శ్చైవ నీలకోమళకప్రభాః,
రురూ నపేతాః పజయాః దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి. ౩౮

రామ తస్య తు శైలస్య మహతి శోభతే గుహ,
శి కాకుత్స్థ దుఃఖం చాస్యాః ప్రవేశనం. ౩౯

(తత్రాపితి.) శిశు క తత్రాపి త్యతాఽపిశబ్దాత్ పంపాదికం సము
చ్ఛీయతే, అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామివ్య ముక్తం. ౩౫.

(సిక్తా ఇతి.) సంహృత్య అన్యేన్యం ప్రహృత్య, రుధిరధారాభి స్పిక్తాః, అత ఏన
పృథక్ పీర్ణాః చ. ఇతి. ౩౬.

(త ఇతి) సంవిగాహం ప్రవిశంతి. ౩౭.

(ఋణాంశ్చేతి.) ద్వీపినః వ్యాఘ్రాః, నీలకోమళకప్రభాః నీలరత్నవ న్మనోజ్ఞప్రభాః,
రురూ మృగవిశేషాః, అపేతాః జయశీలా నితర్హః, జహిష్యసి త్యక్ష్యసి. ౩౮.

(రామేతి.) శిలా అపిధాన మాచ్ఛాదనం యస్యా స్సా, అస్యా గుహయాః ప్రవేశనం,
కాకుత్స్థః దుఃఖకరం. ఉన స్థానస్థితత్వా దితి భావః. ౩౯.

శిలాపిధానేతి గుహనామః తత్ప్రవేశికా.

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

తస్యా గృహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాః శీతోదకో హ్రదః,
ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః. ౪౦

తస్యాం వసతి సుగ్రీవ శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః,
కదాచి చ్చిఖరే తస్య పర్వతస్యాఽవత్యతే. ౪౧

కబంధ స్తస్యనుశాన్యైవం తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ,
స్రగ్వీ భాస్కరవర్ణభః థే వ్యరోచత పీర్వవాక్. ౪౨

తం తు ఖన్ధం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ,
ప్రస్థితౌ త్వం ప్రజన్వేతి వాక్య మూచతు రంతికే. ౪౩

గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థ మితి తా వబ్రవీ త్స చ,
సుప్రీతౌ తా వనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థిత స్తదా. ౪౪

(తస్యా ఇతి.) మహా విశాలః, అస్తీతి శేషః. ఫలమూలాన్వితః ఫలమూలాన్విత
పీర్వః. ౪౦

(తస్యా మితి.) కదాచి భూమా వితి నిర్దం. ౪౧

(కబంధ ఇతి.) అనుశాన్య ఉపదిశ్య, స్ర గస్యాస్తీతి స్రగ్వీ. అస్మాయా మేధా స్రజో
విని రితి వినిస్రత్యయః. భాస్కరవర్ణభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః, థే, వ్యరోచత రామాను
జ్ఞానార్థం క్షణ మతిష్ఠ దీత్యర్థః. ౪౨

(తు త్వతి.) ప్రస్థితౌ సంతౌ, సుఖం, ప్రజన్వ ప్రజ, ఇతి అంతికే ఉచతుః అంతికే
ప్రస్థితౌ వితి కబంధనమివ మాగత్యోచతు రిత్యర్థః. ౪౩

(గమ్యతా మితి.) ప్రస్థితః, స్వర్గ మితి శేషః. ౪౪

[::]

స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృత్త శ్రేయో భాస్కరతుల్యదేహః,
నిదర్శయన్ రామ మవేక్ష్య ఖంభ స్సఖ్యం కురుష్వేతి తదాభ్యువాచ.

౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే, త్రిసప్తతితమ స్కంధః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్కంధః

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే,
ప్రతస్థతు ర్దిశం గృహ్య ప్రతిచిం నృపరాత్మజౌ.

౧

తౌ శైలే స్వాచితానేకాః కైద్రకల్పఫలాః ప్రమాణాః,
వీక్షంతౌ జగ్గుతు ర్ద్విష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ.

౨

ఉక్త మర్థం సర్గాంతే సంగృహ్యతి (స ఇతి.) త త్సూర్యోక్తం. రూపం శరీరం. రామం
ప్రతి నిదర్శయన్. సఖ్యం కురుష్య సుగ్రీవేణేతి శేషః. అస్మిన్ సర్గే పంచవత్సారింశచ్చోక్తాః. ౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నాక్షరే, అరణ్యకాండే, త్రిసప్తతితమ స్కంధః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్కంధః

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్యతత్ఫలే దర్శితే. కృత్రిమానవిష్టా
తత్ఫలే దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే. (తా విత్యాది.) ప్రతిచిం దిశం, గృహ్య గృహీత్యా, కబంధేన
దర్శయన్ పంపాయా మార్గ ముద్దిశ్య. ప్రతస్థతుః ప్ర. స్థితే.

౩

(తా వితి.) శైలే స్వాచితానేకాః. అనేకాంశ్చ, కైద్రకల్పఫలాః మధుతుల్య
ఫలయుక్తాః. వీక్షంతౌ = క్షమాణౌ.

౪

(శబరీ సమాదరః)

కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రామలక్ష్మణౌ,
పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవా వుపతస్థతుః.

౨

తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయా స్తీర మాసాద్య పశ్చిమం,
అపశ్యతాం తత స్తత్ర శబర్యా రమ్య మాశ్రమం.

౩

తౌ త మాశ్రమ మాసాద్య ద్రుమై ర్బహుభి రావృతం,
సురమ్య మభివీక్షంతౌ శబరీ మఖ్యుపేయతుః.

౪

తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః,
రామస్య పాదౌ జగ్రాహ లక్ష్మణస్య చ ధీమతః.
పాద్య మాచమనీయం చ సర్వం ప్రాదా ద్యథావిధి,

౫

తా మువాచ తతో రామ శ్రమజీం సంశితవ్రతాం.
కచ్చి తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చి తే వర్ధతే తపః.

౬౫

కచ్చి తే నియతః క్రోధ అహరశ్చ తపోధనే.

౬౬

(కృత్వా చౌ.) వాసం. తస్యాం రాత్యా మితి శేషః ఉపతస్థతుః ఉపతస్థితే, ప్రాపతు
తార్థ్యం. రాగ్యంత ఇతి శేషః.

౨

(౩- పుష్కరిణ్యా ఇతి.) స్పష్టం.

౩

(౪ వి.) అ. మ మాసాద్య, మ విక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ.

౪

(౫- చౌ) స్వామిక వికాన్వయః. - ధౌ

౬౫

(౬౫ మిత్యాది.) విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః కామాదయా, నియతః నిగృహీతా, అహర
విఘ్నావి నియత ఇత నుషజ్యః. 'తపో నానశనా పర' మితి ప్రాతే.

౬౬

కచ్చి తే నియమాః ప్రాప్తాః కచ్చి తే మనసస్సఖం.

కచ్చి తే గురుశుశ్రూషా సఫలా చారుభాషిణి.

F

రామేజ తావసీ వృష్టా సా సిద్ధా సిద్ధసమ్మతా,

శశంస శబరీ వృద్ధా రామాయ ప్రత్యుపస్థితా.

౧౦

అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధి ప్రప సందర్శనా న్మయా,

అద్య మే సఫలం తప్తం గురవశ్చ సుపూజితాః.

౧౧

అద్య మే సఫలం జన్మ స్వర్గ త్రైచైవ భవిష్యతి,

త్వయి దేవవరే రామ పూజితే పురుషర్షభ.

౧౨

చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాఽస్మి రఘునందన,

గమిష్యామ్యక్షయాః లోకాం స్వత్ప్రసాదా దరిందమ.

౧౩

(నియమాః ప్రాప్తాః) మనసస్సఖం మనస్సంతోషః. చారుభాషిణి సాధ్వీసంబోధన ప్రకారః. ఇతి తా మువాచేతి సంబంధః.

F

(రామేజేతి.) రామాయ ప్రత్యుపస్థితేతి తాదర్శ్యే చతుర్థి.

౧౦

(అద్యేతి.) తపస్సిద్ధిః తపఃపరిపాకః. తప్తం తపః.

౧౧

(అద్య మ ఇతి.) అద్య త్యస్యార్థం విప్రబోధి (త్వయీతి.) దేవవరే విష్ణౌ. అనేన శబర్యాః పరమార్థజ్ఞానం వృత్త మితి సూచ్యతే.

౧౨

ఏవ ముపచారవాదా నుక్త్యా స్యప్రయోజన మాహ (చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన. గమిష్యామ్యక్షయాః లోకాం స్వత్ప్రసాదా దరిందమేతి.) తవ సౌమ్యేన చక్షుషా నిర్దేశితకకటాక్షేణ, అనేన పూర్వాపనినాశ ఉక్తః. అరిందమే త్యనేన ఉత్తరాపూర్వేష ఉచ్యతే త్వత్ప్రసాదాత్ 'దాతుః ప్రసాదా న్మహిమాన మాత్మన' ఇత్యుక్త్యా దాచార్యః బ్రహ్మచారి త్వత్ప్రసాదాత్, అక్షయాః లోకాః గమిష్యామి పునరావృత్తి రహితం పరమపదం ప్రాప్స్యామిత్యర్థః.

౧౩.

(శబరీ సమాదరః)

చిత్రకూటం త్వయి ప్రాప్తే విమానై రతులప్రభైః,
ఇత స్తే దివ మారూఢా యా నహం పర్యచారిషమ్.

౧౪

తై శ్చౌహ ముక్తా ధర్మజ్ఞై ర్మహాభాగై ర్మహర్షిభిః,
అగమిష్యతి తే రామ స్సపుణ్య మిమ మాశ్రమం.

౧౫

స తే ప్రతిగ్రహితవ్య స్సౌమిత్రి సహితోఽతిథిః,
తం చ దృష్ట్వా వరాహ లోకా నతుయాం స్త్వం గమిష్యసి.

౧౬

మయా తు వివిధం వన్యం శి సంచితం పురుషర్షభ,

తర్హిత్యవాచార్యై రేవ సహ కిమర్థం న గతాసి? త్యత్రాహ (చిత్రకూట మితి.) తే
మతంగశిష్యా మదాచార్యాః.

౧౭

(తైరితి) ధర్మజ్ఞైః యోగరూపభగవత్ప్రాప్తృపాయాభావే ప్యాచార్యుపసాదకృత
భగవత్ప్రసాదాత్ సద్గతి మియం ప్రాప్యతి త్యేతద్ధర్మజ్ఞైః, మహాభాగైః భవిష్యద్వృత్తాంత
జ్ఞానోచితభాగ్యవద్భిః. సుపుణ్య మిత్యాగమనార్హ త్వ ముచ్యతే.

౧౮

(స ఇతి.) ప్రతిగ్రహితవ్యః అతిథ్యకరణేన సత్కరణీయః, దృష్ట్వా తేన ధర్మనేన
నిమిత్తేన, అక్షయాహ లోకాహ గమిష్యసి. వరానితి కైవల్యవ్యావృత్తిః. గమిష్యసితి తై రహ
ముక్తే త్యన్వయః. అనేన అచార్యశుశ్రూషణం భగవత్ప్రసాదద్వారా మోక్షహేతు రిత్యుక్తం
భవతి.

౧౯

అచార్యోక్తిశ్రద్ధా మాత్మన స్సూచయతి. (మయా త్యితి.) తీరసంభవం వివిధం వన్యం

శి వన్యం సమ్యక్ కృరీక్ష్య మాధుర్యయుక్తం సంచిత మిత్యర్థః. తదుక్తం పాద్యే
శబరీం ప్రస్తుత్య-ప్రత్యుద్గమ్య ప్రణమ్యాఽథ నివేశ్య కుశవిష్టరే. పాదప్రక్షాళనం కృత్వా
తత్తోయం పాపనాశనం, శిరసా ధార్య వీత్వా చ వన్యైః పుష్పై రథాఽర్చయం, ఫలాని చ
సుపక్వాని మూలాని మధురణి చ. స్వయ మాస్వాద్య మాధుర్యం పరీక్ష్య పరిభక్ష్య చ. పశ్చా
న్నివేదయామాస రాఘవాభ్యాం దృఢవ్రతా, ఫలా న్యాస్వాద్య కాకుశ్లఢ్ధ ప్రస్తౌ ముక్తిం పరాం
దదా' నితి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తవాఽర్థే పురుషవ్యాఘ్ర పంపాయా స్తీరసంభవమ్.

౧౬

ఏవ ముక్తస్స ధర్మాత్మా శబర్యా శబరీ మిదమ్,
రాఘవః ప్రాహ విజ్ఞానే తాం నిత్య మబహిష్కృతామ్.

౧౮

దనో స్సకాశా తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మనః,
శ్రుతం ప్రత్యక్ష మిచ్ఛామి సంద్రష్టుం యది మన్యసే.

౧౯

ఏత త్సు వననం శ్రుత్వా రామవక్త్రా ద్వినిస్సృతం,
శబరీ దర్శయామాస తా వుభౌ త ద్వనం మహత్.

౨౦

పశ్యే మేఘఘనప్రఖ్యం మృగపక్షినమాకులం,
మతింగవన మిత్యేవ విశ్రుతం రఘునందన.

౨౧

సంచితం, వన్యశబ్దేన దీక ముచ్యతే, వివిధ మిత్యనేన దీభేద ఉచ్యతే,
సంచిత మిత్యనేన రామన్య చిత్రకూటాగమనాత్ ప్రభృతి సంపాదితత్వం అదరేణ గుప్తత్వం చ.
తత్త్వలజాతి ర్యం పరీక్ష్య స్థాపితమితి సం

౨౭

(ఏన మితి.) విజ్ఞాన విషయే, అబహిష్కృతాం అంతరంగభూతాం, జాత్యా హీనామ-
ప్యాచార్యససా విజ్ఞానా మితి భగవతా ప్యాదరణీయత్వేతి, (దనో రితి.) దనో
స్సకాశా దనుత ఇత్యర్థః. పంచమ్యర్థే సకాశశబ్దం తే. తత్త్వేన యథార్థేన, తే
మహాత్మనః త్వత్సంబంధినో మహాత్మనః, మతంగస్యేత్యర్థః. మహాత్మనా మితి పాతే-
త్వదాచార్యాణా మిత్యర్థః. శ్రుతం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టు మిచ్ఛామి, యది మన్యసే.
దర్శయితు మితి శేషః.

(ఏత త్త్వేతి) వినిస్సృతం నిర్గతం.

౨౦

(పశ్యేతి.) మేఘఘనప్రఖ్యం ఘనమేఘసదృశం, విశ్రుతం. వన మితి శేషః.

౨౧

(శబరీమాక్షః)

ఇహ తే భావితాత్మానో గురవో మే " మహావనే,
జుహవాంచక్రిరే తిర్థం మంత్రవన్మంత్రపూజితమ్. ౨౨

ఇయం ప్రత్యక్షస్థలీ వేది ర్యత్ర తే మే సుసత్కృతాః,
పుష్పోపహారం కుర్వంతి శ్రమా దుద్వేషిభిః కరైః. ౨౩

తేషాం తపఃప్రభావేన పశ్యాద్యాపి రఘూద్వహ,
ద్యోతయంతి దిశ స్సర్వాః శ్రియా వేద్యోఽతులప్రభాః. ౨౪

(ఇహేతి.) భావితాత్మానః చింతితాత్మానః, తే ప్రసిద్ధాః, మే గురవః, మంత్రవన్మంత్రపూజితం మంత్రవతాం మంత్రైః పూజితం, తిర్థం గంగాదిపుణ్యసలిలం, ఇహ ప్రదేశే, చక్రిరే ఆహూతవంతః, మహాద్యుతే ఇత్యనేన మునిప్రభావశ్రవణే సంతోషవత్త్వం వ్యజ్యతే. ౨౨

(ఇయ మితి.) ప్రత్యక్షస్థలీ ప్రత్యక్షువేశే స్థలీభూతా, ప్రాకృ్యదేశే పశ్చిమాభిముఖ విష్ణుస్థానత్వేన ప్రత్యక్షమైత్యర్థః. వేదిః దేవపూజాస్థానం, ఇయం, అవలోక్యతా మితి శేషః. యత్ర వేద్యాం, మే మయా, సుసత్కృతా మే గురవః, శ్రమాత్ సద్గతాకృతయా పుష్పధారణా శక్త్యా, ఉద్వేషిభిః ఉత్కంపిభిః, కరైః, పుష్పోపహారం పుష్పై రర్చనం, కుర్వంతి ఆకుర్వన్. అన్తే వేది రితి జాత్యేకవచనం. ఉత్తరశ్లోకే బహువచనప్రయోగాత్. బహువాం బహువేదిసంభవాచ్చ. ౨౩

(తేషా మితి.) తేషాం అన్మదాచార్యాణాం, ప్రభావేన, అతులప్రభాః ఇమాః వేద్యాః. అన్యాపి తేషా మసన్నిధావేష, సర్వా దిశః, ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి. అనేన ఆచార్యా మతో దేశ సదసన్నిధానే వ్యుద్దేశ్య ఇక్కుక్తం. ౨౪

అశక్నువద్భి పై ర్గంతు ముపవాసశ్రమాలసైః,
చింతితేభ్యాగతా నృశ్య సహితా నప్త సాగరాః.

౨౫

కృతాభిషేకై పై ర్మృస్తా వల్కలాః పాదపే ష్విహ,
అద్యాపి నాఽవశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన

౨౬

దేవకార్యాణి కుర్వద్భి ర్యానీమాని కృతాని వై,
పుష్పైః కువలయై స్సార్థం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై.

౨౭

కృత్స్నం వన మిదం దృష్టం శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా,
తదిచ్చామ్యభ్యనుజ్ఞాతా త్యక్తు మేత త్కలేబరం.

౨౮

తేషా మిచ్చా మ్యహం గంతుం సమీపం భావితాత్మనామ్,
మునీనా మాశ్రమో యేషా మహం చ పరిచారిణీ.

౨౯

పున ర్వైభవాంతర మాహ (అశక్నువద్భి రితి.) ఉపవాసశ్రమేణ, అలసైః మందైః-
అత ఏవ నప్త సాగరాః గంతు మశక్నువద్భిః, మే గురుభిః, చింతితే చింతితమాత్రే,
అభ్యాగతా మాగతా, నప్త సాగరాః పశ్య.

౩౦

అద్భుతాంతర మాహ (కృతేతి.) ఇహ ప్రదేశే సాగర్పదేశే, కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః
తై ర్గురుభిః, పాదపేషు నృప్తాః అర్ధవల్కలాః, అద్యాపి నాఽవశుష్యంతి న శుష్కా భవంతి,
తదంగసంవర్కవై భవా దితి భావః.

౩౧

(దేవేతి.) దేవకార్యాణి దేవార్భవాని, కుర్వద్భిః తైః, కువలయై స్సహ, పుష్పైః
పుష్పాంతరైః, యానీమాని మాల్యాని కృతాని, తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి, భక్త్యతిశయేన
సమర్పితత్వా దితి భావః. ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ 'గురుం ప్రకాశయే ద్దీమా' నిత్యుక్తరీత్యా,
అచార్యవైభవప్రకటనం కర్తవ్య మితి సూచితం.

౩౨

ఉపసంహరతి (కృత్స్న మితి.) అభ్యనుజ్ఞాతా, త్వయేతి శేషః.

౩౩

త్యక్త్వా కిం కరిష్యే నీ త్యక్తాహ (తేషా మితి.) సమీపం పాదమూలం, గమిష్యామి,
'యా ఐహం వర్యచారిష' మిత్యన్యతోక్తేః. ఆశ్రమః, అయ మితి శేషః. యేషా మాశ్ర
యేషా మహం చ పరిచారిణీ, తేషాం సమీపం గంతు మిచ్చామితి సంబంధః.

౩౪

(శబరీమాక్షః)

ధర్మిష్ఠం తు వచ శ్రుత్వా రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
ప్రహర్ష మతుల్య లేభే ఆశ్చర్య మితి తత్త్వతః. ౩౦

తా మువాచ తతో రామ శ్రమజీం సంశితవ్రతాం,
అర్చితోఽహం త్వయా భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథాసుఖం. ౩౧

ఇత్యుక్తా జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణాజీవాంబరా,
తస్మి న్ముహూర్తే శబరీ దేహం జీర్ణం జహాసతి. ౩౨

అనుజ్ఞాతా తు రామేణ హుత్వాఽఽత్మానం హుతాశనే,
జ్వలత్పావకసంకాశా స్వర్గ మేవ జగామ సా. ౩౩

దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా,
దివ్యాంబరధరా తత్ర బభూవ ప్రియదర్శనా.
విరాజయంతీ తం దేశం విద్యుత్ సౌరామినీ యథా, ౩౪

(ధర్మిష్ఠ మితి.) వచః ఆచార్యవైభవప్రదర్శనాదిరూపం, తత్త్వతః మాయాం వినా.
ఆశ్చర్య మితి మత్వా. ౩౦

అథ శబరీమనోరథం పూరయతి (తా మితి.) సంశితవ్రతాం ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠా
మిత్యర్థః అర్చితః, తవ గురువృత్తిసందర్శననైవేతి శేషః. భక్త్యా వస్యసంపాదనమాత్రేణ వా.
అయమేవార్థ స్సంక్షేపే 'శబర్యా పూజిత స్సమ్యక్' గిత్వ్యుక్తః. కామం కామ్యమానం లోకం. ౩౧

(ఇతితి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. జహాసతి హతు మిచ్ఛంతి, స్వర్గమేవే త్యవ్య
సదానం ద్యోతయతి. ౩౨

(దివ్యేతి) సార్వశ్లోకః. తత్ర స్వర్గగమనారంభే, విద్యుత్ విశేషేణ ద్యోతమానా, సౌరామినీ
వచన్. ౩౪

యత్ర తే సుకృతాత్మానో విహరంతి మహర్షయః.

త త్పుణ్యం శబరీ స్థానం జగామాఽఽత్మసమాధినా.

౩౫౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేన తేజసా,

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః.

౧

స చింతయిత్వా ధర్మాత్మా ప్రభావం తం మహాత్మనాం,

హతకారిణ మేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోఽబ్రవీత్.

౨

(యత్రేతి.) - గురవః, సుకృతాత్మానః సుకృతదైర్యవంతః, అత్మసమాధినా అత్మ
గేన. ఏతత్స్వర్గవృత్తాంతేన మతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికా శబరీ గుర్యనుజ్ఞయా
రామాగమనపర్యంతం స్థిత్యా తతో రామానుజ్ఞయా వ్యసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం
ప్రాప్తి త్యవగమ్యతే. ప్రియా అపి విదురాదే రివ ర స్సంభవతి. అదంగయజ్ఞాది
కర్మస్థానే గురుకుశ్రమా. స్వర్గశ్చ అదౌ అక్షయా నిత్యుక్త్యా వునరావృత్తిరహితం పరమపద
మిత్యవగమ్యతే. 'ఏవ త్ర వుజ్యచిత్ లోకః క్షీయత' ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గస్య
క్షయిత్వావగమాత్. అస్మిన్ పర్గే సార్థపంచత్రింశచ్ఛ్లోకాః.

౩౫౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న కృతే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

~ ~ ~ ~ ~

అథ పంపాగమనం పంచసప్తతితమే. (దివం తివ్యత్వాది.) స్వేన తేజసా, ఉపలక్షితాయా
మితి శేషః.

౩

(స ఇతి.) ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం.

౪

(శ్రీరామస్య పంపాగమనం)

దృష్టోఽయ మాశ్రమ స్సౌమ్య బహ్వాశ్చర్యః కృతాత్మనాం,
విశ్వస్తమ్మగశాస్త్రాలో నానావిహగసేవితః.

౩

సప్తానాం చ సముద్రాణా మేమ తీర్థేషు లక్ష్మణ,
ఉపస్సుప్తం చ విధివ త్పుతరశ్చాపి తర్పితాః.

౪

ప్రణష్ట మశుభం తత్ర త్కల్యాణం సముపస్థితం,
తేన తత్తద్విన హృష్టం మే మనో లక్ష్మణ సంప్రతి.

౫

హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభ మాపిర్భవిష్యతి,

౫౪

త దాగచ్ఛ గమిష్యామః పంపాం తాం ప్రియదర్శనాం.

యశ్యమాకో గిరి ర్భ్రత నాఽశ్చదూరే ప్రకాశతే,

౬౪

యస్మి న్విసతి ధర్మాత్మా సుగ్రీవోఽంశుమత స్సుతః.

నిత్యం వాచిభయా త్రస్త శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః,

౭౪

(దృష్ట ఇతి.) బహ్వాశ్చర్యః అత్యద్భుతపుష్పఫలాదినంపత్రిసకలతిర్థపమాగమాదినా
అశ్చర్యముత్తః. విశ్వస్తాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః, పరస్పరహింసకత్వరహితాః, మృగా శ్చార్థాలాశ్చ
యన్మితా తథా.

(సప్తానా మితి.) ఉపస్సుప్తం స్నాతం. ఆకేచ వుణ్యతిర్థప్రాప్తా స్నానశ్రద్ధాదికం
కర్తవ్య మిత్యుక్తం.

(ప్రణష్ట మితి.) తత్ర చశుభం ప్రణష్టం. కల్యాణం శుభం, తేన అశుభనివృత్తిపూర్వక
శుభప్రాప్త్యా.

(హృదయ) ఇత్యర్థ మేకం. శుభం శుభస్మరణం.

౫౪

(తదిత్యాది) శ్లోకద్వయం. అంశుమత స్సూర్యస్య.

౭౪

అభిత్వరే చ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వానరర్షభం.
 తథధీనం హి మే సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్గజం, ౮౫

వివం బ్రువాజం తం ధీరం రామం సౌమిత్రి రబ్రవీత్.
 గచ్ఛావ స్త్వరితం తత్ర మమాపి త్వరతే మనః, ౯౫

అశ్రమా త్తు తత స్తస్మాన్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః.
 అజగామ తతః పంపాం లక్ష్మణేన సహఽభిభూః, ౧౦౫

స దదర్శ తతః పుణ్యా ముదారజనసేవితాం.
 నానాద్రుమలతాకీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీం, ౧౧౫

పద్మై స్సౌగంధికై స్తామ్రాం శుక్లాం కుముదమండలైః.
 నీలాం కువలయోద్ధాతై ర్నహువర్ణాం కుఠా మివ, ౧౨౫

స తా మాసాద్య వై రామో దూరా దుదకవాహినీం.
 మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత, ౧౩౧

(అభీతి.) మే సీతాయా ఇత్యన్వయః. ౮౫

(వివ మితి.) ధీరం కృతదైర్య మిత్యర్థః. ౯౫

(అశ్రమా దితి.) తతః అనంతరం. విశాం పతిః, తతః తత్ర మార్గే, అభిభవ తీత్యభిభూః. అభిభావక ఇత్యర్థః. శత్రుణా మిత్యర్థసిద్ధం. ప్రభు రిత్యపి పాఠః. ౧౦౫

(స దదర్శ తతః పుణ్యా మిత్యాది) ద్వౌ శ్లోకౌ. ఉదారజనాః శ్రేష్ఠజనాః మునిప్రభృ తయః. పానీయవాహినీం పానార్హశీలస్వాదుజలవతి మిత్యర్థః. సౌగంధికైః కల్పారైః, కువల యోద్ధాతైః కువల యోద్ధాతైః, కుఠా చిత్రకటబళం, దదర్శ, దూరా ద్దితి బోధ్యం. అగ్ర ఇత్యనువాదాత్.

(స తా మితి.) ఉదకవాహినీం దాసాద్య, మతంగసరసం నామ మః గసరస మితి ప్రసిద్ధం. అవేశ్మయస్సరసాం జాతినంజ్జయో రితి టచ్ సః హ్రవం పంపాసమివస్థం సరః, సమవగాహత సస్సాన్. పుష్కతీర్థత్వా దితి భావః. ౧౩౫

(శ్రీరామస్య పంపాగమనం)

అరవిందోత్పలవతీం పద్మసాగంధికాయుతాం.

పుష్పితామ్రవణోపేతాం బర్హిణోద్దుష్టనాదితాం,

౧౬౪

అలకై ర్భీజపూరైశ్చ ధవై శ్శుక్లద్రుమై స్తథా.

పుష్పితైః కరవీరైశ్చ పున్నాగైశ్చ సుపుష్పితైః,

౧౬౫

సూలతీకుందగుల్మైశ్చ భాండిరై ర్నిచుళై స్తథా.

అశోకై స్సప్తపల్లైశ్చ కేతకై రతిముక్తకైః.

౧౬౬

అద్వైతైశ్చ వివిధై ర్వృక్షైః స్రమదా మివ భూషితాం,

సమీపమాదౌ పుష్పాధ్యం సర్వతో విపులప్రమం.

౧౬౭

తోయష్టికై శ్చార్ధ్వరకై శ్శతపత్రైశ్చ కీరకైః,

పత్రై శ్చాద్వైశ్చ విహగై ర్వాదితం తు వనం మహత్,

౧౬౮

తతో జగ్ముతు రవ్యగౌ రాఘవౌ సుసమాహితౌ,

మూరతః పంపాదర్శన మనువహన్ తత్తీరవనదర్శన మాహ పద్మిణి. (అరవిందేత్యాది.)

అరవిందం పద్మం పత్రైః సితపద్మైః, ఆమ్రకం చూతవనం. బర్హిణోద్దుష్టం మయూరశబ్దః, తేన నాదితాం సంజాతనాదాం. తిలకైః పురకవృక్షైః, భీజపూరైః దాడిమైః, ధవైః ధవాత్యైః పుష్పితైః, కరవీరైః స్రమిద్వైః, పున్నాగైః తుంగవృక్షైః, ౧౬౪

(మూలరసం) సూలరీగుల్మైః కుందగుల్మైశ్చ శ్యామ్యమః. భాండిరైః వటైః, నిచుళైః పంపాదైః, సప్తపల్లైః విషమచ్ఛదవృక్షైః, అతిముక్తకైః నేమివృక్షైః, భూషితాం శోభితాం, అత ఏవ స్రమదా మివ స్థితాం సర్వః సమస్తార్థదేశశః, తోయష్టికైః తిట్టానైః, పక్షివిశేషైః, అద్భుతకైః పక్షివిశేషైః, శతపత్రైః దాద్వాసూరైః, కీరకైః పత్రైః, అన్యగౌ సుసమాహితౌ వ్యాకులత్వరహితౌ

తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునై ర్యుతం. ౧౯౪

స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభాం,
ప్రహృష్టనానాశకునాం పాదపై రుపశోభితాం. ౨౦౪

(శిలకాశోకపున్నాగ వకుళోద్ధాలకాశినిం.)
స రామో వివిధా న్యృతాః సరాంసి వివిధాని చ,
పశ్యన్ గ్రామాభిసంతప్తో జగామ పరమం హ్రదం. ౨౦౪

పుష్పితోపవనోపేతాం సాలచంపకశోభితాం,
షట్పు విష్ణాం శ్రీమతీ మతులప్రభాం, ౨౧౪

స్ఫటికోపమతోయాధ్యాం శ్లక్షణ్ణవాలుకసంతతాం,
స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికై ర్యుతాం,
ఇత్యువాచ తదా వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమః. ౨౨౪

ప్రత్యుత సావధానౌ చేత్యర్థః. రాఘవౌ, అరవిందోత్పలవతి మిత్యాదివిశేషితాం తిలకాదిభి ర్వృక్షైః
అత ఏవ ప్రమదా మివ స్థితాం, పంపాం, సర్వత స్సమిక్షమాణౌ, తః పుష్పాధ్యం,
సర్వతో విపులద్రుమం, కాయష్టికాదిభి ర్విహగై ర్నాదితం, అన్యై శ్శకునైశ్చ యుతం, సరసః
స్పంబంధి, తద్వనం చ, పశ్యంతౌవేన సంతౌ, అన్యగౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ.
తద్వనం జన్మతు రితి సంబంధః. అతో న వనశబ్దద్వయో-షః.

సమిపతః పంపాదర్శన మాహ (స దదర్శేతి.) ౨౦౪.

అథ పంపాప్రాప్తి మాహ (స రామ ఇతి.) పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః. ౨౦౪.

ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ(పుష్పితేత్యాది) సార్థశ్లోకద్వయం.
సాలాః సర్వకన్పజాః. చంపకాః చాంపేయవృక్షాః. ౨౧౪

(రామస్య పంపావివేకనం)

అస్మా స్తేరే తు పూర్వోక్తః సర్వతో ధాతుమండితః.

ఋశ్యమూక ఇతి భ్యాః పుణ్యః పుష్పితపాదవః.

౨౧

హరే ఋశరజోనామ్నః పుత్ర స్తస్య మహాత్మనః,

అద్భాస్తే యం మహావీర్య స్సుగ్రీవ ఇతి విశ్రుతః.

౨౨

సుగ్రీవ మభిగచ్ఛ త్సం వానరంద్రం నరర్షభ,

పున ర్వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమం.

౨౩

రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తస్యా మాసక్తచేతసా,

కథం యా వినా శక్యం సీతాం లక్ష్మణజీవితుం.

౨౪

౩ కేవల ముక్త్యా మదనాభిపీడిత స్స లక్ష్మణం వాక్య మనన్యచేతనం,

వివేక పూర్వ నశిం మనోరమాం రఘూత్తమ శ్శోకవిషాదయంత్రితః.

౨౫

(అస్మా ఇతి) పూర్వోక్తః. కణిధేనేతి శేషః.

౨౬

(హరే యః) హరే ర్వాసరస్య, తస్య ప్రసిద్ధస్య, తం ఋశ్యమూకం.

౨౭

(సుగ్రీవ మతిః) అభిగచ్ఛే త్యనంతరం శత్యుక్త్యేతి శేషః. ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ,

మ మభిగచ్ఛే త్యుక్త్యా లక్ష్మణం పున రీత్యువాచే త్యన్వయః.

౨౮

(రాజ్యభ్రష్టేన, అత ఏవ దీనేన. సర్వదైన్యపరిహారార్థం తస్యాం సీతాయాం

తసా మయా, సీతాం వినా కథం జీవితుం శక్యం?

౨౯

(ఇతితి) అనన్యచేతనం స్వవాక్యశ్రవణే సావధానం, వివేక, స్నానాయేతి శేషః.

మం సకసిం, హః దుఃఖం, విషాదః తత్కృతః కార్యకరణాపాటనరూపశరీరావసాదః,

వాక్యం మంత్రితః వియమితః తత్సరవః ఇతి.

౩౦

తతో మహా ద్వర్త్మ సుదూరసంక్రమః క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనం,
దదర్శ పంపాం శుభదర్శకాననా మనేకనానావిధపక్షిజాలకాం. ౩౦

ఇత్యార్షే. శ్రీమద్రామాయణే, అదికావ్యే, శ్రీమద్వాల్మీకియే, చతుర్వింశత్యహస్రికాయాం
సంహితాయాం, అరణ్యకాండే పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

అరణ్యకాండ స్సమాప్తః :

సర్గార్థం సంగ్రహాతి (తత ఇతి.) సుదూరం సంక్రమః గమనం యన్య స తథా.
దూరా దాగత ఇత్యర్థః. ప్రతికూలధన్వనం పథికజన్మప్రతికూలభూతమరుకాంతారం, కబంధవన
మిత్యర్థః. క్రమేణ అనేకవిఘ్ననివృత్తిపూర్వకం, గత్వా, శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం
యన్య. తాదృశం కాననం యస్యా స్త్రా, అనేకే నానాజాతీయాః, బహవో వా. నానావిధాః
పక్షిణః శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః, తేషాం జాలకాని సమూహః యస్యాం
తాం. యద్వా, అనేకాని నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాం తాం, కాననద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం.
తాదృశం పంపాం దదర్శ. అస్మిన్ సర్గే త్రింశద్భ్యుక్తాః. న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు కోశేష
బహుధా దృశ్యం. ౩౦.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్న స్మితే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
పంచసప్తతితమ స్సర్గః

ఇత్తం కౌశికదీప్యవంశకలశివరాశిరాకాశశి
పాదాంభోజమరందభోగరసిక శ్రీమచ్ఛతారే గురౌః,
అలోక్యాఖిలదేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలి శ్చిరం
వ్యాచఖ్యో త దరణ్యకాండ మఖిలం గోవిందరాజాభిధః.
అరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

య దక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ య ద్భవేత్,
త త్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర సమోస్తు తే.